

Musa Adilov
Zemfira Verdiyeva
Firəngiz Ađayeva

AZƏRBAYCAN DİLİNİN SEMASİOLOGİYASI

**MUSA ADİLOV
ZEMFİRA VERDİYEVA
FİRƏNGİZ AĞAYEVA**

**AZƏRBAYCAN DİLİNİN
SEMASİOLOGİYASI**

Bakı – “Elm” – 2019

Elmi redaktoru:

prof. Ə.Abdullayev

M.Adilov, Z.Verdiyeva, F.Ağayeva. Azərbaycan dilinin semasiologiyası. Bakı: Elm, 2019, – 304 s.

ISBN 978-9952-523-11-8

Respublika ali məktəblərinin filoloji fakültələri üçün nəzərdə tutulmuş bu dərs vəsaitinin strukturası və məzmunu səciyyəvi xüsusiyyətlərə malikdir. Burada Azərbaycan dili materillərini semasioloji baxımdan şərh edərəkən müasir dilçiliyin ən yeni nailiyyətlərinə əsaslanaraq, dilçilik sahələrinin (leksikologiya və semasiologiya) qarşılıqlı əlaqə və münasibətləri, dilimizin tarixi və struktur semasiologiyası üçün səciyyəvi olan anlayışlar ətrafı şəkildə işıqlandırılır.

Kitabın “Giriş”, “Sözün tərfi haqqında”, “Sözün hüdudu”, “Sözün variantları”, “Sözün funksiyaları”, “Məna anlayışı”, “Tarixi semasiologiya” (giriş hissəsi), “Terminoloji mənalar” bölmələrini, prof. Z.N.Verdiyeva, “Tabu”, “Evfemizm”, “Metonimiya”, “Sinekdoxa”, “Məna dəyişmələrinin başqa növləri”, “Mənanın funksional dəyişməsi”, “Semantik sıxılma” “Xalq etimologiyası bölmələrini dos. F.M.Ağayeva, “Semasiologiya ilə leksikologiyanın qarşılıqlı əlaqəsi”, “Jarqon haqqında”, “Yarımqıq təkrarlar”, “Sözün çoxmənalılığı”, “Məna dəyişmələri”, “Metafora”, “Təsvisi semasiologiya” bölmələrini prof. M.İ.Adilov yazmışlar.

655 (07) – 2019

“Elm” nəşriyyatı, 2019

GİRİŞ

Azərbaycan dili semasiologiyasının elmi əsaslarla öyrənilməsinə yalnız Sovet hakimiyyəti illərində başlanmışdır. Prof. B.Çobanzadə və F.Ağazadənin 1929-cu ildə nəşr etdirdikləri “Türk qrameri” dərsliyində semasiologiya haqqında ilk dəfə ətraflı məlumat verilir. Kitabda “lüğət və məna dəyişmələri (leksika, semantika)” bölməsi bu cəhətdən diqqəti cəlb edir.

Burada semasiologiya elminin mövzusu, hüdudu, bölmələri o zamankı ən qabaqcıl dilçilik nailiyyətləri baxımından düzgün müəyyənləşdirilmişdir. Tarixi və təsviri semasiologiyanı fərqləndirən müəlliflər yazırdılar: “Lakin indiyə qədər yalnız sözlərin əslləri ilə məşğul olan etimologiya bu sözlərin müasir, canlı qiymətlərini bulmaqda böyük bir fayda verməmişdir. Çünki sözlərin tarixlərini bilmək o sözlərin bugünkü vəziyyətini izah etməyə yaramaz”.

Sözün mənası, onun diaxronik və sinxronik baxımdan öyrənilməsi haqqında kitabda belə deyilir: “Sözün mənası onun daxili cəhətidir. Lüğət üzərində müşahidə...sözlərin mənaları üzərində müşahidə deməkdir. Bu müşahidənin iki mühüm cəhəti var: 1) sözlərin əsas...və...ikinci dərəcəli mənalarını...2) mənaların dəyişmələrindəki “qanunları” müəyyənləşdirmək.

Bu əsərdə üç cür məna dəyişməsindən bəhs olunur: “1) mənanın genişlənməsi; 2) mənanın darlaşması; 3) mənanın intiqalı”.

Bununla yanaşı, kitabda mənanın funksional dəyişməsinə aid “otaq və ya oda sözü”nü misal gətirən müəlliflər göstərirlər ki, bu sözün “od, atəş sözü ilə əlaqədar olması ibtidai yurdları xatırladır. Bu gün artıq od yaxılsın, yaxılmasın, hər dürlü məskənə, oturulacaq, yaşanılacaq ev bölməsinə *otaq, oda* deyirik”. Habelə “*güllə atmaq, qazan asmaq* təbirlərində proessor Boqoroditski çox doğru olaraq əsas ox atmaqla olan müharibələrin, zəncirə bağlanıb asılan qazanın xatirəsini görür”.

Nəhayət, bu əsərdə diqqəti cəlb edən mühüm bir cəhət sözün işarə hesab edilməsidir. “Mənalının həyatı durmadan əsildən məcaziyə keçməkdən ibarətdir. Daha doğrusu, sözlər şeylər və hadisələrin yalnız işarətlərindən ibarət olduğundan əsl və məcazi mənalı qəti surətdə bir-birindən ayırmaq mümkün deyildir”.

Bundan sonra 50-ci illərə qədər semasioloji tədqiqatlara o qədər də diqqət yetirilməmişdir. 50-ci illərdən başlayaraq dilimizin digər bir sıra sahələri ilə yanaşı, semantikaya da maraq oyanmış, müxtəlif semasioloji problemlərin həlinə aid elmi-tədqiqat əsərləri yazılmışdır.

N.Məmmədovun “Azərbaycan dilçiliyinin nəzəri əsasları” kitabında (“Maarif” nəşriyyatı, 1971) xüsusi “Semasiologiya” bölməsi ayrılmış, burada sözün leksik və qrammatik mənasından, çoxmənalı sözlərdən, onların yaranma yollarından, omonim, sinonim və antonimlərdən konkret dil faktları əsasında ətraflı məlumat verilmişdir.

N.Məmmədov və A.Axundovun ali məktəblərin filoloji fakültələri üçün dərslik kimi hazırladıqları “Dilçiliyə giriş” kitabında semasiologiya və leksikologiyanın qarşılıqlı əlaqəsindən bəhs olunur, söz və məfhum məsələsinə toxunulur, omonimlər, sinonimlər, antonimlər haqqında müfəssəl danışılır.

S.Cəfərovun “Müasir Azərbaycan dili” dərsliyinin “Forma və məzmun etibarilə söz qrupları” adlı bölməsində də çoxmənalı sözlərdən, omonim, sinonim və antonimlərdən bəhs olunur.

Dilimizin semasiologiyasına həsr olunmuş ayrıca bir əsər yalnız professor A.Qurbanovun 1964-cü ildə nəşr etdirdiyi “Müasir Azərbaycan dilinin semasiologiyası” adlı kitabçadır. Oxunmuş mühazirələrin icmalı olan bu kitabçada məna, leksik və qrammatik məna, onun dəyişməsi, inkişafı, mənalının növləri haqqında, habelə sözlərin məna qrupları (omonim, sinonim, antonimlər) barədə yığcam məlumat verilir. Müəllif “Müasir Azərbaycan ədəbi dili” kitabında (Bakı, 1967) bu məsələləri daha da genişləndirmiş, bir sıra əlavə semasioloji problemlərə də diqqəti cəlb etmişdir.

Azərbaycan dilinin semasiologiyasının bu və ya digər probleminə aid namizədlik dissertasiyaları yazılmış, çoxlu məqalələr nəşr olunmuşdur.

Bütün bunlara baxmayaraq, hazırda tələbələr üçün dərs vəsaiti olacaq irihəcmli bir əsər yoxdur. Bunu nəzərə alaraq müəlliflər həmin kitabı hazırlamışdır. Kitabın qüsurlarını göstərəcək yoldaşlara əvvəlcədən öz minnətdarlığımızı bildiririk.

I FƏSİL

SÖZÜN TƏRİFİ HAQQINDA

Akademik V.V.Vinoqradov yazır ki, dilçilər çox zaman sözə tərif verməkdən imtina edirlər, bəzən hətta sözün hərtərəfli təsvirini də vermirlər. Onlar sözün yalnız bəzi xarici (əsasən fonetik) və daxili (qrammatik və ya leksik-semantik) əlamətlərini qeyd etməklə kifayətlənirlər.

Sözə bu cür birtərəfli yanaşma nəticəsində ümumi söz problemi bir sıra xırda problemlərlə əvəz edilmiş olur.¹

Qeyd etmək lazımdır ki, sözə bir çox təriflər verilmişdir. Lakin bu təriflərin hər birində müəyyən çatışmazlıqlar vardır. Bunların bir neçəsini gözdən keçirək:

1. *Söz müəyyən məna bildirən səslər toplusudur* (kompleksidir). Bu tərif naqisdir, çünki şəkilçilər də müəyyən məna bildirir və səslər toplusu hesab olunur.

2. *Söz obyektiv aləmin əşya və hadisələrini adlandıran dil vahididir*. Bu tərif də tam deyildir. Məlumdur ki, nidalar, bağlayıcılar, ədatlar heç bir əşya və hadisəni adlandırmır. Lakin bunlar hamı tərəfindən söz hesab edilir.

3. *Söz potensial cümlədir*. Bu tərif də məntiqli cəhətdən düzgün deyildir. Çünki burada bir naməlum (söz) başqa bir naməlum (cümlə) vasitəsilə izah olunur. Həm də, əslində, cümlə söz vasitəsilə izah edilə bilər. Burada isə, əksinə, söz cümlə vasitəsilə izah olunur.

Bəzən də sözün tərifini verərkən onun müəyyən əlamətlərinə əsaslanırlar. Məsələn, sözün fonetik tərifi belədir: *söz bir vurğu altında birləşdirilmiş səslər kompleksidir* (toplusudur). Bu tərif də səhv hesab edilir. Çünki bəzi hallarda bir sintaktik vahid (söz birləşmələri) də bir baş vurğu ilə tələffüz edilir. Xüsusilə qoşmalı birləşmələrdə qoşmalar müstəqil vurğuya malik olmur. Dilçilikdə qoşmaların “zəif vurğuya malik olması” qeyd edilmişdir.

¹ В.В.Виноградовələrə səbəb olur. Русский язык. Учпедгиз, 1947, səh. 8-9.

Belə olduqda, qoşma idarə etdiyi sözlə birlikdə bir vurğuda tələffüz olunacaqdır. Deməli, yuxarıda sözə yalnız vurğu ilə əlaqədar verilən tərif qəbul edilə bilməz. Çünki həmin fonetik tərifə əsaslandıqda biz bəzi qoşmalarla onların idarə etdikləri sözlərin birləşməsindən yaranan sintaktik vahidləri də söz hesab etməli olardıq. Bu tərif səhv olsa da, dilçilikdə “fonetik söz” termini işlənməkdədir. Fonetik söz bir vurğu ilə tələffüz olunan səs kompleksinə deyilir ki, bu səs kompleksi həm bir söz, həm də söz birləşməsi (bir müstəqil söz və ona yanaşan vurğusuz köməkçi sözdən ibarət birləşmə) ola bilər.

Sözün məntiqi və ya semantik tərifi belədir: *söz müəyyən məfhum, anlayış ifadə edən səslər kompleksidir* (toplusudur). Bu tərif də hamı tərəfindən qəbul olunmamışdır. Çünki bir çox sözlər məfhum ifadə etmir və deməli, həmin tərifdən kənar qalır. Məsələn, nidalar, səs təqlidi olan sözlər məfhum ifadə etmir, lakin söz hesab olunur.

Maraqlıdır ki, həmin tərifi qəbul edən bəzi tədqiqatçılar nidaları və təqlidi sözləri söz hesab etmədikləri üçün başqa dilçilər tərəfindən kəskin şəkildə tənqid olunmuşlar. Məsələn, məşhur rus dilçisi A.M.Peşkovski göstərilən nitq hissələrini söz hesab etmədiyinə görə bir çox tədqiqatçılar bu cəhəti ona irad tutmuşlar. Digər tərəfdən, məfhum, anlayış nəinki ayrıca bir söz vasitəsilə, həm də söz birləşməsi və hətta ayrıca cümlə vasitəsilə ifadə edilə bilər. Məsələn, dilimizdəki ikinci növ təyini söz birləşmələrinin əksəriyyəti, demək olar ki, bir məfhum ifadə edir: *kolxoz sədri, uşaq bağçası, dəmir yolu, istirahət evi* və s.

Habelə bir məfhum ifadə edən mürəkkəb (zəncirvari) söz birləşmələri şəklindəki idarə, müəssisə, təşkilat adları da bu tərifin səhv olduğunu sübut edir. Məsələn: *Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin Dövlət Radio və Televiziya Verilişləri Komitəsi; S.M.Kirov adına Azərbaycan Dövlət Universiteti; Y.Qaqarın adına pioner və məktəblilər sarayı*.

Nitqdə bir çox hallarda hətta cümlələr də bir məfhum, anlayış ifadə edir. Məsələn:

1. *Mən, V.İ.Leninin “Xalq dostları nədir və onlar sosial-demokratlara qarşı necə mübarizə aparırlar?” əsərini oxudum. Burada qeyd olunan əsər adı da bir məfhum bildirir, lakin söz hesab edilə bilməz.*

2. *Xanəndə “Pəncərədən daş gəlir” mahnısını ifa edirdi. Burada da məfhum ifadə edən cümlənin (mahnının adı: “Pəncərədən daş gəlir”) sözə bərabər tutulması mümkün deyildir.*

Y.M.Qalkina-Fedoruk sözə belə tərif vermişdir: “Söz tarixən birləşmiş insan kollektivi tərəfindən eyni cür başa düşülən və varlığın ayrı-ayrı hissələrini bildirən, qrammatik cəhətdən formalaşmış nitq vahididir”.

Bu tərifdə müsbət cəhət sözün ictimai xarakterinin qeyd olunması və onun qrammatik cəhətdən formalaşmasının nəzərə alınmasıdır. Sözün həmin tərfi nisbətən daha bitkindir və rus dilçiliyində daha çox yayılmışdır. Ona görə biz də hələlik həmin tərfi qəbul edirik. Lakin əslində bu tərif də çox məhduddur. Çünki həmin tərif aşağıdakı sözləri nəzərdən qaçırır (bu sözlər “varlığın hissələrini” əks etdirmir): a) nidalar və səs təqlidi olan sözlər; b) əslində real varlıqla bağlı olmayan, dini-estetik təəssüratlarla əlaqədar sözlər (məsələn: *cəhənnəm, cənnət, cin, şeytan, div* və s.).

Bu tərifdə qeyd olunan “eyni cür başa düşülmək” ifadəsinə gəlincə, demək lazımdır ki, bu ifadə sözlər üçün fərqləndirici əlaməti göstərmir. Çünki söz kimi, ayrı-ayrı şəkilçilər də “hamı tərəfindən eyni cür başa düşülməsi” ilə səciyyələndirilə bilər.

Bütün bu təriflərdən hər hansı biri tam hesab edilməsə də, yəni dilçilikdə hamı tərəfindən qəbul olunmasa da, bir cəhət aydınlaşır ki, dilçilər sözü müxtəlif cəhətdən tədqiq edirlər.

Söz fonetik baxımdan tədqiq edilir, səs və ya səslər toplusu şəklində öyrənilir. Bu zaman hər hansı dildə vurğu, heca, sözün tərkibində sait və samitlərin sıralanma qaydaları, sözün əvvəlində, yaxud sonunda bu və ya digər səsin işləmə bilib-bilməməsi və s. məsələlər diqqət mərkəzində durur.

Söz qrammatik (morfoloji) baxımdan tədqiq edilir. Bu cəhətdən o, müəyyən qrammatik əlamətləri əks etdirən bir vahid kimi diqqəti cəlb edir. Burada sözün hansı nitq hissəsinə daxil olduğu,

hal və təsrif sistemindəki mövqeyi, dərəcə əlaməti qəbul edib-etməməsi və s. öyrənilir.

Sözün məna və məzmunu kimi məsələlər, habelə məna dəyişmələri semasiologiyada öyrənilir. Sözün ən qədim (ibtidai) şəklini və mənasını etimologiya tədqiq edir.

Bütün bunlarla bərabər, söz problemi əsasən leksikologiyanın (semasiologiya və etimologiya da bunun tərkibinə daxildir) tədqiqat obyektini hesab olunur.

SÖZÜN HÜDUDU

Dilin başlıca vahidi olan sözün mahiyyətini dərk etmək çün “ayrıca söz” və “eyni söz” problemləri həll olunmalıdır.

“Ayrıca söz” dedikdə sözü digər dil vahidlərindən fərqləndirən əlamətlər nəzərə alınarsa, “eyni söz” termini müxtəlif vahidlərin eynimi, ya başqa-başqamı sözlər olduğunu müəyyənləşdirməyi tələb edir.

Söz hər şeydən əvvəl fonetik cəhətdən formalaşmış vahiddir. Hər söz ən azı, minimum bir fonemdən ibarət ola bilər (*o, a, e...*). Hər söz dil sisteminin ümumi qanunları əsasında formalaşır.

Sözün mühüm bir xüsusiyyəti də onun semantik valentliyi-dir. Dildə mənadan məhrum olan heç bir söz yoxdur. Hər bir söz səslənmə (səs tərkibi) ilə mənanın vəhdətindən ibarətdir. Sözün səs tərkibini eyni vərəqin bir üzünə, mənanı isə ikinci üzünə bənzədirlər. Bu xüsusiyyətinə görə söz yalnız səs tərkibi ilə seçilən fonemdən fərqlənir. Yəni fonem birtərəfli vahiddirsə, sözdə həm səs tərkibi, həm də məna vardır.

Bu iki xüsusiyyətinə (fonetik formalaşma və semantik valentlik) görə söz fonemdən fərqlənir. Ayrı-ayrı səslər morfemdən fərqli olaraq mənaya malik deyil, yəni birtərəfli vahiddir və əslində dil vahidi hesab edilməyə də bilər.

Söz ilə morfem arasında mənaca prinsipial fərq yoxdur. Xüsusilə söz köklərindən ibarət morfem sözdən fərqlənmir. Lakin burada hər halda leksik-qrammatik bir fərq vardır. Morfemdən

fərqli olaraq sözün cümlədə yeri nisbətən sərbəstdir, morfem isə sabit yerə malikdir. Məsələn, “*Mehdi Hüseynzadə qəhrəmandır*” cümləsində sözlərin sırası müxtəlif şəkildə dəyişə bilər. Lakin burada *Hüseyn və zadə, qəhrəman və -dır* morfemlərinin yeri dəyişilə bilməz.

Bununla belə, göstərilən meyar kifayət deyildir. Çünki cümlə daxilində köməkçi sözlərin (qoşma, bağlayıcı) yeri sabitdir. Bu cəhətdən köməkçi söz morfeimdən fərqlənmir.

Bir dil vahidi kimi morfemlə sözün funksiyaları müxtəlifdir. Morfem yalnız sözün tərkibində mövcud olursa, söz cümlə daxilində mövcud olur. Deməli, bunlar dilin müxtəlif yaruslarına mənsub leksik-qrammatik kateqoriyalardır. Morfeimdə morfoloji forma olmadığına görə o, nitq hissəsi sayılmır. Morfem yalnız cümlə daxilində işlənən zaman sözə çevrilir.

Nitq hissələrindən yazılan qoşma və bağlayıcıların morfemlə əlaqəsi mübahisə doğura bilər. Həmin sözlər qrammatika ilə leksikanın hüduunda durur. Ona görə də bunlara “qrammatik sözlər”, “formal sözlər” də deyilir və onlar başqa sözlərdən ayrı yazılır.

“Sözün eyniliyi” prinsipinə görə söz ilə söz forması (və ya söz ilə leksem) fərqləndirilməlidir. Eyni sözün müxtəlif forma və variantları ola bilər.

Sözün bir-birindən paradiqmatik cəhətdən fərqlənən və ilkin başlanğıc növünə nisbətən asılı, qeyri-müstəqil olan növünə forma deyilir. Sözün digər şəkilləri isə onun variantları hesab edilir.

Deməli, sözün növləri (söz forması və variant) strukturaca və sözdüzətmə baxımından bir-birindən fərqlənmir, çünki bunlar üçün əsas olan ilkin vahid eyni morfeimdən ibarətdir.

Sözün variantları: drama – dram, idioma – idiom, maqazın – mağaza, pərişan – pərşan, həyəcan – həycan...

Sözün formaları: kitab – kitaba – kitabım – kitabınızı – kitablarda; al – aldı – almışam – alardı – alacaqdıq və s.

Bəzən sözün bu və ya digər forması ümumi paradiqmadan ayrılıb müstəqil bir sözə çevrilir ki, buna qrammatik formanın leksikləşməsi deyilir.

Sözün formaları içərisində ilkin, başlıca formanın müəyyən-
ləşdirilməsinin əhəmiyyəti böyükdür. Isimlər üçün ilkin forma
adlıq hal, feillər üçün ikinci şəxs təkin əmr (və ya məsdər) for-
ması hesab edilir.

SÖZÜN VARIANTLARI

Söz müxtəlif mənalarda, habelə müxtəlif formalarda işlənə
bilir. Belə olduqda dilin hansı vahidləri müstəqil söz, hansıları
sözün müxtəlif variantları hesab edilir?

A.A.Potebnya göstərir ki, sözün leksik mənasında ən kiçik
dəyişiklik onun başqa söz olduğunu sübut edir. O, sözün çoxmə-
nalı ola biləcəyini qəbul etmir. Deməli, çoxmənalı sözün mətn-
dəki hər hansı təzahürü onun tam başqa, yeni söz olduğunu əks
etdirir. “Sözün mənasındakı ən xırda dəyişiklik onu başqa sözə
çevirir”.²

Eyni sözün qrammatik formaları ilə müxtəlif sözlər arasın-
dakı fərq nədədir? A.İ.Smirnitski sözün eyniyyəti problemindən
bəhs edən məqaləsində göstərir ki, *hər hansı bir variantda və mü-
əyyən bir qrammatik formada təzahür edən sözə qlossa deyilir.*

“Yalnız qrammatik cəhətdən fərqlənən qlossalar eyni sözə
məxsus qlossalar hesab edilir”.³ Məsələn, ismin cəm şəkilçiləri ilə
işlənən *evlər, daşlarımız* vahidləri *ev, daş* sözlərinin formalarıdır,
yəni qlossalarıdır.

A.İ.Smirnitski həmin məqalədə müxtəlif sözlərlə eyni sözün
variantları arasındakı hüdudu dəqiq göstərir, bu hüdudun meyarını
verir. Onun fikrincə, qrammatik variantlar leksik variantlardan
fərqlənir. Qrammatik variantlar leksikləşdikdə artıq bir sözün va-
riantları yox, bəlkə yeni sözlər yaranmış olur. Bununla əlaqədar
olaraq müəllif sözün aşağıdakı variantlarını fərqləndirir: a) fone-

² А.А.Потебня. Из записок по русской грамматике, т. I-II, М., 1958, сәh.15-16.

³ А.И.Смирнитский. К вопросу о слове (Проблема «Горжества слова»). «Труды
Института Языкознания», т. IV, 1954, сәh.3-49.

tik variantlar: *kentavr//sentavr, sıldırım//şıldırım, xirtək//qırtlaq, hamar//həmar//hamvar//hamavar//həmvar, həmin//həman//həmən//haman, məgər//məyər //bəyəm//bəgəm//bəgəmləri, bəlkə//bəlkəm, yoxsa//yoxsam, olmaya//olmuya, sillə//şillə, gomuş//camuş, birəm-birəm//birər-birər*; b) morfoloji variantlar: *gəldirdilər//gəlirlərdi, qorxaq//qorxacaq, hannan-hana//handan-hana, sonra//sonradan//sonradannan, pah atonnan//pah atanla*; ç) leksik-semantik variantlar: *müasir – indiki, hazırda olan, hazırkı (müasir ədəbiyyat)// kiminləsə bir vaxtda yaşayan, mövcud olan (Nizaminin müasirləri, Sabirin müasiri), gündəlik – hər gün təzahür edən, özünü göstərən (gündəlik qəzet, gündəlik həyat)// şagirdin dərş müvəffəqiyyətləri qeyd olunan dəftərçə (məsələn, gündəliyini göstər ifadəsində olduğu kimi).*

Sözün leksik-semantik variantları omonimlik və çoxmənalılıq məsələsi ilə əlaqədar olub, bunların fərqləndirilməsini tələb edir.

Leksik məna sözün bütün qrammatik dəyişmə formalarında eyni olaraq qalır. Sözün bütün formaları üçün leksik məna sabit kəmiyyət hesab olunur. *Gəldi, gələr, gəlsin, gəlməliyəm, gələcək-sən, gəlmişdir, gəlirmi, gələsindir, gələli* və s. kimi söz-formaların hər biri digərindən qrammatik mənasına görə fərqlənir. Lakin “gələcək zaman” və ya “Bizimdir *gələcək*, böyük *gələcək*” (S. Vurğun) tərkiblərində gələcək sözü öz semantikasına görə bu formalardan ayrılıb fərqlənmiş, feil forması sifətə və ismə çevrilmişdir (qrammatik formanın leksikləşməsi).

SÖZÜN FUNKSIYALARI

Başlıca dil vahidlərindən hər biri (fonem, morfem, söz, cümlə) özünəməxsus funksiyaya malik olmaqla ünsiyyətə xidmət edir.

Fonemin iki funksiyası vardır: a) hər fonem maddi səs kimi qavranılır, materiya kimi eşidilir (buna *fonemin perseptiv funksiyası* deyilir); b) fonemin öz mənası olmasa da, dilin mənalı vahidlərini (morfem, söz, söz forması) bir-birindən fərqləndirir (buna *fonemin siqnikativ funksiyası* deyilir).

Morfem dilin ən kiçik mənalı vahidi olub, məfhumun ifadəsinə xidmət edir. Söz kökü və şəkilçi şəkildə təzahür edən morfem bu funksiyası *semasioloji funksiya* adlanır.

Cümlə başlıca ünsiyyət vahidi olub, məlumat (informasiya) bildirməsi ilə səciyyələnin ki, buna *kommunikativ funksiya* deyilir.

Söz xarici aləmin əşya və hadisələrini adlandırmağa xidmət edir. Bu da *sözün nominativ funksiyası* adlanır. Bu nominativ (və ya adlandırma) funksiya sözə məxsusdur. Morfem adlandırma funksiyası yoxdur. Həmin funksiyaya görə ümumi və xüsusi sözləri fərqləndirmək mümkündür. Xüsusi sözlər sırf və yalnız adlandırma funksiyasına malik olursa, ümumi sözlər həm adlandırma (nominativ), həm də məfhum ifadə etmə (semasioloji) funksiyalarına malik olur. Yəni hər bir söz əşya, hadisə və əlaməti başqalarından fərqləndirir, seçib ayırır. Məsələn, alma deməklə nəzərə çarpdırılır ki, söhbət armud, üzüm, taxta, göy, su, dağ və s.-dən deyil, məhz almadan gedir. Habelə Əli sözü müvafiq şəxsi Vəlidən, Quludan, Kərimdən və başqalarından fərqləndirməyə xidmət edir. Bu funksiyaya *sözün diferensiallaşdırma* funksiyası da deyilə bilər.

Xüsusi sözlərdən fərqli olaraq ümumi sözlər fərqləndirmək (diferensiallaşdırmaq) ilə yanaşı, həm də ümumiləşdirir. Alma dedikdə, bu əşyanın konkret, fərdi əlamətləri (rəngi, təmi, təzə-köhnəliyi, iri-xırdalığı və s.) yox, onun ümumiləşmiş əlaməti nəzərə çarpdırılır.

Sözün digər mühüm bir funksiyası ekspressiv və ya emosional-ekspressiv funksiya hesab olunur. Ekspressiv funksiyalı sözlər hiss və duyğuları, arzu və istəkləri bildirir. V.İ.Lenin göstərir ki, “insan hissələrinin” müdaxiləsi olmadan insanın həqiqət axtarırları heç zaman olmamış, yoxdur və ola da bilməz.

Bir sıra görkəmli Avropa dilçiləri az qala bütün dil hadisələrini məntiqi və emosional olmaqla iki yerə bölürlər. Məsələn, Ş.Balli və J.Vandriyes göstərirlər ki, bütövlükdə dili “məntiqi” (əqli) və “affektiv” (emosional) hissələrə ayırmaq lazımdır. Onların fikrincə, dilin (və sözün) “məntiqi” cəhəti ilə üslubiyyət elmi məşğul olmalıdır.

Hər bir dildə müəyyən söz qrupunun nominativ funksiyası olmayıb, yalnız ekspressiv emosional funksiyası vardır. Bu söz qrupunu (nidaları) nitq hissələri içərisində ayrıca fərqləndirirlər. Doğrudan da, nidalarda, yəni *ah, oh, eh, uf, hay, hey* və s. kimi onlarla sözdə nominativ funksiya yoxdur. Bunlar bu və ya digər hissələr haqqında anlayış, təsəvvür yaradan sözlərdir. Odur ki, sözün tərifində nidaların nəzərə alınmaması doğru deyildir. Halbuki bir sıra təriflərdə belə hallar özünü göstərir. Nidaların söz olduğunu, lakin əsasən emosional söz olduğunu məşhur rus alimləri İ.İ.Meşşaninov və V.V.Vinoqradov dənə-dənə qeyd etmişlər. Söz probleminə həsr olunmuş bir sıra yazılarda nidalar tədqiq edilmir və ya yada salınmır. Çünki bu sözlərdə məfhum əks olunmur, bunların məzmunu, mənası yoxdur. Bu sözlər sanki varlığın özüdür.

Nəzərə almaq lazımdır ki, əgər nida söz olmasaydı, o bütün dillər üçün eyni olmalı idi. Halbuki hər bir dilin nidalar sisteminə onların bir çox fərqli xüsusiyyətləri vardır.

Bununla birlikdə, yalnız hissi bildirən nidaların məfhum ifadə edən digər sözlərə qarşı qoyulmasında müəyyən həqiqət vardır. Məsələn, "*Başım (əlim, dişim, ayağım...) ağrıyır*" cümləsində müəyyən fikir bildirilir, varlığın müəyyən faktı barəsində xəbər, məlumat verilir. Bunun əvəzində "ah", "oh" və s. dedikdə isə yalnız ağrı hissi ifadə olunur. Deməli, nidalarda məfhumu məzmun (məfhumilik) yoxdur.

Dilin inkişafı prosesində nidalar başqa nitq hissələrinə, başqa nitq hissələri də nidalara keçə bilər ki, bu fakt nidaların dil vahidi, yəni söz olduğunu sübut edir. Məsələn: *Dəhşət! Salam! Aman! Uzaq!* və s. sözlər nidaya keçə bilər.

Başqa bir misal.

"Sənin bu "*ah*"ların, "*uf*"ların bizi tənqə gətirdi (V.Babanlı) cümləsində nidalar cəm şəkilçisi qəbul etmişdir. Məlumdur ki, kəmiyyət kateqoriyası nidalara yox, ismə məxsus olan kateqoriyaadır. Deməli, qeyd edilən sözlər qəmi, təəssüfü, kədəri bilavasitə bildirmir, bəlkə həmin hissələr haqqında anlayışı əks etdirir. Nidalarla başqa nitq hissələri arasında bu ikitərəfli əlaqə (bir-birinə keçə bilməsi) nidanın söz olduğunu göstərir.

Yuxarıda qeyd etdik ki, Ş.Balli bütün dil faktlarını “məntiqi” (əqli) və “affektiv” (emosional) olmaqla iki yerə bölür və bütün üslubi hadisələri bu bölgüyə əsasən şərh edir. Onun “Fransız dilinin üslubiyyatı”⁴ kitabında bu məsələlər ətraflı şərh olunmuşdur. Nida ilə və ümumiyyətlə, sözün emosional mənası ilə əlaqədar olduğu üçün onun fikirlərini qısa şəkildə xülasə edək.

Nitqdə “məntiqi” (əqli) məzmunla “affektiv” (emosional) məzmun arasında daimi tarazlıq pozulur və bu zaman iki cür imkan meydana çıxır:

1. Məntiqi məzmun affektiv məzmunu tam udur. Məntiqi ünsürlər öz leksik mənasından o qədər uzaqlaşır ki, bunlar nəinki konkret, hətta mücərrəd fikri bildirməkdən məhrum olur. Bu həddə çatan dil faktı artıq bir növ şablona, trafaretə çevrilir (qoşma, bağlayıcı, köməkçi feillər).

2. Affektiv məzmun məntiqi məzmunu tam udur. Dil faktı hər cür məntiqi mənasını itirir, təkcə mücərrəd anlayış deyil, həm də konkret təsəvvür bildirməkdən məhrum olur, az və ya çox dərəcədə müəyyən hissləri ifadə edir. Sözün konkret mənası hər bir halda onun işləndiyi mətnlə, birinci növbədə, intonasiya ilə müəyyənləşdirilir. Müasir dillərdə nidalar yalnız hissi ifadə etmək üçün işlədilir; çünki onlar xüsusi mənadan məhrumdur.

Beləliklə, Ş.Balli bir tərəfdən “qrammatik sözləri” (qoşma, bağlayıcı, köməkçi feil), ikinci tərəfdən isə nidaları söz hesab etmir. Çünki nida əqli, məntiqi məzmundan məhrumdur, qrammatik sözlərdə isə emosiya və konkretlik yoxdur. Rus dilçiliyi bu fikri rədd edir.

Ekspressiv-emosional funksiyalı vahidlərin digər bir qrupunu elə sözlər təşkil edir ki, bu sözlərin semantikasını insan hisslərini ifadə edir. Məsələn, *sevgi*, *zəhmət*, *axmaq*, *əclaf* və s. sözlərdə müəyyən emosiya ifadə olunur. Burada emosiya sözün özü ilə bağlı deyil, bəlkə onların əks etdirdiyi məfhum və varlıqlarla bağlıdır. “Murdar” sözünün özündə (həmin səslərin toplusunda) heç bir “murdar” şey yoxdur. Mənfi, pis cəhət sözdə deyil, onun əks etdirdiyi məfhum və ya varlıqdadır.

⁴Важ: Ш.Балли. Французская стилистика. М., 1961, сәһ. 320-315.

Sözdə emosional-ekspressiv funksiyanın nominativ funksiyanı sıxışdırmasına ən yaxşı misal sifətin dərəcələridir. Ümumiyyətlə, sifətin məna quruluşu çox genişdir.

Əşyanı təşkil edən əlamətlər məcmuyundan yalnız müəyyən bir əlamətin seçilməsi işinin özündə fərdi, subyektiv cəhət vardır. Əslində hər bir qrammatik əşya sonsuz miqdarda əlamətlər məcmuyundan ibarətdir. Məsələn, hər hansı ən adi bir əşya adını, tutaq ki, “alma” sözünü nəzərdən keçirək. Bu əşyanın ən müxtəlif əlamətləri olduğu üçün onu müxtəlif cəhətdən sifətləndirmək mümkündür. Odur ki, hər bir sifət fərd ilə, fərdin zövqü, dərrakəsi, əhvali-ruhiyyəsi, əşyaya münasibəti və s. ilə bağlı olacaqdır.

“Alma”nı müxtəlif əlamətlərinə görə səciyyələndirmək olar. Məsələn:

rənginə görə: sarı alma, qırmızı alma...

dadına görə: şirin alma, turş alma, turşməzə alma...

həcminə görə: böyük alma, iri alma, xırda alma...

zamana görə: yay alması, payız alması və s.

Alma əşyasının daha bir sıra əlamətlərini göstərən sözlər vardır ki, bütün bu sözlərin hər hansı biri mütləq fərdi mənaya, fərdi qiymətə malikdir. Hər bir fərdi məna isə emosionaldır. Bu cəhətdən (fərdilik, subyektivlik cəhətdən) əsl sifətlər nidalara çox yaxındır. Nidalar kimi əsl sifətlər də bu fərdi mənalarına görə daha da şiddətləndirilə bilər. Nidalarda məna şiddətləndirilməsi eyni sözün təkrarı ilə, ya da taxın mənalı sözlərin birləşməsi ilə əldə edilir. Məsələn, “*Pəh*, nə gözəldir” və “*Pəh-pəh-pəh*, nə gözəldir” misallarının müqayisəsindən məlum olur ki, ikinci misalda məna şiddətləndirilmiş şəkildə ifadə edilir.

Mənanın şiddətləndirilməsi əsl sifətlərdə iki şəkildə əldə edilir: a) sifətin təkrarlanması yolu ilə; b) dərəcə əlamətlərinin sözə qoşulması yolu ilə.

Hər iki üsula aid hər hansı qrammatika kitabında istənilən qədər misal verilir.

Yalnız ekspressiv-emosional funksiya ilə səciyyələnən sözlərin bir qrupu da qarğış və söyüş bildirən sözlərdir. Burada da

sözlərin nominativ funksiyası arxa plana keçir, söz fərdi, emosional-hissi məna alır ki, sonralar bu mənalar ümumiləşib geniş miqyasda işlədilər. Məsələn, şəxs haqqında *heyvan, öküz, donuz, canavar* və s. deyilərkən, burada yalnız emosional mənalar nəzərdə tutulur. Yaxud *ölmüş, adı batmış, külbaş* və s. onlarla söz göstərmək olar ki, bunların yalnız emosional mənası vardır.

Bütün bunlarla yanaşı, hər dildə elə sözlər də vardır ki, əslində bunların məzmununda heç bir emosiya yoxdur. Bu kimi sözlər yalnız müəyyən üslubi şərait ilə əlaqədar emosional çalarlıq kəsb edir. Yəni əslində emosionallıq bildirməyən obyektiv məzmunlu (neytral) sözlər müəyyən şəraitdə əlavə emosional çalar qazanır. Məsələn, “adam” və “insan” sözlərində əslində emosionallıq yoxdur və həmin sözlər bir-birinin sinonimidir. Lakin “*Bütün adamlar insan olsaydı...*” (R.Rza) misrasında sinonim sözlər nəinki bir-birindən fəqləndirilir, hətta bir-birinə qarşı qoyulur. Bu cəhət ona görə mümkün olmuşdur ki, müvafiq sözlərə sənətkar emosional məna əlavə etmişdir. Yaxud əslində emosional olmayan (neytral) “arvad” sözü aşağıdakı dialoqda müəyyən məna çaları ilə özünü göstərir. C.Cabbarlının “Sevil” pyesində belə bir dialoq vardır:

“Balaş. Siz mənim *arvadımı* əyləndirdiyiniz üçün sizə minnətdaram.

Dilbər. *Arvadım, arvadım!* Sən bir qədər nəzakətli danışmağı öyrənsəydin pis olmazdı!”

Göründüyü kimi, “arvad” sözü Balaşın nitqində emosional funksiyada işlədilmir. Dilbərin nəzərində isə bu sözün mənfi çaları (mənfi emosional mənası) vardır.

Sözün emosional funksiyası bəzən onun nominativ funksiyasını sıxışdırır bilər. Məsələn, anası onun sözünə baxmayıb toz-torpaqla oynayan uşağa deyir: “*Hə, batır* özünü toza!” Aydın ki, əslində (qrammatik olaraq) bu cümlənin feili inkarda işlədilməli idi.

Emosional mənanın meydana gəlməsində intonasiyanın da böyük rolu vardır. Məsələn, “ay zalım” dedikdə intonasiya müxtəlifliyindən asılı olaraq məna müxtəlifləşir (kinayə, qəzəb, bəyənmə və s. ifadə olunur).

Sözün digər bir funksiyası onun yalnız müraciət, çağırış məqsədi ilə işlənməsidir ki, buna *apelyativ funksiya* deyilir.

Çağırış məqsədi daşıyan vokativ sözlərlə eyni məqsədlə işlənən xitabları qarışdırmaq olmaz. Çünki xitablar sintaktik kateqoriyadır və cümlə ilə əlaqədardır. Vokativ sözlər isə leksik-morfoloji kateqoriyadır və nitq hissələrinin təlimi ilə əlaqədardır. Həlbuki bəzi tədqiqatçılar “yalnız sintaktik xüsusiyyətləri” nəzərə aldıqlarından xitab kimi işlənən şəxs adlarını da vokativ söz hesab etmişlər. Əslində isə xitablar sintaktik hadisə olduğu üçün lüğətlərə düşmür, vokativ sözlər leksik-morfoloji hadisə olduğundan lüğətlərdə qeyd olunur.

Sözün vokativ funksiya daşıyıb-daşmadığını müəyyənləşdirmək üçün fonetik xüsusiyyətin də – yəni vurğunun da mühüm rolu vardır. İntonasiya (vurğu) ilə əlaqədar olan bu fonetik fərq çoxhəcalı sözlərdə daha çox özünü göstərir. Məsələn, *qərənfil*, *oxucum* sözlərində vurğunun yeri dəyişməklə sözün funksiyası da dəyişir. Vurğu ikinci heca üzərinə düşərkən vokativ söz kimi müəyyənləşən bu sözlər, vurğu son hecaya düşdükdə həmin funksiyadan məhrum olur. Məsələn:

Səni kimdir sevən bica, *qərənfil!*

Sənə mən aşiqi-şeyda, *qərənfil!*

(X.Natəvan)

Oxucum, sıxmasın ürəyini qəm,

Ana da, çağa da sağ qalasıdır...

(S.Vurğun)

Vurğuya diqqət yetirmək ona görə zəruridir ki, bu fonetik əlamət vasitəsilə müəyyən vahidin vokativ söz olub-olmadığını sübut etmək mümkündür. Bu da öz növbəsində həm qrammatik, həm də leksikoloji cəhətdən əhəmiyyətlidir.

Leksikoloji cəhətdən də vokativ sözlər müstəqil söz kimi lüğətlərdə qeyd olunmalıdır. Bu isə dilimizin lüğət (leksik) zənginliklərini üzə çıxarmağa kömək edər.

Təəssüf ki, Azərbaycan lüğətçiliyində (leksikoqrafiyasında) vokativ sözlər öz əksini tapmır. Məsələn, “Azərbaycan dilinin

izahlı lüğəti”ndə *qadası, bacılı-bacılı* və s. kimi çoxlu vokativ sözlər verilməmiş və şərh edilməmişdir.

İsmin müəyyən forması ilə vokativ söz keyfiyyəti qazanmış forma arasında fərq ondadır ki, vokativ sözlər dəyişilməyən, başqa şəkillərə düşə bilməyən formalardan ibarət olur. Halbuki ismin bu və ya digər formasında işlənmiş söz başqa formalara da düşə bilər. Məsələn, aşağıdakı “sevgilim” sözü yalnız çağırış-müraciət mənasında (vokativ məzmununda) həmin formada işlənir.

Arzuya bax, *sevgilim*, tellərindən incəmi?

(M.Müşfiq)

Bu sözün başqa şəxslərə görə təsriflənməsi ilə əvvəlki funksiyadan (vəzifədən) məhrum olacağı aydındır. Məsələn, *sevgilim, sevgilin, sevgilisi, sevgilimiz, sevgiliniz, sevgililəri*.

Beləliklə, məlum olur ki, vokativ sözlər yalnız bir formada donmuş (daşlaşmış) sözlərdir. Əsasən, birinci və üçüncü şəxsin təkinin qrammatik əlamətlərini qəbul etmiş isimlər vokativ funksiya qazana bilir. Bununla da əslində sözdəyişdirici olan müvafiq şəkilçilərin sözdüzəldici funksiya kəsb etdiyini görürük. Məsələn, *can-ım, gül-üm, quzu-m, qada-sı, bala-sı*.

Vokativ sözlərin ikinci qrupu heyvanlara müraciətlə əlaqədardır. Bu kimi sözlər heyvandarlıqla məşğul olan xalqlarda daha çox yayılmışdır. Həmin sözlərə ədəbi dilə nisbətən dialektlərdə daha çox təsadüf olunur. Habelə elmi, publisistik üsluba nisbətən bədii üslubda vokativ sözlər daha geniş miqyasda işlədilir.

Vokativ sözlərin geniş tədqiqi bir sıra fonetik, morfoloji, etimoloji məsələlərin müəyyən edilməsinə imkan verir.

Sözün daha bir funksiyası vardır ki, o da göstərmə, işarətmə funksiyasıdır (buna deyktik funksiya da deyilir). Bu funksiya yalnız şəxs və işarə əvəzliliklərinə məxsusdur. Habelə jestlər də deyktik funksiya malikdir. Deməli, funksiya göstərilən əvəzliliklərlə jestlər bir-birinə yaxındır. Nüqdə çox zaman jestlərlə əvəzliliklə birlikdə çıxış edir, bir-birindən ayrılıqda anlaşılmır.

Köməkçi sözlərdə yalnız qrammatik mənə (“qrammatik funksiya”) vardır. Ona görə də bunlardan qrammatikada bəhs edilir. Köməkçi sözləri semasioloji cəhətdən öyrənmək düzgün və mümkün deyildir. Deməli, semasiologiyada yalnız leksik mənaya malik olan, yəni əsas nitq hissələrinə məxsus olan vahidlər öyrənilir.

Nominativ funksiyalı sözlər əşyanı adlandırırsa, əvəzlilər bu adlandırma xüsusiyyətindən məhrumdur. əvəzlilik əşyanı adlandırmır, bəlkə onu göstərməklə, onu işarə etməklə fərqləndirir.

Əvəzlilik vasitəsilə işarə edə bilmək üçün konkret nitq şəraiti olmalıdır. Bu şəraitə bəzən “situasiya” deyilir. Əvəzlilərin göstərmə, işarə funksiyasını (deyxis) yerinə yetirmək üçün müvafiq sahəsi (“deyxis sahəsi”) olmalıdır.

Dilin deyxis sahəsinə daxil olan şəxs əvəzliləri, adətən, söhbətin iştirakçılarını əks etdirir: mən – danışan şəxs, sən – danışanın müraciət etdiyi şəxs.

N ümumi işarə sözü – işarə əvəzliyi “bu”dur. “Bu” sözü danışanın yaxınlığında olan, görünən hər hansı bir obyektə aid ola bilər. İnsanın əllərinin və ya gözlərinin işarəsi ilə göstərə biləcəyi hər şey “bu”dur.

Bütün işarə sözləri – əvəzliləri çox geniş mənə həcmində malik olur. Bu sözlər hər hansı zamanı, məkanı, əşya və ya şəxsi ifadə edə bilər. Hər bir zaman ya “indi”dir, ya da “qeyri-indi” (keçmiş, gələcək, qabaq, sonra və s.), hər bir məkan ya “buradır”, ya da “ora”. V.İ.Lenin göstərirdi ki, “bu” – “ən ümumi sözdür”.

Hegələ görə təklikdə, ayrılıqda (yəni ümumi situasiyadan kənardə) alınmış bütün bu işarə sözləri “boş” və “məzmunuz” olur.

Beləliklə, deyktik sözlər (əvəzlilər) digər sözlərdən fərqlənir. Bu sözlər situasiyadan asılıdır. Situasiyadan xaricdə, ayrılıqda bunların mənası ani, ötəri və keçici olur. Hər dəfə nitqdə işləndikdə tamamilə başqa mənə kəsb edir. Bu sözlərdə subyektiv cəhət çox güclüdür. Əşya, obyekt öz xüsusi, səciyyəvi əlamətinə görə yox, danışanın münasibətinə görə fərqləndirilir.

Adlandırma funksiyalı sözlərdə isə bütün bunların əksini görürük. Bunların mənası və işlənməsi situasiyadan asılı deyildir.

Bu sözlər obyektiv səciyyəlidir. Predmet məhz özünəməxsus səciyyəvi bir əlamət əsasında fərqləndirilir, adlandırılır. Həmin sözlər semantik cəhətdən sabitdir, hər dəfə nə mənada işlənsə də, öz invariant nüvəsini mühafizə etmiş olur.

Situasiyadan asılı olmadığı üçün, obyektiv səciyyəli olduğu üçün nominativ sözlər lüğət tərkibində əsas, başlıca yer tutur. Sözlün məfhumla, əşya ilə əlaqəsindən bəhs edərkən məhz həmin sözlər nəzərdə tutulur.

İkitərəfli dil vahidləri (morfem, söz birləşməsi) içərisində söz öz xarakteri və funksiyasına görə xüsusi yer tutur. Söz dilə məxsus bütün funksiyalarda çıxış edə bilər; həm nominativ, həm siqnikativ, həm kommunikativ, həm də pragmatik funksiyaları yerinə yetirir. Sematikasının səciyyəsinə görə (xüsusi sözlər, ümumi sözlər, söz əvəzləri və s.) söz müxtəlif struktur daxili funksiyalarda çıxış edir.

Öz işlənmə xüsusiyyətlərinə görə söz fərqlənir: düzəltmə və mürəkkəb sözlər tərkibində söz morfem səciyyəsi daşıyır, ayrılıqda işləyəndə müstəqil kommunikativ vahid ola bilər. “Atəş” sözü lüğət tərkibinin bir ünsürü kimi (vokabulyarda) yalnız nominativ işarədir. “Atəşfəşan(lıq)” vahidinin tərkibində bir struktur ünsür – morfem hesab olunur. “Atəş!” – dedikdə bu söz həm də predikativ səciyyəyə kəsb edir (kommunikativ vahidə çevrilir).

Belə çoxfunksiyalılığın (söz asanlıqla gah morfem, gah cümlə vəzifəsində, gah da xüsusilə sabit birləşmələrin bir ünsürü kimi işləyir) nəticəsidir ki, söz dilin ümumi strukturunda ən əsas, başlıca yer tutur. Buna görə də söz dilin strukturunda iki koordinatın – paradiqmatik (onomatik) və sintaqmatik (funksional) koordinatların kəsişmə nöqtəsində durur. Sözlə digər ikitərəfli vahidlər (morfem, söz birləşməsi, cümlə) arasında qəti hədd yoxdur, bunlar asanlıqla bir-birinə çevrilə bilər.

Söz semioloji funksiyasına görə nəinki eyniləşdirir, həm də sintaqmatik sıradakı “məna fərqləndirici” funksiyada çıxış edir, çoxmənalı sözlərin dəqiq mənasını müəyyənləşdirir. Ailə saxlamaq, yas saxlamaq, özünü saxlamaq, dilini saxlamaq və s. sin-

taqımlar içərisində saxlamaq sözünün mənasının fərqləndirilməsində birinci komponentlər əsas rol oynayır.

Beləliklə, sözün müxtəlif funksiyaları vardır. Bu funksiyalar bir-biri ilə qarşılıqlı şəkildə əlaqədardır. Elə buna görə də sözü ən universal dil işarəsi hesab edirlər.

MƏNA ANLAYIŞI

Dil vahidlərinin xarici cəhəti, səs tərkibi maddi hesab olursa, daxili cəhəti, mənası ideal hesab olunur. Adətən, elmdə məna problemi o zaman qarşıya çıxır ki, müəyyən insan fəaliyyəti ilə, yəni dil vasitəsilə insanların ünsiyyət saxlanması problemini həll etməyə çalışalar. Dil vasitəsilə ünsiyyət xüsusi şəkildə nizamlanmış səs komplekslərini tələffüz etməkdən ibarətdir. Ünsiyyət saxlayanlardan biri nitq orqanları vasitəsilə müəyyən səs kompleksləri çıxarır (tələffüz edir), bununla da hər hansı fikri və ya ideyanı ifadə edir (burada və ümumiyyətlə həmişə “ifadə edir” sözləri şərti olub, məcazi mənada işlənir. Fikir hərfən ifadə edilmir, bəlkə başqasında oyadılır, dil müvafiq fikrin başqalarında oyanmasına, yaranmasına səbəb olur).Başqası isə hiss orqanları vasitəsilə həmin səs komplekslərini eşidir, müvafiq fikri və ideyanı anlamış olur. Fikri ifadə etmək və ifadə edilmiş fikri anlamaq nə deməkdir? Fikir şüur faktıdır, təfəkkür prosesinin məhsuludur. Fikri düşünən başdan və ya beyindən ayırmaq və səs kompleksinə yapışdırmaq, bağlamaq olmaz, yəni bu yolla onu başqasının beyninə daxil etmək olmaz. Fikri ifadə edən, bildirən, əks etdirən səs toplusunun özündə heç bir fikir yoxdur. Hər bir səs toplusu müəyyən uzunluğa malik səs dalğalarının rəqsindən başqa bir şey deyildir. Bununla belə hər halda nitq vasitəsilə fikir ifadə olunur və anlaşılır.⁵Bu nitq dediyimiz şey sadəcə səs toplusundan (kompleksindən) ibarətdir. Həmin səs toplusu nə isə başqa bir şeyin işarəsi

⁵Dil fikirdən əlavə, duyğu təsəvvür və qavrayışları da ifadə edir. Odur ki, F.de Sössür dili ideyalar ifadə edən işarələr sistemi hesab edirdi.

kimi, maddi bir şey kimi özünü göstərir. Hər hansı əşyanın işarə ola bilməsi, işarəvilik xüsusiyyəti təbii keyfiyyət, təbii xüsusiyyət deyildir. Predmet öz təbiətinə görə işarə deyil, bəlkə ona aid edilən ictimai funksiyasına görə işarə olur. İşarəvilik əşyaya cəmiyyət tərəfindən aid edilir və sabitləşdirilir. Deməli, işarələr vasitəsilə ünsiyyət saxlayanlar bilməlidirlər ki, müvafiq predmet nə isə müəyyən (həmin predmetdən kənarında olan) bir şeyə işarə edir. Başqa sözlə, ünsiyyətdə olan hər iki (və daha çox) şəxs bilməlidir ki, müvafiq səs toplusu həmin səs toplusundan kənarında, xaricdə olan bir şeyə işarədir. Deməli, bu halda maddi predmet işarə olur və ünsiyyət vasitəsi kimi çıxış edə bilər. Səs kompleksi, yəni işarə vasitəsilə fikrin ifadə olunması o deməkdir ki, danışan şəxs öz beynində hər hansı fikir və ideyanın mövcud olduğunu göstərmək üçün fiziki siqnaldan istifadə edir. Həmin fiziki siqnal, yəni işarə müvafiq ideya və ya fikri əks etdirən vasitədir. Həmin siqnalı (işarəni) qavrayan şəxsin beynində danışanın beynindəkinə müvafiq olan fikir və ya ideya yaranır. Bu fikir dinləyənin beyninə kənarından gəlib girmir, bəlkə beynində yaranır, özü də danışanın beynində yaranan fikrə uyğun şəkildə yaranır.

Deməli, dildə işlənən “fikri çatdırmaq”, “fikrini almaq” və s. kimi ifadələr məcaz kimi işlənir, elmi əsasən malik deyildir. Beləliklə, bir şeyin anlaşılması o haqda insan beynində müvafiq fikrin yaranması deməkdir. Dinləyənin beynində yaranmış fikrin danışanın fikrinə müvafiqlik dərəcəsi müxtəlif ola bilər. lakin onların fikirləri ya tam, ya da qismən uyğun ola bilər, habelə heç uyğun olmaz, yəni bir-birini başa düşə də bilməzlər.

Anlaşılmazlıq o zaman yaranır ki, dinləyən şəxs qavradığı səs kompleksinin hansı fikrə və ya ideyaya işarə (siqnal) olduğunu ya pis bilir, ya da heç bilmir.

Ünsiyyətdə olanların fikri arasında qismən uyğunluq onların həyat təcrübəsinin müxtəlifliyi ilə əlaqədar ola bilər. Ən adi məfhumları ifadə edən sözlər belə, danışan və dinləyən tərəfindən fərqli məzmununda səciyələndirilə bilər. Danışan şəxs öz beynində mövcud olan *su*, *keçi*, *ay* və s. məfhumlara uyğun olaraq “su”, “keçi”, “ay”...siqnallarını (işarələrini) ifadə edir və bununla da

müvafiq ideyaları dinləyənin də beynində yaratmış olur. Lakin dinləyənin beynində həmin ideyalar fərqli assosiasiya da oyada bilər. Gətirilən bu misal ünsiyyətin ən bəsit növünə aid misaldır. Adamlar bir-birindən əlaqəsiz, tək-tək işarələr vasitəsilə deyil, əlaqəli işarələr, işarələr toplusu vasitəsilə ünsiyyət saxlayırlar.

Müvafiq səs toplusu ilə ifadə olunan, həm danışana, həm də dinləyənə məlum olan məfhum, ideya həmin işarənin mənası hesab edilir. Bu məna insan başında necə yaranır? İnsanın xarici aləmlə qarşılıqlı əlaqə və təsiri nəticəsində onda şüur yaranmış və formalaşmışdır. Marksist inikas nəzəriyyəsinə görə şüur xarici aləmin insan beynində əks olunması nəticəsində meydana çıxır. Deməli, xarici aləm faktları şüur faktına çevrilmiş olur. İnsanın dərk etmə fəaliyyəti nəticəsində obyektiv aləmin külli miqdarda əşya və hadisələri şüur kateqoriyaları – təsəvvürlər, məfhumlar, ideyalar şəklində ümumiləşdirilir.

İnsanların qarşılıqlı əlaqəsinin ilkin şərti ünsiyyət saxlamaları, fikirlərini bir-birinə çatdırmalarıdır. Bu şəraitdə, yəni birgə həyat və fəaliyyət prosesində adamların beynində eyni və ya bənzər məfhumlar, ideyalar əmələ gəlir ki, bu məfhumlarda, ideyalarda xarici aləmin dərk edilmiş hadisələri mücərrəd və ümumiləşdirilmiş şəkildə formalaşır.

Məna şüur faktı olsa da, müəyyən səs kompleksi ilə – işarələrlə əlaqələndiyi üçün həm də dil faktı hesab olunur. Bir dil faktı kimi məna dil vahidlərinin daxili cəhətini təşkil edir. Dil vahidlərinin xarici cəhəti isə səs komplekslərindən ibarətdir. Bu səs topluları müvafiq mənanın işarəsi hesab olunur. Deməli, ifadə (səs toplusu) ilə onun (işarənin) bildirdiyi, göstərdiyi mənanın əlaqəsinə, vəhdətinə *dil vahidi (söz)* deyilir. Söz işarə ilə mənanın vəhdətidir. Sözün mənası həm şüur, həm də dil ilə əlaqədardır. Şüurla ona görə əlaqədar hesab olunur ki, məna insanın xarici aləmi dərk etməsinin nəticəsini nümayiş etdirir. Mənanın dil ilə əlaqəsi onun dilin semantik vahidi olmasıdır.

Dil vahidinin, sözün mənası məfhumdan ibarətdir. Ümum-xalq dili sözləri də məfhumu ifadə edir, lakin bunlar elmi məfhumları yox, stixiyalı-praktik məfhumları ifadə edir. Odur ki,

ümumxalq səciyyəli sözlərdə məna ilə məfhum bir-birindən fərqlənir. Deməli, elmi məfhumlarla sözlərin mənası bir-birinə uyğun gəlmir. Məfhumlar statik, mütləq olmayıb, daim dəyişmə və inkişafdadır, məna isə məfhumun tərkibində sabit, dəyişməyən ünsürdür. Beləliklə, şüur faktı olan məna müvafiq səs kompleksi (işarə) ilə əlaqələndikdə dil faktına çevrilir. Dil faktı kimi məna dil vahidlərinin daxili cəhətini təşkil edir. Səs kompleksləri isə dil vahidlərinin xarici cəhəti hesab olunur. Bu səs kompleksləri (dil vahidlərinin xarici cəhəti) müvafiq mənəni əks etdirir, bu mənaya işarə olur. Deməli, səs tərkibi – işarə ilə onun əks etdirdiyi mənənin vəhdətinə *dil vahidi (söz)* deyilir. Beləliklə, sözün mənası bir tərəfdən şüur faktıdır, insanın xarici aləmi dərk etməsinin nəticəsidir, digər tərəfdən dil vahidi semantik vahiddir.

Bir şüur faktı kimi məna məfhumu müvafiq olur. Odur ki, bəzən “sözün mənası məfhumdur” deyirlər. Ümumxalq dilində elmi məfhumlar yox, stixiyalı – əməli (praktik) məfhumlar məna keyfiyyətinə malik olur.

Bütün bunlara görə də məna ilə məfhum arasında fərq qoymaq düzgün deyildir. Bəzən isə belə fərq qoymaq, xüsusilə də elmi məfhumla sözün mənasını fərqləndirmək zəruri olur.

Məlumdur ki, məfhumlar statik, sabit deyil, mütləq deyil, bəlkə dəyişmə və inkişafdadır. Məna isə həmin məfhumun tərkibində ümumi, sabit cəhətdir. Məfhumun ümumi sabit cəhəti məna hesab olunur. Məna məfhumdakı ümumi, sabit cəhəti əks etdirdiyi üçün bir dildə danışanların hamısına məlum olan minimum əlamətləri ifadə edir. Müəyyən kollektiv üzvlərinin hamısının şüurunda mövcud olan belə mənalar eyni səs tərkibi – işarə ilə əlaqədar olur və ünsiyyətin baş verməsini təmin edir, danışana fikirlərini işarələr vasitəsilə ifadə etmək, dinləyəndə isə müvafiq fikirlər oyatmaq imkanı yaradır.

Ev, kitab, daş, su məfhumları *ev, kitab, daş, su* sözlərinin mənasını təşkil edir. Lakin *hərəkət, güc, iş, sürət* sözlərinin mənası *hərəkət, güc, iş, sürət* kimi terminoloji məfhumlardan fərqlənir. Bu kimi hallarda məna ilə məfhum anlayışlarını fərqləndirməyin

mühüm əhəmiyyəti vardır. *Hərəkət, güc, iş, sürət* sözlərinin mənası azərbaycanca danışan hər kəsə aydındır, lakin *hərəkət, güc, iş, sürət* kimi elmi məfhumlar heç də hamıya aydın olmur, habelə müxtəlif ixtisas sahibləri üçün (fizik, bioloq və b.) müxtəlif məzmunu (məna) malik olur.

Dil işarələri ümumiləşmiş fikri məzmunu, yəni məna ilə işarə olduğundan onlar hər hansı əşya, əlamət, proses, hadisə və s. ilə əlaqələnir. Şüur faktı kimi məna işarə ilə müvafiq əşya arasında vasitəçi olur. Çünki əşya ilə işarə həmişə məna vasitəsilə əlaqələnir. Elə mənanın ən mühüm funksiyalarından biri də budur. Yəni ünsiyyət prosesində adının çəkilməsi zəruri olan sonsuz miqdarda əşyalar, hadisələr, proseslər işarə vasitəsilə qeyd olunub göstərilir. Məhz əksətmə, inikas qabiliyyətinə görə məna həmin funksiyaları yerinə yetirir.

Dildə mənalı ayrı-ayrılıqda, bir-birindən əlaqəsiz şəkildə mövcud olmur, bəlkə bir-biri ilə əlaqələnib bir sistem təşkil edir. Dildəki mənalı sistemliliyinin iki səbəbi vardır: 1) xarici aləmdə müəyyən nizam, sistem mövcuddur ki, onlar dildə də əks etdirilir; 2) dildəki mənalı özləri qarşılıqlı şəkildə bir-biri ilə əlaqədar olub, biri digərinə təsir göstərir. Dilin leksik sistemi xarici aləmin sistemliliyini əks etdirir. Bundan (xarici aləmin sistemliliyini əks etdirməkdən) əlavə, leksik sistemdə leksik vahidlərin özlərinin arasında səciyyəvi əlaqə və münasibətlər yaranmış olur. Məsələn, sinonim, omonim və s. əlaqələri misal göstərmək olar.

Dilin qrammatik üsürlərinin, müxtəlif cümlələrin, konstruksiyaların mənasına nisbətən leksik vahidlərin mənası bilavasitə əşyaya yönəldilir, əşya ilə əlaqədar olur. Lakin qrammatik mənalıların da müxtəlif növləri müvafiq predmetlərlə əlaqələnir. Düzdür, bu əlaqələr leksik mənalarda olduğu kimi özünü aydın şəkildə göstərmir, bəzən bu əlaqəni müəyyənləşdirmək heç mümkün olmur. Qrammatik mənanın xarici aləmlə, predmetlərlə əlaqəsini bəzi dillərə məxsus cins kateqoriyasının təmsalında görmək mümkündür. Bu kateqoriyanın əsasında canlıların cinslərə görə fərqləndirilməsi durur. Yaxud cansızlar-canlılar qrammatik kateqori-

yası da canlı aləm predmetlərinin bölgüsü ilə əlaqədardır. Qrammatik məna yüksək dərəcədə mücərrədliyi ilə fərqlənən mənadır. Qrammatik mənaların çoxu insan şüurunun uzun sürən abstraktlaşdırma fəaliyyətinin dolanbac yollarını keçib gəlmişdir. Bunların ilkin, yəni real aləmlə əlaqədar mənasını açmaq çox çətindir, bəzən də heç mümkün deyildir. Leksik mənalardan fərqli olaraq qrammatik mənaların formalaşmasında sistem daxili təsir daha güclüdür. Məhz bu təsir nəticəsində qrammatikada bir nizam yaranır, yəni dilin strukturunda sistemlilik meydana çıxır. Qrammatik məna yüksək abstraksiya ilə səciyyəlidir. Bəzi qrammatik mənalar isə yalnız dildaxili əlaqə və münasibətləri əks etdirir. Bu kimi hallarda isə onların dilxarici aləmlə əlaqəsini axtarmaq əbəsdir. Bununla belə hər halda leksik mənalar kimi, qrammatik mənalar da insanın xarici aləmi dərk etmə qabiliyyəti ilə əlaqədar olduğundan, bunlar da şüur faktıdır. Lakin bu şüur faktı çox zaman real aləmdən o qədər uzaqlaşmış olur ki, danışanlar onların real varlıqla bağlılığını heç cür qavraya bilmirlər.

Leksik və qrammatik mənalar arşında keçilməz hədd yoxdur. Leksik mənaların qrammatik mənaya çevrilməsi hallarını – tarixi aspektdə baş verən bu prosesi izləmək, göstərmək mümkündür.

Leksik və qrammatik mənaların belə əlaqəsi o deməkdir ki, əslində qrammatik məna da real aləmlə, onun dərk edilməsi ilə bağlıdır. Bir sıra sözlər həm leksik, həm də qrammatik mənada (əsas və köməkçi nitq hissəsi kimi) çıxış edir ki, bu hal da həmin mənaların əlaqəsini, birinin digərinə keçdiyini sübut edir. Leksik mənada *sonra*, *sarı*, *əvvəl* və s. sözlər əsas nitq hissələrinə daxildir, həmin vahidlər qrammatik mənada köməkçi nitq hissəsi hesab olunur. Əlbəttə, belə hallarda sözlərin leksik mənası əsasdır, ilkindir, qrammatik mənası törəmədir, sonradan yaranmışdır.

Beləliklə, “sözün mənası” dedikdə onun həm leksik, həm də qrammatik mənası nəzərdə tutulur. Leksik məna sözün maddi məzmunudur və adətən, sözün kökündə (əsasında) təzahür edir. Qrammatik məna dil vahidləri arasında (habelə obyektiv aləmə məxsus denotatlar arasında) müxtəlif münasibətləri bildirir və

adətən, sözün formaları (şəkilçilər, təkrarlar, mürəkkəbləşmə, köməkçi sözlər və s.) vasitəsilə ifadə olunur. Əsas nitq hissələrinə daxil olan sözlərdə həm leksik, həm də qrammatik mənə vardır və burada leksik mənə qrammatik mənaya üstün gəlir. Köməkçi nitq hissələrində leksik mənə zəifləyir və ya heç olmur, qrammatik mənə əsas olur (odur ki, bunlara “qrammatik sözlər” də deyirlər). Dildə qrammatik mənə morfoloji və sintaktik vasitələrlə ifadə olunur.

Dildə aramsız olaraq leksik mənaların qrammatikləşməsi prosesi gedir ki, bu hadisə *desemantikləşmə* (“desemantizasiya”) adlanır. Habelə leksik-qrammatik izolyasiya üsulu ilə bu və ya digər qrammatik forma ümumi paradiqmadan ayrılaraq leksik mənə kəsb edir ki, bu hadisəyə *deqrammatikləşmə* (“deqrammatikalizasiya”) deyilir. Desemantikləşməyə – leksik mənənin qrammatik və ya üslubi (konnotativ) mənaya keçməsinə misal olaraq “etmək”, “olmaq” feillərini, bir sıra qoşmaları göstərmək mümkündür.

II FƏSİL

SEMASILOGİYA İLƏ LEKSİKOLOGİYANIN QARŞILIQLI ƏLAQƏSİ

Gördüyümüz kimi, qrammatik məna ilə leksik məna arasında çox ciddi fərqlər vardır.

Qrammatik mənadan fərqli olaraq, leksik məna tək-tək sözlərlə (və ya söz qrupları olan sinonim, tematika və s. ilə) əlaqədar olur. Halbuki qrammatik məna ayrı-ayrı sözlərə (və ya söz qruplarına) aid olmayıb, bütövlükdə dilə aid olur. Hər bir leksik məna yalnız ümumi məna əsasında (qrup şəklindəki leksik və qrammatik məna əsasında) təzahür edir. Deməli, qrammatik məna əslində leksik mənəni müəyyənləşdirir. Məsələn, ümumiyyətlə, *ağlıq, qaralıq, yaşillıq* və s. anlayışları yoxdur. Yalnız əlamət (*ağ, qara, yaşıl*), əşyalıq (*ağlıq, qaralıq, yaşillıq*), hərəkət (*ağarmaq, qaralmaq, yaşillanmaq*) anlayışları vardır.

Qrammatik mənalar müəyyən dildə danışanların hamısı üçün məcburidir, yəni hamı bu mənaları bilməli və işlətməlidir; danışanlar leksik mənələrdən müxtəlif dərəcə və səviyyədə istifadə edirlər. Bu da ümumi bilik səviyyəsindən, lüğət tərkibi ilə tanışlıq dərəcəsindən, dilin üslubi imkanlarından istifadə etmə məharətindən asılıdır. Qrammatik mənələrlə müqayisədə leksik mənələrin variantlılığı, sinonimliyi daha geniş və rəngarəngdir.

Həm leksikologiya, həm də semasiologiya üçün müştərək olan başlıca vahid leksemaadır. Leksema termini dilçilikdə müxtəlif mənələrdə işlədilmişdir. Ən çox yayılmış fikrə görə sözün bütün qrammatik formalarının və mənələrinin məcmuyuna leksema deyilir.

Sözün ayrılıqda götürülmüş mənasına semema və ya leksik-semantik variant deyilir. Deməli, əslində semema (leksik-semantik variant) leksemanın tərkibinə daxil olur və ya leksemanın bir ünsürü, onun təzahürlərindən biri olur. Ümumi vokabulyar vahid olan leksema əslində yalnız abstraksiyada mövcuddur, semema isə onun (leksemanın) realizə edilmiş variantı hesab olunur.

Sözün leksik-semantik variantı dilin leksik-semantik sisteminin əsas vahididir.

Sözün formaları ilə, onun morfem tərkibi ilə əlaqədar vahidlər sözün leksem(atik) səviyyəsi adlanır və leksikologiyada öyrənilir.

Buraya sözdüzəltmə, sözlərin və ya söz formalarının leksikləşməsi və ya qrammatikləşməsi, dialektizmlər, vulqarizmlər, (bəzən) jarqonlar, sözün fonetik və morfoloji variantları və s. daxildir.

Sözün fonem və morfem tərkibi özlüyündə onun mənasını açmağa kömək edə bilmədikdə (çoxmənalılıq, omonimlər, sinonimlər) onu leksik-semantik səviyyədə (semasiologiya elmində) öyrənmək lazım gəlir. Başqa sözlə, çoxmənalılıq, omonimlər, antonimlər, sözün leksik-semantik variantları, sinonimlər, frazeoloji mənalılar semasiologiya elminin predmetini təşkil edir.

Hər iki elm sahəsi – həm semasiologiya, həm də leksikologiya leksemanı müxtəlif istiqamətdə araşdırsa da, bir sıra problemlərin uğurlu həlli bu sahələrin ikisi ilə də əlaqədardır. Bura jarqon, tabu, evfemizm, xalq etimologiyası, yarımçıq təkrarlar (xüsusilə türk dillərində) aiddir. Həmin kateqoriyalar öyrənilmədən dilin semasioloji sisteminin bütöv mənzərəsini nümayiş etdirmək mümkün deyildir.

JARQON

Müəyyən məqsədlə öz fikirlərini geniş kütlədən gizlətmək üçün bəzi qrup adamların yaradıb işlətdikləri uydurma, süni dilə jarqon deyilir.

Müəyyən təbəqənin və ya ictimai zümrənin jarqonuna *arqo* deyilir. Jarqondan fərqli olaraq arqo hadisəsi mənfi hadisə hesab edilmir.

Bir sıra tədqiqat əsərlərində bu iki termin (arqo və jarqon) fərqləndirilmir, eyni və ya yaxın mənada işlədilir. Bəzən “arqo-

tizm” haqqında olan yazılarda jarqonlardan (ictimai dialektizmlərdən) də bəhs edilir və ya əksinə, “jarqonizm”ə həsr edilən yazılarda arqolar da yada salınır.

Ümumiyyətlə, jarqonizmlər ümumxalq dili sözləri ilə sinonim olub, onlara qarşı qoyulur. Jarqon vahidlər, adətən, emosionallığı ilə səciyyələninir və təsadüfi deyil ki, canlı danışıq dilində daha çox işlədilir. Məsələn: “İkimiz də gedərik *dəsxoxşa* (*Y.Əzimzadə*). “Sizdən bütöv bir *karva* (min manat) alacam (*M.Dadaşov*). “Aranı Yusifin *adamuşkəsi* qarışdırdı” (*S.Əhmədov*). “Mən o *çuşkələrdən* əskiyəm?” (*S.Əhmədov*).

Azərbaycan dilinə məxsus jarqonların aşağıdakı növləri diqqəti cəlb edir.

Oğru və cani (xuliqan) jarqonu. Bu jarqon hər hansı mövcud qanunlar kimi, dil qanunlarını da həyasızcasına pozmaq, xüsusilə cinayəti gizlətmək meyindən irəli gəlir. Məsələn, müvafiq sözlər aşağıdakı jarqonizmlərlə əvəz edilib işlədilir:

Atanda (ayıq ol, gələn var), *sazan* (key), *suka* (xəbərçi), *barıqa* (alverçi), *hərif* (soymaq, aldatmaq mümkün olan şəxs), *yandınl/yanduz* (ehtiyatlı olun, sizi tutmağa gəlirlər), *sağmaq* (pul qoparmaq, aldatmaq), *paçka basmaq //paçka atmaq/kart basmaq, portmanat atmaq*(aldatmaq, sataşmaq), *yaxma* (yalan danışma, gopa basma), *qəmün kəm* (kinayə ilə: sağ ol; bil ki, səndən intiqam alacağam), *yazmaq* (kəsmək).

Müxtəlif cinayətkarlar – oğrular, canilər, rüşvətxorlar, cibgirlər və b. xüsusi tipli söz və ifadələrdən istifadə etməklə, habelə ümumxalq dilində mövcud olan sözləri xüsusi, səciyyəvi mənada işlətməklə bütün ictimai sərəvətlər kimi xalqın dili ilə də xuliqan-casına davranmış olurlar. Belə “xuliqan dili”ni səciyyələndirən sözlərin bir qismi başqa dillərə məxsus vahidlərdən ibarət olur. Məsələn, *pasan //patsan, şestoy, atanda, liqava, suka, çuşka//çuşkə, frayer, tilbaş* (“trepaç”).

Bu kimi sözlər canilərə məxsus terminologiyadır ki, daha çox şəhərlərdə yayılmışdır. Rayon və kənd əhalisi arasında bunlar anlaşılır, şəhərlərdə də yalnız canilər mühiti ilə əlaqədar olanlar bunların mənasını başa düşürlər.

Oğrular mühitində “cibə girmək, oğurlamaq” əvəzinə, adətən “işləmək” termini işlədilir ki, bu da bir növ evfemizmdir. Habelə “pul” əvəzinə “siçan”, “tutulmaq” əvəzinə “yanmaq” və s.

Nəticədə sanki obyektiv olaraq bəzi ümumxalq sözlərinin mənaca zənginləşməsi prosesi baş verir. Söz indi daha bir əlavə mənə kəsb edir ki, bəzən həmin jarqonun mənəsi da ümumxalq keyfiyyəti qazana bilir.

F.Xoşginabinin “İki qardaş” əsərində belə bir dialoq vardır:

– Məni buraya niyə gətiribsiniz?

– Tərləməyə!

– *Tərləməyə?* – deyə Məhəmməd ona baxdı. Məhəmməd elə düşündü ki, müstəntiq ondan pul istəyir”.

Xalq dilində “tərləmək” sözü “tər tökmək” kimi həqiqi mənadadırsa, canilər aləmində bu söz “rüşvət vermək” mənasında işlədilmişdir. Sonralar bu söz, ümumiyyətlə, “pul və s. vermək” mənası kəsb etmiş, yəni mənaca genişlənmişdir.

Ədəbiyyat və incəsənət” qəzetində bir alverçinin nitqi belə verilmişdir: “– Qədəşim, mən sezon-mezon *hərləmirəm*. Gül kimi ZİL xolodilniklərini alıb basıram evə. İstilər düşəndə müştərisi pərvanə kimi dolanacaq başına” (1968, 16 noyabr).

M.Müşfiqin “Qaya” poemasında oğru Mişa dostu Qayaya deyir:

...Bu sabah girimə düşmüşdü bir “*yağ*”,
Hələ görməmişdim belə bir “*ayaq*”.
Nəhayət, soyaraq buraxdım onu,
Soyulmaq deyilmi həyatın sonu?
Mişkanın əlindən varmı bir qaçan?
Sonra da əlimə keçdi bir “*siçan*”.
Bəlkə bu son sözü unutmusunuz,
Çünki siz bambaşqa yol tutmuşsunuz...

Bir az aşağıda şair yazır:

Sanki bizim lisan onlara dardır,
Özlərinə görə dilləri vardır.

“Yaxşı tullanıb, pis düşənlər” felyetonunda Ş.Abdullayev “fırıldaqçı Saranın camaatı aldadıb” ev verəcəyi vədi ilə soyduğundan bəhs edir və yazır:

“Həkim yalvar-yaxar elədi ki, yeddi min mənə. Sən gəl daşı ətəyindən tök, o mənzili düzəlt mənə. Sara gördü ki, bunlar, özü demişkən, *sazandırlar*” (“Bakı”, 969, 31 may). Müəllif göstərir ki, Sara maymaqları “sazan” adlandırır.

C.Əmirovun “Brilyant məsələsi” əsərində oğru və cibgirlərin jarqonuna geniş yer verilmişdir. Burada məlum olur ki, canilər mühitində milis işçiləri “şestoy” adlandırılır. Göstərilir ki, “barıqa – oğrular dilində *alverçi* deməkdir”.

Başqa misallar:

“*Yananda* da iş alıb qazamata getmək hara, cərimə verib öz işində qalmaq hara” (*S.Dağlı*). “Yox, *qaranoy*, mən ondan pəşəm” (*S.Dağlı*).

Aşağıdakı misallar Y.Əzimszadənin “Anacan” pyesindən alınmışdır: “Ədə, *zanuda* olma. – ədə, qaçın! Şestoy gəldi! – Onu mən *çırpışdırmamışam*. – Qoymadın ki, *fənərləyim* gözünün altına. Yaxşı başa düşməsən, *qaranoy!* – O gün də...mənimlə höcətə başladın. *Dəsxos* sənə. – *Patsanlar* gözümə birtəhər görünürlər. – Bunları tapdıq: *beşbarmaq*, *finka*.

Jurnalist R.Nağıyev “Cinayətin sonu” məqaləsində (“Kommunist”, 1972, 20 aprel) göstərir ki, cinayətkar A.Kuşnerov “istintaq dövründə” bir dostuna məktubda belə yazır: “İndi *Qırmızı* dindirilir...*Ağ* haqqında *Qarani*, Əlini və başqalarını xəbərdar et”. Məqalə müəllif qeyd edir ki, buradakı “ağ” – “şəkər tozu deməkdir”.

Qumarbaz jarqonu. Ən çox aşıq ilə oynanılan qumar xüsusi jarqon sözləri, ifadələri meydana gətirmişdir. Aşıq ilə oynanılan “alçı-dağan”, “aşıq-aşıq”, “xan-xan”, “yeddixan”, “cik-bik”, “üçü qurd cik-bik” və s. adlı oyunlar məlumdur.

Bunların içərisində ən məşhuru, əsasən üç aşıq ilə oynandığı (bəzi rayonlarda dörd, hətta beş aşıqdan istifadə edilir) üçün “üç-aşıq” adlanan oyundur. Hətta bu oyun, ümumiyyətlə, qumar oyununun rəmzi hesab edilir. “Qumar vuraq”, “qumar oynayrlar”. “qumarbaz” və s. dedikdə, hər şeydən əvvəl, bu üç aşıq oyunu nəzərdə tutulur.

“Üçaşiq” və ya “cay” oyunu ilə əlaqədar söz və ifadələr çoxdur: aşığın müxtəlif tərəfləri belə adlanır: *cik, bik, alçı, toxan//doğan, omba*.

Aşıqların müxtəlif vəziyyətə düşməsi ilə əlaqədar olan adlar belədir: a) *naxış* – iki aşıq *bik*, biri *toخان* düşərsə (“*naxış* götürmək”, “*naxış* tutmaq” ifadələri bununla bağlıdır); b) *bəd*– iki aşıq *bik*, biri *alçı* düşərsə; c) *duxar* – iki aşıq *toخان*, biri *cik* (ya *bik*) düşərsə; ç) *çarpaz* – iki aşıq *alçı*, biri *cik* (ya *bik*) düşərsə; d) *zaxar* – hər üç aşıq eyni cür (*alçı*, ya *toخان*) düşərsə; e) *səpəliş* – iki aşıq *toخان*, biri *alçı* və ya iki aşıq *alçı*, biri *toخان* düşərsə.

Bunlardan *naxış, duxar, zaxar* vəziyyəti müsbət (*udma*), *bəd, çarpaz, səpəliş* vəziyyəti isə mənfi (*uduzma*) hesab edilir.

Göründüyü kimi, üç aşıq oyunu xüsusi sözlər sistemi meydana gətirmişdir. Aşıq atanın sağ tərəfindəki oyunçu “əlalı”, sol tərəfindəki isə “əlüstü” adlanır.

“Üçaşiq “oyununda “oxumaq” sözü “bildirmək (pulun miqdarını), elan etmək” mənasında işlənir. Yaxud aşığı vurmaq üçün ortalığa qoyulan daşa “dam” deyilir.

Bəzən aşıqların biri fərqləndirilərək “qurd” hesab edilir. Bu “qurd” aşıq başqalarından ikiqat artıq qüvvəyə malik olur.

Jarqonlar adi terminlərdən kəskin şəkildə fərqlənir. Bu sözləri işlətməkdə əslində heç bir zəruriyyət yoxdur.

Jarqonlar, adətən, hərəkət və əşya bildirir və bəzən sabit birləşmələr təşkil edir ki, buna “jarqon frazeologiyası” da deyilir: *do qoymaq, ...dərdi kəm//...dərdün kəm, bir qoz//at daşa//yudum//çur-saf*.

Korporativ jarqon. Bu jarqon müəyyən münasibətlə bir-biri ilə əlaqədar olan insan qrupları içərisində mövcud olur. Habelə qumar oyunu, sərxoşluqla məşğul olanların da nitqi korporativ jarqon hesab edilir.

Bəzi dilçilər korporativ jarqonları ictimai əyləncə, dil (“söz” daha doğru olar) oyunu hesab edirlər ki, burada məqsəd ekspresivlikdir. Məsələn, loto oyununda bəzi rəqəmlər belə sözlərlə əvəz edilir: *dumbul ağacı* – 11, *çaxır boçkası* – 40, *babası* – 90, *nənəsi* – 80, *nəhsən nüfuz* – 13, *nəhs* – 13, *siçan düjünü* – 13,

cayıllar – 77, *oçko* – 21 və s. Yenə də loto ilə əlaqədar “dovolna/bəsdır”, “terna”, “ambo”⁶, “sürüşdürmə”, “gözləmək”, “bir-bir çağır” və s. kimi söz və terminlər işlədilir.

Kart oyunu ilə əlaqədar *as*, *tuz*, *as-nas*, *oçko*, *yanmaq*, *banka getmək*, *get özünə*, *öz üstünə*, *pencək-şalvar-cilitkə* (yəni 6 – 7 – 8), *ver bangünü* kimi söz və ifadələr səciyyəvidir. Nərd oyununda işlənən söz və ifadələr bunlardır: *gülbahar*, *uzun*, *döymə//gödək* (oyun adları), *qoşalamaq // cütdəmək*, *stəkanda atmaq*, *oyunçu deyil* (odunçudur), *oyunçu axtarıram* və s. Məsələn, “Nərdi yaxşı oynayırdı. Məni *apardıqca* deyirdi: – Müəllim, möhkəm dur, mən bunun *ixtiraçısını* axtarıram (Q.Xəlilov). “Nərdtaxtanı gətirdi. “Tək *bircə əl*” – deyib daşları düzdü” (Q.Xəlilov).

Nərd oyununda zərlərin xallarının farsca adlandırılması da jarqon təsiri ilə izah edilə bilər: *yek*, *dü*, *sə*, *çahar*, *pənc*, *şəş*, *sə-dü*, *şəş-beş*, *şəş-sə*, *çahar-sə*, *sə-bir//sə-yek*, *pənc-yek* və s.

Sərxoşlara xas olan jarqonda bəzi feillərin ümumxalq dilindən fərqli mənada işləndiyi görünür. Məsələn, *vurmaq* (içmək), *atmaq* (içmək), *getmək* (içmək), *gillətmək*, *gumbuldatmaq*, *boğazını islatmaq* (yaşlamq), *tullamaq* və s.

İçki adları: ağgöz (araq), qırmızıyanaq (konyak), abizəm-zəm, cənnət suyu, şərbət, göy su, şeytan suyu.

Təriqət jarqonu. Bu, əsasən klassik poeziyada özünü göstərir. Klassik jarqonizmlər obrazlılıq, məcazilik üçün çox əlverişli vasitə idi. Sufi terminlərinə aid bir neçə misal göstərək: “saqi” – mürşid, “şərab” – ilahi eşq, “qədəh, cam – aşiqin qəlbi, “ləb” – kəlam, “ləbi-ləl” – batini feyz və ruhani ləzzətlər, “naz” – qəlbə qüvvət vermə, “qamət” – qulluğa olan ləyaqət, “vəfa” – Allahın inayəti, “xarabat” – ilahi eşq şərabının içildiyi yer, “mütrüb” – həqiqəti xəbər verən, “dəf” – əsil sevgili olan, Allahı hər an istəmə, “təranə” – məhəbbət ayini, “naləvü-zar” – Allahı arzulama, tələb

⁶ Bu sözün əsli italyanca *ambo* (ambo), onun da kökü latınca *ambo* sözüdür ki, tərcümədə “hər ikisi” “ikisi birdən” deməkdir. XIX əsrdə rus dilində bir lotoreya termini kimi işlənən bu söz birdən iki nömrənin ardıcıl gəldiyini əks etdirirdi. Dilimizə rus dilindən keçmişdir (bax: H.M.Шанский. В мире слов. М., 1971, səh. 138).

etmə, “zəbani-şirin” – Allahın əmri, “məclisi-işrət” – Allahın inayətinin ləzzəti, “muyi-miyan” – təriqət sirlərinin incəliyi, “xal” – Allahın zəti, “çöhreyi-gülgün” – Allahın təcəllisinə aid nurların zühuru və s.

Sonralar təriqət jarqonu ilə ümumxalq dilinin leksikası bir-birinə təsir göstərməkdən əlavə, o dərəcədə qaynayıb-qarışıbdır ki, çox zaman bunları bir-birindən ayırmaq mümkün olmur, müxtəlif mübahisələrin meydana gəlməsinə səbəb olur.

“Əslində aşıqlar, eləcə də bədii zövqü əsas etibarilə aşiq qoşma və dastanlarından olan dinləyicilər Qurbani kimi şairlərin arasına işlətdikləri təriqət istilahlarını rəmz kimi, məcaz kimi deyil, adi söz kimi anlamış və qəbul etmişlər...Onlar ümmanı elə adicə dəniz, qətrəni – damcı, zülfü – saç, gözəli – gözəl kimi anlamışlar”.⁷

“...Sufi-hürufi terminologiyasından hətta Aşiq Ələsgər, Şəm-kirli Aşiq Hüseyn kimi belə təsirlərdən uzaq olan görkəmli aşiq-larımız da heç fərqi nə varmadan istifadə etmişlər. Hətta bu günün sovet aşıqları da bəzən heç mənasını başa düşməyərək, yaxud tamamilə yeni məna verərək rümuzat işlədirlər”.⁸

Orta əsrlərdə mistik sufi təriqətində bir sıra söz və ifadələr xüsusi mənada işlədilirdi. Onlardan bəzilərini qeyd edək:

Aşiq – Allahı sevən zahid, tərki-dünya; *bəqa* – sufinin öz mənliliyini, varlığını məhv etməsi və bununla da əbədiyyətə qovuşması vəziyyəti; *zöhd* – mənəvi təkmilləşmənin elə mərhələsidir ki, bu mərhələdə sufi hər hansı bir istək və arzudan əl çəkmiş olur; *qürb* – sufinin Allaha yaxınlığını göstərən ani duyğu; *məclis* – sufilərin yığıncağıdır ki, burada şeir və mahnı oxunar, vəz dinlənilər, musiqi çalınardı; *məqam* – özünü təkmilləşdirmə yolunda sufinin sabit əhvali-ruhiyyəsi; *müşahidə* – Allahın varlığını sufinin bir növ görmüş olduğu zaman psixi vəziyyəti; *riza* – özünü təkmilləşdirmənin axırıncı mərhələsidir ki, bu anda sufinin qəlbi sakitləşir; *səbir* – sufinin hər bir çətinliyi itaətlə qarşılama; *təvəkkül* – sufinin elə əhval-ruhiyyəsidir ki, o özünü bütün gələcək

⁷M.H.Təhmasib. Azərbaycan xalq dastanları. Bakı, 1972, səh. 364.

⁸Yenə orada, səh. 372-373.

qayğılardan azad edir, həyat haqqında təsəvvürünü tək bir günə bağlayır; *tövbə* – özünü təkmilləşdirmə ilə məşğul olmağı qərara almaq; *təriqət* – mənəvi təkmilləşmə yolu; *fəqr* – özünü təkmilləşdirmənin elə bir mərhələsidir ki, sufi həyat nemətlərindən könnüllü olaraq əl çəkir, özünü dilənçiliyə məhkum edir; *fəna* – özünü, mənliyini tamamilə Allahda əritmək; *həqiqət* – intuitiv dərk etmənin son mərhələsi; *hal* – özünü təkmilləşdirmə yolu ilə gədən şəxsin ani əhvali-ruhiyyəsi (ekstaz); *xovf* – Allah qarşısında günahkar olduğunu etiraf etmə, qorxu.⁹

Kimyagərlik jarqonu. Bu jarqona məxsus söz və ifadələr də az deyildir.

Vaxtilə ömürlərini “iksir”i (“fəlsəfə daşı”) kəşf etməyə həsr etmiş kimyagərlər bir sıra anlayışları ifadə etmək üçün tamamilə başqa sözlərdən (anlayışın adından yox) istifadə edirdilər. Məsələn, müxtəlif səyyarələrin adını çəkməklə müxtəlif metalları ifadə edirdilər. Onların dilində *Zühəl* – “qurğuşun”, *Mərrix* – “mis”, *Müştəri* – “tunc”, *Ütarid* – “civə”, *Zöhrə* – “qalay”, *Qəmər* – “gümüş”, *Şəms* – “günəş” mənasında işlədilir.

Daha bir sıra kimyagərlik terminlərini göstərmək olar: “Ruh” sözü “iksir” mənası, “həll etmək” isə “ayırmaq” mənası daşıyırdı. Üzərinə iksir əlavə edilib qiymətli metal (qızıl-gümüş) əldə edilən maddənin ilkin adı “cəsəd”, iksirin özünü düzəltməyə yarayan maddənin adı isə “həcər” idi.

Yalançı elm olan astrologiya (nücum) üçün əsas obyekt yeddi səyyarə (Şəms, Qəmər, Müştəri, Zöhrə, Ütarid, Mərrix, Zühəl) ilə 12 bürc hesab edilir. Bunlar yer üzündəki bütün canlı və cansız aləmin varlığına, həyatına təsir göstərir. Səyyarələrin hər birinin rəngi və təsir xüsusiyyətləri başqa-başqadır. Onlar insanların xüsusiyyətinə, təbiətinə, əxlaqına, sağlamlığına, duyğularına təsir edir və bu təsirdən asılı olaraq insanlar xoşbəxt və ya bədbəxt, əliaçıq və ya xəsis, zəngin və ya yoxsul və s. ola bilirlərmiş.

M.H.Təhmasib “Qərib” adı haqqında yazır:

⁹Misallar R.Fişin «Джалаладдин Руми» (М., 1972) kitabından götürülmüşdür.

“Bu sözün adı mənası aydındır. Lakin məlum olduğu üzrə, “qərib”in bu adı mənadan başqa, bir də astral mənası olmuşdur”.¹⁰ Müəllif göstərir ki, “asral əsər orta əsrlərin astroloji, qismən də astronomik görüşləri ilə səsləşən...bədiü əsərlərə deyilir”.¹¹ Müəllif “qərib” sözünün astral mənasını “ay” kimi izah edir. O yazır ki, astral əsərlərdə “adətən, səma cisimləri, səyyarələr, bəzən hətta fəcr, tülü, sübh, qürub, gecə səması, gündüz aləmi antropomorfik şəkildə təsəvvür və təsvir edilir...”

Məlumdur ki, səhərin açılması astral mənada *ayın məhv olması, günəşin taxta çıxması* deməkdir”.¹²

Ziyalı jarqonu. Ümumiyyətlə, jarqon kapitalizm cəmiyyətinə daha çox xasdır. Xüsusilə burjua ziyalılarının nitqini səciyyələndirən dil vahidlərindən ən məşhuru, ən çox yayılanı jarqonlardır.

Ə.Haqqverdiyev “Tənqid” hekayəsində öz sütunlarını jarqonizmlərlə dolduran burjua qəzetlərini belə ifşa edir:

“Sübh saat on idi. “İftira” qəzetəsinin müdiri öz kabinetində “İqbal”ın son nömrəsini qabağına qoyub oxuyurdu.

“*Şimdi düşün! Məlul bir beyti-həzin bir kəlmənin üzərində bu vaxt – səkinanə ilə bitsin, sonra mütəntən bir qafiyeyi-digər bir beytin həşəməti-mənasına bir qərarı-mötəşəm versin. Bütün şeir bir yandan vəznin əmvaci-musiqiyyəsinə təslimi-nəfs* edərək dalğalanırkən *qafiyələr ötəyə-bəriyə* mənadar *zümzümələr, ruhpərvər nəğmələr sərisin.* Sonra o şeirdən bütün *xabidə təşbihləri*, bütün o *köhnə cinasları* çıxar”.

C.Məmmədquluzadənin “Şeir bülbülləri”ndə ziyalı jarqonunun nümunələri verilir və çox kəskin tənqid olunur. Müəllif göstərir ki, onun dostu qəliz bir beytə belə şərh verir: “Yəni əgərəm mən bustanımda “*ğəbr*” gülünü və “*ğəbrin*” qönçələri açılıb müəttər olar və mən o güldən dərib apararam, o nazənin yarım itəf edərəm. Demək, burada “*ğəbr*” kəlməsi “*ğayın*”ın fəthi ilə *soğan qabığı*ni mənə edir, “*ğayın*”ın *kəsrilə dəvənin quyruğunun ucuna* deyir, “*ğayın*”ın *zəmmi* isə haman *gül ağacıdır* ki, şair onun qönçələrini öz yarına ehdə etmək istəyir”.

¹⁰M.H.Təhmasib. Azərbaycan xalq dastanları. Bakı, 1972, səh. 224.

¹¹Yenə orada.

¹²M.H.Təhmasib. Azərbaycan xalq dastanları. Bakı, 1972, səh. 224.

C.Cabbarlının “Sevil” pyesində Balaş öz atasına “mədəni”, ziyalı jarqonunu belə öyrədir: “Özün də yaxşı-yaxşı, nəzakətli, danışanda bir az incə-incə, zərif danışarsan. Əfəndilər, gəlişinizdən *pək məmnunum*, deyərsən, hə...*Məmnunam* yox, Osmanlısayağı – axırda *num*. Məsələn, *aparmaram* yox, *aparmarım*. Burasını özüm də yaxşı bilmirəm ki, “*marım*” deyirlər, ya “*mazım*”. Məsələn, *aparardıq* yox, *aparıyorduz*. Zəhrimar nə çox dızıldadı”.

Ziyalı jarqonu C.Cabbarlının “Yaşar” pyesində Həsəni bir tip kimi səciyyələndirməyə xidmət edir:

“Həsən. *Binaən-əleyh və məmafi*, bir kənd Soveti katibi kimi qonaqlığı bəndəniz idarə edəcəkdir.

Əmirqulu. Bircə mən bunun *mafiyəsin*i başa düşmədim axı.

Həsən. Arqadaş, siz həmişə mənim sözlərimi *sui-təfəhhümə* uğradırsınız və sizin *sui-təfəhhümünüz* məni sui-tənəzzülə düşürür.

Əmirqulu. İtəm, əgər bir şey başa düşdüməsə... belə qırıldad ki, bu xalq da bir şey başa düşsün də”.

Mütərəqqi ziyalılar da öz əqidə düşmənləri ilə mübarizədə silahsız olmadıqlarını göstərmək, ərəb-fars dillərini heç də zəif bilmədiklərini sübut etmək üçün öz dillərində jarqona yer verməli olurdular.

Bu cəhətdən H.Zərdabinin, C.Məmmədquluzadənin bir sıra məqalə və felyetonları qeyd oluna bilər.

H.Zərdabi yazırdı:

“...Bəs dostum, doğru deyirlər ki, *əl-həqqü mürr* (doğru söz acı olar), əmma bizə hökm olub ki, *qülil-həqq* və *lövkanə mürrən* (deyin sözün doğrusunu, acı da olsa).

Ruhani jarqonu. İnqilabdan əvvəl ruhanilərin, falçılıq və cadugərlik, dərvişlik və fırıldaqçılıqla məşğul olanların nitqi bir sıra hallarda jarqonizmədən ibarət olardı.

Ruhanilər içərisində dini ifadələri, quran ayələri və hədislərlə əlaqədar ərəb dilinə məxsus qəliz tərkibləri işlətmək ümumi bir hal almışdı, “fəsaḥət və bəlaḡət” kimi qiymətləndirilirdi. Çünki “türk dilində danışmaq eyb” idi və “şəxsin elminin azlığına dəlalət” edirdi.

Xüsusilə ruhanilərin dilində jarqonizmlərin işlədilməsinə dair bədi ədəbiyyatımızdan istənilən qədər misal gətirmək olar.

İnqilabdan əvvəl idarə sistemi xalqın mənafeyini müdafiə etməkdən çox uzaq idi və bu hal o zaman yaranmış olan rəsmi idarə jarqonunda da öz əksini tapırdı. Məsələn, Ə.Haqverdiyevin “Dağılan tifaq” faciəsində Məşədi Cəfərdən borc alan Nəcəf bəy “təməssük kağızı”nı aşağıdakı tərzdə yazıb verir:

“Bu min iki yüz doxsan doqquzuncu ilin rəcəbül-mürəccəb ayının on yeddinci günündə, mən – Nəcəf bəy Murad bəy oğlu Çaybasarski bu təməssükü verirəm öz həmsəhrim Məşədi Cəfər mərhum Dadaş oğluna, bu üzrə ki, *müşarileyhdən* iki yüz manat *məvləği-rusi* qərz aldım. *Hali-təhrirdən* bir ilin müddətinə bir dost qızıl *çəprast*, bir dəst qızıl yaxa düyməsi; bir ədəd mirvari boyunbağı girov verib, *qəzdar oluram* ki, vədeyi-müəyənnənin tamamında məzkür məbləği məzkür *müşarileyhə* verib, təməssükümü və girovumu alım. Əgər vədə tamamında *borcumu əda etməsəm*, girovdan məyusam. Mən – Nəcəf bəy Çaybasarski qol yazdım”.

Bu nümunədən də görüldüyü kimi, jarqon söz və ifadələrinin mühüm hissəsini başqa dillərdən alınma vahidlər təşkil edir.

Falçılıq və cadugərlik jarqonu. Məsələn, “falın fal olsun, fərmanın Allah”. Yaxud M.F.Axundovun “hekayəti müsyö Jordən və dərviş Məstəli şah” əsərində dərvişin oxuduğu “Dəğ-dəğaha fətəndi” tipli sözlər yığını buna misal ola bilər.

Bazar jarqonu. Buna bəzən “bazar dili”, “bazar danışığı”, “küçə sözü” də deyilir. Əsasən möhtəkirlərin, alverçilərin nitqini səciyyələndirən bu jarqon da geniş yayılmışdır. Məsələn, sırımaq, əl-ələ, baş-başa. S.Rəhmanın “Dirilər” komediyasında “qazlı cayıl”, “malay oğlan” ifadələri bazar jarqonuna məxsusdur. Başqa misal: “Haqq-hesabımızı kivit eləyək” (Y.Əzimzadə).

“Arşın mal alan” komediyasında bazarda suçu uşaq deyir: “Ay sərin su, *sərvəri*, ürəyi yanan, gəl bəri!”.

Daha bir sıra söz və ifadələri misal göstərmək olar: kəf gəlmək, paçka basmaq, başını piyləmək, gözünü oğurlamaq, əldən zirək olmaq, başdan tük aparmaq.

Müasir dövrümüzdə bütün bu göstərilən jarqonlar aradan çıxır, ümumi vahid ədəbi dil normaları içərisində əriyib gedir. Bununla belə bəzi yeni jarqon növləri də yaranır ki, onlardan biri də **tələbə jarqonudur**.

Tələbə jarqonuna misal olaraq *kəsmək//kəsilmək*, *şparqalka* sözlərini və *iki*, *üç*, *dörd*, *beş* rəqəmlərinin xüsusi mənasını qeyd etmək mümkündür. Habelə “yağlı iki yapışdırmaq”, “köçürmək”, “baxmaq”, “demək” sözlərinin jarqon mənası vardır. “Kamil müəllim Höcətın işinə *bir kök iki* yazdı” (R.İsmayılov). “*Şparqalka* tapmasam, gərək döyəm dizimə” (“Azərbaycan gəncləri”, 1974, 22 oktyabr).

Tələbə jarqonu (ümumiyyətlə, məktəb jarqonu) üçün ən səciyyəvi cəhət gün adlarının rəqəmlərlə əvəz edilməsidir: *birinci gün*, *beşinci gün* və s.

Tələbə arqosuna nümunə olaraq respublikanın əməkdar müəllimi A.Bədəlovun bir məqaləsindən alınan aşağıdakı cümlədə qeyd edilən misalı göstərmək mümkündür.

“Bu kimi valideynlərin xahişi bundan ibarətdir:”Müəllim, heç olmasa *tramvay altında qalmış bir “3”-ü* müzayiqə etməyin”.

Bir tələbənin yazısında deyilir: “*Paxanlarına*” və “*maxanlarına*” pul dağarcığı kimi baxan tələbələr var” (“Azərbaycan gəncləri”, 1974, 20 oktyabr).

Bəzən ümümxalq dili sözlərini başqa şəkllə salıb işlətməklə şərti jarqonlar yaradırlar ki, buna şərti dil də deyilir. Məsələn, sözləri hecalara bölüb hər hecanın əvvəlinə “pi” ünsürü qoşmaqla tələffüz edir və bununla nitqi ətrafdakılardan gizlədə bilirlər: pitap pisi piri piği piyaz pimi pişam (“pi”ləri atsaq “tapşırığı yazmışam” alınar). Rus dilində sözlərin əvvəlinə *ku*, *şa*, *şu* ünsürləri əlavə edilir: *kuqora* (*qora*), *şatuça* (*tuça*), *şureka* (*reka*)... Alman dilində bu yerdə – Li – hecası işlənir: *Liliebe* → *Liebe* kimi...

Bəzi jarqonizmlərlə varvarizmlər arasında o qədər də kəskin hədd yoxdur. Çünki bunlardan eyni məndə birlikdə, qarışıq tərzdə istifadə oluna bilər.

C.Məmmədquluzadə “Əlifba” felyetonunda yazırdı: “Uca papaqlılarımız bir-birinə kağız yazanda yazır: “Və nigaranı nədərim səvayi əz duri və mofariqəti-şoma”.

Alçaq papaqlılarımız da bircə il qorodskoy şkolada učit el-yəndən sonra küçədə bir iznakomini vstret eliyəndə o saat şapqasını çıxarıb deyir: – İzdrasti, bacalusqa”.

Burada “uca və alçaq papaqlıların” nitqi jarqonizmə, müəllifin nitqi varvarizmə misal ola bilər.

Bununla belə, varvarizmlərlə jarqonizmlər arasında hər halda hədd qoyulmalıdır. Əsərdə bu və ya digər sözlər, ifadələr başqa dilə məxsus olduqda varvarizm hesab edilir. Nitq tamam aydın olmadıqda isə jarqon adlandırılır. Məsələn, aşağıdakı parçada farsca danışq tərzi “hacı və məşədilərin” nitqini səciyyələndirən ruhani jarqonuna bir nümunədir.

C.Məmmədquluzadə “Cümə günləri” felyetonunda yazırdı: “Hacı və məşədilərimiz, seydilərimiz və kərbəlayılarımız... çömbələcəklər divarların dibində və başlayacaqlar şirin söhbəti, biri deyəcək:

“Dər Sali bistü çəhar ruz nəhs əst ki, hər mahı do ruz başəd: əgər kəsi bimar şəvəd bemirəd və əgər bəsəfər rəvəd bər nəgərdəd və əgər becəng rəvəd koştə şəvəd və əgər fərzənd mütəvəllüd şəvəd, nəmanəd”.

Heyf ki, farsca savadım yoxdur, yoxsa tərcümə elərdim”.

Dilin müəyyən jarqonuna məxsus söz və ifadələr jarqonizm adlanır. Bədii əsərdə jarqonizm üslubi səciyyə daşıyır.

Jarqon ədəbi dilə deyil, ümumxalq dilinə daxildir. Özü də ümumxalq dilinin ictimai cəhətdən heç bir dəyəri olmayan ünsürüdür, hətta ictimai zərərli ünsürüdür. Lakin ədəbi dilin müəyyən söz və ifadələrlə zənginləşməsində jarqonun da rolu vardır. Jarqona məxsus bəzi nitq vahidləri ədəbi dilə daxil ola bilər. Müxtəlif jarqonlarla əlaqədar söz və ifadələr ədəbi dilə keçir:

Məsələn, *satmaq* (xəyanət etmək), *vurmaq* (spirtli içki içmək), *baş* –...ələmək (vurmaq, öldürmək, döymək), *xosunvay olmaq* (ölmək), *yatmaq* (həsxanaya düşmək), *mən igirmi birəm, özüvə get* (yəni, məni aldada bilməyəcəksən), *aşığı alçı durmaq*

(bəxti gətirmək), *naxışı gətirmək//naxışı tutmaq* (bəxti gətirmək), *əli gətirmək* (qazanmaq), *bir qoz* (heç), *do gəlmək*, *əlinə do düşüb* (fürsət düşüb), *cikini-bikini bilmək* (sirrini bilmək).

Ədəbi dilin (lüğət tərkibinin) zənginləşməsində bəhs edərkən jarqonları unutmaq düzgün deyildir.

TABU

Tabu Polineziya sözüdür. Böyük Okean adalarında yaşayan yerli əhalinin dilində işlənmişdir və əslində “qadağan” deməkdir. Bu qadağanlar müxtəlif ola bilər: müəyyən heyvanı ovlamaq, müəyyən bitkini yemək, ağaca toxunmaq və s. Belə qadağan, sözlərə də tətbiq edilir. Bu və ya digər sözün tələffüz edilməsi qadağan hesab olunduqda həmin hadisə dilçilikdə tabu adlanır.

Tabu müəyyən əqidə və qənaətlə əlaqədardır. Əşya ilə onun adı arasında üzvi rabitə, fiziki bir əlaqə olduğunu güman edən ibtidai təfəkkürə malik insanlar qorxunc varlıqların, habelə qorunmalı, mühafizə edilməli şəxslərin adlarını söyləməzdilər. Bu ibtidai, qədim inam öz izlərini müasir dillərdə də saxlayır.

Bir sıra qəbilələrdə qəbilə başçısının (rəhbərinin) adını tabu hesab edirlər. Qədimdə Misir fironunun adı tabu idi, onun əsil adını yalnız bir neçə baş kahin bilirmiş, dövlət işlərində onun şərti adından istifadə edirdilər.

Qədim yəhudilərdə Allahın əsil adı tabu idi, onu bir neçə ruhanidən başqa kimsə bilmirdi. Müsəlman əfsanələrinə görə Allahın əsil adı gizlidir (tabudur) ki, buna “ism(i) əzəm” deyilir. Guya Allahın min bir adı var ki, bunlardan yalnız biri ism(i) əzəmdir və bunu hər kəs bilə bilməz.

İnqilabdan əvvəl “bəstə girmək” kimi ibtidai bir adət var idi ki, bu da tabunun bir növüdür. Ə.Haqqverdiyev “Xortdanın cəhənnəm məktubları”nda yazırdı: “Hacı Mirzə Əhməd ağanın evi “bəst” hesab olunurdu. Hər bir canı, qantökən, yolkəsən ki, divan əlindən qaçıb onun evinə girməyi özünə mümkün elərdi, daha hər bir divan siyasətindən özünü eymən hesab edərdi.

...Bəstə ki, girdi qurtardı. Hacı Mirzə Əhməd ağanın xanımını qədim zamandan müqəddəs bir məkan hesab olunurdu”.

Beləliklə, tabu termini həm etnoqrafiya, həm də dilçilik elmlərində işlənir və hər iki elm nöqteyi-nəzərindən ibtidai təsəvvürlərin məhsulu kimi qiymətləndirilir. Lakin bu termin müasir dilçilikdə mənaca genişləndirildiyindən hazırda etnoqrafik termindən fərqləndirilir. Belə ki, etnoqrafiyada tabu yalnız dini təsəvvürlərlə bağlıdırsa, dilçilikdə digər ictimai faktorlarla da əlaqədardır.

Dilçilikdə mifoloji inam və təsəvvürlə, mövhumatla əlaqədar, habelə kobud, ədəbsiz sözlərdən qaçmaq məqsədi ilə senzura tərəfindən işlənməsi qadağan olunmuş söz və ifadələrə tabu deyilir.

İnkişafın ibtidai mərhələlərində hakim olan inama görə şəxsin adını bilən kəs həmin şəxsin üzərində hakim ola bilərdi. Elə buna görə də adı deməmək, gizlətmək meyli çox qüvvətli idi. Əsl, həqiqi adı deməyib, əlavə ad uydurma adəti də bununla əlaqədardır. Bir sıra qədim Şərq ölkələrində (İran, Orta Asiya və s.) hökmdarlar, adətən, iki ad daşıyırdılar: 1) ailə şəraitində işlənən ailəvi ad; 2) dövlət işlərində işlənən rəsmi ad.

Təzə doğulmuş uşağa ad verən şəxs əsl adı uşağın qulağına pıçıldayar, rəsmi adı isə məclisdə (evdə) olanlara ucadan deyərdi. Bundan məqsəd körpəni sehri düşmən qüvvələrindən qorumaq idi. Çünki əsl adını bilməsəydi, düşmən körpəyə heç bir şey edə bilməzdi.

Bu məsələlərdən geniş bəhs açan Firdovsi göstərir ki, həmin adət sasanilər dövründə də yaşamaqda davam edirdi. Hökmdar Xosrov oğlunun adını kütlə üçün “Şiruy” qoyur, gizlində isə onu “Qubad” adlandırır.

“Melaneziyada uşaqları bir-biri ilə evlənmiş atalar bir-birinin adını çəkə bilməzlər. Hətta onlar bir-birinin adına oxşayan sözləri, bu sözlərdə bənzər bir heca olduqda belə, adlarını deyə bilməzlər. Bir yerlini tanıyırdıq, o, “ölmək”, “donuz” sözlərini işlədə bilməzdi, çünki bu sözlər onun qaynının çoxhecalı adının bir hissəsini təşkil edirdi. Digər bir bədbəxtdən belə danışırıdılar ki, yeznəsi ilə əlaqədar “əl”, “isti” sözlərini işlətməməli idi. O, “bir”

rəqəmini də deyə bilməzdi. Çünki bu söz onun arvadının əmisi oğlunun adının tərkib hissəsinə daxil idi.¹³

Sözü əşyadan ayrı təsəvvür etməyən ibtidai insanın zənnincə müəyyən bir varlığın adını bilmək ona sahib olmağa bərabərdir. Guya əşyanın bütün ixtiyarı onun adındadır. Buradan da adı gizlətmək meylinin güclü olmasının səbəbi aydınlaşır. Hətta birinin adını öyrənmək çox böyük məziyyət sayılırdı. Adi soruşmaq, öyrənmək üçün müxtəlif üsullardan istifadə edilirdi: sadəcə “adınız nədir?” deməyin özü kobudluq, ədəbsizlik hesab edildiyindən həmin fikri evfemistik tərzdə ifadə edirdilər: “İsminiz nədir?”, “İsminizi mənə bağışlayın”, “İsmi-şərifiniz necədir?”, “Ayıb olmasın, adınızı bilmirəm” və s.

“Ölülər” pyesində bir dialoq belədir:

“Şeyx Nəsrullah. Bəyin ismi-şərifini nədir?

Hacı Həsən. Nökərinizin adı İskəndərdir”.

Nağıl və dastanlarımızda bir sıra faciəvi epizodlar məhz adı bilib-bilməmək əsasında qurulmuşdur. Qəhrəman ölümə razı olur, adını düşmən bildiyi şəxsə demir. Bütün bunlar şəxsin xüsusi adının tabu olmasına səbəb olmuşdur.

C.Məmmədquluzadə “Mirzə Fətəli Axundov və qadın məsələsi” adlı məşhur məqaləsində yazmışdır:

“Qadın ləfzi islam aləmində indiyədək bir “od” olubdur ki, ona əl vurmaq, barıta əl vurmaq kimi xatalı hesab olunubdur...”

Bir müsəlman bəndəsinin istilahında onun arvadının adı yoxdur: arvadının adı “bizim ev adamımız”dır. Bir müsəlman kişisi öz yavıq, ya bəlkə öz doğma qardaşının yanında arvadının adını çəkmək məcburiyyətində olanda “Cəfərin anası”, “Əhmədin anası” adlandırır; bu qanunu pozanlar müsəlman içində yoldan azmış, “biqeyrət” adı ilə şöhrət tapıblar”.

Bu keçmiş adət – adı gizlətməyin, deməməyin izləri bədii ədəbiyyatda çox əks olunmuşdur. Ü.Hacıbəyovun “O olmasın, bu olsun” musiqili komediyasında Sərvər öz sevgilisi Gülnazın adını çəkərkən Məşədi İbad deyir: “...Kəs səsini, axmaq! Sənin nə ixtiyarın var ki, mənim adaxlımın adını çəkirsən”.

¹³*Важ:* Л.Леви-Брюль. Первобытное мышление. М, 1930.

Ə.Haqqverdiyevin “Mütrüb dəftəri” əsərində qaşım əmi deyir:” Amma indi bir dəftər gətirib veriblər mollaya. Deyirlər gərək cəmi kənddə anadan olan uşaqlar bir dəftərə yazılsın. Dəftərin də adına “mütrüb” dəftəri deyirlər. Qardaş, bizim uşaqlarımızın adlarının o dəftərdə nə işi var? Sabah da deyəcəklər ki, gəlin arvadlarımızın adlarını yazdırın. Canım, ...biri niyə mənim arvadımın adını bilsin?”

Keçmişdə “arvad”, “ər” sözlərinin özləri də tabu hesab edilirdi.

F.Köçərli keçmişdə qadınların vəziyyətindən bəhs edən “Həqiqi gözəllik və hərəkətsiz nisfimiz” adlı məqaləsində göstərir ki, “arvad tayfası” anadan kənz doğulur, ərə getdikdə ərinə kənzlik edir və həmişə ərinə və yoldaşına “ər” və “yoldaş” deməyib, “sahibim” deyir.

Sinfi jarqon baxımından haqqında mübahisə və mübarizələr gedən sözlərdən biri də “arvad” sözüdür.

C.Cabbarlının “Yaşar” pyesində kəndli qızı Yaqut sanki “arvad” sözünün evfemizmlə əvəzlənməsindən nisgilli-nisgilli danışır: “Yaqut....O sizinlə gələn *arvad* kimdir?

Yaşar. O mənim *yoldaşımdır*.

Yaqut. *Yoldaşın, yəni arvadın da....*

Yaşar. Yox, mənim *arvadım yoxdur*, evlənməmişəm. Xalis subayam ki, varam.

Yaqut. Burda indi adamlar öz arvadlarına yoldaş da deyirlər axı”.

Bu söz ətrafında gedən çəkişmələr indi də davam etməkdədir.

M.İbrahimovun “Kəndçi qızı” komediyasından misal:

“Vahid....Elə qız ki, mənə *arvad* olsun.

Ayxanım. Arvad yox, yoldaş.

Vahid. İkisi də birdir.

Ayxanım. Yox, *bir deyil*.

Vahid. *Birdir!*

Ayxanım. *Bir deyil!*”.

Keçmişdə öz uşaqlarının da adını çəkmir, onların adı əvəzinə başqa sözlər işlədirdilər. Məsələn, M.F.Axundovun “Hacı Qara”

komediyasında ruhani Xudaverdi öz oğlunu “bəndəzadəniş”, tacir Hacı Qara isə “qulbeçəniş” şəklində adlandırdı.

1. “Xudaverdi. Bu gün...*bəndəzadənişə* özünüz buyurmuyub-sunuz ki, atana de, bu gün bir cümə surəsi mənim atama oxusun?”

2. “Hacı Qara....Sifariş eləmişdin, *qulbeçəniş* bu malı təzə göndəribdir”.

Beləliklə, məlum olur ki, vaxtilə arvadım, ərim, oğlum, qızım kimi qohumluq münasibəti bildirən sözlər tabu hesab edilirdi. Buna görə də “bizimki” (“arvadım” və ya “ərim” əvəzinə), “uşaqların anası”, “uşaqların atası//dədəsi”, “Cəfərin (və ya Güllünün) anası (atası//dədəsi)”, “evdəkilər”, “ev sahibi (sahibəsi)”, “nökəriniz//nökərçəniş”, “qulbeçəniş”, “kənişiniz”, “qulluqçunuz”, “bizim balaca”, “bizim uşaqlar” və s. kimi külli miqdarda evfemistik söz və ifadələr işlədilirdi.

Ərim, arvadım, uşağım, oğlum, qızım kimi vahidləri işlətmək və ya müvafiq məfhumların xüsusi adlarını demək ədəbsizlik, utanmazlıq hesab olunurdu.

Ə.Vəliyevin “Turaclıya gedən yol” romanında deyilir: “Bəy əhvalatı nağil eləmək istəyirdi. Dayım ona macal verməyib başladı: – Ata, sözünün arasında əzizlərin dursun. Utanmazlıq eləyirəm, *bizim böyük gədə*...”

Paşa bəy soruşdu: – *Böyük gədə* kimdir? Fərrux gözlərini yerə zillədi: – *Nökəriniz*.

Paşa bəyin dodağı qaçdı: – Ay rəhmətliyin nəvəsi, *deyinən “oğlum”*, qurtarıb getsin də”.

Xalq arasında lap bu yaxınlara kimi tabunun izləri qalmaqda davam edirdi. Xüsusilə kəndlərdə “canavar”, “qurd” sözlərini işlətməkdən çəkinirdilər. Özü də gecə bu və ya digər heyvan evə dönmədikdə çöldə (dağda, meşədə) qaldıqda həmin zərərverici canavarın adını çəkməzdilər. Hətta “qurd ağzı bağlamaq” kimi ibtidai vasitələrlə onun zərərinin qarşısını almağa çalışırdılar.

Belə zərərli, qorxulu varlıqlardan ilanın da adı tabu hesab edilirdi. Belə qorxunc adları işlətdikdə mütləq “kafir hardasa bir ziyanlıq elədi” ifadəsini söylərdilər. Tabu sözlər “kafir”, “xalasına lənət” sözləri ilə əvəz edilirdi.

Qorxunc xəstəlik adları yerinə başqa sözlər işlədilirdi. “Uşaq qızılca (çiçək) çıxarıb” yox, “...mübarək çıxarıb” deyilirdi.

Bütün bu qorxulu varlıqlar, xəstəliklər əleyhinə mübarizə apara bilməyən qədim insan heç olmasa söz vasitəsilə dərdinə əlac edə biləcəyini düşünürdü.

Hər bir dildə “ölüm” sözü tabu olduğundan bu anlayışla əlaqədar çoxlu evfemizmlər göstərmək olar: *rəhmətə getdi, dünyadan köçdü* (getdi), *canını tapşırdı, bu dünya ilə vidalaşdı...*

Bir daha xatırlatmaq lazımdır ki, marksizmə görə, bu və ya başqa əşyanın adı olan sözün bu əşya ilə (əşyanın təbiəti ilə) heç bir müstəqim əlaqəsi yoxdur.

Lakin insanlar heç də həmişə bu əqidədə olmamışlar. Qədim insanlar sözlə əşya (predmet) arasında müstəqim əlaqə olması fikrində idilər. Buradan da müxtəlif səhv əqidələr meydana çıxmışdır. Qədim insan hətta sözlə müvafiq əşyanı eyniləşdirirdi. İbtidai insanın fikrincə, bəzi zərərli varlıqların (qorxulu xəstəlik adları, ziyanverici varlıqların adları və s.) adlarını çəkmək kifayətdir ki, onlar peyda olsun. Bu əqidənin qalıqlarını müasir dilin evfemizmlərində görmək mümkündür. Təbiətin “sehrli” qüvvələri ilə mübarizədə aciz qalan insan müvafiq qorxunc varlıqla qarşılaşmamaq üçün çıxış yolunu onun adını çəkməməkdə görürdü. Odur ki, bu varlıqların adlarını başqa mənalı sözlər vasitəsilə ifadə edirdilər.

Sözü əşya ilə əlaqələndirmək nəticəsində xalq içərisində qarğış və söyüşlər yaradılmışdır. Guya “yerə girəsən”, “kül başına” deməklə həmin şəxs yerə girəcəkdir və s.

Habelə müxtəlif dualar, cadular da sözə olan bu səhv inamla əlaqədardır. Nağıllarımızda ən çətin məsələlər müəyyən sözlərlə əlaqədar həll olunur (“Simsim, qapını aç” və s.). Söz ilə tilsimlər qırılır, müharibələr başlayır və ya bunların qarşısı alınır.

Sözə çox yüksək, hətta ilahi qüvvə isnad edilirdi.

Can sözdür, əgər bilirsən insan,
Sözdür ki, deyirlər özgədir can.

(Füzuli)

Sözə bu inam, onu müqəddəsləşdirmə, ilahiləşdirmə dinlərin əsasını təşkil edir. Guya Allah dünyanı söz ilə və ya sözdən yaratmışdır... “Kon fəya – kon” (ol dedi, oldu). Bu fikri dahi Füzuli belə ifadə edir:

Gər kaf ilə nundan oldu aləm,
Aya, nədən oldu kafü nun həm?

Xristianların dini kitabı “Bibliya”da da göstərilir ki, əvvəlcə yalnız söz var idi, sonra hər şey bu sözdən yaranmışdır. Yəhudilərin və xristianların müqəddəs kitabı olan “İncil”də (“Yevangelilya”) İohannın (İoan) dilindən deyilir: «В начале было Слово, и Слово была у Бога, и Слово было Бог».

Məlumdur ki, müxtəlif əfsanə və rəvayətlər kimi, dinlər də qeyri-elmi dünyagörüşünün məhsuludur və dinin digər müddəaları kimi, sözü ilahiləşdirmək meylə də elmi əsasdan məhrumdur.

EVFEMİZM

Hər hansı məzmunu yumşaldılmış, nəcibləşdirilmiş şəkildə ifadə etməyə evfemizm deyilir.

Yunan sözü olan “evfemizm” əslində “yaxşı” (en) və “danışram” (phemi) deməkdir və terminoloji mənası bir şəxs və ya əşya haqqında yaxşı, nəzakətli danışmaq deməkdir.

Evfemizm tabudan çox sonra əmələ gəlmişdir və tamamilə başqa səciyyəlidir. Tabu inkişafın, təfəkkürün ilk mərhələlərinə məxsus hadisədir, evfemizm isə yüksək mədəni cəmiyyət normaları ilə əlaqədardır.

Evfemizm dilə məxsus tabunun nəticəsidir. Dar mənada evfemizm kobud, xoşagəlməz, ədəbsiz söz və ifadələrin əvəzinə, nəzakətli, ədəbli vahidlərin işlənməsinə deyilir. Geniş mənada evfemizm həm də qadağan edilmiş, tabu hesab olunan vahidlərin başqa vahidlərlə əvəz olunmasına deyilir.

Evfemizmin əsas funksiyası. Evfemizm üslubi səciyyəyə daşılır və adətən, mənfi reaksiya oyada biləcək sözləri nisbətən mədəni, nəcib təsir oyadan sözlərlə əvəz etmək məqsədi güdür. Bu əvəzetmə isə, adətən, subyektiv səciyyədə təzahür edir ki, nəticədə evfemizmi anlamaq, başa düşmək işi çətinləşir. Məsələn, Ə.Haqverdiyevin “İt oyunu” əsərində qeyd etdiyimiz ifadənin “dustaqları” bildirdiyini çətin müəyyənləşdirmək olur: “Qapısı daldan bağlı bir otağın içində dörd nəfər *hökumət çörəyi yeməyə məhkum olmuşlar, əyləşdilər*”.

S.Rəhmanın “Xoşbəxtlər”ində Mürşüd deyir: “*Bədənə qida verən şeylərdən bir qədər hazırla*”. Bu ifadə “yemək” anlayışını bildirmək üçün işlənibdir.

Öz semantikasına görə evfemizm məcazın növlərindən biri hesab olunur. Lakin evfemizm məcazın növlərindən onunla fərqlənir ki, o, obrazlı təsvirə xidmət etmək məqsədi güdmür, bəlkə, xoşa gəlməyən, qaba və ədəbsiz sözləri mədəniləşdirmək, onların kəskin hissi çalarlıqlarını yüngülləşdirmək məqsədi izləyir. Deməli, evfemistik vahidlər mədəniləşdirilmiş, nəcibləşdirilmiş, yumşaldılmış, zərəsizləşdirilmiş söz və ifadələrdir. Məsələn, aşağıdakı misallarda xoşa gəlməyən, deyilməsi ədəb dairəsindən kənar ola bilən bəzi vahidlərin evfemistik qarşılığı qeyd olunmuşdur.

Ölmək – vəfat etmək, rəhmətə getmək, ömrünü bağışlamaq, gözlərini əbədi yummaq, həlak olmaq, dünyadan köçmək, torpağa quylanmaq, keçinmək. Ağlamaq – gözünün qorasını tökmək, gözündən yaş tökmək. Doğmaq – azad olmaq, barı-həmlini yerə qoymaq. Qocalmaq – saqqalına dən düşmək, saqqalı ağarmaq, saç-birçəyi ağarmaq, beli bükülmək. Evlənmək – iki baş dörd ayaq olmaq, başı bağlanmaq, əl-ayağı yığılmaq. Hamilədir – ayaq üstədir, ayın-günün içindədir, ayağı ağırdır, ikicanlıdır. (Ət) iylənib – ağırlaşib. Pəltək – dilişirin.

Evfemistik vasitələrdən biri də bəzi ara sözlərin işlədilməsidir. Bu yolla da sözün kəskinliyi, kobudluğu, “ədəbsizliyi” sanki yumşaldılmış olur.

Bəzi kobud, ədəbsiz məfhumları ifadə edərkən “eyib (ayıb) olmasın, ayıb da olsa” tərkiblərindən istifadə edilir.

Y.Bertelsin beynəlxalq axmaqlıq rəmzi adlandırdığı “eşşək” məfumu xalq arasında evfemistik olaraq *ulaq*, *uzunqulaq* sözləri ilə ifadə olunur. Bu sözü işlədəndə də “eyib olmasın” tərkibi ilə müşayiət edirlər.

“Gələcək gün” romanında Musa kişi Rza xana belə şikayət edir: “Qapıdan inəyimi, *eyib olmasın*, eşşəyimi, davarımı çəkib apardılar”.

C.Məmmədquluzadənin “İranda hürriyyət” əsərində Kərbəlayı Məmmədəli anasına məktubunda belə yazdırır: “Məsələn, səndən də *ayib olmasın*, allahın izni ilə, peyğəmbərin şəriəti ilə burada, səndən də *ayib olmasın*, bir arvad siğə eləmişəm...”

Əvəzimdən bizim oğlanın üzündən öp və *ayib olmasın*, ev *adamının* kefi necədir?”

Bədii ədəbiyyatda misal çoxdur:

“Mərdan bəy. *Ayib da olsa*, bizim *uşaqların anası* da mənim getməyimə inanmır” (R.Əfəndiyev).

Bəzən tabu hesab olunan sözlər əvəzinə yazıda nöqtə işarəsindən istifadə edilməsi də evfemizmlə əlaqədardır.

Məsələn, C.Məmmədquluzadə “Şeir bülbülləri”ndə xanımın adını üç nöqtə ilə göstərir. Burada belə cümlələr vardır: 1. Evdə bir ev sahibi özü idi, bir övrəti...xanımı idi (adını yazmıram). 2. Mən oturdum və... xanım çıxdı getdi. 3. Dalınca...xanım da gəldi. 4. Arvad getdi və...xanım əyləşdi.

Bəzən də evfemizmlər ibarəçilik, dəbdəbəlilik məqsədi izləyir, adi, sadə xalq sözləri əvəzinə təmtəraqlı tərkiblər işlənir ki, bunlar əslində sinfi jarqonlardan ibarət evfemizmlərdir. Məsələn, Ə.Haqqverdiyevin “Xortdanın cəhənnəm məktubları”nda təsvir olunur ki:

“Yaranallardan biri səsləndi:

–Camaat, sakit olun! Əlahəzrət imperator əzəm ikinci Nikolay həzrətləri lütf edib cəhənnəmə buyururlar”.

S.S.Axundovun “Tamahkar” pyesində nöqə Əliqulu ilə Hacı Murad arasında belə dialoq vardır:

“Hacı Murad. Buyur əyləş.

Əliqulu. *Cənabınızın hüzurunda əyləşməyi bəndə özünə cürət edə bilməz...*”.

Bir az sonra:

“Əliqulu. *Bəndənizi sərkar Ağa Məhərrəm bəy göndəribdir ki, cənabınıza xidmət edəm*”.

Buradan həm də məlum olur ki, evfemizmin bir növü də şəxsin özü haqda üçüncü şəxs kimi bəhs etməsidir. Bu hal keçmiş sinfi cəmiyyətdə şəxsiyyətin, insan mənliyinin boğulmasına əyani dəlildir.

Ədəbi dilə məxsus ümumxalq səciyyəli evfemizmlər sinfi jarqon evfemizmlərindən fərqlidir.

Ümumi ədəbi dil evfemizmləri çox kobud olan və ya xoşa gəlməyən sözləri deməmək meyli ilə əlaqədardır.

Sinfi jarqon evfemizmləri əsasən sinifli cəmiyyətdə sadə adamlardan, “qara” camaatdan öz nitqi ilə də fərqlənmək cəhdi ilə də əlaqədardır. Adətən, xalqdan ayrılan və xalqa nifrət edən təbəqələrin dilində bu hal geniş yayılmış olur.

C.Cabbarlının “Sevil” pyesində belə bir dialoq vardır:

“Balaş. Buyurun, buyurun, rica edirəm, xoş gəlibsiniz! Edilya, gəlişinizdən nə qədər məmnun olduğumu bilsəydiniz, məsud olardım.

Dilbər. Ancaq mən bir az heyrət edirəm, evinizdə adam qarşılacaq başqa bir kimsə yoxdurmu?

Balaş. Doğrusu, Edilya, sizin qulluğunuzda bulunmaq şərfini bir kimsə ilə bölüşdürmək istəməzdim”.

Ən sadə, adi sözlərlə ifadə edilməsi mümkün olan fikri belə dəbdəbəli, təntənəli şəkildə ifadə etmək jarqon evfemizminin başlıca xüsusiyyətidir.

“Evfemizm, məsələn, poeziyada olduğu kimi, üslubi əhəmiyyət kəsb edəndə, ya da danışıqda işlədilməsi məqbul görülməyən sözləri başqa sözlərlə əvəz edəndə (məsələn, insan bədəninin bəzi hissələrinin adları, ifrazat adları və s.) və ya fiziki qüsurları olan adamın qəlbinə dəyməmək məqsədi ilə bizim müasir cəmiyyətin dilində də işlənə bilər. Bu, evfemizmin xüsusi növü-

dür. Evfemizm “nəcabətli adamların” dilini “qara camaatın” dilindən fərqləndirmək məqsədi ilə işləndikdə, evfemizm burjua diplomatlarının səciyyəvi dilinin səciyyəvi əlaməti kimi çıxış etdikdə (Taleyranın “dil insana fikirlərini gizlətmək üçün verilmişdir” prinsipi üzrə, yəni xalqları aldatmaq üçün işləndikdə) – bütün bu hallarda başqa keyfiyyətli evfemizm olur, sinfi jarqon evfemizmi olur. Birinci tip evfemizmlər sinonimlik yaratmağa cəhd edir (məsələn, “kefli”, “dəm” sözləri “sərxoş” əvəzinə). Əksinə, ikinci tip evfemizmlər danışanın həqiqəti qəsdən təhrif etməsi niyyəti ilə əlaqədardır”.¹⁴

Məsələn, hazırda kapitalist ölkələrində “kapitalist” sözünü dəyişməyə, onun mənfi mənasını yüngülləşdirməyə can atırlar: bu sözün əvəzinə “azad sahibkarlar” işlətməyi təklif edirlər.

Jarqon evfemizmlərinin bir qismi müasir dövrdə süründürməçi-meşşanların, bürokratların nitqində yaşamaqda davam edir. Belə tiplərdən biri haqqında “Hardasan, dost, harada?” romanında Ə.Babayeva belə yazır: “Nə edəsən, onun xisləti belə idi. O, qərribə bir aləmdi. Bu aləmin özünəməxsus məntiqi vardı. Bu aləmdə sözlərin lüğəti mənası öz əhəmiyyətini itirir, tamam başqa məna kəsb edirdi. Burada yaradıcı azadlıq – anarxiya, cəsərət – dikbaşlıq, sərbəstlik – intizamsızlıq, tənqid – şəxsi-qərəzlik adlanırdı”.

B.Vahabzadənin “Dərdə bax!...! şeirində deyilir:

Natiqə bax!

Danışır:

Qəhqəhə adlandırır

Anasını itirən *körpənin fəryadını*.

Vyetnama tökülən *bombaların adını*

“Ədalət çiçəkləri” çağırır!..

Sən dərdə bax!

Vicdanı iştahına yedirən namərdə bax!..

Əməl hara, söz hara?

Necə dözüür bu kürsü?

¹⁴ P.А.Будагов. Очерки по языкознанию. М.. 1953, səh. 78-79.

Həqiqətin üzünə gözgörə şillə çəkən
ağappaq yalanlara?

Burda ürək danışmır,

Burda sözün dalında

Ürək deyil,

Söz durur!

“Su” sözünün dalında

“Atəş” durur,

“Göz” durur!!

Burda “sevgi” sözündə sən “nifrəti” başa düş.

“Azadlıq” kəlməsində “əsarəti” başa düş.

Diplomatın rəqibə hiylə dərsi həqiqət

Diplomatın dilində

Sözün özü yalandır,

Sözün tərsi – həqiqət!..

Göründüyü kimi, burjua diplomatıyasına xas olan siyasi
ikiüzlülük evfemizmlərlə ifadə olunur. Burada evfemizm məca-
zın xüsusi bir növü (“tərsinə məcaz”) kimi çıxış edir.

Sözü evfemistik tərzdə ifadə etməyin çox müxtəlif üsulları
vardır. “Mən səni başa sala bilmirəm” əvəzinə, “Mən fikrimi sənə
aydın tərzdə çatdırı bilmirəm” demək mümkündür.

C.Cabbarlının “Almaz” pyesində belə bir səhnə vardır:

“Sürmə. Müəllimə, deyirlər, müəlliməmizə çörək vermirlər.

Biz də yığışdıq, hamı yatdı, götürdük, gəldik.

Şərif. Deməli, oğurlayıblar!

Sürmə. Yox a!

Almaz. Sən mənim gülümsər Sürməm! Bəs necə oldu, danış
görüm. Yox, uşaq oğurlamayıb. Elə hamı yatandan sonra gizlin-
dən götürüb gəlib. Hə, Sürmə, elədir?

Sürmə (başılə). Elədir.

Konkret uşaq təfəkkürünə malik Sürmə “oğurlamaq” sözün-
dəki mənfi mənanı xoşlamır, onu qəbul etmir. Lakin müəllimə hə-
min anlayışı dolayı yol ilə – evfemistik tərzdə dedikdə, onu qəbul
edir və razılaşır. Hamı yatandan sonra uşağın gizlindən evdən şey
aparması elə oğurluq deyilmi?

Evfemistik işlənmə sayəsində sözün mənasında mühüm dəyişikliklər meydana çıxara bilər. “Açılmadı gül ağzı...” tipli ifadələrdə “gül” sözü məhz evfemistik məqamda işlənmiş, əslindən çox kəskin fərqlənən mənə daşılmalı olmuşdur. Vaxtilə hər cür qoşqu heyvanının adı olan “ulaq” sözü məhz evfemistik işlənmə (“eşşək” əvəzinə) yolu ilə mənaca daralmış, “eşşək” sözünə sinonim olmuşdur.

Bəzi poetik evfemizmlər sözün məcazi mənasının yaranmasına səbəb olur. Məsələn, klassik poeziyada insanın (gözəlin) müxtəlif əzaları evfemistik yol ilə işlənir və məcazlar çoxalır: “məmə” əvəzinə “nar”, “şamama” və s. işləndiyi kimi.

Evfemizm sözün dolayısı ilə işlədilməsidir və bu mənada məcazın növlərindən hesab oluna bilər.

Aşağıda müxtəlif əsərlərdən evfemistik ifadələr aid misallar veririk:

1. “Mirzə Qərənfil. Deməli, axırıncı otaq ümidi də *o dünyaya təşrif apardı?*” (S.Rəhman).

2. Hacı Murad. İndi de görüm, *əlin-zadın təmizdirmi?*
Əliqulu. Ağa, bəndə uşaqlıqdan böyüklər evində tərbiyə almışdır. *Üst-başım həmişə təmiz olar.*

Hacı Murad. O mənada demirəm. *Yəni oğurluq-zad əlindən gələrmə?* (S.S.Axundov).

Bəzi kobud ifadələrin tərkibindən bu və ya digər sözü atmaq la həmin anlayışı ifadə edirlər ki, zaman keçdikcə atılan söz unudulur, işlədilən söz mənaca genişlənmiş olur. Məsələn, “...dəst-mallamaq”, “...girmək” kimi feillərin bir mənası da evfemistiktir.

Belə ixtisarla düzəlmiş evfemizmlər daha çox söyüşlərdən törəyir. “Ay səni(n).” deyilir və dayanılır. Yazıda belə buraxılan ədəbsiz sözlərin yerinə çox nöqtə qoyulur.

Yaxud kobud söyüş əvəzinə işlədilən “o söz..” ifadəsini göstərmək olar. Y.Əzimzadənin “Anacan” pyesində xuliqan Səlim deyir: “Əgər mən deyən kimi eləsən, canını qurtarmısan. Eləməsən, *o söz...sən* ki, məni yaxşı tanıyırsan!”

M.P.Vaqifdən bəri bütün realist ədəbiyyatımızda (xüsusilə şeirdə) evfemizmin bu növündən çox istifadə olunmuşdur.

“Onun atasının əngə sümüyünü... (burada molla bacı qəliz bir söz söylədi) onda bilər ki, mənə də Güləndam deyərlər” (Y.V.Çəmənəmənli).

Çox nöqtələrdən sinfi jarqon evfemizmlərində siyasi məqsədlərlə istifadə olunur. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan demokratik mətbuatında çar senzurasından yaxa qurtarmaq üçün bu üsula çox müraciət edilmişdir. N.Nərimanovun “İrşad” qəzetindəki yazılarında işlənmiş “çox nöqtə”, “çox nöqtələr”, “nöqtələr” sözləri diqqəti cəlb edir.

“Avropa ədəbləri qəlbədən bir şeyi yazmaq istəməyib də bir neçə səbəblərə görə yazmaq mümkün olmayanda canlarını çox nöqtə ilə qurtarıblar. Qarelər arif isə yazının pünhan dərini anlayırlar, mətləbini özləri üçün bəyan edirlər” (“İrşad”, 9 mart, 1906, №64).

“...On il bundan müqəddəm yazılmış natamam mətləbləri indi tamam etmək mümkündür, ol vaxt işlənən nöqtələrə indi bir o qədər ehtiyacımız yoxdur” (yenə orada).

“...Qəzeti vaxt keçirməkdən ötrü oxuyursunuzsa oxumayıңыз. Ümumi millət işlərini bilməkdən ötrü oxuyursunuzsa, diqqətlə oxuyunuz...hər mətləbə, hər kəlməyə, hər nöqtəyə, xüsusən çox nöqtələrə diqqət ediniz. Vaxtınız varsa, sətirlərin arasında da bir nəzər yetiriniz, oxuduğunuz məqaləni təkrar ediniz, yoldaşınızdan şorusunuz, bəhs ediniz, hamısından artıq fikrinizi cəm eləyiniz” (“İrşad”, 1906, №100).

Evfemizmin meydana gəlməsi ekspressiv-üslubi və ictimai faktorla əlaqədardır. Lakin onların dildə mövcudluğu, işlədilməsi və ya işlədilməməsi dilin semasioloji qanunlarından asılıdır. Külli miqdarda sözlər göstərmək olar ki, onlar məhz çoxmənalı olduqlarından, yəni həm də ədəbsiz mənada işləndiyindən və ya belə mənalar ilə assosiasiya yarada bildiyindən onları nitqdə işlətməkdən qaçırırlar.

Bir tərcümədən bəhs edərkən Yuşmanov demişdi:

“...Bu söz tabulaşmış sözlərdəndir. Tabu olduğu üçün də onu mədəni cəmiyyətdə işlətmək olmaz. Lakin alim üçün *heç bir tabu ola bilməz*, əks halda onun elmi qüsurlu olar”.¹⁵

¹⁵ Т.А.Шумовский. У моря арабистики. М., 1975, сәh. 22.

Dildəki təhqiramiz və kobud mənalı sözlər disfemizm adlanır. *Gözünə dürtmək* (yemək), *zəhrimarlanmaq* (yemək), *gəbər-mək* (ölmək), *kəllə* (baş), *gədə* (adam, kişi, uşaq), *kaftar* (qoca), *əzrail* (amansız), *iblis* (araqarışdıran).

Göründüyü üzrə, disfemizm evfemizmə zidd olan semantik hadisədir.

Eyni anlayış neytral vahidlərlə, habelə bu neytral vahidə əlavə olunan evfemistik və disfemistik vahidlərlə də ifadə olunur ki, bütün bunlar da dildə sinonim sıranı zənginləşdirən üsullardandır: *araq* (neytral), *ceyran südü*//*abi-kövsər* (evfemizm), *zəhrimar* (disfemizm).

“–Sən qarpızı doğra, mən də düşüb *ceyran südü* gətirim” (Q.İlkin). “–Qoca, o *zəhrimardan* az iç” (C.Məmmədquluzadə).

Habelə neytral *həbsxana* sözü yerinə evfemizm kimi *ağzıbir*, *haqq yeri*, disfemizm kimi *qoduqluq* işlənir:

“Öz əlinlə özünü saldın axır *ağzıbirə*” (M.Ə.Sabir). “Xalq verən kəməli-səliqə ilə saldılar *haqq yerinə*” (B.Bayramov).

“XALQ ETİMOLOGİYASI” HAQQINDA

Məlum olduğu üzrə, özlüyündə dilin ayrı-ayrı səsləri heç nə ifadə etmir, bunlarda dəyərlilik yoxdur. Səslər məna bildirmir, bəlkə morfemlərin və sözlərin tərkibində çıxış etməklə dilin bu kimi mənalı vahidlərini bir-birindən fərqləndirir. Lakin əsrlər boyu səslərdə məna aramış, hər saitın və ya samitin hansı mənanı, hissi, təsəvvürü bildirdiyini müəyyənləşdirməyə cəhd göstərmişlər. Heç bir səs ayrılıqda, sözdən xaricdə işlənib məna bildirmir. Odur ki, səsə xas olan ifadəlilik, emosionallıq yalnız müvafiq sözün mənası ilə əlaqədar ola bilər.

Əlbəttə, sözün səs tərkibi (səslənməsi) də onun (sözün) mənasına, bu mənanın necə qavranılacağına təsir göstərir.

Müəyyən sözü (adı) izah, şərh etmək məqsədi ilə düzələn əfsanə və rəvayətlər bütün xalqlarda vardır.

Adı (söz və ya ifadəni) motivləşdirmə meyli dilin ümumi qanunlarındanıdır. Danışanlar sözün səs tərkibini heç də şərti hesab etmir, səs tərkibini məzmunundan ayıra bilmirlər.

H.Seyidbəylinin “Tərsanə” romanında deyilir:

“...Ələsgər gəncliyində bir əfsanə eşitmişdi. Guya hər adam iki yerə bölünüb və bu bölünmüş insanlar yer üzündə öz yarımalarını axtarırlar. Kim tapırsa, birləşib bütöv olur. Bəlkə “*mənim yarım*” sözü elə bu rəvayətdən doğub?.. Kim öz yarısını tapa bilmirsə, qalır yarımçıq. Bəziləri, bəlkə də çoxları, öz yarı əvəzinə başqasının yarını tapır, sonra səhv etdiyini başa düşüb ayrılır. Buna görə də ayrılanlar çoxdur...Ələsgər daxilən bu əfsanəyə bəraət qazandırmırdı. Belə olsa, insanlar arasındakı ünsiyyət öz əhəmiyyətini itirər, qiymətdən düşər...”

Gündəlik məişətdə, adi danışmada adət edilən, məlum olan sözün səs tərkibinə heç bir diqqət yetirilmir. Adamlar sözdən yalnız istifadə edirlər. Vəssəlam. Həmişə işlədilən sözlər və onları təşkil edən səslər özlüyündə ünsiyyətdə olanları maraqlandırmır. “Ağac” sözünü eşidərkən əşya, onun əlamətləri yada düşür, heç də bu sözün dörd səsdən (ağac) ibarət olduğu yada düşmür.

Lakin adamlar adət etmədikləri, eşitmədikləri sözlərin səs tərkibinə diqqət yetirməyə çalışırlar. Belə sözləri bənzər səs tərkibinə malik sözlərlə müqayisə etməyə, əlaqələndirməyə cəhd göstərirlər.

Hər bir naməlum məlum vasitəsilə dərk olunur. Odur ki, adətən, bizim üçün yeni olan vahidləri bildiyimiz vahidlərlə əlaqələndirməyə meyl edirik. Bu zaman sözün daxili formasını bərpa etmək zəruriləşir.

Forma və mənası xalqa tanış olmayan bəzi sözlər müxtəlif şəkildə təhrif edilmiş tərzdə işlədilir ki, bu hadisə dilçilikdə xalq etimologiyası adlanır. Adətən, xalq etimologiyası alınma sözlərdə özünü daha çox göstərir. Bəzən belə alınma sözlərin tərkibi, daxili forması xalqa aydın olmur. Odur ki, xalq az tanış olduğu və ya ilk dəfə eşitdiyi sözü yaxşı bildiyi sözlə qarşılaşdırır və bu yolla naməlumunu aydınlaşdırmağa cəhd edir.

Deməli, sözün hər cür təhrif edilməsi xalq etimologiyası deyil. Məsələn, Ə.Haqqverdiyevin “Şikayət” əsərində axund “tiyatr” işlədir, (“Məscidə gedirsən – bomboş. Amma tiyatırdı, nə dağılmışdı ağzınadək dolu”), burada naməlum aydınlaşdırma cəhdi yoxdur, sadəcə axund sözü səhv tələffüz etmişdir. Həmin sözü S.S.Axundovun avam tiplərindən Şahsənəm də düzgün tələffüz edə bilmir: “belə tratra getmək istəyirəm”.

Xalq etimologiyası zamanı “səhv” deyilən söz özü bir başqa mövcud sözü yada salmalı olur. Məsələn, məşhur “Toy” komediyasından aldığımız bu parçada qeyd edilən sözlər kimi.

“Kərəmov....Sən burda köhnə qayda-qanunu təzədən şey eləmək istəyirsən? Nə idi onun adı? *Arabaya* oxşayan bir söz idi...

Şeyda. *Bərpa*.

Kərəmov. Hə, hə, ondan eləmək istəyirsən?..Sən onda heç şey də oxumurdun, nə idi onun adı, *istiota* oxşayan bir söz idi.

Şeyda. İnstitut?

Kərəmov. Özdür ki, var”.

S.S.Axundovun “Şahsənəm və Gülpəri” əsərində qadınlar “satiragit” sözünü belə yada salırıar:

“Gülpəri. Dünən Qafar bizdəydi, Mirzə Fərəc ilə söz qoydu-lar ki, bu gecə teatroya getsinlər. Mənim kişim soruşdu ki, Qafar, hansı teatroya gedək, o da dedi: Bulvarın yanındakı...Şoğəribin adı yadımdan çıxdı. Hə, *satır-alır*.”

Şahsənəm. Ay qız, elə deyil. Mənim yaxşı yadımdadır ki, on-da bir it sözü də var. Hə, yadıma dü°dü. *Satirağit*.”

Adətən, geridə qalmış, mədəni səviyyəsi aşağı olan şəxslərin nitqində bu hadisə özünü daha çox göstərir. Danışiq dilində *bayquş* (“baykot”), *əyripalan/aynapalan* (“aeroplan”), *şilanboy* (“şlaqbaum”), *onbarmaq* (“univermaq”), *başbilet* (“pasport”), *yelsəbat* (“velosiped”) kimi sözlərin meydana gəlməsi, əsasən, savadsız yaşlıların təsiri ilə olmuşdur.

M.Ə.Sabirin satirik tipi “ünüversitet” sözünü belə işlədir:

“Axırda, tutaq, olmayıb onversetə getdin,
Qurtardın özün də....”

Başqa misallar:

“Hökumət *pirəxodlarnan, əyriplannarnan* ora göndərir” (S.Dağlı). “Sözü bir yerə qoydular ki, onu “*bayquş*” eləsinlər” (Ə.Haqqverdiyev). “Neçə vaxt at sürəndən sonra yetişdi *Fitilbörkə*” (Ə.Haqqverdiyev).

Lüğətlərimizə düşmüş abyeşik, yaranal sözləri «объездчик» və «генерал» sözlərinin xalq etimologiyası əsasında təhrif olunmuş formasıdır.

“Mən istəydim məvaciblə qarımda on *yaranal* nökrər şax-lardım” (Ə.Haqqverdiyev).

Əsasən danışmaq dilinə xas olan xalq etimologiyası yalnız bə-dii üslubda işlənir və müxtəlif bədii-estetik məqsəd izləyir.

Sözün mənşəyini bilmək üçün müəyyən prinsiplərə əsaslanan elmi-tədqiqat işi aparmaq zəruridir. Halbuki bəzən ilk ağılına gələn mülahizəni söyləyənlər, sözün xarici cildindən subyektiv nəticə çıxaranlar olur. Belələrinə Mir Cəlalın “Təzə şəhər”, Ə.Sadıqın “Mingəçevir” romanlarında *Sumqayıt* və *Mingəçevir* sözlərinin mənşəyini şərh edən tiplərin mülahizələri misal ola bilər. Guya Sumqayıt sözü “su al, qayıt” tərkibindən, Mingəçevir isə “min, gəl, çevir” sözlərinin birləşməsindən düzəlmişdir. Bədii ədəbiyyatda sözləri bu cür uydurma şəkildə izah edən digər tiplərə də rast gəlmək mümkündür. Y.Çəmən-zəminlinin “Qan içində” romanında Kazım öz başına gələnləri belə nağıl edir: “Xan dedi: “Haralısan?” dedim: “qarabağlı”. Dedi: “Ora niyə *Qarabağ deyirlər?*” Dedim: “Çünki hər şeyimiz *qara bağıdır*, bir kəs ilə haqq-hesabımız da olanda, *qarın üstünə yazırıq* ki, möhkəm qalsın”. Xan yenə güldü, dedi: “Sənin buginkü təqsirini də *qara yazdım*”.

Bədii üslubda xalq etimologiyasından ikinci məqsəd tiplərin mədəni səviyyəsini dolaylı yolla nəzərə çatdırmaqdır.

Bu cəhətdən Ə.Haqqverdiyevin avam, savadsız tiplərinin nitqi diqqəti cəlb edir. Ədibin “Ac həriflər” pyesində Həsən deyir: “Qəribə də özlərinə ad qoyublar: deyirlər, biz oyunbaz deyilik, biz *arsızıq*”. Başqa bir yerdə Fatmanisə deyir: “Bu camaat gündə bir təzə söz çıxaracaq: *kolxoz, urednik*, nə bilim, *zorbaçı*”.

Bu misallar *artist*, *udarnik*, *zərbəçi* sözlərinin savadsız tələffüzünün nəticəsidir.

“Metrik dəftəri” sözü Ə.Haqqverdiyevin məlum əsərində “mütrüb dəftəri” şəklinə düşmüşdür.

Bəzən sözlər müəyyən məqsədlə təhrif olunaraq xalq etimologiyası əsasında şərh edilir.

Y.V.Çəmənzmənlili “Həyatımın 20 ili” əsərində elmi-ilahi müəllimi həkim Mirzə Sadıqın sözlərə səhv mənə verməsini belə təsvir edir:

“Bir gün yenə xalqın cəhalətinə darılaraq demiş:

– Bizdə hər şey baş-ayaqdır: “papaq” ayaqqabı deməkdir, “başmaq” baş qabı deməkdir; bir xalq ki, ayaqqabını başına, baş qabını da ayağına geyə, onun işi həmişə baş-ayaq olar”. Əlbəttə, bu sözləri həmin şəxs əsəbiləşərək (“darılaraq”) belə deyir. İzahat qətiyyənlə düz deyildir. “Pa” farsca ayaq deməkdir Lakin onun “papaq” sözünün tərkibindəki “pa” ünsürü ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Sözlərin etimologiyası uydurulmuşdur. Hələ “başmaq” sözünü də “baş qabı” şəklində izah etmək səhvdir. Əsas izahat səhvdirsə, çıxarılan nəticə də səhvdir.

Ə.Vəliyevin “Turaclıya gedən yol” romanında belə bir epizod vardır: “Dərğa...sual verdi: –...Bu “*kommunist*” nə deyən sözdür?..

Həmişə çətinliyə düşəndə olduğu kimi, Molla Qurban indi də arxasını yerə vermək istəmədi:

–Kommunist fars sözüdür. Yəni qovmi nist. Mənası belədir ki, heç bir qohum-əqrəbası olmayan şəxs”.

Bəzi alınma sözlər dildə əvvəlcədən mövcud olan sözlərə uyğunlaşdırılır və beləliklə, dildə omonim sözlər əmələ gəlir. Çünki belə xalq etimologiyası əsasında təfsir olunmuş söz ümumxalq xarakteri kəsb edir, ədəbi dil materialına çevrilir. Məsələn, *zindan* – *sindan*, *səmənd*-*sement* və s.

“Toğrul. ...Barılar yaşıdır, *səmənd* hələ bərkiməmişdir” (C.Cabbarlı).

Rus dilinin “qrabşik” sözü dilimizdə xalq etimologiyası qanunu əsasında “qarapışik” şəklə almışdır.

S.M.Qənizadənin “Axşam səbri xeyir olar” komediyasında Məşədi Şaban deyir: “Sabah gördün ki, urusun xoşuna gəlmədi, vurdu təpiyini yerə, dedi:

“Von, qarapışik!...”

Ədibin “Xor-xor” pyesində Rüstəm bəy deyir: “Sən gərək *yalanpuşdan* yatıb xoruldayasan”.

Bu söz “yalanbaşdan” şəkli almışdır.

Xalq etimologiyası yolu ilə yaranan bir sıra sözlər ümumi ədəbi dilə daxil olur, onun lüğət tərkibini zənginləşdirir. Odur ki, tədqiqatçılar bu hadisəni “qanunauyğun canlı proses” kimi qiymətləndirirlər”.¹⁶

“Admiral” sözündən “at maralı” (At maralıdır ki, tayı yoxdur” (C.Cabbarlı) və ya “atmaral” (“Onun atmaral ilə işi var idi” (N.Vəzirov), “Con bul” sözündən “gombul//gonbul”, “korabl” sözündən “qırabli” (Quba dialektində), “qırlanğıc// qırranquc//qarlıqac” sözündən “qaranquş”, “bərəmum” sözündən “də-rəmum” (dialektlərdə) və s. düzəldilmişdir.

Mənbələrdən məlum olur ki, “bayquş” sözü də xalq etimologiyası üzrə bu şəkli almışdır. Əslində bir çox quş adları kimi, bu söz də həmin quşun çıxardığı səsdən (“bayquş ulayır”) törəmişdir. Müxtəlif türk dillərində bu sözün *üki//ükü// üxe//xuki//büki//pühi//quşu// püqquş* variantları olmuş, nəhayət, *bayqu//bequ* və *bayquş* yaranmışdır.

Dilimizdə çox işlənən “düşbərə” sözünün əsli farsca “guşbərə” (hərfən: “quzuqulağı”) sözündəndir.

Əslən fransız dilinə məxsus “qudron” sözü texniki termin kimi “neft qalıqlarından alınib müxtəlif texniki ehtiyatlar, habelə yollara döşəmək üçün işlədilən qara kütlə mənasındadır. Bakı qırçıları bu sözü “quduran” şəklinə salıb işlədirlər.

Daha çox Bakı dialektində “səhər-sələmət” sözünün işləndiyini müşahidə etmək olar. Bu iki müxtəlif mənalı sözün belə yanaşdırılması yenə xalq etimologiyasının təsiri ilə mümkün olmuş-

¹⁶ М.Д.Степанов, И.И.Чернышева. Лексикология современного немецкого языка. М., 1962, сәh. 47.

dur. Bu vahidin “sər-sələmət” (birinci ünsürdə “ə” səsinin uzanması onun “səhər” şəkli almasına səbəb olmuşdur) variantının da varlığı bu fikri sübut edir. Sər-sələmət isə dilimizin ümumi qanunlarına əsasən motivləşmiş vahiddir: isimlərin ilk səslərinə “r” qoşmaqla onların mənaca qüvvətləndirici vasitə kimi işlənməsi bir sistem təşkil edir.

YARIMÇIQ TƏKRARLAR

Dil vahidlərinin mənə və anlamlarını öyrənən semasiologiya və lüğət tərkibini öyrənən leksikologiya bir-biri ilə sıx şəkildə əlaqədardır. Mənə və anlam dilin məzmun planı da adlandırılır. Beləliklə, hər iki elm sahəsi dilin başlıca vahidi sözü öyrənir (biri məzmun planında, digəri ifadə planında). Məlumdur ki, təkcə söz deyil, onun hissələri də, morfemlər də, söz birləşmələri, ifadələr də məzmun planına (mənaya) malik olub, mənəli dil vahidləri hesab olunur. Odur ki, semasiologiya bunların da mənəsi ilə məşğul olduğundan əslində leksikologiyadan geniş sahəni əhatə edir. Müəyyən mənada leksikologiya da daha geniş sahəni əhatə edə bilər. Çünki leksikologiya nəinki sözlərin mənəsi ilə, həm də onların ünsiyyətəki funksiyası ilə, mənşəyi ilə də məşğul olur.

Lakin bununla bərabər, hər iki elm sahəsi bir sıra nöqtələrdə birləşir. Burada söz və məfhum, sözün çoxmənalılığı, omonim, sinonim, antonim və s. kimi məsələləri xatırlatmaq olar.

Türk dilləri üçün səciyyəvi olan təkrarların, leksemaların tədqiqində isə leksik və semantik cəhətləri bir-birindən təcrid etmək mümkün deyildir. Bir sıra semantik qanunlar məhz sözlərin leksik (habelə qrammatik və üslubi) quruluşu ilə sıx əlaqədardır.

Azərbaycan dilində bir sıra yarımçıq təkrarlar məhz bəzi semantik qanunların (xalq etimologiyası, motivləşmə) təsiri ilə qoşa sözlər şəkli (və funksiyasını) kəsb edir. Bu hadisələrin bir qədər geniş izahata ehtiyacı vardır.

Adətən, qrammatika kitablarında sifətlərin şiddətləndirmə dərəcəsini əmələ gətirməyin belə bir üsulu qeyd olunur: əsli sifət-

lərin ilk iki səsi (söz saitlə başladığında isə birinci səsi) alınıb, bunlara yerinə görə *m, p, r, s* samitlərindən biri əlavə edilir, düzəlmiş komplekslər həmin sifətlə birlikdə işlədilir; məsələn, *gömgöy, sapsarı, tærtəmir, bösböyük*.

Bəzi qrammatika kitablarında isə həmin dörd səsdən “s” səsi qeyd olunmur. Ehtimal ki, bunun səbəbi həmin səsin çox az sözlərdə özünü göstərməsidir. Digər tərəfdən qeyd etmək lazımdır ki, “r” səsi də buraya daxil edilməməlidir, çünki bu səs sifətlərin deyil, isimlərin təkrarında mühüm rol oynayır. Habelə qrammatika kitablarında sifətin yarımçıq təkrarı ilə müqayisə dərəcəsinin yaranması göstərilir. Halbuki burada müqayisədən əlavə, daha çox intensivlik, əlamət və keyfiyyətin şiddətləndirilməsi aydın şəkildə özünü göstərir. Həm də görəcəyimiz kimi, bu ünsürlər bəzi hallarda isimlərin də, əvəzliyin də yarımçıq təkrarını əmələ gətirə bilir. Halbuki bu sonuncular öz leksik mənasına görə “dərəcələmə” bilməz.

Türk dillərində “qapqara”, “gömgöy” tipli yarımçıq təkrarları mənanı qüvvətləndirməyə – intensivləşdirməyə xidmət etməsi bir sıra əsərlərdə qeyd olunmuşdur. Məsələn, Q.İ.Ramstedt türk və monqol dillərində qapqara “kömür qədər qara”, qyp qyzyl “alov qədər qırmızı”, kəm kek “göz qamaşdırıcı qədər (ildırım kimi) göy” və s. tipli sözlərin mənanı qüvvətləndirdiyini göstərir.¹⁷

Ümumiyyətlə, sifətdən, onun dərəcələrindən və intensivlikdən bəhs edən şəxs sifətin bu yarımçıq təkrarından da danışmalı olur. Bəziləri bu təkrarların ancaq intensivlik düzəltdiyini, bəziləri də ancaq dərəcə (sifətin müqayisə, şiddətləndirmə dərəcəsi) əmələ gətirdiyini söyləyir.¹⁸

Biz burada hadisəni nə cür adlandırmaq (bunun o qədər də məsələyə dəxli yoxdur) məsələsini bir kənara buraxıb, bu təkrarların mahiyyətindən danışmağı vacib bilirik. Mahiyyət isə, deyil-

¹⁷Bax: Г.И.Рамстедт. Введение в алтайское языкознание (морфология). М, 1957, səh. 219-220.

¹⁸Bütün bunlarla ətraflı şəkildə tanış olmaq üçün bax: A.Q.Eyvazov. Türk dilində sifətin müqayisə dərəcələrinin nəzəri cəhətdən anlayışı. Azərb.SSR EA Xəbərləri (ictimai elmlər seriyası), 1962, №3, səh. 104-105.

diyi kimi, bundan ibarətdir ki, əsli sifətlərin sait və samitlə başlanmasından asılı olaraq onların ilk bir və ya iki səsi alınıb, bunlara *m, p, s* səslərindən biri əlavə edilməklə yarımçıq təkrarlar düzəlir. Bu komplekslər söz adlana bilmir, dildə müstəqil yaşamır, sifətlərlə birlikdə işlənib bunların mənasını qüvvətləndirir. Həmin səsləri ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirək:

1) “P” səsinin köməyi ilə düzələn yarımçıq təkrarlar: qapqara, qapquru, şipşirin, yapyalınız, qıpqırmızı, yüpyüngül, yupyumru, yopyoğun, yapyalqız, gipgirdə, bapbalaca, dopdoğru, dopdlu, yepyekə, yepyeni, sapsağ, sapsarı, sapsağlam, apac, apaçıq, apacı, apaşkar, apaydın, sopsoyuq, yupyumşaq, qıpqısa, cıpcıppılı, napnazik, ipiri, dupduru...

“Apaçıq içirəm” (S.S.Axundov). “Dünyaya bir bapbalaca bəbə gəlibdir” (S.S.Axundov). “Səmada gipgirdə ay işıq saçırdı” (Ə.Sadiq). “Atam ölmüş idi, yapyalınız idim” (M.S.Ordubadı). “İştə gümüş kəmə, həm də yepyeni” (H.Cavid). “Şüşə sopsoyuq idi”, “Qəpqəşəng körpə...yopyoğun palıd...” (S.Rəhimov). “Apacı ruzigar keçirirəm” (S.Rəhimov). “Yupyumşaq torpaqda ağnəməyə başladı” (S.Rəhimov). “Xıpxırda ürəyi sıxılır” (S.Rəhimov). “Ancaq dünya qalacaq; dopdolu bir həyatla, yepyeni nəğmələrlə” (R.Rza). “Kiçik əllərindən; yepyekə günəş alıb...” (R.Rza). “Tinkləri sürtülür daşların; Olurlar haphamar” (R.Rza). “Qapqara gözləri, bapbalaca ağzı...qıpqırmızı dodaqları vardı” (C.Cabbarlı).

Bəzi isimlər də (əslində sifətdən düzələnələr) bu şəkildə təkrarlanır: qapqaranlıq, *ipişiq*. Həmin tərkiblər də ancaq sifət funksiyasında (təyin olaraq) işləyə bilər, lakin isimlər kimi sözdəyişdirici şəkildə qəbul edə bilməz: *qapqaranlıqda, qapqaranlığı* və s. deyilməz.

2) “M” səsinin köməyi ilə düzələn yarımçıq təkrarlar: yamyastı, bambaşqa, yamyaşıl, tumturş, dumduru, dümdüz, bomboz, bomboş, gömgöy, timtik/dimdik, bumbulaşiq, şimşit, bombol, gumgur və s. “O timtik qalxdı” (“Nağllar”). Ağzı-gözü bumbulaşiq yal kimi” (Ə.Nəzmi). “Tumturş sifət göstərmir” (S.Rəhimov). “Quyuğun şəkleyib, tutub şimşiş” (S.M.Qənizadə). “Qabığı kağız kimi namnazik” (Ə.Əylisli).

Bəzi isimlərdə də eyni şəkildə təkrar özünü göstərir:

1. DL¹⁹-də işlənən *qamqalax* (>qalax).

2. “Usta...dəmdəsgahın hazır elədi” (C.Gözəlov).

Əsasən, məcazi mənada, keyfiyyətlə (sifət) əlaqədar olan isimlər belə təkrarlanır: *bumbuz* (buz kimi); *bimbiz* (biz kimi). “Tükləri *bimbiz* oldu” (“Nağıllar”).

Məcəzilik bildirən belə ismi yarımqıq təkrarlar tam ismi təkrarlarla tamamilə eyni mənada işlənir: “Tüklərim *bizbiz* oldu” (“Nağıllar”).

Adətən, isimlərin belə məcazi yarımqıq təkrarı müəyyən sabit tərkiblərdən xaricdə işlədilmir. Bunlar frazeoloji birləşmələr təşkil edir.

Bəzən substantivləşmiş sifətlərin də yarımqıq təkrarı özünü göstərir ki, bu halda əsas komponent ismə məxsus sözdəyişdirici şəkilçiləri qəbul edə bilir. Məsələn, “Sənin üzünə durub, *dümdüzünü* desələr necədir?” (*S.Rəhimov*).

3) “S” səsinin köməyi ilə düzələn yarımqıq təkrarlar: qosqoca, qosqocaman, bəsbəlli, fəsfarağat, bösböyük, qısqıvraq, dosdoğru.

“Çiçəkli bir bağçada *qosqoca* bir yapının” (*H.Cavid*). “Bəlli, *bəsbəlli*, səhər yaxlaşıyor” (*H.Cavid*). “Qollarını *qısqıvraq* bağlayıb gətirdin qulluğuna” (*Ə.Haqverdiyev*). “İkisi oğlan uşağıdır, *bösböyükdülər*” (*R.Əfəndiyev*). “*Fəsfarağat* otur yerində” (*S.Rəhimov*). “*Zahirdən batınə dosdoğru* yoldur” (*Xətai*). “Belini enli qayıyla *qısqıvraq* bağlamışdı” (*İ.Əfəndiyev*).

Bu təkrarlar sifətlərin mənasında, adətən, kəmiyyət dəyişikliyi – şiddətləndirmə (intensiv) yaratsa da, qrammatik ümumiləşdirmədən məhrumdur. Burada qrammatik abstraksiya, forma ümumiliyi sözlərin, əsasən, fonetik şəkli ilə əlaqədar olaraq məhdudlaşır (sözdüzəltmə abstraksiyasında isə bu məhdudluq sözün leksik mənası ilə əlaqədardır). Odur ki, burada həqiqi mənada sözdüzəltmə ümumiliyi də (forma və məzmun vəhdəti) özünü göstərə bilmir. Müxtəlif formada tərkiblər bir ümumi məzmun – intensivlik anlayışı əsasında birləşir.

¹⁹DL – “Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti”.

Beləliklə, sifətlərin yarımçıq təkrarı sözün kəmiyyət etibarilə dəyişməsinə səbəb olur və burada qrammatik ümumiləşdirmə olmadığından belə təkrarlar lüğət materialı hesab edilir. Adətən, bütün türk dilləri lüğətlərinə *qıpqızıl, qapqara* tipli sözlərin daxil edilməsinin səbəbi də məhz bu cəhətlə əlaqədardır.

Sözlərin əvvəlinə əlavə edilən bu hissəciklərin miqdarı nə qədər çox olsa da, yenə tam sözün fonetik tərkibi ilə bağlıdır. Məsələn, eyni “ap” hissəciyi *apağ, apaydın, apaçıq, apacı, apaşkar* sözlərinə ona görə əlavə edilmir ki, bir ümumiləşdirmə yaratsın, ona görə əlavə edilir ki, bu tam sözlər saitle, həm də “a” saiti ilə başlanır, “u” saiti ilə başlansa, bu hissəcik “up” şəkli (*upuzun*) alacaqdır və s. Eyni sözləri *sapsağlam, sapsarı* tərkibləri haqqında da söyləmək mümkündür. Bu kimi tərkiblər “sıra” əmələ gətirmir.

Sifətlərin yarımçıq təkrarlarının bəziləri bir neçə variantda çıxış edir: dümdüz//düpdüz, bambalaca//bapbalaca, təmtəzə//təptəzə//tərtəzə²⁰, dumduru//dupduru.

Əlavə olunan bu ünsürlərdən “p” ünsürü daha qədim abidələrdə²¹ işlədilir. Məsələn, “*Apalaca* ordusuna şiyvən girdi” (*DQ*). “*Apalaca* gərdəyinə qarşı gələn...” (*DQ*). “Yerü göy *dopdolu* külli-nişansan” (Nəsimi). “Ürəyimdir qönçə nisbət, *dopdolu* qandır yenə” (*Xətai*).

Qeyd olunan ikivariantlılıq və bunlardan (“m”, “p”) “p” ünsürünün qədimliyi – qədim mənbələrdə nisbətən çox işlənməsi, habelə müasir dildə bu səslə təkrarlanan sözlərin nisbətən çoxluğu belə bir ehtimal irəli sürməyə əsas verir ki, “p” ünsürü əsasdır, intensivlik ilə daha çox bağlıdır, “m” ünsürü isə bundan (kar səslərin cingiltiləşməsi) törəmədir. Müxtəlif türk dillərini²² və dialekt materiallarını nəzərə aldıqda bu mövqedə daha başqa səslərin

²⁰*Tərtəzə* sözünün “təzə-tər” ilə müəyyən əlaqəsi vardır. Sifətlərdə “r” ünsürü çox az halda özünü göstərir.

²¹*Qapqara* sözünün “Kutadqu biliq”də və M.Kaşğarinin lüğətində işləndiyi məlumdur. *Vax*: С.Е.Малов. Памятники древнетюркской письменности. М.-Л., 1951, səh. 411.

²²Tədqiqatçıların göstərdiyinə görə, bu “p” səsi həmin funksiyada müxtəlif türk dillərində – qırğız, qazax, qumuq, özbək, noqay, yakut (yakut dilində qədim əlamətlərin xüsusilə çox olduğu məlumdur) və s. dillərdə geniş işlədilir (N.K.Dmitriyev, A.N.Kononov, N.A.Baskakov, İ.A.Batmanov, Y.Ubryatova, S.V.Yastremski, L.N.Xaritonov, R.A.Aqanın və başqa dilçi alimlərin müxtəlif əsərlərində bu barədə geniş məlumat verilir).

işləndiyini görmək mümkündür ki, onlar (**b/p/m/f/v/q** və s.) bir-birinə çox yaxındır.

Beləliklə, intensivlik yaratmaqda iki əsas səsin (p, s) çox mühüm rolu vardır və bunlar özlərinə yaxın səslərlə əvəzlənə də bilər. Həmin səslərin başqa təkrar növlərində də (yarımçıq təkrarlarda) öz variantları ilə işlənməsinə xüsusi diqqət yetirmək lazımdır.

P qrupuna *m, b, v, f, q* səsləri, S qrupuna *ş, z, c* səsləri daxildir. Hər qrupa aid səslər hətta eyni səs tərkibində bir-biri ilə əvəz olunur və nəticədə fonetik dubletlər yaranır: *sillə//şillə, sıldırım//şıldırım, sunqar//şonqar* və s. Qeyd olunan səslərin təkrarlarda oynadığı rol haqqında tədqiqatçıların müəyyən qeydləri vardır.

Mirəli Seyidov göstərir ki, “H.Acaryan erməni dilinin qrammatikasındakı bir sıra yeniliklərin bəzilərindən bəhs edir və onların mənşəyini türk dilləri ilə bağlayır. Erməni dilinin dialektlərində və qərbi erməni ədəbi dilindəki “sifətləri, xüsusilə rəng göstərən sifətləri şişirtmək üçün bizim dialektlər və qərbi erməni ədəbi dili bir sıra şəkilçilər yaratmışdır ki, onlardan hər biri sözə görə fərqlənir. Deyə bilərik ki, hər bir sözə görə ayrıca şəkil, növ vardır. Məsələn: *qas-qarmir – qıpqırmızı, çem-çermaq – ağappaq, deb-değın – sapsarı, sepsev – qapqara, qapqanaç – gömgöy, qısqqlor – yupyumru, şip-şidoq – tərtemiz, lep-lesup – dopdolu* və s. Görürük ki, bu ön şəkilçiləri sözün ilk samit səsinə sonradan gələn saitlə “s” və ya “p” səsinin əlavəsindən əmələ gəlmişdir. Son iki səsin seçilməsində qanunauyğunluq yoxdur.

H.Acaryan bu dil hadisəsini türk dillərinin təsiri ilə əlaqələndirir. Sonra müəllif bir çox qrammatik dəyişikliklərdən bəhs açır”.²³

Əli Cəfərli göstərir ki, qazax dialektində “çoxaltma dərəcəsini əmələ gətirmək üçün çox zaman m, p ünsürləri əvəzinə f ünsürü işlənir: *dıfdiri, dıfdur, qıfquru, qafqara, safsarı*. Bununla belə, *m, p*, həmçinin *s, r* ünsürləri ilə düzələn dərəcə əlamətləri də vardır: *çimçiy, sumpsuyux, dumduru, bomboş, boramboş, yapayalğız, ağappaq, dümappağ, disdoğma, dosdoğru, dəsdəyirmi* və s.”²⁴

²³M.Seyidov. Azərbaycan-erməni ədəbi əlaqələri. Bakı, 1976, səh. 91.

²⁴ Ə.Cəfərli. Qazax dialektinin bəzi morfoloji xüsusiyyətləri. H.Zərdabi adına Kirovabad Pedaqoji İnstitutunun elmi qeydləri. 1980 №8, səh. 212.

Bir çox elmi-tədqiqat əsərlərində və bunun təsiri ilə qrammatika kitablarında sifətin yarımçıq təkrarından (çoxaltma dərəcəsinin düzəlməsindən) bəhs edilərkən *m, p, s* səsləri ilə yanaşı, *r* səsi də qeyd olunur. Lakin bu səslə düzələn yarımçıq təkrarların sifətlərə daxil yoxdur.

M.Şirəliyev “p” və “s” qrupuna məxsus müxtəlif səslərin təkrardakı rolundan bəhs edərək yazır:

“Sifətin üstünlük dərəcəsi sintetik şəkildə sifətin ilk hecası, ya da iki səsində *m, p, f, t, ş, r, s, l, n* səsləri əlavə etməklə əmələ gəlir; məs.: qıpqırmızı, yamyaşıl, dümdüz, gömgöy, sapsarı, qapqara, taptaza, bapbalaca, beşbetər, tumturş, çılçılpaq, tərtəmiz, gümgüg, təmtəzə. Safsarı, qafqara, təftəzə, qəttəzə, çimçindir, dümdüz, şifşirin, yefyekə, dəfdəyirmi, dəsdəyirmi, haphamavar, bambalaca, göfgöyçək, dıfdımbılı, aparıx, nəfnəzix, çəmçöhrayı, cümcuyux, əməyri, əfəyri, yanyaşıl, upumşax, yupyumşax.

Bəzən üstünlük dərəcəsinin sintetik tipini əmələ gətirən *p* ünsürü ya ikiləşir, ya da öz cingiltili qarşılığı ilə (b) bərabər işlənir. Bu ünsürlərlə sifət arasına bəzən *a* və ya *ə* səsi də əlavə olunur: məsələn, *əpəyri, düpbədüz, apağ//appağ*.

Belə xüsusiyyətə qumuq dilində də rast gəlirik; məsələn, boppoboş – tamam boş, yappayaş – tamam gənc, tyüppe-tyüz – tamam düz.

Bundan əlavə, bəzi dialektlərimizdə sintetik tipli üstünlük dərəcəsinin maraqlı bir şəklinə də rast gəlirik. Belə ki, üstünlük dərəcəsinə bildirən hissə ilə sifət arasına bədən hissəciyi də əlavə olunur: məsələn, *dümbələndüz, lümbələnlüt*.

Məlum olduğu üzrə, Tuvin dilində qaranlıq, qalın, sıx, tənha mənalarında *dümbey* sözü işlənir: məsələn, *дүмбей аръга* – qalın meşə. F.Q.İsxakovun fikrinə görə, bu sözdən azərbaycanca *düm* sözü törəmişdir. Dialektlərimizdə rast gəldiyimiz *dümbələndüz, lümbələnlüt* sözlərinin tərkibindəki bədən hissəciyi də mənşəcə ola bilsin ki, *dümbey* sözünün ikinci hissəsi ilə bağlıdır.

Bədən hissəciyinə türk dialektlərində də rast gəlirik. Burada bədən sözünün bir mənası da tənha (yer)-dir”.²⁵

²⁵M.Şirəliyev. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Azərtədrisnəşr, 1962, səh. 181-182.

Həmin “p” qrupuna daxil olan səslərin bir qrup təşkil etdiyini Ə.Dəmirçizadə də göstərir. “...Bir qrup samit səslər vardır ki, bunlar dodaqların kipləşməsi, bir-birinə toxunması ilə formalaşır. Belə səslərə fonetikada dodaq samitləri deyilir. Azərbaycan dilindəki **b, p, m** samitləri əsasən, **v, f** samitləri isə qismən bu qrupa daxil olan samitlərdir”.²⁶

Başqa yarımçıq təkrar növləri ilə əlaqədar da biz bu səslərə dönəcəyik. Burada ancaq belə bir cəhət qeyd edilməlidir ki, dodaq (p) və diş (s) səsləri olan bu iki samit – bu iki kar samitin cingiltili variantları törəmədir. Ümumiyyətlə, bu səslərin təkrarı şiddətləndirmə ilə, emosionallıqla, subyektiv cəhətlərlə əlaqədar olmuşdur və ya əlaqədardır.

Maraqlıdır ki, dilçilikdə bəzən belə fikirlər özünü göstərir: guya türk dillərində səslərin qoşalaşması – təkrarı nə isə, haradan-sa xaricdən gəlmədir, başqa təsirdir və s. Buradan da əsl türk sözlərini süni şəkildə olsa da başqa dil qanunları ilə izah etmək cəhdləri, heç bir əsas olmadan alınma olduğunu söyləmək cəhdləri və s. özünü göstərir.²⁷

Yarımçıq təkrarlarda birinci komponentə əlavə olunan samit emfatik vurğunun təsiri ilə qoşalaşa da bilir: *apağ* – *appağ*.

Azərbaycan dili üçün “apağ” və bunun kimi tərkiblər səciyyəvi olmasa da, bəzi başqa türk dillərində (Uyğur və türk dilində) belə nümunələr çoxdur. Türk dilində habelə *upuzun* (up – p – uzun), *ipissiz* (ip – p – issiz), *massmavi* (mas – s – mavi) və s. sözlərdə də vəziyyət belədir.²⁸

Bu cəhətdən dilimizdə *ağappaq* sözü diqqəti cəlb edir. Bəzən bu tərkibin ikinci komponenti ayrı da işlənir: “Bir quşum var *düm appağ*” (M.Dilbazi).

²⁶Ə.Dəmirçizadə. Azərbaycan dilinin üslubiyatı. Bakı, Azərtədrisnəşr, 1962, səh. 64.

²⁷Bütün bu məsələlər haqqında yeri gəldikcə konkret şəkildə danışıldığı üçün burada ətraflı bəhs açmağı lazım görmədik.

²⁸Bu barədə bax: P.A.Аганин. Повторы и однородные парные сочетания в современном турецком языке. ИВЛ, М., 1959, səh. 15.

Tək-tək hallarda yarımçıq təkrarlara əlavə edilən samitdən sonra a//ə saiti də işlədilir: ²⁹ Kiçik bir otaqda *yapayalnız* yaşayır” (A.Şaiq).

Bu hadisə türk dilində özünü nisbətən çox göstərir. Burada sapsağlam//sapasağlam, besbelli//besebelli, güpgündüz//güpe-gündüz və s. tərkiblər müvazi yaşamaqdadır.³⁰

Azərbaycan dilinə məxsus tarixi abidələrdə də əlavə olunan bu saitə tez-tez rast gəlirik: “Əli *sapasağ* oldu” (DQ); “Qırx gündə yarası önəldi, *sapasağ* oldu” (DQ); *Yapayalqız* (ol) kafirə at təpdi” (DQ).

Yuxarıda göstərilən hər iki xüsusiyyətin (həm samitin qoşalaşması, həm də saitin əlavə edilməsi) birlikdə çıxış etməsi ilə daha yüksək intensivlik yaratmaq mümkündür ki, bu hal dilimizdə geniş yayılmışdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, belə birləşmə (hər iki xüsusiyyətin birləşməsi) yarımçıq təkrarda “p” ilə qurtaran sözlərdə özünü göstərir. Başqa sözlə desək, məsələn, *sapsağ* sözünün həm *sapsağ*, həm də *sapasağ* variantları ola bildiyi kimi, *sappasağ* variantı da mümkündür. Beləliklə, *düppədüz*, *tappataraz* (habelə özbək dilində *tuppa-tuği*, *gupa-guruk*// *gup-guruk*, *tippa-tik*, *nep-pa-nozik*) tipli sözlərin əmələ gəlmə prosesi aydınlaşır.

Qeyd etmək lazımdır ki, *-pa, -pə* ünsürlərinin dilimizin fonetik qanunlarına əsasən *-ba, -bə* və ya *-ma, -mə* variantları da vardır. Həm də bu təkcə bizim dildə deyil, başqa dillərdə də özünü göstərir.³¹

Həmin növ təkrarların əmələ gəlmə, formalaşma prosesindən məlum olur ki, *-pa, -pə, -ba, -bə, -ma, -mə* ünsürləri sonu “p” qəbul etmiş yarımçıq təkrarlardan törəmişdir. Lakin bu ünsürlər artıq formalaşandan sonra ümumiləşmiş, digər tipli sözlərə də əlavə edilməyə başlamış, əhatə dairəsini genişləndirmişdir. İlk for-

²⁹Bəzən də “1...” saitlərindən biri bu mövqedə işlənir: “...Tarappılıt ilə *düpdüz* uzanmağım məni...yerə vürmuşdü” (*İ.Hüseynov*).

³⁰Вак: А.Н.Кононов. Грамматика турецкого литературного языка. М.-Л., 1956, səh. 157.

³¹Вак: Н.А.Баскаков. Каракалпакский язык, т. II, Фонетика и морфология, ч. I, Изд-во АН СССР, М., 1952, səh. 72.

malaşma prosesində birinci komponentin son səsi başqa keyfiyyətli səs olduqda belə, yenə də “p” səsinə çevrilməli idi. Məsələn, *dümdüz* sözü bu şəkildə işlənmək üçün birinci komponent (-*düm*) öz tərkibini dəyişməli, *düp* şəklinə düşməli olurdu. Ancaq bundan sonra *düppədüz* tərkibi yarana bilərdi. Lakin həmin forma ümumiləşib, müəyyən bir sözdüzəltmə modelinə çevrildikdən sonra belə məhdudiyət də aradan qaldırılmış olur. İndi sonu başqa səslərlə bitən birinci komponentli sözlərin də tərkibinə *-pa...* ünsürləri daxil ola bilər. Bütün bunlardan sonra bir sıra tərkiblərin meydana gəlməsi şəraiti aydınlaşır.

Darmadağın//darbadağın sözü *dardağın* tərkibindən düzəlmişdir. Müqayisə et: “künbədlə *dardağın* olasan” (DQ). “Məstəli şah...*darbadağın* lap dağıdır” (M.F.Axundov). “Vurram başın, *darbadağın* lap dağlar, rədd ol burdan” (Ü.Hacıbəyov).

Habelə qatmaqatış, qatmaqarış, qarmaqarış, qarmaqatış, cümbəcüş (bax: DL)...(müq.et: nərmə-nazik) və s.

Eyni xüsusiyyəti başqa türk dillərində də görmək mümkündür. Məsələn, özbək dilində: *garama-garşi* (“qarşı” sözündən), *çagma-çakar* (“çakar” sözündən), *cızma-çizik*, *şoşma-şoşar*; türk-mən dilində: *calamçaş*, *bulam-butar*, *qarım-qatım*, *derbidağın*; türk dilində: *param-parça*. Bu söz Azərbaycan dilində də işlənir: “Göydən yerə *param-parça* düşərsən” (*Aşıq Ələsgər*).

Beləliklə, aydındır ki, bir sıra təkrar konstruksiyalarda özünü göstərən “*ba*” “*bə*” ünsürlərini fars dilindəki “*ba*”, “*bə*” ünsürləri ilə qarışdırmaq olmaz. Əvvələn, fars dilinə məxsus həmin ünsürlər yarımçıq təkrarların arasında işlənməz. Odur ki, *darbadağın* tipli sözlərdə interpozisiyadakı ünsürlər fars dillinə məxsus deyildir. Digər tərəfdən, o sözlər ki, dilimizdə həm də “*ma*” interpozisiya ünsürü ilə işlənə bilər (*darbadağın* və *darmadağın kimi*), onların da başqa dilin təsiri ilə heç bir əlaqəsi yoxdur.³² Nəhayət, dilimizdə sifətlərin hətta tam təkrarında işlənən *ba*, *bə* ünsürləri də alınma hesab oluna bilməz. Məsələn, “Vəzir *düzbedüz* qapıya sarı gəlir” (M.F.Axundov) cümləsindəki *düzbedüz* sözü də əslində

³²Lakin *gülməşəkər* və türk dilində işlənən *gülbeşeker* sözlərində “mə//bə” ünsürləri fars dilinə məxsusdur.

haqqında bəhs etdiyimiz yarımçıq təkrarlardan törəmişdir. Daha doğrusu, burada birinci komponentin də “düz” şəklində işlənməsi sonrakı hadisədir. Söz əslində *düpbədüz//dübbədüz* şəklindədir. Məsələn, “Aram. *Dübbədüzdür*, başına dönüm” (C. Cabbarlı). Habelə *vurmabizən* sözündəki “ma” ünsürünün də həmin üsuldan nəşət etdiyini söyləmək mümkündür. Əks halda bu sözdə heç mənəna motivləşməsi yoxdur. Buradakı “ma” ünsürü inkarlıq bildirən şəkilçi deyildir (*cızmaqara* sözündə də vəziyyət belədir). Demək, *ba*, *bə* mənəni qüvvətləndirən, intensivlik yaradan ünsür kimi dilimizin daxilində formalaşmışdır.

Odur ki, təkrarları nəzərdən keçirərkən bu cəhət unudulmamalıdır. Mənəni qüvvətləndirən *ba*, *bə* ünsürləri (*düzbədüz*, *qarabaqara*, *yarıbayarı* və s. sözlərdə olduğu kimi) alınma deyildir.

Qeyd: Bəzən yarımçıq təkrarlarda mənəni şiddətləndirmək üçün *-ba*, *-bə*, *-bı...* ünsürlərindən başqa, *-ala*, *-ələ*, *-ılı* ... ünsürləri də işlənilir: *cımbılı-cırtdan*, *lümbələlüt...* Yox pulu, yox dövləti, *lümbələlütdür* tamam” (İ. Kürdüstanlı).

Ümumiyyətlə, birinci komponentləri, adətən, müasir dildə mənə verməyən bu kimi sözlərin həmin komponentini mənəni sözlə əvəz etmək, həmin səs kompleksini dəyişdirmək meylinin nəticəsidir ki, (düppədüz sözü düzbədüz şəkinə çevrildiyi kimi) bu sözlərin müxtəlif variantları dildə yaşayır: *çolmacocuq//corbacocuq//corma-cocuq//çolba-cocuq//çolpa-cocuq*. Məsələn, “Hamımız *çolpa-cocuq* kimi ətrafa səpələndik” (İ. Hüseyinov).

Müəyyən mənə yaxınlığı olsa da, buradakı “çolpa” sözü ümumi dilə məxsus “çolpa” deyildir. Bu assosiasiya təsadüfi və ya anlaşılma-aydınlaşdırılma cəhdi nəticəsində yaranmış, bir növ “xalq etimologiyası”nı xatırladır. Bu sözün başqa variantları da eyni cəhd nəticəsində əmələ gəlmişdir.

Bir sıra sözlərdə *-ma*, *-mə*, *-mi*, *-mi*, *-mu*, *-mü* ünsürləri fonetik yerdəyişmə nəticəsində *-am*, *-əm*, *-ım*, *-im*, *-um*, *-üm* şəklinə düşmüş və həmin şəkildə başqa sözlərin də təkrarlanmasında əsas rol oynamışdır. Dildə baş verən belə dəyişmələr uzun sürən prosesin nəticəsidir ki, bəzi tərkiblərdə hər iki variantı görmək olur:

corma-cocuq//colma-cocuq və *colum-cocuq*; *təlmə-tələsik* və *tələmə-tələsik*.

“Oddamdı...Mənim *colma-cocuğum* var, ailəm var” (C.Cabbarlı). “*Colum-cocuğumuzu* da götürüb Arızı o taya keçməkdən başqa bir çarəmiz qalmayır” (Y.V.Çəmənəminli). “Əlindəki çörəyi *tələmə-tələs* kəsən kim” (B.Adil). “Keçəl *tələmə-tələsik* geyindi” (“*Qaravəllilər*”). “Səhər Rafiq *sapam-sağ*, zəngdən də qabaq ayıldı” (“*İ.Əfəndiyev*).

Dildə müəyyən mövqe tutandan sonra həmin **-am,-əm,-im**...ünsürləri öz xüsusi yolu ilə inkişaf etmiş, müstəqil bir sözdüzətmə modeli meydana gətirmişdir: *cırım-cındır*, *xırım-xırda*, *yırım-yırtıq*, *gurup-guppaz//gurum-guruppaz//gur-guruppa*, *qırım-qırtı* (DL). Habelə *təkətək* sözü də buradan yaranmışdır. Əsli *təkəmtək* olub, sonralar bu söz həm də fars dilindəki “*ba, bə*” ünsürlərinin təsiri ilə *təkətək* şəklinə düşmüşdür.

Başqa bir misal: “Fatmansa...hələ yetişdim, gördüm iş *qurum-qolaysızdır*” (C.Cabbarlı).

“*Qurum-qolay*” sözünün birinci komponenti dilimizdəki “*qurum*” və ya “*qırım*” (“*Baxdım ki, bunun qırımı özgə*” – Xətai) sözü ilə spesifik omonim təşkil edir. Bunun düzəlməsini təxminən belə təsəvvür etmək olar: “*qolay*” sözünü şiddətləndirmək üçün ilk hecanı təkraralamaq lazım gəlmişdir (bu xüsusiyyət haqqında aşağıda bəhs olunacaqdır). Odur ki, təxmin edilən “*qol-qolay*” təkrarı təbiidir. Göstərilən üsul üzrə birinci tərəfə “**-im**” şəkilçisi əlavə edilməklə buradakı “*l*” səsi dissimilyasiyaya məruz qalaraq *qorum-qurum//qırım* şəklinə düşmüşdür.

“*Qüləndam özünün qörüm-qöreləsi..bilen qelenleri qen qaldırdı*” (“*Qöroqlı*”).

Türkmən dilinin lüğətlərindən məlum olur ki, bu qoşa söz “*qer*” kökündən düzəlmiş və komponentlər sinonimdir (*qörüm* və ya *qereldə* sözləri ədəb, tərbiyə, xasiyyət deməkdir).

Eyni xüsusiyyəti həm **-il**...ünsüründə (*çırıl-çıplaq*), həm də **-im**...ünsüründə (*çalın-çarpaz*, *qarın-qarta* (DL), *qarın*, *qırtıg* (DL), *çılın-çıplaq*, *arın-arxayın*) görürük.

“Sinələrdə *çalın-çarpaz* dağlar qoyub... (Ə.Cəmil).” A bala, sən arın-arxayın get” (Ə.Cəfərzadə). “Üzünü *çalın-çarpaz* sarıdı” (S.Qədirzadə). “Vaxtiə mağaralarda *çilin-çilpaq* yaşayan insan oğlunu yeni-yeni aləmlərə aparır” (S.Rəhimov). “Adam qadın xeylağıyla *çilin-çilpaq* oturub söhbət elməz” (C.Əlibəyov).

Məhz ümumiləşdiyi üçün bu *-am, -əm, -im*...ünsürləri yalnız təkrarlarda deyil, bir sıra qoşa (əsasən sinonim olan) sözlərdə də özünü göstərir. (Tarixən isə qoşa sözlərin təkrarlardan sonra və təkrarlar prinsipi üzrə meydana gəldiyi şübhəsizdir). Məsələn, *tə-kəm-seyrək, qatmaqarış/-ıq, qarmaqarış/-ıq*.

Bütün bunlardan sonra dilçilik ədəbiyyatında bu kimi təkrarlar haqqında deyilmiş bəzi fikirlərin yanlışlığı öz-özündən məlum olur. Məsələn, R.A.Aqanın “Müasir türk dilində təkrarlar və həmcins qoşa birləşmələr” əsərində “bütün qonşular”, “bütün tanışlar” mənasında işlənən konukomşu (Azərbaycan dilində qonum-qonşu) özünün birinci komponentinin daha tam və qədim formasının konuk (qonaq) olduğu fikrini söyləyir³³ ki, bu fikrin yanlışlığı aydındır. Əvvələn, bu sözlərin (qonaq və qonşu) həmin şəkllə düşməsinə, sonra cəmlənmə, kəmiyyət çaları yaratmasına heç bir ehtiyac yox idi.

Müəllif eyni adlı dissertasiyasında (M., 1954, səh. 177) *qarmaqarışıq* sözünün hər iki komponentinin kökünü (“qar”) feil hesab edir; həmin kökləri isə qarmaq ilə (məsələn, uyğur dilində: qarmaq – «удочка») əlaqədar olduğunu, birinci komponentin tam formasının əslinin “qarman” olduğunu, sonralar burada n” səsinin düşdüyünü, “n” səsinin belə tez-tez sözdən düşmə xüsusiyyətinə malik olduğunu və s söyləyir ki, bu fikirlərin yanlışlığını izah etməyə ehtiyac görmürük.

Bütün bu əlavə edilən ünsürlər emosionallığı artırmağa xidmət edir. Ona görə də eyni hadisə, əşya və əlaməti bildirmək üçün sözün müxtəlif variantları meydana gəlir və ədəbi dildə yaşayır. Ədəbi dildə *təl-tələsik* də var, *tələm-tələsik (tələmə-tələsik)* də.³⁴

³³ Р.А.Аганин. Повторы и однородные парные сочетания в современном турецком зке. ИВЛ, М., 1959, сәһ. 21.

³⁴Müq.ət: DL-də *tələm-təki//tələto//tələtədilli//tələtədim*.

Belə bir neçə variantlılıq özünü çox sözlərdə göstərir: *gur-gurup-paz* və *gurum-guruppaz*, *cor-cocuq* və *corma-cocuq*(*corum-cocuq*//*colum-cocuq*) *çır-çıplaq* və *çırıl-çıplaq*, *dar-dağın* və *darma-dağın*, *qarqarış* (-ıq) // *qatqatış* (-ıq) və *qarmaqarış* (-ıq)//*qatmaqatış*(-ıq).

Misallardan da göründüyü kimi, interpozisyada işlənən ünsürlər heç də həmişə yarımçıq təkrarla əlaqədar deyil, həm də tam təkrarlar sözlərin birlədirilməsində iştirak edir: *qatqatış*//*qatmaqatış* kimi.

Habelə bir sıra tam təkrarlarda “m” ünsürü mühüm rol oynayır və sözün müxtəlif variantlarını yaratmış olur: *həl-həlbət*//*hələ-həlbət*, *hələm-həlbət*; *yar-yarımçıq*//*yarı-yarımçıq*//*yarım-yarımçıq* və s.

Qonum-qonşu sözünü də (*qohum-qonşu* buradan törəyib və birinci tərəfi mənalı sözlə əvəz etmə – mənavermə cəhdinin nəticəsidir) buraya aid etmək mümkündür. Habelə *dəlmə-dəlik*//*dərmə-dəlik*//(*dərmə-deşik*//*dəlmə-deşik* və *dəlik-deşik* sözləri sonrakı hadisədir. Adətən, təkrarlar qoşa sözlərdən qədim hesab olunur).

N.İ.Aşmarin çuvaş dilində sifətin üstünük dərəcəsinin düzəldilməsindən danışarkən göstərirdi ki, bu dərəcə üç yolla düzəlir: 1) düzgün olan tərkiblər şəklində: *sap-sara* (sarı-sarı), *iepe-iepe* – (yaş), *tip-tipe/tipe* – (quru); 2) düzgün olmayan tərkiblər şəklində: *sap-suta* (suta – işıq), *sappa-saramas* (saramas – lüt); 3) ayrılıqda mənası olmayan “xüsusi hissəciklər” vasitəsilə: *düm*, *səlt* (qara) kimi...

N.İ.Aşmarin yarımçıq təkrarların çuvaş dilində əsasən “p” ünsürü ilə dəzəldiyini deyirdi.³⁵

Bu bölgünün təsiri ilə S.N.Muratov “birinci” və “ikinci” növ intensivləri fərqləndirməyi lazım bilir. O, “birinci” növ intensivə başqırd dilindən hap-harı (sapsarı), bəp-bələkəi (bapbalaca), bup-buş (bomboş) tap-tar (dapdar), tıp-tığız (sapsıx) kimi nümunələri

³⁵ Н.И.Ашмарин. Материалы для исследования чувашского языка. Казань, 1898, сәh. 163.

daxil edir. Müəllif “ikinci” növ intensiv o yarımqıq təkrarlara deyir ki, birinci komponentə *a/ə*, çox az halda *ma* ünsürləri də qoşulur: *kapa-karşı*, // *kapma-karşı* (kap-karşı başqırd dilində çox az işlənir), *köpə-köndəz* (köp-köndöz bu dildə işlənmiş), *yapa-yanğız* // *yapyanğız*, *tipetik* // *tiptik*.

Müəllif birinci və ikinci növ intensivlərin bir-birindən yalnız quruluşca fərqləndiyini, qrammatik mənaya görə isə eyni olduğunu qeyd edir.³⁶

Lakin şəksizdir ki, ikinci dərəcəli intensivdə əlamət və keyfiyyət daha da şiddətləndirilmiş tərzdə ifadə edilir.

Sifətin qismən təkrarı əlamət və keyfiyyətin dərəcəsini və intensivlik bildirir. Əşyanın əlamət və keyfiyyəti isə çox müxtəlif çalarlara malikdir. Məsələn, *ağ* bir keyfiyyəti, *apağ* başqa, *appağ* üçüncü bir keyfiyyət bildirirsə, bunu daha da şiddətləndirmək olar: *ağappaq* kimi (təkrarın isə elə əsas funksiyası mənə şiddətləndirməkdir). Bu keyfiyyəti yenə də artırmaq mümkündür. Deməli, fərdi sözdüzəltmə imkanı göz qabağındadır.

Sifətin bu təkrarı müxtəlif səviyyəli, müxtəlif şiddətli intensivlik yaradır. İntensivlik isə həmişə emosiya ilə bağlıdır və deməli, burada subyektiv momentlər üçün meydan açılır. Doğrudan da, yuxarıdakı *apağ*, *ağappaq* tərkiblərinin də şiddətləndirmə meyllərinə bədi ədəbiyyatda təsadüf olunur. Məsələn, “Qah-qah, qah-qah; Yumurtam var *dümappaq*” (M.Dilbazi) cümləsində qeyd olunan sözdə üçqat intensivlik (*düm ağ*, *apağ*//*appaq* və *dümappaq*) görürük.

Belə üçqat intensivlik R.Rzanın şeirində başqa şəkildə əldə edilmişdir. “Kölgələrsə qapqara; *Ağ-ağappaq* işıqlar” (ilk dəfə “Azərbaycan” jurnalında həmin şeiri “Duyğular...düşüncələr” kitabına daxil edəndə şair birinci hissəni “Kölgələr *qap-qara*” şəklində vermişdir. Bu isə şairin dil üzərində gərgin işləməsini, dil qanunlarını yaxşı bilib ondan öz məqsədinə müvafiq emosionallıq yaratmaq üçün itifadə etməsini göstərir).

³⁶Bax: С.Н.Муратов. Устойчивые словосочетания в тюркских языках. ИВЛ., М., 1961, səh. 110-111

S.Rəhimovun dilində isə sifətin yarımçıq təkrarları vasitəsilə yaradılan intensivlik ən çox analitik yol ilə daha da şiddətləndirilir ki, ola bilsin burada nəsr dilinin (müq. et: R.Rzanın şeir dili ilə) müəyyən təsiri vardır. Məsələn, “Ağa *yogun*, xanımı da, uşaqları da *yopyogun*...Ancaq qalanları *nazik*, *napnazik*, *inyəyə sapanası qədər nazik*” (S.Rəhimov).

Azərbaycan dilində dərəcə əlaməti qəbul edən sifətlərin təkrarına təsadüf edilmir. Məsələn, *qapqara-qapqara gömgöy-gömgöy* tipli təkrarlar dilimizdə yoxdur. Bəzi başqa türk dillərində isə bu forma işlədilir: özbək dilindəki *gop-gora-gop-gora* kuzları, *oppok-oppok* paxtalar kimi.³⁷

Belə hallarda dilimizdə birinci tərəfdəki yarımçıq təkrar yox, ikinci tərəfdəki tam sözlər işlədilir: *nazik – napnazik* (yuxarıda S.Rəhimovun cümləsinə bax), *qırmızı – qıpqırmızı*. “*Bəlli, bəs-bəlli, səhər yaxlaşıyor*” (H.Cavid).

Ümumiyyətlə, bu sonuncular sintaktik təkrardan başqa bir şey deyildir.

Müəyyən bir sözün əvvəlinə o sözün kökünə əlavə etməklə mənanı şiddətləndirmə də diqqəti cəlb edir: *az-azacıq*, *toz-tozanaq*, *əkin-əkinəcək*, *yan-yanaşı* və s.

Bu kimi tərkiblərdə olan ikinci komponentlərin bir qismi həmin tərkibdən xaricdə, müstəqil şəkildə işlənmişdir. Burada sanki birinci komponentlər onların mənasını aydınlaşdırmağa xidmət edir və bu mənada yenə də ikincilərin mühüm olduğu, birincilərin izah məqsədi güddüyü qənaəti hasil olur. Məsələn, “Elə niyə, *yad-yadırğa* deyilsən ki?” (S.Rəhimov). “*Daz-dazalaq* başına vurdu” (S.Qədirzadə). “*Yolu-yolağamı* öyrənmək lazım idi” (Ə.Vəliyev). “*Tabut liftə sığmayacaq; Pilləkənlər dar-daracaq*” (N.Hikmət). “*Bir dəli yigit yolçunun-yolağçının*, çoban-çoluğun ətməyin alır” (DQ). “*Çünki el-elat yad şaha tabe olurdular*” (İ.Əfəndiyev).

Bu təkrarlarda sözdəyişdirici şəkilçiləri həm yalnız bir tərəf (əsas olan ikinci tərəf), həm də hər iki tərəf müvazi şəkildə qəbul

³⁷Bax: A.Хожиев. Узбек тилидауш кущма, жуфт ва такрорий сузлар. Тошкент, 1963, səh. 97.

edir. Yalnız ikinci tərəfi sözdəyişdirici şəkilçi qəbul edənlərə aid misallar: “Dünya *top-topxanaları* ilə yığışa... (C.Məmmədquluzadə). “*Düz-düzəndə* qalmışdılar” (S.Rəhimov). “Heyvanın yerə sərilmiş dərisi üstünə *İç-i-İçalatı* yığılmışdı” (P.Makulu).

Hər iki tərəfi sözdəyişdirici şəkilçi qəbul edənlərə aid misallar: “Güllü. A *İçin-İçalatın* dağılsın” (R.Əfəndiyev). “*Kimi-kimsənəsi* var ki? Sel və gürşaddan sonra *göllər-gölməçələr* əmələ gəlmirdi” (S.Rəhimov). “Sən çox *dili-dilçəyi* uzunsan” (S.Rəhimov).

Bəzi təkrarlarda isə bu sözlər heç bir dəyişikliyə uğramır, sabit frazeoloji tərkiblər kimi işlənir: “*Qiyami-qiyamət* olanda” (C.Məmmədquluzadə). “*Qiyam-qiyamət*³⁸ eləyir” (S.Rəhimov).

Sözdüzəldici şəkilçilər isə bu təkrarların hər iki komponentinə əlavə edilməli olur: “*Kimsəsiz-kimsənəsiz* qaldı” (S.Rəhimov). “Adamlar *göysüz-göyərtsiz* quru boş səhralara sürgün edirdi” (S.Rəhimov).

Bu kimi təkrarların bir komponentinin qismən (az-çox) dəyişilərək qoşa söz əmələ gətirməsi o qədər də çətin deyildir. Məsələn, “gül-gülşən” sözünün belə variantları var: 1) “Dəstində lələ-nərgis; *Gül-gülşən* bağından gəlir” (*Aşığı Ələsgər*). 2) Talib olubdur *gülü gülşən sənə*” (“*Aşıqlar*”). (Müq.ət: “Necoldu ol *gülü gü-lüstan*, *gəzim*” – Q.B.Zakir).

Sonuncu misalın da “gülü gülşən” tipli tərkibə keçə bilməsi imkanı mövcuddur. Bu misal isə tabeli söz birləşməsi şəklindədir. Tabeli birləşmələrin tarixən tabesiz birləşmələrdən əmələ gəldiyi – törədiyi fikri dilçilikdə qəbul olunmuş müddəalardandır.

İsimlərin yarımçıq təkrarı eyni sözlərin tam təkrarından törəmişsə, sifətlər haqqında bunu söyləmək mümkün deyildir. İsim olan komplekslərin hər ikisi ismə məxsus əlamətləri (sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçiləri) qəbul edir. Sifətin yarımçıq təkrarında belə bir cəhət yoxdur. Başqa sözlə, sifətin yarımçıq təkrarı tam təkrara bərabər deyildir. Qapqara sözü qara-qara ilə bərabər deyil, istər forma, istər məna və istərsə də üslubi çalar cəhətdən bu tərkiblər

³⁸“Elə bil qiyamət-qiyam eləyir” (“Nağıllar”) cümləsində sözlərin yeri dəyişdiyi üçün belə təkrardan söhbət gedə bilməz.

arasında mühüm fərqlər vardır. Bu bir daha göstərir ki, həmin tərkiblərin düzəldilmə üsulu, mənşəyi də başqa-başqa olmuşdur.

Bəzən sifətlərin də yarımçıq təkrarının tam təkrardan doğduğu fikrini irəli sürürlər. Lakin belə mülahizələr heç bir konkret tarixi fakta və elmi əsasa isnad etmədiyindən inandırıcı hesab olunma bilməz. Burada özbəkçə *but-butun* (büsbütün) əvəzinə sözünü misal çəkə bilərlər. Lakin bu söz a) əsl mənada sifət deyil; b) özbək dilinin özündə də iki variantda – *but-butun//bus-busun* işlədilir; c) ümumiyyətlə, türk dilləri üçün səciyyəvi deyildir.

İsmin yarımçıq təkrarında bu topluluq, cəmlilik, ümumiləşmə (abstraktlaşma) bildirilirsə, obyektiv meyar hökm sürürsə, sifətin yarımçıq təkrarında bu cəhətlər yoxdur. Burada, əsasən, intensivləşdirmə – çox yaygın olan bu kəmiyyət artımı (subyektiv momentlər) meyarı əsas rol oynayır.

Buradan isə belə nəticəyə gəlmək olur: cəmlilik, topluluq deyil, yalnız intensivlik bildirən birləşmələr – qoşa sözlər əslində təkrarlardan düzəlmişdir. Burada mövcud təkrarın təhrif edilərək işlədilməsi – motivləşdirmə meyli, mənasız ünsürlərə məna vermə cəhdi ilə əlaqədar qoşa sözlər diqqəti cəlb edir:

1. a) “Axı *ağ-açıq* nişan olsa, bir səs-səmir çıxar”; b) “Sarayda xıslın-xıslın, qıraqda *ağ-açıq* danışıldı” (*S.Rəhimov*). “Apaçıq” sözü belə işlədilmişdir.

2. S.Rəhimov bir əsərində “güc-gurultu ilə gələn yel”dən danışır. “Gur-gurultu” sözü belə işlədilmişdir.

3. Ümumiyyətlə, motivləşməyən tərkiblərin nə isə başqa motivləşmiş tərkibdən düzəldiyini ehtimal etmək mümkündür. S.Rəhimov motivləşmiş olan “ağrı-acı” ifadəsini bir neçə yerdə (xalq dilinin təsiri?) “ağır-acı” şəklinə salıb işlədir ki, bu sonuncularda heç bir məna motivləşməsi yoxdur. “Cırtan ağır-acısını ağ nərin üstünə töküdü” (habelə müq.ət: “*pay-piyadə yola düşdü*”. “Stansiyadan *pay-piyadə* gəlirdi” – *İ.Əfəndiyev*).

4. Nəhayət, bir sıra qoşa sözlərin təkrar sözlərdən düzəldiyi fikrini təsdiq edən faktlar da çoxdur. “Düz-dünya” motivləşmiş söz deyildir. Semantik cəhətdən “düz” və “dünya” sözləri bir-biri ilə qətiyyənlə əlaqədar deyil, nə sinonimdir, nə də antonim. Burada

topluluq və cəmlikdən çox şiddətləndirmə vardır. Odur ki, “Yel cəld qanad açıb uçdu, *dün-dünyanı* dolandı” (*S.Rəhimov*) kimi misalda da eyni mənanı gördükdə, bu sön sözün (“dün-dünya”) mənalandırma cəhdi nəticəsində yeni şəklə (“düz-dünya”, habelə “düzü-dünya”) düşdüyünü söyləmək mümkündür.

Məna motivləşməsi meyli nəticəsində aşağıda göstərilən bir sıra yarımçıq təkrarlar sonralar qoşa sözlərə çevrilmişdir. Dostdoğma → dostdoğma: Cəfər mənim *dost-dogma* əmim oğludur” (*Sona xanım Cabbarlı*). Xımxırda → xəm-xırda: “Bir az *xəm-xırda* işləri var” (*Ə.Hacızadə*). “Adamlara *xəm-xırda* tamaşa eləyir, baxır, yoxlayır → (*S.Əhmədov*).

Ümumiyyətlə, qədim dövrlərə getdikcə təkrar sözlərə ədəbiyyatda nisbətən çox rast gəliklərsə, sonralar qoşa sözlərin miqdarı artır, yazılı dil bunlara daha çox meyl edir.

Ad bildirən isimlərin təkrar formaları tək formalara nisbətən məhdud sintaktik-morfoloji əlamətlərə malikdir; bunlar dil sisteminə o qədər də mütəhərrik deyil. Məsələn, təkrar isimlər (tutaq ki, uşaq oyunu adları) kəmiyyət, mənsubiyyət şəkildə qəbul etmir, çox az halda bu və ya digər hal şəkildəsi ilə işlənir, yəni bütöv paradigmadan məhrumdur. Tədqiqatçılar göstərirlər ki, bəzi başqa türk dillərində belə təkrarlar bütün sözdəyişdirici şəkildələrlə işlənə bilər, hallana, cəmlənə bilər və s.

Azərbaycan dilində sifətlərin ikinci tərəfi təkrar zamanı üçüncü şəxsin mənsubiyyət və yönlük hal şəkildəsini qəbul edir: *ac-acına, boş-boçuna, açıq-açığına, tək-təkinə*.

Bəzi türk dillərində isimlər də bu şəkildə təkrarlanır. Məsələn, türkmən dilinin izahlı lüğətində “kül-külünə” sözü getmişdir. Burada “kül-külünə düşmək” ifadəsinin eşqinə düşmək, ürəklə “bir zadın uğrunda bolmaq” mənasında işləndiyi göstərilir.

Yuxarıdakı təkrarların əksinə olaraq bu növ təkrarlar Azərbaycan dilində türk dilinə nisbətən daha çoxdur (Bu da təbiidir, çünki türk dilində sifətlər də isimlər kimi təkrarlanır. Azərbaycan dilində isə bu cəhətdən sifətlərlə isimlər fərqləndirilir). Bu kimi təkrar sözlərin yalnız bir (birinci) tərəfi işlənə bilər, ikinci tərəflər

isə atıla da bilər. Məsələn, “Amma sən budur, *ac-acına* oturmuşsan” (*C.Cabbarlı*). “Boş-boşuna oturmuşdu” (“*Nağillər*”). “Mən ona *açıq-açığına* deyəcəyəm” (*Ü.Hacıbəyov*). “O istəyirdi ki, bu məktubla *tək-təkinə* qalsın” (*Ə.Əbülhəsən*) cümlələrində göstərilən təkrar sözlərin ikinci tərəfləri atıla da bilər. Məna məntiqi olaraq eynilə qalsa da, bu zaman intensivlik – emosionallıq zəifləyəcəkdir. Demək, bu təkrarlar da zərfin – iş, hərəkətin tərzinin intensivliyini bildirir.

Bəzi cümlələrdə isə bu kimi əməliyyat aparmaq mümkün deyildir. Məsələn, “*Açıq-açığına söyləmək*” (*N.Nərimanov*) ifadəsini “açıq söyləmək” tərzində də işlətmək olarsa, “Düz-düzünə indi daha heç nə demək olmaz” (*N.Nərimanov*) cümləsindəki düz-düzünə³⁹ sözündə belə əməliyyat aparmaq mümkün deyildir. Bu isə həmin təkrarların sözdüzəltmə funksiyasını çox aydın göstərir. Təsədüfi deyil ki, bu növ təkrarlar adətən lüğətlərə daxil edilir.

Yuxarıda göstərdik ki, sifətlərin birinci tərəfi isimlərdən fərqli olaraq mənsubiyyət şəkilçisi ilə işlənmir. Lakin danışq dilində bəzən “düzü-düzünə” tərkibinə təsadüf edilir. Bu şəkildə təkrar danışq dilinə xasdır, ədəbi dildə çox az işlənir. Buradakı şəkilçinin *-anə//-yanə* şəkilçisi olduğunu ehtimal etmək mümkündür (*zarafatyana, acizana, kor-koranə* sözlərində olduğu kimi). “*Kor-koranə* pərəstiş edirlər” (*S.Rəhimov*). Həmin şəkildə təkrar da dilimizə yad deyildir. Bu söz də danışq dilində “kor-koruna” şəklinə düşür. Dümək, “düzü-düzünə” tərkibi “düzü-düzyana” (bu formaya bəzən təsadüf edilir) ilə əlaqələndirilə bilər.

Lakin qeyd olunmalıdır ki, ikinci tərəfi “yana” qəbul edən belə təkrarlar da ancaq sifətlərdən düzələ bilər: *lotu-lotuyana* (*C.Məmmədquluzadə*).

³⁹Belə intensivlik bildirən təkrarlardakı “ünə” şəkilçisi qrammatik şəkilçi kimi izah oluna bilmir. Burada həmin şəkilçi ancaq leksik keyfiyyət kəsb etmişdir. Son misalda (“tək-təkinə qalsın”) olan təkrar haqqında demək olmaz ki, burada “i” nə mənsubiyyət şəkilçisi, nə də yönlük hal əlamətidir. Lakin tədqiqatçı Ş.A.Cəmsədovun aşağıdakı cümləsində (*bax*: “*Kitabi-Dədə Qorqud*”. Bakı, “Elm”, 1977, səh. 126) bu şəkilçi tamamilə qrammatik şəkilçidir: “Bu cüssəsillik Oğuz qəhrəmanlarının *tək-təkinə* deyil, hamısına aiddir”.

Dilin hər hansı qanununa uyğun olaraq söz düzəltəndə müvəffəqiyyət qazanmaq olar. Haqqında bəhs etdiyimiz təkrarlarda da intensivlik olduğundan fərqi söz yaradıcılığına şərait vardır. Məsələn, S.Rəhimovun lüğətlərə düşməyən aşağıdakı misalda müvəffəqiyyəti şəksizdir. “Dişləri də bir şux qız diş kimi *ağ-ağına* cərgələndi” cümləsində qeyd olunan “ağ-ağına” sözünün lüğətə daxil olmağa hər halda “adam-adamyana” sözünə nisbətən) daha çox imkanı vardır.

Yalnız S.M.Qənizadənin əsərlərində “türk-türkiyanə” təkrarına rast gəldik.

İkinci tərəfin nisbət və hal şəkilçiləri qəbul etməsinə görə *bütün-bütünə*⁴⁰ və *dəyər-dəyməzinə* kimi təkrarları da buraya aid etmək mümkündür. Bunlar da irəlindəki sözlər kimi zərf düzəldir. Lakin köklərində müəyyən fərqlər vardır. Birincisi əvəzliyin təkrarından düzəlmiş və ikinci tərəf yalnız hal şəkilçisi qəbul etmişdir, gözlənilən mənsubiyyət şəkilçisi yoxdur. İkinci misal müəyyən formada təkrarlanıb substantivləşmişdir. Həmin sözün “dəyərində-dəyməzinə” variantı da var ki,⁴¹ bu, sonradan düzəlmişdir.

Yeri gəlmişkən, həmin mənsubiyyət və hal şəkilçilərinin təkrar olmayan bəzi mürəkkəb sözlərin də formalaşmasında mühüm rol oynadığını göstərmək olar. Məsələn, *düzünəqulu*, *acqarına*, *təkbaşına*, *özbaşına*-lıq. Bu intensivlik məsələsəini J.Deni aşağıdakı ifadələrdə qeyd edir: yer-li yre-in-de (A.Ü.Ellove bunu “yeri olan kəndi yerində” kimi izah edir), boy-lu boy-un-ca (A.Ü.Ellove bunu “boyu olan, boyu miqdarınca” kimi izah edir), baş-lı baş-ı-na (A.Ü.Ellove bunu “müstəqil olaraq, kəndi başına olaraq” kimi izah edir)⁴².

J.Deni yazır: “Pəkləşdirici intensiv mənada olan bu növü təbirlər az miqdardadır. Əski osmanlıcada isə daha sıx qullanılır olmaqla bərabər üləşdirici “distributif” bir mənada idilər”.

Sonra müəllif Seyid Bəttaldan (“Hər biri *evli evinə* etdilər”; “*Adı adı* ilə yazılı idi”), 1426-cı il “yazmasından” (“Hər bir *qələmi*

⁴⁰Məsələn, “*Bütün-bütünə* yandırmaq” (*N.Nərimanov*) tərkibində.

⁴¹Məsələn: Camışi...*dəyərində-dəyməzinə* satıb pulunu qoydu cibinə” (*C.Gözalov*).

⁴²J.Deny. Türk dili Grameri (osmanlı ehcesi). İstanbul, 1941, səh. 326.

qələmin o ırmağa buraxdılar”), M.Kaşğaridən (*yar-lığ yar-ın-da*) misallar göstərir.⁴³

Bizcə, bu distributiv mənə yaradan təkrarların bura daxil yoxdur. Bunların komponentləri müxtəlif cümlə üzvləri olduğu halda, intensivlik yaradan təkrarlar bir üzv kimi özünü göstərir. İntensivlik bildirməyən bu təkrarların birinci komponentlərini ixtisar etmək deyil, başqa sözlə (xüsusən “öz” sözü ilə) əvəz etmək olar: “*Hallı halına görə o pay göndərər*” (*P.Makulu*). Müq.et: *hər kəs* (/biri) *öz halına görə...*

İkinci tərəfin sözdəyişdirici şəkilçilər qəbul etməsi nəticəsində intensiv mənalı təkrar sözlər yaranmasına aid başqa misallar da göstərmək mümkündür: “*Axır-axırda* cavanları qabağa verməli olacam” (*İ.Hüseynov*). “*Axır-axırda* niyə elə özünüzdən çıxmışdınız?” (*Ə.Sadiq*). “Bu damğa *çox-çoxdan* alınma damğalanıbdır” (*S.Rəhimov*).

Yuxarıdakı misallarda əsasən ikinci tərəfləri ixtisar etmək mümkün idisə (“açıq-açığına demək” → “açıq demək”; “açığına demək” işlənmir; hətta “acqarına işləmək” → “ac işləmək”) burada ancaq birinci tərəfi atmaq mümkündür. Yaxud *axır-axırda* → “ən (lap) *axırda*”.

Bu cəhətdən “başlı-başına” (qalmaq, qoymaq) təkrarı da diqqəti özünə cəlb edir. Bunun da yalnız birinci tərəfi atıla bilər. (Bütün bu misallarda yalnız bu son söz sözdüzəldici şəkilçi qəbul edib, yenə leksik vahid əmələ gətirə bilər: “başlı-başınalıq” kimi. Bu tərkibin həm də yalnız ikinci tərəfi işlənə bilər.⁴⁴Məs: “Bəyəm dünya *başınalıqdır*?” – *S.Rəhimov*).

Birinci komponenti leksik (sözdüzəldici), ikinci komponenti qrammatik (sözdəyişdirici) şəkilçi qəbul etməklə eyni sözün belə təkrarlanmasına aid başqa nümunələr də göstərmək olar. Məs.: *yerli-yerində* sözü kimi (*-yeri-yerində, yer-yerində*. “Vaxtlı-vaxtında” sözünün izahı ilə müq.et.).

⁴³J.Deny. Türk dili Grameri (osmanlı ehcesi). İstanbul, 1941, səh. 326.

⁴⁴Belə birinci tərəfi atıla bilən yarımçıq təkrarlara *ayrı-ayrılıqda* sözünü də misal gətirmək olar: “*Ayrı-ayrılıqda* dara qısnayıb soruşdu” – *S.Rəhimov* (Müq.et: *hallı-halına görə*).

Beləliklə, müxtəlif şəkillərə düşə bilən bütün bu birinci tərəflər əslində ikinci tərəflərin kökündən başqa bir şey deyildir. Həm də təkrar kompleksin tərkibində bu birinci tərəflər əsas olmayıb, sonradan əlavə edilən, intensivlik məqsədi daşıyan köməkçi ünsürlərdir. Bunlar ikinci tərəfin məzmunca dəyişməsinə heç bir təsir göstərə bilmir, burada ancaq kəmiyyət artımı – intensivlik yaradılır.

Göstərilən xüsusiyyətlər nisbətən ümumi hal almış bəzi tərkiblərdə lap aydın şəkildə görünür. R.Rzanın bir şeirində oxuyuruq:

Bir də hardasa
şüurumun *uzaq-uzaqı*ğında
qaranlıq qorxusu,
tənhalıq qorxusu.

Qeyd olunan təkrarın birinci tərəfi məhz mənanı şiddətləndirmək üçün əlavə edilmişdir. Hələ “Küçələrdə qız-oğlan *güngündüz* yalaşırlar” (R.Rza). Həmçinin “*gün-günorta* idi...”; “*Ay-aydınlıq gecə*” (R.Rza) kimi tərkiblərdəki təkrarlarda da vəziyyət belədir.

Qeyd: İntensivlik bildirmək üçün təkrarlanan bəzi “*an...*” feili sifət şəkilçili sözləri də buraya aid etmək olar: “İclasdan *çıxan-çıxan* deyirmiş ki, lənət professor Vahidova” (Ə.Məmmədخانlı); “*Duran-duran* Vəlini öpüb dedi” (“*Nağıllar*”); “Yaxın adamlardan bir neçəsini göndərmişəm, *gedən-gedən* ilişib qalır” (C.Cabbarlı).

Adətən, belə təkrarlanan feili sifətlər substantiv formada çıxış edir, bəzi hal şəkilçilərini qəbul edə bilər: “*Gələn-gələni* döyüb yola salırdı”.

İndi danışığ dilinə xas olan bu kimi substantivləşmiş feili sifətlərin təkrarı qədim ifadə vasitələrindən olub, “hər”, “hər kəs” məfhumunu (əlbəttə, intensiv mənada) bildirir. *Gələn-gələni* → *hər gələni* (*adam*), *gələni hər kəs...*

Həmin substantiv formalarının hal şəkilçiləri qəbul edə bilməsi də maraqlıdır. Təkrar isimlər hallana bilmir. Substantiv təkrarlar hallanır. Bu cəhət də (substantivləşmə ilə birlikdə) həmin növ təkrarların isim təkrarından qədim olduğunu göstərir. Hələ bu fikri

belə bir fakt da təsdiq edir ki (Y.İ. Ubryatovanın fikrincə), qədim xüsusiyyətləri daha çox mühafizə etmiş yakut dilində təkrar isimlər də hallanır, cəmlənir, mənsubiyyət şəkilçiləri qəbul edir.

Tədqiqatçılar türk dillərində feil şəkilçilərinin feili sifətlərdən törədiyini, feili sifət bazasında formalaşmış inkişaf etdiyini göstərir.

Bütün bu kimi təkrarların komponentləri müasir dildə ayrılıqda da işləmə bilən mənalı sözlərdən ibarətdir. Dilimizdə bunlara yaxın elə təkrarlar da vardır ki, onların birinci tərəfləri artıq ayrılıqda işlənmir və ya başqa mənada işlənir. Tarixən çox qədim olan bu təkrar növü geniş yayılmışdır.

Məlum olduğu üzrə, türkologiya elmində belə bir fikir sabitləşmişdir ki (bəzi əksçixmalar nəzərə alınmazsa) türk dillərində söz kökləri əslində birhecalı olmuşdur.⁴⁵ Bunu nəzərə alaraq aydınlaşır ki, bu təkrarlar da əslində tam təkrarlardan ibarət olmuş və onlardan törəmişdir. Bunların ikinci komponentləri müəyyən şəkilçilər qəbul edərək formasını dəyişmiş və əsas mənənin ifadəçisi olmuşdur. Birinci komponentlər isə heç bir dəyişikliyə uğr-madan kök şəklində bütöv kompleksin tərkibində qalmaqda davam edir. Məs.: *yar*⁴⁶-*yaraşığıq*, *dan-danışığıq*, *hör-hörük*, *qır-qırın-tı*, *çır-çırpi*, *mur-murdar*, *qur-qursaq*, *yan-yanşaq*, *yan-yanaşı*.

Bir sıra təkrarlarda sadəcə tam komponentin ilk iki səsi (bunlar isə səsən özün ilk açıq hecasını təşkil edir) alınır və buraya “r” səsi əlavə edilir⁴⁷: *bər-bəzək*, *kor-kobud*, *qar-qamış*, *kür-küçük*,

⁴⁵ П.М.Мелиоранский. Араб филолог о турецком языке. СПб., 1900, səh.I-XII; Э.В.Севортян. Аффиксы глаголообразования в азербайджанском языке ИВЛ, М., 1962, səh. 438; Р.А.Рустамов. Глагол в диалектах и говорах азербайджанского языка. Автореф. докт.дисс., Баку, 1963, səh. 6-8.

⁴⁶Birinci hecası eyni olan müxtəlif sözlərin təkrarda birinci komponentləri də eyni olmalıdır. Məsələn: *yar-yaraşığıq*, *yar-yaraq*, *yar-yarpaq* kimi.

⁴⁷Bunların bəziləri haqqında “əlavə edilir” də demək olmaz. Çünki bu “r” səsi kökün özündə olur və çox mütəhərrik olan bu səs əsas komponentdən düşə də bilər. Məsələn, bəzən danışığıq dilində “kobud” sözü “korbud” kimi də tələffüz olunur (*kor-kobud*, *kor-korbud*). L.Budaqovun lüğətində *qur-qırşaq* sözü *qur-quşaq* لوغو شاق işlənmişdir. L.Budaqov göstərir ki, sözün kökü *qur-dur*, bunun feili *qurla* (bizdə *qurşaqlamaq*) mənəsinə da qırğız (qazax) dilində müstəqil yaşayır.

*cer-cecim, bur-bucaq, dör-döşək, (DL), dür-dügün (DL), hor-hoyuş (DL), mür-müc//mür-mücük, yer-yemiş (türkməncə:ir-iymiş), yar-yasaq, çör-çöp, sür-sümük, çər-çəngəl, sör-söyüş, tör-töküntü, ger-gecim, zir-zibil,har-haçat, kör-kötük, kör-köhnə, kör-köməc, tor-topal, yor-yoxsul, qır-qıç, çör-çöküntü, tor-top, çəm-çərək...*⁴⁸

Bəzi alınma sözlərdə də “r” səsinin həmin funksiyasını görmək olur. Məs.: *sor-sovqat, kar-kağız, sər-səhman, car-camaat* və s. Belə hallarda “r” səsinin əlavəsini dissimilyasiya ilə əlaqədar izah etmək olar.

Bu sözlərin bəziləri müstəqil mənalı söz olub, sinonimlərin birləşməsini xatırladır. Xalq arasında yayılmış nağıla görə odun yığan qarından (M.Ə.Sabirə görə Xaqanidən) soruşurlar ki, nə yığırsan. O da: “çör-çöp yığiram” cavabını verir. “Çör nədir, çöp nədir?” sualında da belə cavab verir ki, “çör bu yerə yıxılanlar, çöp isə yıxılmayanlardır”. Lətifəvarı olsa da, hər halda burada “çör-çöp” sözünün komponentlərinin hər ikisində məna axtarmaq cəhdi hiss olunur.

Habelə *sir-sifət* sözünün birinci komponenti də müstəqil sözdür. Məs.: Uyğur dilində üz, sifət, görkəm (fizionomiya) mənasında “sür” işlənir (“süri yok” – «на нем нет лица»). “Sifət” sözü burada ad yox, keyfiyyət bildirən (müq. et: “Aslan sifəti uzatdı dırnaq” – Füzuli) sözdür.⁴⁹

Yaxud “yar-yasaq” sözüünün hər iki komponenti tam mənalı sözlərə (*gör-görüş, yol-yolaq...*) bənzəyir. Həm də burada bir növ həmcins sözdüzəddici şəkildən birincisinin ixtisar edildiyini söyləmək mümkündür: *yaraq-yasaq//yar-yasaq*. “Bu *yar-yasaq-da* hara gedirsən?” (“Koroğlu”). Feillərdə isə hər iki komponent tam işlənir: “*Yaraqlanıb yasaqlandılar*” (“Koroğlu”).

⁴⁸Bu sözdə və bəzi başqa sözlərdə (xüsusən tam sözün üçüncü səsi “r” olan özlərdə dissimilyasiya nəticəsində) gözlənilən “r” əvəzinə başqa səslər işlədilir: *çıl-çıraq, çıl-çırağban, çıl-çılpaq, çal-çarpaz, kəm-kəsir, qum-qüsur*.

⁴⁹Bu sözün həmin xüsusiyyəti haqqında daha geniş məlumat almaq üçün *bax*: M.İ.Ədilov. Birinci növ təyini söz birləşmələri şəklində formalaşan mürəkkəb sözlərin bəzi semantik qrupları haqqında (Dilçilik məcmuəsi, XVII c. Bakı, Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1963, sə. 86-87).

Belə ikili formaların toqquşmasına başqa sözlərdə – *sap-sağlam* və *saf-sağlam* kimi sifətlərdə də təsadüf olunur:

“Qanpolad. Sap-sağlamam” (H.Cavid).”Mən saf-sağlamam” (S.Rəhimov).

“Saf-sağlam” sözündə hətta mənaca motivləşmə də vardır. Əsli ərəbcə olan “saf” sözünün bir mənası da “sağlam” deməkdir. Deməli, bu tərkib sinonim sözlərdən düzəlmiş qoşa söz hesab oluna bilər. Lakin “sap-sağlam”a nisbətən bu tərkib az işlənir. “Əli əlimə çatsa *saf-sağlam* olacaq” (Mir Cəlal).

Danışiq dilindəki *gir-girinc* və *gic-girinc* sözlərində də vəziyyət eynidir.

Bütün bu sözlərin ya ancaq ikinci tərəfi, ya da hər iki tərəfi sözdüzəldici və sözəyyişdirici şəkilçilərlə işlənə bilər: *zir-zibilli*, *zir-zibillik*, *körlü-köməcli*⁵⁰, *bərli-bəzakli*//*bərri-bəzakli*. “Elə *palı-paltarlı* yatıb” (Ə.Hacızadə).

Qeyd etmək lazımdır ki, bu şəkildə düzəlmiş sözlərin məna verməyən birinci tərəfləri istemalda mənalı bir söz şəklinə düşməyə cəhd edir. Məsələn, aşağıdakı cümlədə “dir-dirinki” əvəzinə “dik-dirinki” işlənməsi ancaq bununla izah edilə bilər. “Yoxsa *dik-dirinki* ilə heç bir əsər yaranmaz” (S.Rəhimov).

Habelə “Bir bölük *köç-külfətim* var” (“*Koroğlu*”) cümləsində “*köç-külfət*” sözü də “*kür-külfət*” (kül-külfət) sözünün sonradan motivləşdirilmiş şəklidir. Bunlar “qoşa söz” hesab edilmək üçün heç bir məna rabitəsinə, motivləşməyə sahib deyil. Bütün bunlardan isə istər-istəməz belə bir nəticə çıxır ki, bir sıra qoşa sözlər də əslində təkrarlardan törəmişdir. Təkrarların isə, ümumiyyətlə, daha qədim dil faktı olduğu şübhəsizdir.

Aşağıdakı misallar da həm fonetik (səciyyəvi dissimilyasiya), həm də semantik (məna motivləşməsi) qanunlar nəticəsində həmin şəkli almışdır. Əslində isə bunlar da göstərilən yarımçıq təkrarlardan törəmişdir. “Qalan...*kül-körpələrimi* saxlasın” (B.Bayramov). “Maşını *dər-divara* vurub əzməsin” (C.Əlibəyov). “Nə çox *şər-şəbədə* qoşanlar” (C.Əlibəyov).”Qamçı yeri *qan-*

⁵⁰Buradan da köklü-köməcli qoşa sözü alınmışdır.

qaysaq oldu” (R.Rza). ”Yollar *çal-çalpaşlıq...*” (R.Rza). “Qayıqdan bir *nəm-nişan* görmədik” (H.Abbaszadə).

Ümumi qayda üzrə *qar-qarğış* şəklində olmalı yarımçıq təkrar gah *qan-qarğış* (dissimilyasiya qanununun təsiri ilə), gah da *qara-qarğış* tərkibi şəklində təzhür edir: “Qonşuların *qan-qarğışı* Orucu narahat edirdi” (Q.Xəlilov). “Bütün *qara-qarğış* ağızcıqazından çıxırsın, qoyuncıqazına girsin” (Q.Xəlilov). ”O hey *qara-qarğış* yağdırırdı” (Ə.Sadıq).

Güman etmək olar ki, dilimizdəki *qara-qayğı*, *qara-qışqırıq*, *qaraqabaq*, *qarqabaq* (*qaşqabaq*) vahidləri də bu əsasda törəmişdir: “İstəyirəm qızımın canını *qara-qayğı* almasın” (“Bakı” qəzeti).

Deməli, sözlərin meydana gəlmə, inkişaf etmə, başqa sözlərlə əlaqələnmə üsulları o qədər zəngin və mürəkkəbdir ki, bunların hər birinin öz yolunu müəyyən etmək üçün ayrıca, xüsusi izahat tələb olunur.

Ümumiyyətlə, bu tip təkrarlarda fərdi yaradıcılıq imkanı azdır. Bununla yanaşı, bəzən belə fərdi təkrarlara rast gəlmək olur:

Bilirəm sən də varsan səslərin susumunda,
adıcə bir meyvənin *çür-çürümüş* tumunda.

(R.Rza)

Bu misala etiraz etmək də olar. Çünki ilk üç səsin alınib təkrarlanması prinsipi ancaq isimlərə məxsusdur. Isimlərdə tam sözün ilk üç səsi heç bir dəyişmə olmadan təkrar edilə bilər. Sifətlərdə isə yarımçıq təkrarda son səsin dəyişilməsi bir qanundur. Lakin yuxarıdakı misalda sifət bu qanuna uyğun təkrarlanmamışdır. *Çürümüş* sifəti ismə məxsus bir qayda ilə işlənmişdir. Burada mənəni də nəzərə aldıqda eyni nəticəyə gəlmək olur. Sifətlərin yarımçıq təkrarı adətən intensivlik bildirir, bu misalda isə heç bir intensivlik ifadə olunmamışdır. Həmin sözləri aşağıdakı misalda olan təkrarlar haqqında da demək mümkündür.

Parovoz *tör-töyşüyür*,
Hər-hər hərlənir təkər

(R.Rza)

Lakin ismin yarımçıq təkrarı cümlədə mübtədə, tamamlıq olduğu kimi, xəbər şəkilçisi qəbul etməklə xəbər vəzifəsində də işləyə bilər.

Başımın macərası çox,
ömrümün dastanı
dör-dolaşıqdır

(R.Rza)

Bu təkrarlar cümlə daxilində əsasən bir lüğət vahidi kimi çıxış edir, qrafik cəhətdən defislə yazılır. Lakin bunların komponentləri daha təsirli olmaq üçün həmcins üzvlər kimi işləyib birbirindən uzaq da düşə bilər, hər iki tərəf sözdəyişdirici şəkilçiləri paralel tərzdə qəbul edə bilər. Aşağıdakı iki cümləni müq. et: "Cə-rə-cəhənnəmə yayılsın" (S.Rəhimov). "Açıldı, töküldü dür də, dü-yün də" (B.Vahabzadə). "Uzunqulaq çərdə-çəməndə otlayıb şişirdi" (S.Rəhimov).

Beləliklə, isimlərin yarımçıq təkrarında ikili vəziyyət belə olur: sözün ilk üç səsi (əsasən kökü) ya heç dəyişilmədən (*cincindir*), ya da üçüncü səs "r" ilə əvəzlənərək (*cır-cındır*) təkrar edilir.

Sifətlərdə isə bu cəhət yoxdur. Sifətlərin təkrarında üçüncü (və ya ikinci) səs əlavə edilir. Bu əlavə edilən səslər isə eyni sözün müxtəlif variantların əmələ gətirə bilər: *dümdüz//düpdüz* kimi.

Bütün bu təkrarlar, əsasən, isimlər üçün səciyyəvidir. "R" ünsürü isimlərin yarımçıq təkrarında mühüm rol oynayır. Əlbəttə, bəzi sifətlərdə də bu ünsürü görmək mümkündür. Həm *tər-təzə*, həm də *təzə-tər* işlədildiyi halda, *təzə-təp* yox, *təp-təzə* işlədilir. Demək, *təzə* sözü yarımçıq təkrarda *təp-təzə* olur və burada "r" yox, "p" ünsürü əsas rol oynayır. Bu misalı da nəzərə alaraq yuxarıdakı "təmiz" sözünün "tər-təmiz" kimi işlənməsi, yəni sifətin yarımçıq təkrarının "r" ilə düzəldilməsi bir istisna kimi nəzərə çarpır.

Bu sifətin ehtimal olunan *təm-təmiz* forması yaşaya bilməmişdir. Çünki sifətlərin yarımçıq təkrarının son səsi əsas komponentin müvafiq yerdə duran səsi ilə eyni ola bilməz (bu xüsusiy-

yət isimlərə xasdır). Odur ki, təm-təmiz tərkibində birinci “m” səsi elə hallar üçün çox işlək olan “r” ilə əvəz edilmişdir. Buradan isə o nəticə çıxır ki, sifətlərin yarımçıq təkrarında “r” səsinin o qədər də rolu yoxdur və buna görə də bu səsi digər səslərlə – *m*, *s*, *p* ilə yanaşı qoymaq o qədər də düzgün deyildir.

Bəzən isə əksinə olur. “R” səsinin sifət dərəcəsi düzəldilməsində rolu qeyd edilir, başqa səslərdən bu və ya digəri isə unudulur.

Bəzi tərkiblər yarımçıq təkrar kimi nəzərə gəlsə də, bunların təkrarlardan ibarət olduğu haqqında qəti hökm vermək çətindir. Məs.:

1. Mən deyirəm ölürəm, bu da oturub mənə *qurt-quran* açır (Ə.Haqverdiyev). Bu sözün əslində “*qur-quran*” olduğunu ehtimal edirik.

2. Danışiq dilində *ap//əb-əcdad*(ına lənət) ilə yanaşı, *əbəd-əcdad*, *abavü-əcdad* kimi ifadələrə də rast gəldiyimizdən əvvəlkilərin yarımçıq təkrar olduğunu iqrar etmək mümkün deyildir. Habelə: “Mən qələt elərəm *əba-əcdadım* ilə” (S.M.Qənzadə).

3. Müxtəlif variantlı “fənd-fərəcə”, “fənn-fəraca”, “fənnə-fərac” sözlərini də izah etməkdə çətinlik çəkirik.”...Arvadları o biri şeytanlar *fənn-fərac* ilə tora salırlar” (S.M.Qənzadə).

4. *Qurğuşun* (müq.ət: irəlidə göstəriləyi kimi, L.Budaqov “qur-qurşaq” deyil, “qur-quşaq” işlədir; deməli, *qur-quş /aq/* və *qur-quş /un/* təxminən eyni şəkildə düzəlir; *sarımsaq*, *qaşqabaq*, (*qas-qabaq*, *qar-qabaq?*), *təmtəraq*, *sımsırıq//mısmırıq*, *cincilim* (*cil-cilim?*), *qaşdaldaq* (*-qaltqaldaq?*), *sümsürük* (OL) sözlərini də müəyyən etmək çətindir.

Ehtimal ki, kərtənkələ və kələz eyni kökdəndir (kələz → kəl-kələz → kəlt-kələz → kəltən-kələz → kərtənkələz → kərtənkələ ola bilər).

5. *Şön-şöhrət* və *şan-şöhrət* vahidlərindən ikincisi birinci təkrarın əvvəlki komponentini mənalandırma cəhdi nəticəsində düzəlmişdir.

Dilin daxili qanunları ilə əlaqədar düzəlmiş belə formalar “əsas” komponentdən ayrılı da bilər və həmin mənanı ifadə edər.

Ehtimal ki, dilimizdə bəzi sözlər belə relyativ sözlərdəndir (Əlbəttə, bunların hər birinin dəqiq sübut olunması tələb olunur. Lakin bəzi sözlərə diqqəti cəlb etmək istədik). Güman ki, “qarın” mənasında əvvəlcə təqlidi isim “qartda” (qartdaq)⁵¹ işlənmişdir. Bunun yarımçıq təkrar forması *qarqarda* (*q*) dır ki, buradan da *qarın-qartda* törəmişdir. *Qarın-qarta* təbiri çox işləkdir. Tərkibdən isə *qarın* sözü ayrılıb eyni mənada işlənir.

Güman etmək olar ki, qab sözü də “qab-qacaq” tərkibində buna bənzər bir yol keçmişdir. Eyni mənada *qaca/q/ //kaca* bəzi türk dillərində müstəqil tərzdə mövcuddur və belə dillərdə “qab” sözü yoxdur. Ehtimal ki, *qaca/q/* sözü *qap-qaca/q/* şəkli alandan sonra *qab/qap/* bu tərkibdən ayrılıb müstəqilləşmişdir (“qa” ünsürü *qazan, qaşığı...* kimi müəyyən assosiasiya oyadan sözlərdə də qalır). İndiki *qat-qarış* sözü bəzi dialektlərdə “qart-qarış” kimi işlənir. Əvvəlkinin sonralar meydana çıxdığını güman etmək olar.

Ehtimal ki, “qısır” sözü də buna bənzər üsulla yaranmışdır. Kök hesab etdiyimiz “qıs” sözü əslən qısraq ilə bağlıdır. “*Qısraq* sözünün təkrarı *qıs-qısraq* olmalı idi. Güman ki, “qıs-qıvraq” ilə qarışdırmamaq (?) üçün “qısır” işlənməli olmuş və “qısır-qıvraq” tərkibi yaranmışdır. Sonra isə “qısırı” bu tərkibdən ayrılmışdır. **Qısır** قس **sözünə** “doğmayan qadınlara və heyvanlara deyilən söz” tərifini verən M.Kaşğari göstərir ki, “qısır-qısraq ibarəsi də buradandır”⁵² (bu tərkibin “qısır-qısraq” təkrarından düzəltdiyi də ehtimal edilə bilər).

Yuxarıda “P” və “S” qrupuna məxsus səslərin yarımçıq təkrarlarda oynadığı roldan bəhs olundu. Lakin bu səslər həm də “obrazlı” təkrarlarda özünü göstərir. Başqa sözlə, qeyri-müəyyənlik bildirən bir sıra obrazlı sözlərə həmin səslərdən birisi əlavə edilməklə (söz saitlə başlananda) və ya bunun ilk səsi həmin səslərlə əvəz edilməklə (söz samitlə başlananda) düzəlmiş fonetik dublet bu sözlə birlikdə təkrarlanır: *adda-budda, atıl-batıl, sayır-bayır, ubur-subur, həpir-çöpür* və s. Eyni halı dəqiq, konkret mənalı

⁵¹Eyni formada *qursaq* → *qurtdaq* sözü də diqqəti cəlb edir. Bunun da *qur/v-qursaq* təkrar forması vardır. Habelə “qartda/q” sözünü *xirtək, fırtıq* sözləri ilə müqayisə et.

⁵² M.Каşғарий. Девонү лүғотит түрк, т.І, Тошкент, 1960, сәһ. 344.

sözlərdə də görmək olar: *yalan-palan, lotu-potu* və s.

Ayrı-ayrı qruplara məxsus sözləri qeyd edək:

1. “P” qrupuna məxsus səslər vasitəsilə düzələn təkrarlar.

a) P səsi vasitəsilə: tartan-partan, harsı-parsı (bilmir), xıs-pıs, tasa-pasa, yalan-palan, şəst-pəst, əski-püskü, çərən-pərən, heçə-peçə...

b) B səsi vasitəsilə: sayır-bayır//sayıl-bayıl, adda-budda//addax-baddax (adda-buddalıq), axar-baxar //axar-baxarlı/, atıl-batıl, satər-batır, cığan-bığan, dadı-budu, alax-bulax, alaşiq-bulaşiq, azar-bezar, yad-bud, söz-bez, əkə-bikə (//pükə)...

c) Q, K, G səsləri vasitəsilə: əlləm-qəlləm//həlləm-qəlləm, ələşən-küləşən, laf-kaf, tamam-kamal (*danışdı*), ədalı-qadalı.

ç) F səsi vasitəsilə: cəzə-fəzə, ələk-fələk, tıs-fıs, xıs-fıs....

d) M səsi vasitəsilə. Bu sözlər daha çox yayılıb xüsusi qrup təşkil etsə də, buradan konkret olaraq bir neçə sözü qeyd etmək lazımdır: *hayıl-mayıl*⁵³, *yalan-malan*, *əncər-müncər/OL/*, *əndə-məndə* (demək).

e) V səsi vasitəsilə: cığ-vığ, qır-vır, hecə-vecə, ərnəş-vərnəş, araq-varaq, çaxlan-vaxlan...

İlk baxışda buraya daxil edilə bilən bəzi sözlərin ikinci tərəfləri əslində müstəqil söz olur. Məs.: DL-də “ajıx-qıjıx” vermək tərkibinin (bunun “acı-qıcı” variantı ədəbi dildə var) ikinci komponenti “qıjıx” əslində “qıjıt vokativ sözündəndir. (OL-də “acıq-qıcıq” işlənmişdir).

“P” qrupuna daxil olan sözlərin əksəriyyətində çoxvariantlılıq da özünü göstərir. Başqa sözlə, təkrar kompleksdə **v**, **b**, **p**, **m**, **f** səsləri bir-birini əvəz edə bilər. Məs.: *cığ-vığ/cığ-bığ*, *şəst-bəsti ilə/şəsti-pəsti ilə*, *yalan-palan/yalan-malan*, *ələk-vələk/ələk-fələk*, *heçə-vecə/heçə-peçə*. Bu müxtəlif variantlılıq da həmin səsləri bir qrupda birləşdirməyə əsas verir.

⁵³DL-də “ayıl-mayıl”. Əslində bu sözün birinci tərəfi ərəbcə “hayır” sözündən olub, heyrdə qalan, heyrat edən deməkdir. Sonralar dissimilyasiyaya uğrayaraq “hayıl” olmuş, ikinci komponent də ona müvafiq şəkil almışdır.

II. “S” qrupuna məxsus səslər vasitəsilə düzələn təkrarlar. Bu təkrarlar nisbətən azdır.

a) S səsi vasitəsilə: ubur-subur⁵⁴, əmin-səmin, əlaqə-səlaqə, açıq-saçıq.

b) Ş səsi vasitəsilə: dava-şava, ayın-şayın, dəli-şəli, mitil-şitil, allı-şallı.

c) Z səsi vasitəsilə: hərbə-zorba, aman-zaman, fikir-zikir.

ç) C səsi vasitəsilə: alğaq-calğaq, him-cim (h), avar-cuvar.

İstər “p”, istərsə də “s” qrupuna daxil olan tərkiblərin əsas komponentlərinin leksik mənalı söz olduğunu ehtimal edirik. Bu sözlər arxaikləşə bilər, yalnız bəzi türk dillərində və dialektlərdə qala bilər, təhrif oluna bilər və s. Xüsusi etimoloji təhlil vasitəsilə bu mənaları tapmaq da olar. Məsələn, yuxarıdakı (h) *avar-çuvar* sözü haqqında V.Q.Yeçorovun lüğətindən bunları öyrənirik; çuvaş dilində (*avar-çuvar*) bu sözün “avar” komponenti «тонкий, легкогибаемый стбель кустарников плеть (хмелья, гороха и др.) mənasında işlənir. Yenə oradan məlum olur ki, “evir-çevir” sözünün ilk komponenti müxtəlif türk dillərində müxtəlif variantlarda «вертеть, вращать, повертывать, поворачивать» mənalərində yaşayır.

Habelə bu lüğətdən aşağıdakı misalları da qeyd edək: çuvaş dilinin *apərşa* sözü *abır-jubır* /qırğızca: *abır-jubır*/ tərkibində özünü göstərir. Çuvaş dilinin *appalan* sözü başqırd dilindəki “абәләнеб çәбәлән” birləşməsində qalmaqdadır. Çuvaş dilinin *ărām* sözü *ărām-syrām* /uyğurca: *irim-jirim*, qırğızca: *irim-jirim*, özbəkçə *irim-çirim*/ tərkibində mövcuddur.

Çuvaş dilindəki «вильях»/ mal, heyvan/ sözü «виллях-черлех» tərkibində də özünü göstərir. Habelə qazax, qaraqalpaq, qırğız, oyrot dillərində müstəqil yaşayan *eles* sözü (силуэт, призрак) çuvaş dilindəki *iles-miles* (tatarca: *iläs-miläs*) tərkibində çıxış edir.

⁵⁴Buradakı ikinci komponentin “sudur” sözü ilə əlaqəsi yoxdur. “O...heç bir *sudur* sez-məməlidir” (*S.Rəhimov*).

Bəzən ikinci komponenti “p” və ya “s” ilə başlayan bir sıra tərkiblərin təkrar yox, qoşa söz olduğunu güman edirlər. V.Q.Ye-qorovun lüğətində də belə hallar az deyildir. Lüğətdə “uşaq” mənasında çuvaşca “aça” sözü vardır. Bu dildəki “aça-paça” (дети, детвора) tərkibinin ikinci komponenti haqqında müəllif yazır ki, həmin söz ya mənasızdır («слово-эхо»), ya da farscadan (бāччe) alınmadır. Göründüyü kimi, bu son ehtimal o qədər də inandırıcı deyil; müəllif özü də sual işarəsi ilə buna şübhə etdiyini bildirir. Yaxud müəllif *azar-bezar* (çuvaş dilində: *asar-piser*, qaraqalpaq və qırğız dillərində: *azar-bezer*) sözünün ikinci tərəfinin farscadakı “bizar” olduğunu göstərir. Bunu səhv hesab edirik. Əvvəllən, heç yerdə bu söz tərkib daxilində “bizar” deyilmir. İkincisi, “bizar” sözü “azar” ilə leksik cəhətdən (semantik yaxınlığı olsa da) qətiyyənlə yaxın deyildir. Nəhayət, bu ikinci tərəf leksik mənalı “bizar” olsa, demək, bütövlükdə birləşmə qoşa söz səcyyəsi daşıyacaqdır. Ümumiyyətlə, qoşa sözlərdə isə ən möhkəm qanun belədir ki, komponentlər eyni nitq hissəsinə məxsus sözlər olmalıdır. Halbuki “azar” isim, “bizar” sifətdir. Odur ki, bu tərkib də göstərilən prinsip üzrə düzəlmiş yarımçıq təkrarlardan başqa bir şey deyildir.

Hər iki qrupa (“p” və “s”) aid başqa türk dillərindən də misallar gətirmək olar. Məsələn, özbək dilindən:

a) “p” qrupu: adi-badi (müq.et: hadı-bıdı, qıdı-bıdı), aji-buji, azza-bazza, alay-balay (müq.et: halay-valay, halay-bulay); anov-manov, taka-puka, tit-pit, çirt-pirt, şoşa-poşa, aştak-paştak, latta-putta...

b) “s” qrupu: alog-çolog, alanq-jalanq, aldab-suldab, apur-şapur (müq.et: həpir-çöpür), apok-çapok, ivir-jivir, ikir-çikir, irim-sirim, irim-çirim, olik-solik, nevara-çevara.

Türk dilindən: siki fiki, ters pers, sus pus, kaba saba, abur subur, abuk sabuk, saka maka, süklüm püklüm.

S.N.Muratovun göstərdiyinə görə, başqırd dilində ikinci komponentin əvvəlinə artırılan səslər bunlardır: *m* (və nisbətən *az*) *b* (habelə) *s*, *h*, *ş* (tək-tək hallarda isə) *v* və *z*.⁵⁵

⁵⁵*Bax:* С.Н.Муратов. Устойчивые словосочетания в тюркских языках. ИВЛ, М.,

Azərbaycan dilində “p” qrupuna daxil olan bütün təkrarlarda birinci komponentlərin ilk səsi ya sait olur (bu zaman təkrar komponentə “p” qrupundan bir samit əlavə edilir), ya da “s” qrupuna məxsus səslərdən biri olur (bu zaman həmin “s” qrupuna məxsus samit təkrar komponentdə “p” qrupuna məxsus samitlə əvəz edilir). Məs.: *sayır-bayır, şəst-pəst, çaxlan-vaxlan, adda-budda* və s.

Birinci tərəflərin ilk səsləri “p” qrupuna məxsus samitlər olduqda fonetik dubletdə “s” qrupuna məxsus səslə əvəz edilir və əksinə: “*Məhirsiz-sehirsiz onun evinə qonasiyam*” (R. Əfəndiyev).

Bu xüsusiyyət o qədər qüvvətli təsirə malikdir ki, bəzən alınma sözlərin həddən artıq dəyişməsinə səbəb olur. Məsələn, daha çox şifahi danışiq dilinə xas olan “şaltay-baltay (danışmaq)” sözü bəzən yazılı dildə də özünü göstərir. Hələ 1906-cı ildə N.Nərimanov qeyd edirdi. “...*Şaltay-baltay* söyləməyinizi yazacağım”.

Bu tərkib rus dilinin «болтать» sözündən düzəlmişdir. Əslində mənəni bildirən «болтать» sözü birinci yerdə durmalı idi. Bunun ikinci yerdə gəlməsi o deməkdir ki, bu söz xalq dilində dəqiq mənada təsəvvür edilmir, qeyri-müəyyən (obrazlı) söz keyfiyyəti daşıyır. Məhz obrazlı söz kimi təsəvvür olunduğundan “p” qrupuna məxsus bu sözün dubleti “s” qrupuna məxsus səslə başlanmışdır. Lakin müq.ət: “Məşədi Şaban. ...Onlarla çaşka-loşka olmayacağam ki... (S.M.Qənzadə).

Bu tip təkrarlarda birinci komponentlərin “h” ilə başlayan sözlərdən ibarət olması diqqəti cəlb edir. Belə sözlərin həm “h” ilə, həm də “h”-siz işlənən variantları vardır: *ələk-fələk/hələk-fələk, ayıl-mayıl/hayıl-mayıl, əlləm-qəlləm/həlləm-qəlləm, qıd-bıd/hıd-bıd, ətəran-pətəran// hədəran-pədəran//hətəram-pətəram//hətaran-pətaran*. “*Həlləm-qəlləm* adama oxşayırsan” (Y.V.Çəmənəmimli). “*Əlləm-qəlləmlər* özləri keçirirdilər” (M.F.Axundov).

V.V.Radlovun lüğətində bu söz osm. **alläm kalläm** الام كلام şəklinə getmişdir.

Birinci tərəfləri “h” ilə başlanan daha bir sıra sözləri göstərmək olar: haşan-kaşan/haşan-kaşanlı, hap-gop/hap-gopçu, həpir-çöpür, heca-vecə, hıdı-bıdı, him-cim, havar-cuvar, hır-zır və s. “Süleyman. Hırnan-zırı qanmır” (M.İbrahimov).

DL-də: hint-mint⁵⁶, hintil-mintil, haşan-keşən (ədəbi dildə: haşan-kaşan⁵⁷, harım-cırım, hənir-ünür, çıl-çırpı, her-çer “çəp” (burada ayrıca “çer” sözünün də “çəp” mənası qeyd olunur).

“H” ilə başlanan komponentin birinci yerə keçməsi meylili o qədər qüvvətlidir ki, hətta bir sıra tərkiblərin “əsl”, “ilkini” formasının dəyişməsinə səbəb olur. Müasir danışıqda və ədəbi dildə işlənən *huş-guş* (ilə qulaq asmaq) sözü əslində “guş-huş” izafət tərkibindən törəmişdir.

Ş.Saminin lüğətində “guş” sözü maddəsində “guş-huş” ifadəsi “əql qulağı, diqqət, diqqətlə dinləmə” şəklində izah edilir. Bu məna və formada həmin tərkibə bir sıra müəlliflərdə də rast gəlirik.

Lakin ədəbi dilimizdə məhz *huş-guş* (guş-huş yox) sabitləşmişdir. “Koroğlu...*huş-guşla* qulaq asdı” (“*Koroğlu*”). “Sən də *huş-guşla* dinləyirsən” (*İ.Hüseynov*). “Şeiri oxuduqca qoca *huş-guşla* dinləyirdi” (*Ə.Əbülhəsən*). “Kəsəkli *huş-guşla* qulaq asır” (*Ə.Vəliyev*).

Qeyd etmək lazımdır ki, “s” qrupuna t//d səsini də aid etmək olar. T//d səsinin xüsusilə “ç” səsinə yaxınlığı, bəzən hətta ekvivalent olduğu təkrar olmadan da məlumdur. Məs.: *döndər//çöndər*; *dön//çön*; *devir//çevir*.

Bunları nəzərə aldıqda *əndər-döndər*, *ufaq-tüfək* təkrarlarının düzəlməsi prinsipi aydınlaşır. Habelə aydınlaşır ki, nə üçün “həpir-çöpür” sözü qırğız dilində “ıpır-tıpır”, çuvaş dilində “apar-tapar” şəklindədir.

Müasir dildəki “evirib-çevirmək” tərkibi M.Kaşğarının lüğətində **əfürgən-təfürgən**⁵⁸ افركان تفرگان şəklində işlənmişdir.

⁵⁶Dialektlərdə “eynilə” mənası daşıyan bu söz S.Rəhimovun işlətdiyi “fint, fint – bizim it” cümləsində (atalar sözü deyilmi?) şəklini dəyişdirmişdir.

⁵⁷*Həşəm* və *kaşanə* sözlərindən deyilmi?

⁵⁸M.Кашғарий. Девонү лүғотит түрк, I т.. Тошкент, 1960, səh.172.

Kaşğari **məwyrđi** sözünə belə bir misal verir: **ال تقادغ** **آقردی** **آقردی** **آقردی** **ol mawarir əwypdi**.

O, malını evirdi-devirdi (axtardı-döndərdi). Müəllifin qeydinə görə buradakı “evirdi” əsas, “tevirdi” isə köməkçi sözdür.⁵⁹

Lakin əsas hesab olunan bu “evirmək” sözü müasir dildə işlənmir. Bunun əvəzinə *devirmək/çevirmək* sözündən istifadə olunur.

M. Kaşğari “qəzəb qıldı” mənası daşıyan **بلغندی تلکندی** **булғанди тәлкәнди** ifadəsindən bəhs edərkən göstərir ki, **тәлкәнди** “özü yalnız işlənmir”, **булғанди** ilə birlikdə işlənir.⁶⁰

Müasir dilimizdə işlənən “arıq-tırıq” sözlərinin komponentlərini M. Kaşğari ayrı-ayrı baş sözlər kimi qeyd edir və göstərir ki, **ترق** **мырик** (**тырыр**) sözü “hər şeyin arığı” mənası daşıyır.⁶¹ Müəllif “uruğ-turuğ” (**ارغ ترغ**) sözündə isə ikinci komponentin fonetik dublet olduğunu qeyd edir.⁶²

Nəhayət, burası da maraqlıdır ki, *bəzənib-düzənmək* tərkibinin ikinci komponentini M. Kaşğari “güzən” şəklində işlətmişdir. Müəllif **ارضات بزندی قزندی** ifadəsinə belə bir misal verir, arvad **bəzəndi** **güzəndi** **zinətləndi**.⁶³ Müasir dilimizdə *güzəndi* yerinə (bu sözün “gözəl” ilə əlaqəsi yoxmu?) **düzəndi** işlədilir (müq. et: *Bəzək-düzəyi* də öz yerində” – Ə. Sadıq).

Maraqlıdır ki, bu obrazlı birinci tərəfin, mənası dəqiq olmayan sözlərin əksəriyyəti alınma sözlərdən ibarət olur. Yaxud başqa cür desək, digər dillərdən formaca gələn, mənası xalq içində o qədər də dəqiq şəkildə ümumi mənə kimi yayılmayan bir sıra sözlər həmin şəkildə təkrarlanır ki, bu prosesi bu gün də görmək mümkündür. *Uşitel-muçitel* tipli tərkibləri bir kənara buraxıb, başqa dilə məxsus olan, lakin mənası aydın şəkildə dilimizdə təsəvvür edilməyən bir sıra sözləri qeyd edək.⁶⁴

⁵⁹ Вах: М.Кашғарий. Göstərilən əsəri, II cild, səh. 85 (Bu hadisənin əksi də mümkündür. Məsələn, “Orada...*alaşiq-dolaşiq* nə isə yazılmışdı” (*M. Əlizadə*) misalında təkrarın birinci komponenti köməkçi, ikincisi əsas sözdür).

⁶⁰Yenə orada, səh. 281.

⁶¹М.Кашғарий, Göstərilən əsəri, I cild, səh. 361.

⁶²Yenə orada, səh.95.

⁶³М.Кашғарий. Göstərilən əsəri, II cild, səh. 181.

⁶⁴Hərçənd “uçitel” sözü də ümumxalq dilində tam dəqiq mənada təsəvvür edilmir, ona

“Məşədi Şaban. ...Polisənin *tudi-sudisinə*...cavab verə bilmirəm” (*S.M.Qənzadə*). “Rusca “*net-pet*” deyən cavanlar...” (*C.Məmmədquluzadə*).

Buraya *şurum-burum, dara-bara* sözlərini də aid etmək olar. Məs.: “*Şurum-burum* ola bilər” (*S.Rəhimov*). “Yaman *dara-bara* salmışdı” (*S.Rəhimov*).

Lakin bu sözlər rus dilində də *şurum-burum, tara-bara* («тара-барщина») şəklində mövcuddur.⁶⁵ Ancaq bu kimi təkrarlar rus ədəbi dili üçün səciyyəvi deyildir. Rus dili lüğətlərində də adətən bu sözlər «прост» («просторечие») üslubi işarəsi ilə müşayiət olunur. Ehtimal etmək olar ki, rus dili lüğətlərinə düşmüş bu kimi sözlər türkizmlərdir. Göründüyü kimi, bu tip təkrarlar türk dilləri üçün daha səciyyəvidir. Türk dillərinə məxsus təkrarlarda fəal rol oynayan *b/p/m...* ünsürü burada da özünü göstərir. Habelə tədqiqatçılar rus dilinə keçən türkizmlərin, əsasən, şifahi dildə işləndiyi fikrini irəli sürürlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, rus dilində (ayrı-ayrı yazıçıların əsərlərində) eyni üsulla düzəlmiş daha bir sıra sözlər vardır. Məs.: *стрен-брен, финти-винти* kimi.⁶⁶

Habelə dilimizdə (əsasən danışmaq dilində) işlənməkdə olan “*qoqul-moqul*” sözü də alınmadır. Dilimizə rus dilindən (гоголь-моголь və гогель-могель) gəlmiş bu sözün də əsli almanca “Wogel Mogel” sözündəndir. Məs.: “Özünə *qoqul-moqul* çalmaqdan vaxt tapmırdı” (*C.Gözəlov*).

“Çərən-pərən” sözünün “çərən” komponenti erməni dilində “danışmaq” mənasına (müq.ət: *çərənləmək*) gəlir. Habelə “harsı-parsı bilmir” ifadəsindəki “hars” erməni mənasındadır (mahını laylada deyilir: “Balama qurban olsunlar; ermənilər, harsınlar...”).

“Cığ-bığ (/vığ)” sözünün birinci komponenti “qışqırıq” mənasında جيج farscadandır (Budaqovun lüğətindən).

görədir ki, bunun *uçtel, uştel, üçtel* kimi variantları da vardır.

⁶⁵Rus dilində eyni tipli «шурь-мурь» sözü də işlənir.

⁶⁶*Важ:* Р.Р.Гельгардт. Некоторые виды парных сочетаний и парных объединений слов в языке сказов П.Бажова («сб.» Исследования по языку советских писателей). Изд-во АН СССР, М., 1959, сәһ. 303.

Şamo” romanında Alo kişi Yusif Cəlal paşanı yamsılayaraq “şimdi-mindi” işlədir ki, bunun birinci tərəfi olan “şimdi” osmanlı sözüdür.

Bu qanun dilimizdə çox qüvvətli təsir göstərir. “Cəzə-fəzə” sözünün ilk komponenti *cəzə* ərəb sözüdür və ayrıca olaraq bəzi dialektlərdə (“cəzvəli adam” – Quba dialekti) özünü göstərir. Klassik ədəbi dildə bu söz tək şəkildə işlənmişdir:

1. Səndən yana əzm edib gedəndə
Məndən *cəzə* ilə getməsinlər.
2. Amma bu imiş çü xəlqə adət
Sən həm *cəzə* eyləmə ziyadət.

(Füzuli)

Habelə bir sıra xüsusi isimlərdə, tarixi-etnoqrafik adlarda, əsatiri-mifik obrazlarda bu qanun öz gücünü saxlayır: 1. *Əkil-Bəkil* quş idim... (Uşaq şeirindən). 2. *Eynal-Zeynal* dağları.... 3. *İsaq-Musaq* quşu... 4. *İnkir-münkir*. Əslində *Münkər* (منكر) və *Nəkir* (نكر) olan bu dini-əsatiri adlar dilimizdə həmin qanunun təsiri ilə dəyişdirilib *İnkir-münkir* şəklinə salınmış və bundan sonra hətta ayrılıqda da *İnkir* şəklində işlədilmişdir: “Bu gün-sabah *İnkir* sual edəcək” (*Y.V.Çəmənzəminli*).

Lakin bəzi sözlər olduğu şəkildə də qəbul edilmişdir. Məs.: “*Harut* ilə *Marut* oldu bədgüman” (“Aşıqlar”). Ehtimal ki, harut-marut sözlərində dəyişiklik olmaması elə bu birləşmənin dilimizdəki müvafiq qanuna uyğun gəlməsi ilə (ikinci tərəf “m” ilə başlanır) əlaqədardır.

Bu kimi sözlər tarixi-etnoqrafik planda izah edilməlidir. Məsələn, eyni qanun üzrə düzəlmiş “şaxsey-vaxsey” sözünü alaq. Bu söz şiələrin dini matəm mərasimi “aşura” sözünün sinonimi kimi işlədilir. Bu mərasim Məhəmməd peyğəmbərin nəvəsi Hüseynin öldürülməsi ilə əlaqədar olaraq məhərrəm ayının 10-da icra edilir. Hakimiyyət uğrunda gedən siyasi mübarizələrdə Hüseyni həlak edən (10 oktyabr 680-cı il) Yezid onun bütün tərəfdarlarını məhv edə bilməmişdi. Hüseynin sağ qalmış tərəfdarları gizli fəaliyyət

göstərir və onun müqəddəsliyi haqqında müxtəlif rəvayətlər yayırdılar. Hüseynin faciəli ölümündən bəhs edəndə deyilən “Şah Hüseyn, vah Hüseyn” nidaları get-gedə həmin mərasimin (“şax-sey-vaxsey”) adı olmuşdur.

İ.Əfəndiyevin “Söyüdlü arx” romanında iki bənzər tipin adları İmi və Cimi (özbəkçə “imi-jimida” sözü var) dir. Maraqlıdır ki, rus dilindəki гог-марог (// гог-марога// гог и марог) sözündə də eyni üsul özünü göstərir. Rus lüğətlərində qeyd olunduğuna görə dəhşətli, qorxunc iki xalqın adını bildirən bu ifadə (müq.ət: Yəcuc-Məcuc) bibliya və müsəlman dini əfsanələrindən yayılmışdır.⁶⁷

Beləliklə, bütün bu “obrazlı” sözlərin məna verən birinci komponentləri ya başqa dillərdən alınmış, lakin semantik cəhətdən tam mənimsənilməmiş, formaca çox dəyişdirilmiş, ya da tarixən çox qədim olan arxaik sözlərdir. Hər iki halda bu sözlərin hər biri xüsusi araşdırmalar tələb edir. Məs.: *Əkə-bikə//əkə-pükə*⁶⁸ sözünün birinci komponenti “böyük, yaşlı, iri...” mənasında olan arxaik sözdür (Əzizim *əkə* dərdim, Yüklənib *ləkə* dərdim...” “*Bayatılardan*”).

Bu cəhətdən E.V.Sevortyanın “ubur-subur” əvəzinə “budur-südür” işlətməsi və bunun *büdrəmək* feili ilə əlaqədar olduğu mülahizəsini qəbul etmək mümkün deyildir.⁶⁹ Bu obrazlı söz məhz “S” qrupuna məxsus təkrarlardandır. Bu sözün həm də əsasən Şəki dialektinə xas olan “sudur” (anlamaq) sözü ilə də əlaqəsi yoxdur: – Onun bu sözlərindən bir *sudur* anlamağa haqqım var... – Əgər oğlun tərəfindən *sudur* anlamış isən təqsir ondadır” (R.Əfəndiyev).

Bu kimi sözlərdən *əgri-bügri* (*əyri-büyri//əyrim-üyriüm*) sözü də mübahisəlidir. Bəziləri bunun ikinci komponentinin müstəqil mənalı söz olduğunu göstərir.

Məsələn, E.V.Sevortyan «Словообразование в тюркских языках» adlı məqaləsində egri bügri sözünün “dost-aşna” tipli

⁶⁷*Vax*: Словарь русского языка. Т. I, М., 1957, səh.432.

⁶⁸DL-də “əkə-pükə” getmişdir.

⁶⁹*Vax*: Э.В.Севортян. Аффиксы глаголообразования в азербайджанском языке. ИВЛ., М., 1962, səh.409.

qoşa söz hesab edir və buradakı “bügri” nin “bük” feilinin icbar forması (?) buğuru < bükürü olduğunu deyir.⁷⁰ A.N.Kononov isə *əgri-bügri* tərkibindəki ikinci komponentin mənalı söz olmadığı fikrini yürüdür.⁷¹ Yuxarıda irəli sürülən mülahizələrə əsasən bu ikinci fikrin düzgünlüyü şübhə doğurmur.

Başqa bir misal: “Onların həmişə *him-cimi* bir idi” (*İ.Əfəndiyev*). Qeyd olunan sözün ikinci komponenti fonetik dubletdir. “Him-cim” sözünün “him” komponenti bir sıra başqa ifadələrdə də işlənir: “Him elədi”; “Bir himə bənddir”; “*Him* qanmayan gözəli, Adam nə cür qandırın?” (“*Bayatılardan*”). Budaqovun lüğətində bu söz (im) ایم – знак, мина tərzində tərcümə edilmişdir (I, 90).

Bəzən də müasir dildə ayrılıqda məna verməyən ikinci komponentlərin də tarixən müstəqil söz olduğunu görürük. İndi *ağlayıb-sıtqamaq* vahidinin ikinci hissəsi dilimizdə fonetik dublet təsiri bağışlaya bilər. Lakin bu sözün kökü M.Kaşğarının lüğətində cüvüm سغت /-yiğil/ *ağlamaq* mənasında qeyd olunmuşdur.

Beləliklə, yarımçıq təkrarlar bir sıra qoşa sözlərin əmlə gəlməsinə səbəb olur. Maraqlıdır ki, xalq dilində geniş yayılan, qeyri-müəyyənlik bildirən çoxlu qoşa sözlərdə irəlində göstərdiyimiz fonetik hadisələr öz qüvvəsini saxlayır.

“Sevil. Özün də bu *çaxça-boxçaları* uçuracaqsan.

Dilbər....İndi Balaş bankdan çıxmışdır, daha *hələ-belə* faytonlarda gəzirəm” (*C.Cabbarlı*).

Ciddi desək, məsələn, “boxçaları” nə cür “uçurmaq” olar?

Daha bir neçə misal: “O qədər əlləşib ki, beyni, *huşu-başı* itib” (*S.Əhmədov*).

Müasir dilimizdə işlənən “huş-baş” sözünün birinci komponenti (saitə görə) “haş” olmalı idi. Başqa türk dillərində bu söz *əs, is, as* kimi şəkillərə malikdir. Odur ki, *as-paş* (*as//aş-paş//baş*) tamamilə təbiidir.

⁷⁰*Вах*: Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков, ч. I, (Морфология). Изд-во АН СССР, М., 1956, сәh. 322.

⁷¹ А.Н.Кононов. Грамматика современного турецкого литературного языка. М.-Л., 1956, сәh. 155.

Dilimizdə bu vahid tarixən *us* şəklində işlənmişdir. “*Usu* yox dərnəksiz kafir” (“*Dədə Qorqud*”dan). “Xah dərviş olavü xah gəni, *Usu* azar düşündə görsə səni (*Füzuli*). “*Us*” sözü ağıl mənəsindədir.

His-pas sözünün birinci komponenti (yenə saitə görə) “has” olmalı idi. Bu söz çuvaş dilində “*as-pas*”, kumıkca: *iis-pus* şəklində işlənir.

Qeyd etmək lazımdır ki, yarımçıq təkrarların mənası ünsürünə mənə vermə – mənalı söz şəklinə salınma cəhdi nəticəsində xüsusi tədqiqat obyektinə olmasa da, qoşa sözlərin meydana gəlməsi (relyasion üsul) məsələsümmümiyyətlə, dilçilərin diqqətindən kənardə qalmamışdır. J.Deni türk dilində “mənadaş (manadaş) hədli” bəzi “ikili misallar”a aid yaş-lı baş-lı, bel-li baş-lı tərkiblərini qeyd edir.⁷²A.Ü.Elove çox doğru olaraq bu fikrə qarşı çıxır, həmin tərkiblərin sinonim (mənadaş) olmadığını diqqət yetirir.

Müəllifin bu iki hədli misalları mənadaş “Synonyme” saymasını doğru bulmayırıq. Məsələn, verdiyi misallardan yaşli, başli (yaşlı-başlı) deməkdir ki, ikinci həd başındakı dodaqlı /v/, “/t/” yerindədir. Yoxsa /yaş, baş/ kəlmələrinin mənadaş olması varid deyildir. Necə ki, m yerinə dodaqlılardan f da qullanılır:əiki fiki-də olduğu kimi, yaşına, başına ifadəsində də ikinci həddəki b yenə m yerindədir. Yaş-i-ni baş-i-ni al-mış ifadəsində yenə böylədir. Belli başli misalına gəincə: Bu iki kəlmə də bir-birinə mənadaş olmaz. Belli bəllənmiş, mruf; başli başa eçmiş, iləri gələn, mütəhəyyiz+müstəqil mənasında olub, ikisi birlikdə məruf və mütəhəyyiz. Başli kəlməsini başli-ca surətində də görürüz ki, bu (mütəhəyyiz və başa keçmiş olaraq) əsas mənasında olur”⁷³

Bu mülahizələri də nəzərə aldıqda belə güman etmək olar ki, “yaşlı-başlı” qoşa sözü “yaşlı-paşlı” (*yaş-paş//maş*) yarımçıq təkrarından, “bəlli-başlı” qoşa sözü də “bəlli-bəsli” təkrarından meydana gəlmişdir. “Əməlli-başlı” tərkibi də bu son qoşa sözlə əlaqədar (“bəlli” müasir dildə nisbətən az işlənir) yaranmışdır.

⁷²J.Deny. Türk dili grameri (Osmanlı lehcesi), İstanbul, 1941, səh. 326.

⁷³J.Deny. Türk dili grameri (Osmanlı lehcesi), İstanbul, 1941, səh. 326. A.Ü.Elovenin qeydi.

Dilimizdə “bəli” sözünün sintaqmatik sferasının məhdudluğu və bu sözün arxaikləşməsi ona səbəb olmuşdur ki, xalq etimologiyasının təsiri ilə yuxarıdakı tərkib “əməlli-başlı” şəkli almışdır. Halbuki, məsələn, türkmən dilində bu son ifadə yoxdur. Bu dildə “bəlli” daha geniş əlaqələrə malikdir: *belli-belli* (ayrı-ayrı), *belli-betər* (yaxşı, çox yaxşı), *belli-külli* (bütünlüklə) və s.

Bütün bunlardan sonra bəzi ifadələrin forması, düzəlmə üsulu, işlənməsi aydın olur. “P” və ya “s” qrupu səsləri nəinki təkrar və qoşa sözlərin düzəlməsində, habelə bütöv ifadələrin də əmələ gəlməsində iştirak edir. Məs.: “Ancaq *baqqal-çaqqal* üsuli-məzhəində baqi qalıbdır (*M.F.Axundov*). Nə üçün “baqqal” sözündən sonra “çaqqal” gəlmişdir? Birinci söz “p” qrupuna məxsus olduğu üçün ikincisi “s” qrupuna məxsus olmalı idi.

Göründüyü üzrə, təkrarlarla qoşa sözlər çox mürəkkəb qarşılıqlı əlaqələrə malikdir. Bunların arasında fərq yalnız statik planda izah edilə bilər. Diaxronik tədqiqatda isə bu hüdudu göstərmək o qədər də asan deyildir. Bəzi qoşa sözlərin müəyyən komponentimüxtəlif səbəblərdən dolayı yalnız həmin tərkibdə özünü göstərdiyindən hazırda təkrar təsiri bağışlayır. Bəzən də əksinə, təkrarların bir komponenti başqa şəklə düşür və bütöv tərkib qoşa söz kimi nəzərə çarpır. Hər bir ayrıca halda xüsusi tədqiqat müəyyən kompleksi hansı qrupa daxil etmək lazım gəldiyini müəyyənləşdirə bilər. S.N.Muratovun başqırd dilində qoşa söz hesab etdiyi *az-maz*, *ırım-sırım*, *alpay-şalapay*, *ıǵı-zıǵı* tərkiblərini isə⁷⁴ irəlidə göstərdiyimiz xüsusiyyətlər əsasında (ikinci komponentin əvvəlinə “p” və ya “s” qrupuna məxsus samit əlavə olunur) təkrarlara daxil etmək olar.

Bu deyilənləri belə yekunlaşdırmaq mümkündür:

1. Ümumiyyətlə, yarımçıq təkrarlar mənəni qüvvətləndirməyə xidmət edir, intensivlik bildirir. Isimlərin tam təkrarında isə əsasən. cəmlilik, topluluq, davamlılıq kimi mənalar ifadə edilir.

⁷⁴Bax: С.Н.Муратов. Устойчивые словосочетания в тюркских языках. ИВЛ, М., 1961, səh.66.

2. Bir sıra yarımçıq təkrarlar müxtəlif dəyişmələrə məruz qalaraq qoşa sözlərin əmələ gəlməsinə səbəb olur.

3. Yarımçıq təkrarların ya birinci, ya da ikinci komponenti ayrıca işlənməyən, müstəqil mənası olmayan komplekslərdən – fonetik dupletlərdən ibarət olduğu kimi, hər iki komponenti də qeyri-müəyyənlik bildirən tərkiblərdən ibarət ola bilər.

4. Dilimizdə tarixi qədim olan yarımçıq təkrarlar, əsasən, bədii üslubda özünü göstərir. “Xalq dili”nə məxsus bu tərkiblər klassik bədii dildə nisbətən az yer tutmuşdur.

5. Dildə (real nitqdə) semasioloji, leksikoloji və qrammatik (bəzi hallarda hətta üslubi) hadisələr bütövlükdə, bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə təzahür edir.

III FƏSİL

TARİXİ SEMASİOLOGİYA

Semasiologiya terminini dilçilikdə ilk dəfə XIX əsrin birinci yarısında alman alimi E.Reyziq işlətmişdir.

Semasiologiya müstəqil bir elm sahəsi kimi XIX əsrin sonlarında formalaşmışdır. O vaxtdan bəri keçən müddət ərzində sözlərin mənasının dəyişmə üsulları və yolları haqqında çox zəngin faktik material toplanmış, mühüm ümumiləşdirmələr əldə edilmiş, semasioloji tədqiqatın əsas prinsipləri müəyyənləşdirilmiş olsa da, hələ də diçiliyin bu sahəsi tam obyektiv elmi əsaslardan məhrum hesab edilməkdədir.

Müasir dövrdə dilin başq sahələrinə tətbiq edilə bilən metodların semasioloji sahəyə də tətbiqinə cəhd edirlər. Lakin burada bir sıra çətinliklər qarşıya çıxır. Bu vəziyyətin başlıca səbəblərindən biri dilin lüğət tərkibini təşkil edən sözlərin və onların mənalarının əməli olaraq tam əhatə edilə bilməməsi, hədsiz dərəcədə müxtəlif xüsusiyyətlərə malik olmasıdır. Hər hansı fonemin və ya qrammatik formanın dildə olub-olmadığını söyləmək mümkündürsə, sözlər və onların mənaları haqqında bunu demək qəti mümkün deyildir. Məsələn, qəti surətdə demək olar ki, Azərbaycan dilində cins kateqoriyası və ya nisbi sifət kateqoriyası yoxdur (çünki bunların qrammatik ifadə vasitələri yoxdur). Lakin bir çox vahidlərin dilin lüğət tərkibinə daxil olub-olmadığı haqqında mübahisə açıla bilər.

Başqa dilçilik sahələrində tətbiq olunan metodlar semasiologiyaya bir də ona görə tətbiq edilə bilməz ki, semasiologiya sözlərin mənası haqqında elm olub, dilxarici aləmlə əlaqədardır. Yəni, sözün mənası həmin sözün əks etdiyi əşya və hadisə ilə əlaqədardır. Əlbəttə, sözlərin leksik və sintaktik cəhətdən birləşmələr təşkil etməsi baxımından da mənaları öyrənilə bilər. Lakin semasiologiya üçün əhəmiyyətli olan belə tədqiqat hələ sözlərin məna-

ca tədqiqi hesab edilə bilməz. Bu tədqiqat mənalari səciyyələndirmək və təsnif etmək üçün obyektiv imkan verir, lakin bunların fərqi göstərə bilmir.

Tədqiqatçıların göstərdiyi kimi, anadan kor olan, yəni tabaşir, süd, qar və ya hər hansı başqa bir ağ predmet görməyən şəxs heç vaxt “ağ” sözünün həqiqi, əsl mənasını qavraya bilməz. Müxtəlif rəng bildirən sifətlər leksik cəhətdən müxtəlif birləşmələrdə çıxış edə bilər. Lakin onların konkret mənalari bu birləşmələrdə təzahür etmir, bəlkə əşyanın özünün real əlamətləri əsasında müəyyənləşir.

Semasiologiyada iki cür əlaqəni müəyyənləşdirmək zəruridir: a) sözlər arasındakı “əsl” semantik əlaqələr; b) real aləmin əşya və hadisələri arasında olan əlaqələr. Bəzən real aləmin əşya və hadisələri arasındakı əlaqələrin semasiologiyaya daxil edilib öyrənilməsinə etiraz edirlər. Bu fikir ona görə düz deyil ki, dildə mövcud olan bütün semantik əlaqələri öyrənmək zəruridir. Həblə dildə dildaxili mənalari özləri də əslində dilxarici əlaqələrə tabedir. Məsələn, bəzən deyirlər ki, “bədən üzvlərinin” və ya “qohumluq münasibətlərinin” adlarını bildirən sözlər dil vahidlərinin təsnifi əsasında deyil, bəlkə əşyaların təsnifi əsasında qruplaşdırılır. Dil vahidlərinin təsnifi sinonim, antonim və s. qruparı nəzərdə tutur (*baş – kəllə – təpə; göz – çeşm – eyn; ana – məmə – ciyi – nənə; dədə – ata – baba – dadaş* və s.).

Sözlərin sinonimliyi dildaxili hadisədir. Bu hadisə dilin mövcud qanunauyğunluqlarından biridir. Lakin bu hadisə özü də həmin sözlərin əşya ilə əlaqəsinə istinad edir. Belə ki, *baş kəllə...* sinonim sırasına məsələn, burun, dodaq və s. kimi sözlər düşə bilməz. Bu sonuncular tam fərqli əşyaların adlarıdır.

Semasiologiyanın başlıca məqsədi dilxarici (obyektiv) aləmin dil vahidlərində (sözlərdə) nə cür əks olunduğunu öyrənməkdir. Obyektiv aləmin əşya və hadisələri arasındakı əlaqə və münasibətlər dilin leksik-semantik sistemini müəyyənləşdirir. Həm də həmin əlaqə və münasibətlər dilin özündə deyil, dildən kənar dadır, dilxaricidir. Elə hər bir işarə sistemində əsas məsələ odur ki, həmin sistemdən xaricdə olana işarə edilir və işarənin mənası da müvafiq sistemdən xaricdə müəyyənləşir.

Əlbəttə, bu o demək deyil ki, dilin leksik-semantik sisteminə əsl, xalis dil (və ya dildaxili) xüsusiyyətlərinin rolu guya azdır. Bu dildaxili xüsusiyyətlərin təsirini və rolunu müxtəlif dillərdə sözlərin mənalının çox az halda tam uyğun ola bilməsindən görmək olar. Habelə obyektiv aləmin hadisələri müxtəlif dillərin lüğət tərkibində müxtəlif tərzdə üzvlənir. Bununla belə, semantik dəyişmələrə səbəb olan dildaxili faktorlar son nəticədə dilxarici faktorlarla əlaqədar olub, onlardan asılıdır.

Dildəki dəyişmələrin xalqın həyatında baş verən dəyişikliklərlə əlaqədar olduğundan danışılar. Demək lazımdır ki, bu əlaqə daha çox dilin leksik-semantik cəhətdən dəyişmələrində özünü daha aydın göstərir.

Semasiologiya elmi ilk zamanlar tarixi elm kimi başa düşülürdü. Çünki bu elm sözlərin mənacə dəyişmələrini öyrənirdi. F.de Sössür elmə sinxroniya və diaxroniya anlayışını gətirib, onların qəti şəkildə fərqləndirilməsi tələbini irəli sürəndən sonra semasiologiya elmində sözlərin mənasını və mənalər arasındakı əlaqələri (sinxronik semasiologiya) öyrənmək problemi ilə məşğul olmağa başlamışlar. Beləliklə, iki müxtəlif elm – tarixi semasiologiya və təsviri semasiologiya fərqləndirilmişdir.

Tarixi semasiologiyanın əsas mövzularından biri dildəki semantik dəyişmələrin səbəblərini öyrənməkdən ibarətdir. Tək-tək sözlərin və ya söz qruplarının semantik dəyişmələrinə çox müxtəlif amillərin təsiri olur.

Burada digər bir məsələ semantik dəyişmələrin səciyyəsi məsələsidir, onların təsnifi məsələsidir.

Çoxmənalı sözlərdə müxtəlif mənalının fərqləndirilməsi və ənənəvi bölgüsü atomistik səciyyə daşıyırdı. Struktur semantika isə sözün paradigmatik və sintaqmatik əlaqələrində təzahür edən mənalı öyrənir və beləliklə, sistemliyə nail olur.

Məlumdur ki, dilin müxtəlif vahidləri arasındakı əlaqələr iki şəkildə təzahür edir. “Bir tərəfdən nitqdə sözlər bir silsilə (zəncir) təşkil etməklə öz aralarında xətti səciyyəli əlaqələrə girir ki, burada eyni vaxtda iki ünsürü tələffüz etmək mümkün deyildir... Digər tərəfdən, nitq proseindən kənarda götürülmüş sözlər arasında

nə isə ümumi bir şey vardır və buna görə də yaddaşda elə assosiasiyalar yaradır ki, onlardan müəyyən qruplar düzəldilir, hər qrupun daxilində ən müxtəlif əlaqələr özünü göstərir.”⁷⁵

Bu sonuncu əlaqələri F.de Sössür assosiativ əlaqələr (müasir dilçilikdə isə həmin termin əvəzinə daha çox “paradigmatik əlaqələr” işlənir) adlandırmışdır. Assosiativ qruplar tərkibində elə dil vahidləri, topluları olur ki, burada bir vahid müəyyən əlamətə görə başqa vahidə qarşı qoyulur. Belə toplular paradigma adlanırlar. Paradigmatik və sintaqmatik əlaqələr dilin müxtəlif ünsürlərini bir yerə cəmləməklə hər bir vahidin əsl, dildəki mənasını müəyyənləşdirməyə xidmət göstərir. Həmin əlaqələr hər hansı sıradan müəyyən vahidi seçmək və onu digər vahidlərlə birləşdirmək imkanı yaradır. Hər iki (seçmə və birləşdirmə) imkanı sözə tətbiq etməklə onun “leksik mənasını” müəyyənləşdirmək olur.

Sözün müxtəlif anlam bildirən söz birləşmələri tərkibində işlənməsi onun nə semantik vəhdətini, nə də fonetik eyniyyətini pozur. Eyni sözün müxtəlif nitq şəraitində işlənməsi ilə bu sözün mənasında az-çox dəyişiklik baş verir, lakin söz müstəqil leksik vahidə çevrilmir. Əslində sözün hər dəfə bir mətndə işlənməsi ilə onun mənalarından biri aktuallaşmış olur.

Nitq dil vahidlərinin seçilməsi və birləşdirilməsi nəticəsində yaranır ki, bu prosesdə sözlərin mənasında dəyişikliklər baş verir. Dil vahidlərinin seçilməsinə paradigmatik əlaqə, birləşməsinə sintaqmatik əlaqə deyilir. Odur ki, təsviri (və ya struktur) semasiologiyada paradigmatika və sintaqmatika anlayışları mühüm yer tutur.

Məlumdur ki, leksikada dəyişiklik adətən xarici amil təsiri ilə baş verir. Belə ki, müəyyən predmet (geniş mənada) sıradan çxanda onu əks etdirən söz və ya sözün müvafiq mənası) da tərk olunur və s.

Sözlər isə ayrılıqda mövcud olmur, bəlkə dil sistemi daxilində bir-biri ilə qarşılıqlı şəkildə əlaqələnir, morfoloji, sintaktik və üslubi cəhətdən bir-birinə bağlanır. Eyni predmet (geniş mənada

⁷⁵ Ф.де Соссюр. Курс общей лингвистики. М., 1933, с.121.

əşyalar, hadisələr) eyni semantik sahə hər dildə müxtəlif şəkildə hissələrə ayrılıb müxtəlif şəkildə adlar alır: müxtəlif birləşmələrdəki komponentləri (sözləri) sinonimləri ilə əvəz etmək imkanı müxtəlif olur; bəzi sözlərin birləşmə imkanları frzeoloji cəhətdən məhdud olur. Deməli, sözün mənası təkcə xarici aləmin əşya və hadisələri (yaxud bunlar haqqında məfhumlar) ilə müəyyənləşdirilmir, həm də həmin sözün paradiqmatik və sintaqmatik əlaqələri ilə müəyyən edilir.

Dilin leksik-semantik vahidləri arasında mövcud olan paradiqmatik əlaqə konkret bir mətndə təzahür etmir. Bu əlaqəni müəyyənləşdirmək üçün bir neçə mətnin qarşılaşdırılması zəruridir.

Sintaqmatik əlaqə isə dil vahidlərinin birləşməindən təşkil olunmuş hər hansı bir mətnə özünü büruzə verir.

Göstərilən fərqlər əsasən bəzən paradiqmatikanı dilə, sintaqmatikanı nitqə aid edirlər. Lakin sözlərin həm seçilməsi, həm də birləşdirilməsi bütövlükdə dilin strukturasını səciyyələndirir. Bunların konkret təzahürü isə nitqə aiddir.

Bir çox halda tək-tək sözlərin mənaca dəyişməsi müvafiq (semantik) söz qrupuna məxsus ümumi qanunlar əsasında baş verir. Məsələn, eyni tematik qrupa məxsus sözlərdə (hərbi terminologiya, idman terminləri) özünü göstərən məcazilik eyni şəkildə meydana çıxır. Habelə peşə-sənət sahəsinə aid sözlərdə eyni tipli metonimik mənə dəyişməsi (əməyin diferensialaşması ilə əlaqədar) müşahidə edilir. Sinonim sıra daxilində mənaların diferensiasiyası (qrammatik və üslubi cəhətdən) xüsusən alınma sözlərlə əlaqədar aydın təzahür edir: *bahar – yaz, zimistan – qış, xəzan – payız, çöhrə – üz* və s. sinonim sıraların birinci komponenti yüksək, şairanə üsluba, ikincilər neytral üsluba məxsusdur.

Paradiqmatik əlaqə nəticəsində dəyişiklik təkcə mənada yox, sözün formasında da özünü göstərir. Bura xalq etimologiyasının təsiri ilə sözün daxili formasının dəyişməsi, səs bənzərliyi əsasında yaranan kontaminasiya (sürət – surət) hadisəsi daxil edilə bilər.

Sintaqmatik əlaqə – sözlərin birləşməsi mətnə təzahür edir. Müəyyən birləşmə, mətn daxilində eyni sözün tez-tez və həmişə işlənməsi onun mənasına təsir göstərir.

Bir sıra sabit birləşmələrdə söz yeni ənada işlənir. Bu mənə tədricən sabitləşir, başqa sözlərlə birləşəndə də həmin mənada çıxış edir. Məsələn, *qara qızıl* birləşməsində qızıl sözü məhz məcazi mənada (nemət, təbii sərvət) işlənmiş, bu mənə ilə əlaqədar daha bir sıra tərkiblər (ağ qızıl, sarı qızıl və s.) yaranmışdır.

Sintaqmatik əlaqələr nəticəsində söz az-çox sabit tərkibə malik mətnlərdə işlənir. Oudur ki, çox zaman birləşmələrin tərkibində dəqiqləşdirici (təyin) sözlərin bir qismi kommunikasiya baxımından artıq olur, onlar ümumi mətnə onsuz da anlaşıla bildiyindən nitqdə işlənmiş. Bu yerdə semantik sıxılma hadisəsi baş verir. Təyin atılır, təyinlənən isə bütöv söz birləşməsinin mənasını əks etdirir. Məsələn, ayrıca alınmış *sədr* (“kolxöz sədri” mənasında), *katib* (raykom katibi), *direktor* (məktəb direktoru), *rektor* (universitetin rektoru), *müdir*, *müavin* kimi sözlərdə bu hadisə özünü göstərməkdədir.

Dildə müxtəlif növləri olan semantik sıxılmaların hər biri müəyyən ünsiyyət sahəsi ilə əlaqədardır və bunların ümumi dil faktına çevrilməsi, gələcək taleyi ictimai faktorardan asılıdır.

Yeni əşyaların meydana gəlməsi ilə onların adını bildirən yeni sözlərlə işlənməyə başlayır. Lakin məsələ bununla bitmir. Dil bir sistemdir. Bu sistemin tərkibinə daxil olan hər vahid başqa vahidlərlə əlaqələnməli, onlardan təsirlənməli və ya onlara təsir göstərməlidir. Deməli, yaranmış yeni sözlər əvvəlcədən mövcud sözlərin semantikasında bu və ya başqa dərəcədə dəyişiklik yaranmasına da səbəb olur. Məsələn, bizim əsrimizdə meydana çıxıb məişətə daxil olan radio, telefon, televizor əşyaları müvafiq sözlərin dilə daxil olub ümumxalq səciyyəsi kəsb etməsi ilə nəticələnmişdir. Lakin bu hələ azdır. Həmin sözlərlə (və ya əşyalarla) əlaqədar daha başqa sözlər işlənməyə başlayır: *efir*, *proqram* (radioproqram), *veriliş*, *jurnal*.

Mövcud sözlərin mənasında da yeni yaranmış sözlərlə əlaqədar ciddi dəyişikliklər meydana gəlmişdir: *dalğa tutmaq*, *zəng eləmək*, *cavab vermək*, *küy (nömrəni) yığmaq*, *açmaq*, *bağlamaq*, *baxmaq*, *birləşdirmək*, *zəng vurmaq*. Bu kimi sözlərin yeni mənalı sintaqmatik əlaqələrdə daha aydın üzə çıxır. *Qısa dalğa*, *uzun*

dalğa. Moskvanı tuta bilirmi? Həsənə zəng elə. Leninqrada zəng vurdum, cavab vermədi. Televizoru neçədə açdın (bağladın?). Alo, məni Quba ilə birləşdirin. Təzə verilişə baxmısınızmi?

Tarixən qədim olan bu kimi sözlərin həmin tərkiblərdə (yeni sintaqmatik əlaqələrdə) işlənməsi yalnız bizim dövrümüz üçün səciyyəvidir.

SÖZÜN ÇOXMƏNALILIĞI

Sözün iki və ya daha artıq mənaya malik olmasına çoxmənəlilik (polisemiya) deyilir. Çoxmənəlilikdən hər hansı əşya, hadisə, əlamət adı olan bir sözdən başqa əşya, hadisə və əlaməti əks etdirmək üçün istifadə olunur. Beləliklə, bir söz eyni zamanda bir neçə əşya, hadisə və s. bildirir. Deməli, sözün mənası bir əşyadan, hadisədən başqasına köçürülür. Buna sözün mənaca köçürülməsi (məna intiqalı) və ya məcaz deyilir.

Məna dəyişmələri əslində sözün mənaca inkişafına səbəb olur. Bu dəyişmələr müxtəlif nitq hissələrində bir-birindən fərqli şəkildə təzahür edir. İsim, sifət və feillərdə məna dəyişmələri daha çox baş verirsə, əvəzlik və saylarda bu xüsusiyyət özünü olduqca az göstərir.

Yalnız sözün çoxmənəliliği sayəsində dil konkret mənaları müstəqil sözlərlə ifadə edə bilər. Konkret əşya və hadisələr sonsuz miqdardadır. Lakin bunları ifadə etmək üçün heç bir dil həqiqi mənəli sözlərlə ötməyə bilməz. Çünki ən zəngin dilin də ifadə ehtiyatları məhdud olub, obyektiv aləmin bütün müxtəlifliyini əhatə edə bilmir. Deməli, dildə çoxmənəliliğin səbəbi real aləmin sonsuz müxtəlifliyi, hər hansı təbii dil imkanlarının isə məhdudluğudur.

Akad.V.V.Vinoqradovun fikrincə, sözlərin çoxmənəliliğinin səbəbi dilin “imkanlarının məhdudluğu”, təcrübənin isə “nəhayətizliyidir” (vaxtilə Aristotel də göstərirdi ki, “sözlərin və məfhumların miqdarı məhduddur, əşyalar isə sonsuzdur, onların miqdarı məhdud deyildir”).

“Məna” termini dilçilikdə müxtəlif mənalarda işlədilir. Mənanın predmetlə əlaqəsi, mənanın məfhumla əlaqəsi problemləri həll olunmamışdır.

Söz əşya ilə bilavasitə bağlıdır mı, yoxsa bu əlaqə məfhum vasitəsilə mümkün olur? Sözü mənasına məfhum demək olarmı, yoxsa məna xarici aləmin ümumilədirilmiş şəkildə əksinin xüsusi formasıdır? Məna predmeti əks etdirir, yoxsa sözü səs tərkibinin predmetlə əlaqəsini bildirir?

Bütün bu həll olunmamış məsələlər haqqında müxtəlif mülahizələr yürüdülmüşdür. Bunlardan bəzilərini qeyd edək: 1) sözü mənası xarici aləmi əks etdirməyin xüsusi (lingvistik) formasıdır; 2) məna səs tərkibi ilə məfhumun əlaqəsidir; 3) məna səs tərkibi ilə xarici aləm hadisələrinin əlaqəsidir; 4) məna elə məfhumun özüdür; 5) məna dil işarəsinin səciyyəsi ilə əlaqədar dəyişdirilmiş məfhumdur.

Sözü mənası (leksik, morfoloji, üslubi, sözdüzəltmə və s.) dilin müxtəlif sistemlərində iştirak etməsindən asılı olaraq müxtəlif xüsusiyyətlərə malik olur. Buna görədir ki, dilçilik elmində leksik (lüğəti) məna, sözdüzəltmə mənası, üslubi məna və s. kimi terminlər işlədilir. Bununla belə, “sözü mənası” dedikdə, əsasən leksik məna nəzərdə tutulur. Sözü leksik mənası onun özünə nisbətən bir cür, əşyaya nisbətən isə başqa cür təzahür edir.

Leksik məna sözü özünə nisbətən konkret və fərddir. Yəni hər bir leksik məna bu və ya digər müəyyən sözə məxsusdur. Sözlər biri-birindən bu konkret, fərdi mənalara görə fərqləndirilir. Məsələn, *külək*, *oxumaq*, *oynamaq*, *adam* və s. sözlərin hər biri məhz konkret mənası ilə başqalarından seçilir. Lakin əşyaya münasibətinə görə hər bir leksik məna ümumiləşmiş olur. Çünki biz *kitab*, *qapı*, *alma* dedikdə, bu sözlər vasitəsilə hər hansı kitabı, hər hansı almanı, hər hansı qapını ifadə edə bilirik. Buna səbəb odur ki, sözü mənası məfhumların formalaşma vasitəsidir, onların formalaşmasına əsas, baza yaradır. Məfhumlar isə obyektiv aləmə məxsus əşya və hadisələrin ən zəruri, mühüm cəhətlərini ümumiləşdirir. Deməli, sözü leksik mənası həm konkret və fərddir

(mənanın sözün özünə nisbətində), həm də ümumiləşmişdir (mənanın əşyaya münasibətində).

Ümumi dilçilikdən bəhs edən bir sıra əsərlərdə sözün leksik mənası belə izah olunur.⁷⁶

Sözün leksik mənası termini altında üç cür məna başa düşülür ki, bunlar bir-birindən fərqləndirilməlidir

1.Sözün əşyavi-məntiqi mənası;

2.Sözün emosional mənası;

3.Sözün adlandırma mənası.⁷⁷

Hər üç məna növü ictimai təcrübə sayəsində sözlə əlaqələnməmiş və sabitləşmişdir. Bu sabitləşmiş mənalara sözün bu və ya digər mətndəki mənasını eyniləşdirmək düzgün deyildir. Çünki sözün mətn ilə əlaqədar (“mətni”) mənasını sabitləşmiş hesab etmək olmaz.

Sözün leksik mənalari ümumi-nəzəri planda akademik V.V.Vinoqradovun «Основные типы лексических значений слова» adlı məşhur məqaləsində ətraflı şərh olunmuşdur.⁷⁸

Sözün əşyavi-məntiqi mənası o deməkdir ki, söz əşya və hadisənin müəyyən bir əlaməti əsasında ümumiləşmiş məfhumu ifadə edir. Həmin əlamət tarixi inkişaf şəraitilə əlaqədar olaraq bütünlükdə məfhumun nümayəndəsi kimi çıxış edir. Əşyanı bütövlükdə yadda saxlamaq üçün onun yalnız bir əlamətinə əsasən ad verilir. Burada da hər xalqın tarixi inkişafı, həyat şəraiti, ictimai təcrübəsi və s. öz əksini tapır. Məsələn, dilləri nisbətən çox yaxın olan xalqların da həyat şəraiti sözlərdə əksini tapır. Bitkisi, ağacı nisbətən çox olan Azərbaycanda “ağacdələn” sözünün qarşılığı türkməncədə “tašteşən” şəklindədir. Eyni quş bir dildə ağacı dəlməsi xüsusiyyətinə görə, başqa dildə daşı deşməsinə görə ad almışdır. Deməli, hər iki dil müvafiq əşyaların yalnız bir əlaməti əsasında ümumiləşmiş söz yaratmışdır.

Adətən hər söz əşyanın, predmetin müəyyən əlamətinə əsasən verilir ki, bu da sözün əşyavi-məntiqi mənasını təşkil edir.

⁷⁶*Вах:* Б.Н.Головин. Введение в языкознание. М., 1966, сәh.76.

⁷⁷*Вах:* И.Р.Гальпеев. Очерки по стилистике английского языка. М., 1958, сәh.106.

⁷⁸*Вах:* «Вопросы языкознания», 1953 № 5.

Əşyavi-məntiqi mənə əvəzinə dilçilikdə müxtəlif sinonim terminlər də işlədilir. Bunlar aşağıdakılardır: sözün həqiqi mənası, sözün əsl mənası, sözün birinci mənası, sözün əşyavi mənası, sözün müstəqim mənsı, sözün nominativ mənası və s.

Zaman keçdikcə sözün səs tərkibi dəyişmədən onun həqiqi mənası dəyişilə bilər. Buna bir neçə misal göstərək:

Ey Füzuli, vərə əhli rəhi-məscid tutmuş,
Sən rəhi-meygədə tut, uyma bu *gümrahlara*.

Burada “gümrah” sözü həqiqi mənasını dəyişmiş, *azğın, yolunu azan, dindən dönən* mənasında işlənmişdir.

“Bağçada uşaqlar şən və *gümrah* böyüyürlər” (“Bakı”, 1969, 6 mart) cümləsində “gümrah” sözü “sağlam” mənasındadır. Deməli, bu sözün əvvəlki səs tərkibi qaldığı halda, həqiqi mənası müasir dildə işlənir. Füzuli yazırdı:

Neylərsən əgər atan eşitsə,
Qəhr ilə sənə *siyasət etsə*.

Buradakı “siyasət” sözü də (“cəza”) müasir dildə yeni əşyavi-həqiqi mənə kəsb etmişdir.

Yaxud H.Cavidin “*Tanrı versin cəzayı-xeyr sana!*” misrasında “cəza” sözünün də müasir həqiqi mənası burada işlənən mənəyə nisbətən dəyişilmişdir.

Məlumdur ki, öz tarixi inkişafı prosesində sözün əsas əşyavi-həqiqi mənası bir sıra əlavə əşyavi-həqiqi mənələr də kəsb edə bilər. Deməli, sözün bir də əlavə (və ya törəmə, düzəltmə) həqiqi mənası və ya mənaları ola bilər.⁷⁹ Məsələn, “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndən misal götürək. Burada “qaşığ” sözünün üç mənası verilir: “Qaşıq, is. 1. Duru, qatı və ya dənə halında olan xörəyi qabdan götürüb yemək üçün ağac və ya metal alət. *Xörək qaşığı. Çay qaşığı...*

2. Bir qaşığ dolusu. Bir qaşığın tutduğu miqdar. *Bir qaşığ dərman. İki qaşığ un.*

⁷⁹Sözün bu mənasına *nominativ-düzəltmə* və ya *düzəltmə-nominativ* mənə də deyilir.

3. (*mus*). İçərisi xırda zıncırovlarla doldurulmuş ağız qapalı iki iri qaşığı biçimli qabın silkələnməsi yolu ilə səslənən zərblı musiqi aləti”⁸⁰

Aydındır ki, göstərilən hər üç mənə sözün həqiqi mənasıdır. Lakin birinci qeyd olunan mənə “qaşığı” sözünün ilkin mənası olub, sonrakı iki mənə həmin həqiqi mənə əsasında meydana çıxmışdır.

Sözün əsas əşyavi-həqiqi mənası adətən bir olur, törəmə əşyavi-həqiqi mənalar isə bir və ya bir neçə ola bilər. Tarixi inkişaf prosesində sözün əsas əşyavi-həqiqi mənası unudula bilər, bu zaman törəmə mənələrdən biri onun yerini tuta bilər.

Adətən, düzəltmə mənalar həqiqi nominativ mənələrə nisbətən bu və ya digər ixtisas sahələri ilə əlaqədar olur. Burada söz xüsusi, dar mənada işlənir. İzahlı lüğətdə “qumbara” sözünün birinci mənası “bomba, top gülləsi” kimi şərh olunur ki, bu həmin sözün nominativ mənasıdır. Lüğətdə bu sözün ikinci, yəni düzəltmə mənası “idman məşğələlərində: “uzağa və ya hədəfə atmaq üçün mərmə və” kimi izah olunmuşdur. Göründüyü kimi, düzəltmə mənə “idman məşğələləri” sahəsi ilə əlaqədar xüsusiləşmişdir. Habelə lüğətdə “qurşaq” sözünün üçüncü (*xüs.* Bir şeyin belini dövrələmək üçün metaldan və s.-dən qayrılmış kəmər, çənbər) və dördüncü (coğr. “Yer kürəsi səthinin iki meridian arasındakı hissəsi”) mənaları xüsusiləşmişdir.

İstər əsas, istərsə də törəmə həqiqi mənalar daima nitq prosesində müxtəlif səbəblərlə əlaqədar olaraq dəyişmələrə məruz qalır. Sözün mənasında ən mühüm dəyişiklik onun məcazi mənada işlədilməsi ilə əlaqədardır. Sözün həqiqi mənası bilavasitə predmetə yönəlmiş olur, bilavasitə onunla əlaqədar olur. Sözün məcazi mənası isə predmetlə bilavasitə bağlı deyildir, bu mənə dolayı yollarla predmetlə bağlıdır.

Başqa cür desək, məcazi mənə yalnız həqiqi mənə vasitəsilə və onun sayəsində predmetlə əlaqələnir. Sözün məcazi mənasının işlənməsi və onun başa düşülməsi üçün də həqiqi mənə əsas olmalıdır. Sözü eşidən hər kəs əvvəlcə onun həqiqi mənasını dərk

⁸⁰Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Bakı, Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1966, səh. 457.

edir, məcazi mənə yalnız sonralar nəzərə çarpır. Məcazi mənəni dərk etmək üçün müəyyən vaxt lazım gəlir. Məsələn, “tülkü” dedikdə bu söz həmin heyvanla əlaqələndirilir. Bu sözün məcazi mənada işlənməsi (insana aid edilərkən) yalnız həqiqi mənə əsasında (tülkünün bir əlaməti – hiyləgərliyi) mümkün ola bilər.

Məcazi mənalar fərdi ola bilər və ümumxalq xarakteri daşıya bilər. Ümumxalq səciyyəsi daşıyan məcazi mənalar da çoxmənalılığa daxildir.

Beləliklə, sözün əsas və törəmə həqiqi mənaları, habelə ümumxalq səciyyəli məcazi mənəsi o sözün mənə (semantik) strukturasını təşkil edir. Sözün mənə strukturasına həm də sözün sərbəst və bağlı (связанный) əşyavi-həqiqi mənaları daxildir. Odur ki, adətən lüğətlərdə söz bütün mənə strukturası ilə birlikdə nümayiş etdirilir. Məsələn, “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə “qanlı” sözünün izahını qeyd etmək olar:

1. Qanlı, sif. 1. Qana batmış, qana bulaşmış...
2. Qanla dolu, qanla qarışıq, içində qan oln...
3. Çoxlu qurbanlara, çoxlu adam qırılmasına, çoxlu qan axıtılmasına səbəb olan...
4. Öz vəhşilikləri ilə, adam öldürməklə özünü ləkələmiş, vəhşi, yırtıcı...
5. İ.ş. Qatil//düşmən, qan düşməni...
6. Çox bişməmiş, çiyhal, alabışmış...
7. məc./dan/ Qeyrətçəkən, təəssübçəkən; öz xalqının və vətəninə təəssübünü, qeyrətini çəkən...

Qanlı bazar günü – tar. 1905-ci il yanvarın 9-da Peterburqda nümayiş edən silahsız fəhlələrin çar qoşunları tərəfindən gülləbaran edildiyi gün...⁸¹

Burada “qanlı” sözünün mənə strukturasına diqqət edək: əsas həqiqi mənə birinci mənədir (“Qana batmış, qana bulaşmış”), yəni **-li, -li, -lu, -lü** şəkilçisinin “qan” isminə qoşulması ilə əşyanın varlığını təsdiq edən, göstərən ilkin mənə budur.

⁸¹Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, səh. 418.

Bu misalda ikinci, üçüncü, dördüncü, beşinci və altıncı mənalar da həqiqi mənalarlardır. Lakin bunlar törəmə həqiqi mənalarlardır. Çünki həmin mənalar əsas həqiqi mənadan törəmişdir. Doğrudan da, yalnız “qana batmaq”, “bulanmaq” mənasından sonra “vəhşi”, “yırtıcı” və s. kimi qeyd olunan mənalar meydana gəlirdi (lüğətçilik prinsiplərinə görə də lüğətdə əvvəlcə sözün həqiqi mənası, sonra törəmə həqiqi mənası və ya mənaları izah olunur). Yuxarıdakı misalda yeddinci məna (“qeyrətçəkən, təəsübçəkən...”) məcazi mənadır. Bu məna da ümumxalq səciyyəsi daşdığı üçün, yəni hamı tərəfindən anlaşıldığı üçün lüğətə ayrıca bir məna kimi daxil edilməmişdir.

Nəhayət qeyd etmək lazımdır ki, “qanlı” sözü yalnız “qanlı bazar günü” tərkibində bağlı mənadır. Qalan bütün mənalar (yed-dincidən başqa) sözün sərbəst əşyavi-həqiqi mənası hesab oluna bilər. “Qanlı bazar günü” ifadəsində isə məna sərbəst deyildir. “Qanlı” sözü yalnız “bazar günü” ifadəsi ilə birləşdikdə həmin məna meydana gələ bilər, həmin tarixi hadisə göstərilə bilər. Doğrudan da, buradakı “qanlı” sözü lüğətdə qeyd olunan üçüncü mənaya bir növ uyğundur. Lakin tarixi faktı nəzərdən qaçırmaq xatirinə bütöv, sabit birləşmədə xüsusiləşdirilmişdir. Sözün sərbəst əşyavi-həqiqi mənası həmin sözün başqaları ilə birləşməsindən asılı deyildir. Bağlı əşyavi-məntiqi məna isə sözün başqa sözlərlə birləşməsindən asılı olub, yalnız həmin birləşmədə həmin mənada işlədilir, başqa birləşmələrdə başqa məna kəsb edir.

Azərbaycan dilində sintaktik-bağlı mənalar geniş yayılmışdır. Bir sıra sözlər yalnız xəbər funksiyasında işlənərkən həmin mənayı ifadə edir: “Qarabağın yemiş-qarpızı *adladır*” (Ə.Vəliyev). “*Ayaqdadır* qara zənci açılacaq tüfəng kimi” (S.Vurğun).

Xarici aləmə müstəqim istiqamətlənmiş nominativ mənalar linqvistik cəhətdən “sərbəstdir”, yəni onların başqa sözlərlə birləşmə imkanları dil qanunları nöqtəyi-nəzərindən məhdud deyildir. Bunların işlənməsi yalnız xarici aləmin nöqtəyi-nəzərindən məhdud ola bilər. Həyatın özündə mövcud varlıqlar bir-biri ilə əlaqədar olmadıqda, bunların adları da bir-biri ilə birləşə bilməz.

Göz sözü çox geniş miqyaslı sözlərlə birləşə bilər. Lakin bu sözləri bildirən əşya, hadisə və əlamətlər real aləmdə həmin əşya (göz) ilə az-çox əlaqədar olmalıdır: *qonur göz, iri göz, ala göz, məstanə göz, xırda göz, xumar göz, göy göz; göz zilləmək, göz yetirmək, göz açmaq, göz yummaq* və s. Lakin real aləmdə əlaqələnmə bilməyən əşya və hərəkət adları bu sözlə birləşdirilə bilməz. Odur ki, aşağıdakı misallar səhv işlənmişdir:

Qaşların bəzirgan, *gözlərin xoca,*

Baxışın gülüstan, rüxsarın uca.

(“El şairləri”)

Qaşın bağ, *gözün bağban,*

Kipriyin baxça, Pəri.

(Yenə orada)

Xanın düşmənləri buraya *göz qıçırdıblar.*

(M.S.Ordubadi)

Sərbəst nominativ mənalar frazeoloji-bağlı mənalara qarşı qoyulur. Bu halda xarici aləmə frazeoloji-bağlı mənalı söz deyil, tərkibində həmin sözün iştirak etdiyi bütöv birləşmələr istiqamətlənmiş olur. Bu mənalar yalnız müəyyən frazeoloji tərkibin daxilində işləndikdə həmin sözə aid olur. Halbuki nominativ məna ayrılıqda sözdə mövcuddur. Məs.: *gecə gözü; sübün gözü açılmamış; göz olmaq, gözdən düşmək, gözü almaq, gözü atmaq, gözü olmaq.*

Çox zaman isə “bağlılıq” ondan ibarət olur ki, söz yalnız bu və ya digər sözə bağlana, birləşə bilər, ondan ayrılır. Məsələn, sərbəst əşyavi-məntiqi mənaya malik kitab sözü çoxlu birləşmələrdə iştirak edə bilər: *kitab almaq, kitab oxumaq, kitab yazmaq, yaxşı kitab, maraqlı kitab, kitabın cildi, onun kitabı* və s.

Lakin, məsələn, “qac” sözü yalnız “düşmək (və “olmaq”) feili ilə, “bəhəm eləmək” ifadəsi ancaq “ağız-burun” ismi ilə, “ilim-ilim” sözü ancaq “itmək” feili ilə birləşə bilər. “Qıca-

maq”yalnız diş” ilə,⁸² bərəltmək” feili yalnız “göz” ilə,” “şəkləmək” sözü yalnız “qulaq” ilə əlqələndirilə bilər və s.

“Amerika açmaq” tərkibində “açmaq” sözü frazeoloji-bağlı mənaya malikdir. Bu mənə izahlı lüğətdə təsbit olunmamışdır. Lüğətə düşməyən “quş qoymaq” tərkibində “quş” sözü də frazeoloji-bağlı mənadadır.

Söz yalnız müəyyən funksiyada işləndikdə sintaktik funksiya ilə əlaqədar (bağlı) mənəni ifadə edir. Məsələn, xitab kimi işləndikdə *əzizim, quzum, atam, canım, balam* və s. vahidlər yalnız müraciət mənəni kəsb edir.

Məlumdur ki, tarixin tələbi, ictimai həyat hadisələrinin dəyişməsi, elm və texnikanın inkişafı və s. ilə əlaqədar olaraq yeni-yeni məfhumlar yaranır ki, bu məfhumları dildə bu və ya digər şəkildə göstərmək, işarə etmək lazım gəlir. Həmin ehtiyacı ödəmək üçün dilin daxilində (burada başqa dillərdən söz alma nəzərdə tutulmur) iki əsas üsuldan istifadə edilir:1) yeni sözlər yaradılır; 2) mövcud sözlər əlavə mənə kəsb edir.

Bəzən bu yeni, əlavə mənələr sözün əvvəlki mənəsinə o qədər yaxın olur ki, bunları bir-birindən ayırmaq çətinlik törədir. Sözün əvvəlki mənəsinə tam fərqlənməyən, lakin nə isə sözün mənəsinə qismən dəyişiklik yaranan belə mənələrə sözün mənə çaları deyilir.

Sözün mənə çaları da əlavə əşyavi-məntiqi mənələrə daxildir, lakin bu mənə (çaları) hələ dilin lüğət tərkibində tam müstəqil kəsb etməmişdir. Deməli, sözün mənə çaları ilə onun müstəqil mənəni arasında fərq vardır.

Adətən, lüğətçilikdə sözün mənə çaları çox zaman qeyd olunmur. Bəzi hallarda isə müstəqil mənə maddəsinin daxilində, lakin paralel /II/ işarəsi ilə fərqləndirilir. Məsələn, “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə paralel işarəsindən sonra qeyd olunan mənələr sözün həmin mənəsinin çaları hesab edilir.

⁸²Bəzən bu sözün başqa cür birləşməsi özünü göstərir:” Milis işçisi alverçi arvadı apan zaman ona *barmaq qıcayırmışlar*” (R.Həmzətov. “Mənim Dağıstanım”).

“Qaçırmaq, f. 1. Birinin qaçmasına kömək etmək, yol vermək. Səbəb olmaq; birini aradan çıxarmaq.

2. Qaçmağa məcbur etmək. Düşməni qaçırmaq//hürkütmək. Quşları qaçırmaq...”⁸³

Göründüyü kimi, “qaçırmaq” sözünün “hürkütmək” mənası hələ müstəqilləşməmişdir. Bu mənə “qaçmağa məcbur etmək” mənasına çox yaxındır, lakin az da olsa, ondan fərqlənir. Bu azacıq fərqi, həmin mənanın çalarını vermək üçün paralel işarəsindən istifadə olunmuşdur.

Lüğətin əvvəlində də göstərilir ki, paralel işarəsi “məna incəliklərini ayıran işarə” kimi işlədilir.⁸⁴ Lüğətdə bir sıra çoxmənalı sözlərin məna incəliklərini qeyd etmək üçün bu işarədən tez-tez istifadə edilir. Məsələn, “qaçaq” sözünün dördüncü mənası belə getmişdir: “4. *sif.* Sürüdən qaçan, sürüdə durmayan. *Qaçaq qoyun*//Bərk gedən, başını saxlamaq çətin olan. *Qaçaq at*”.⁸⁵

Burada xatırltmaq lazımdır ki, sözün məna çaları ilə onun fərdi mənası arasında mühüm fərq vardır. Sözün məna çaları ümumxalq səciyyəsi daşıyır, hamı tərəfindən eyni şəkildə işlədilir. Sözün fərdi mənası isə yalnız bir və ya bir neçə müəllifin dilində işlənir, hər halda ümumi səciyyə daşımır. Ona görə də sözün məna çaları paralel işarəsindən sonra olsa da, lüğətlərdə qeyd edilir, fərdi məna isə lüğətə düşmür.

Fərdi mənalar dilçilikdə mətni (kontekstual) məna da adlandırılır. Buraya qədər göstərilən bütün mənalar (məna çaları da daxil olmaqla) birlikdə sözün məna strukturasını təşkil edir. Lakin mətni mənalar bu məna strukturasına daxil deyildir. Mətni məna yalnız müəyyən mətn ilə əlaqədar işlənən mənadır ki, başqa mətnlərdə bu mənaya təsadüf edilmir. Sözün mətni mənası həmin sözün məcazi işlənməsi ilə bağlıdır. Bu və ya digər müəllif sözün ümumxalq dilindəki mənada deyil, öz istədiyi, lazım bildiyi mənada işlətməyə cəhd edir, sözü öz məqsədinə tabe etməyə çalışır,

⁸³Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, səh. 455.

⁸⁴Yenə orada, səh. 23.

⁸⁵Yenə orada, səh. 454.

ona subyektiv mənə verir. Halbuki sözlər əslində obyektiv mahiyətə malikdir. Sözü mənəni mənəsi fərdi mənədir. Odur ki, mənəni mənə dilin bütün üslublarına nisbətən bədii üslubda geniş yayılmışdır. Şeirdə bu mənə daha əsas sayılır. Məsələn, şairlər “azadlıq, “ay” sözlərinə aşağıdakı mənaları verirlər.

1. *İnsan azadlıqdır, azadlıq insan.*

(S.Vurğun)

2. *Ay – sarışın kəndli qızı,*

Yaşıl sular – yellincək.

Nazlı-nazlı gülümsəyir

Dalğalara minərək

(R.Rza)

Halbuki heç bir lüğətə həmin sözlərin qeyd olunan mənaları düşə bilməz. Məsələn, “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə “azadlıq” sözü heç də “insan” sözü ilə şərh edilmir. Burada “azadlıq” sözünün maddəsində deyilir: “*Azadlıq, is. 1. Hər hansı bir sinfin, yaxud bütün cəmiyyətin və ya onun üzvlərinin ictimai-siyasi həyatına və fəaliyyətinə mane olan sıxıntı və məhrumiyyətlərin olmadığı hal, müstəqillik...*”

2. Ümumiyyətlə, bir şeydə və ya hərəkətdə heç bir məhdudiyyət və sıxıntının olmaması; sərbəstlik...”⁸⁶

Yaxud “ay” sözü lüğətdə “sarışın kəndli qızı” mənəsində deyil, “göy cismi” mənəsində şərh edilir. Lüğətdə göstərilən mənalar obyektiv və sözü əşyavi-məntiqi mənəsi olduğu üçün fərdlər tərəfindən başqası ilə əvəz edilə bilməz. Sözü fərdi-şairənə mənaları subyektiv olduğundan müxtəlif fərdlər tərəfindən və ya müxtəlif məqsədlərlə eyni adam tərəfindən müxtəlifləşdirilə bilər. Məsələn, həmin şeirdə “ay” sözünü “sarışın kəndli qızı” hesab edən şair, başqa bir şeirdə bunu başqa şəkildə mənalandıra bilər. Deməli, fərdi-şairənə mənə elmi cəhətdən səhvdir. Bu mənə yalnız bədii qanunlar nöqtəyi-nəzərindən özünü doğrulda bilər. Hətta eyni bədii əsərlərdə eyni bir sözə ən müxtəlif mənalar verilə bilər.

⁸⁶Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, səh. 61.

Məsələn, R.Rzanın “Din, ümid, inam” şeirində “inam” sözüne aşağıdakı mənalar verilmişdir:

İnam – inad!

İnam – məqsədli həyat!

İnam – qüdrət!

İnam – sahilsiz məhəbbət!

İnam ümidim olub, dinim olub.

Fərdi, mətni mənani anlamaq, dərk etmək üçün düşünmək, baş sındırmaq lazım gəlir. Bu mənə kollektiv təcrübədə qəbul olunmadığı üçün çətin dərk edilir. Yuxarıdakı şeirdə ayın dalğalara minməsini, həm də “nazlı-nazlı” gülümsəməsini dərk etmək üçün “sarışın kəndli qızı”nın yelləncəyə minməsini təsəvvürə gətirmək lazım gəlir. Nəzərə almaq lazımdır ki, sözün fərdi, mətni mənası onun əşyavi-məntiqi mənası əsasında meydana çıxır və bu sonuncu mənaya tabedir. Yəni mətni mənə nə qədər fərdi və ixtiyari olsa belə, əsas mənadan ayrıla bilməz. Sözə istənilən mənani vermək olmaz. Çünki söz ixtiyari deyildir. Adamların ünsiyyət ehtiyacı məcbur edir ki, sözü danışan da, dinləyən də eyni mənada anlasın. Yoxsa bir sözü deyib, başqa sözü düşünmək ünsiyyətə mane ola bilər. Belə hal yalnız tapmaca üçün əlverişlidir. Halbuki dil tapmaca üçün, yəni əyləncə üçün yox, ünsiyyət üçün yaradılmışdır. Odur ki, söz əsl, ümumxalq mənasına müvafiq işlədilməlidir.

Klassik şeirin əsas əlamətlərindən biri isə sözün belə fərdi mənada işlədilməsidir.

Gecələr gözlərim xəbə görməmək

Ol siyəh nərgizi-məstanədəndir

(M.P.Vaqif)

Şair əslində gül adı olan “nərgiz” sözünü “göz” mənasında işlətmişdir ki, bu mənə yalnız poeziyada ola bilər, onu həmin mətndən ayırmaq olmaz. Məsələn, *onun nərgizi /gözü/ qaradır, nərgizi /gözü/ yaxşı görmür* və s. demək olmaz.

Burası da var ki, əslində şairin qabiliyyəti, bacarıq və məhərəti onun sözə fərdi mənə verə bilməsi ilə ölçülür. Sözə sahib olma prinsipi burada özünü göstərir. Söz sənətkarı sözə fərdi mənə

verə bilirsə və buna müvəffəq olursa, bu hal onun üçün nailiyyət hesab olunur. Sözü hamının işlətdiyi əşyavi-həqiqi mənadan istifadə ilə bədii əsər yazmaq olmaz. Sənətkar sözü fərdiləşdirdiyi üçün müəyyən söz və ya ifadəni eşidəndə “Bu filankəsin sözüdür” deyirlər. Məsələn, “ölülər” dedikdə biz bu sözün müvafiq mənasının C.Məmmədquluzadə tərəfindən yaradıldığını bilirik.

Məlumdur ki, dil fikir mübadiləsi vasitəsi olmaqdan əlavə, həm də insan hisslərinin, emosiyalarının ifadə vasitəsidir. Emosiyaları ifadə etmək üçün dildə müxtəlif vasitələr (intonasiya, müəyyən söz qrupları, ifadə tərzii və s.) vardır.

Müxtəlif leksik qruplarda emosionallıq dərəcəsi müxtəlif olur. Elə sözlər var ki, onlar özlüyündə bir söz kimi emosionallıqla əlaqədar deyill, bəlkə sadəcə hiss-həyəcan, emosiya adlarını bildirir: *sevgi, zəhmət, nifrət, aclaf* və s. tipli sözlərin özündə emosionallıq yoxdur.

Emosional leksikaya o sözlər daxildir ki, onların leksik mənasında ifadə olunan əşya və hadisələrə nmüəyyən hissi münasibət bildirilir. Bəzən də bu münasibət xüsusi şəkilçilər vasitəsilə ifadə edilir.

Sözün sabitləşmiş emosional mənası obyektiv dəyəərə malikdir, onun emosional çalarlıq kəsb etməsi isə müəyyən konkret şəraitlə, subyektiv amillərlə əlaqədardır. Məsələn, *körpə, uşaq* sözlərinin emosional mənası ümumxalq səciyyəlidir. Lakin subyektiv hisslərin təsiri ilə ana öz böyümüş, yekəlmiş övladına bu sözləri aid edirsə, burada söz subyektiv mənada işlənmiş olur.

Sözə sabitləşən emosional mənaları müəyyənləşdirməkdə o sözü sinonimi ilə qarşılaşdırmağı zəruri hesab edirlər: cırtıdan – kiçik, yabı – at, zırpı – iri.

Bəziləri sözü işlədərkən onu öz subyektiv hisslərinə tabe etməyə çalışır, ona fərdi mənə verir və beləliklə, söz nitqdə ümumi semantikasından fərqli mənada işlədilmiş olur.

MƏNA DƏYİŞMƏLƏRİ

Tarixi inkişaf prosesində sözlərin mənasında baş verən dəyişiklikləri müşahidə etmək üçün qədim dövrlərə məxsus materialların, ədəbi-bədii abidələrin leksik tərkibinə diqqət yetirmək lazımdır. Məna dəyişmələrini bilmək tarixi abidələrin dilini düzgün qavramaq, dərk etmək üçün də zəruridir.

Sözün mənacə dəyişməsindən bəhs açrkən iki cəhəti fərqləndirməliyik: 1) yeni mənanın yaranma səbəbi; 2) yeni mənanın yaranma üsulu.

1. Yeni mənanın yaranma səbəbi dilin özü ilə bağlı deyildir, dilxarici faktordur, yəni cəmiyyətin ehtiyacıdır. Mənanın yaranma üsulu hər bir dilin daxili qanunları ilə, onun sisteminə məxsus xüsusiyyətlərlə əlaqədardır.

Tarixi-ictimai faktorların təsiri ilə yaranan yeni əşya və hadisələri müvafiq şəkildə adlandırmaq zəruriyyəti meydana çıxır. Yeni əşya və hadisələri adlandırmaq üçün müxtəlif üsullardan istifadə edilir ki, bunlardan biri də sözün yeni mənada işlədilməsidir.

Dildə mövcud olan sözlərin müəyyən əlaqə əsasında yeni anlayışları bildirməsi hadisəsi semantik derivasiya adlanır: *quş* (quş qoymaq ifadəsində), *pəncərə* (dərs cədvəlində), *kəsilmək* (imtahanda).

Meydana çıxmış yeni anlayış, əşya ilə dildə əvvəlcədən mövcud olan anlayış, əşya arasında müəyyən assosiativ əlaqə yaratmaqla sözlərin mənası genişləndirilə bilər.

Bütün bu yeni mənalar yeni meydana çıxan əşya və hadisələri bilavasitə adlandırmaq ehtiyacı ilə əlaqədar yaradılmışdır. Lakin yeni mənalar heç də həmişə obyektiv aləmin əşya və hadisələrini adlandırmaq ehtiyacı ilə əlaqədar olmur, bəzən də mövcud əşya və hadisələri yeni, ekspressiv şəkildə adlandırmaq zərurəti ilə əlaqədar olur.

Bu proses müxtəlif şəkildə baş verə bilər. Səciyyəvi peşə-sənət sözlərinin, habelə jarqonların mənaları ədəbi dilə daxil edilir, kitab sözləri məna alıb genişləndirilir və s.

Hər sadə, mürəkkəb cümləmizin də
Əzəl *mübtədası* partiyamızdır.

(S.Rüstəm)

Şair mübtəda termininə səciyyəvi emosional-ekspressiv mənəna daxil etmiş, məhdud dairədə işlənən bir sözün ümumxalq səciyyəsi kəsb etməsinə təkan vermişdir. Bədii əsərlərdə belə misallar çoxdur.

Beləliklə, dildə semantik dəyişmələrin iki başlıca (dildaxili və dilxarici) səbəbi vardır və əslində bunları şərti olaraq fərqləndirmək lazım gəlir. Mahiyyətə isə adlandırmanın özü fərqləndirmədir.

1. Semantik dəyişmələrin başlıca dilxarici səbəbi predmet və hadisələrin dəyişməsidir. Bundan başqa, o dildə danışanların tərkibində baş verən dəyişmələr də sözün mənasının dəyişməsinə bais olur ki, bu da dilxarici səbəblərdəndir. Bu halda real həyatda dəyişmənin təsiri olmur, ya da heç bir dəyişmə baş vermir. Cəmiyyətə miras qalmış bəzi dil ənənələri isə yeniləşir, dəyişdirilir. Peşə-sənət sözləri, mətbuat üslubuna məxsus ifadə tərzii ümumxalq ədəbi-bədii dilinə daxil olur, yəni dilin bütün üslublarında işlənilməyə başlayır.

2. Yeni mənaların yaranma üsulu haqqında iki konsepsiya mövcuddur: psixoloji və məntiqi konsepsiya. Psixoloji konsepsiyanın əsasını Vundt qoymuşdur. Onun zənnincə, sözdə yeni mənə psixoloji assosiasiyalar nəticəsində meydana çıxır.

Məntiqi konsepsiya XIX əsrin sonlarında H.Paul (1880) və Breal (1883) tərəfindən irəli sürülmüşdür. Dilçilikdə bu məntiqi konsepsiya daha geniş yayılmışdır.

Bununla belə göstərmək lazımdır ki, sözlərin mənəca dəyişməsi, zaman keçdikcə yeni-yeni mənələr qazanması daha qədimdən tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmiş və bu kimi dəyişikliklər haqqında maraqlı tədqiqat əsərləri meydana çıxmışdır. Lakin həmin dəyişmələrin ümumi prinsipləri 1825-ci ildə Reyziq tərəfindən işlənilib hazırlanmış və sonrakı tədqiqatçılar tərəfindən genişləndirib dərinləşdirilmişdir.

Ümumiyyətlə, mənanın üç şəkildə dəyişməsi müəyyən edilmişdir: məna genişlənməsi, məna daralması və məna köçürülməsi.

1. Məna genişlənməsi. Bu termin sözün adlandırma funksiyasının genişlənməsini bildirir.

Söz və ya söz birləşməsi dar ixtisası və ya xüsusi terminoloji mənanı bildirməkdən çevrilib, ümumxalq dilində işlək olan ümumi ədəbi dilə məxsus məna kəsb edir. Məsələn, riyaziyyata məxsus mənfi, müsbət terminləri mənaca genişlənməmişdir: “mənfi təsir oyadır”, “müsbət münasibət bəsləyir”.

Müxtəlif sənət, peşə, məşğuliyyət forması və s. ilə əlaqədar söz və ifadələrin ümumxalq danışığı dilinə keçməsi həmin vahidlərin mənaca genişlənməsini əks etdirir.

Qədim astrologiya ilə əlaqədar: “ulduzu parlammaq”, “bəxt ulduzu”, “ulduzu batmaq” (sönmək) və s.

Dənizçiliklə əlaqədar: Sizin yanınızda *lövbər salmaq* olar? (S.Rəhman).

Nərd oyunu ilə əlaqədar: “Çahar atdım, şeş gəldi” (“Aşıqlar”). Əli gətirmək.

Uşaq oyunları ilə əlaqədar: *Cikini* də bilirəm, *bikini* də. Aşığı *alçı* durub. “*Beşdaş* oynamasın mənimlə dövran” (S.Vurğun).

Qədim abidələrdə işlənən “göy” sözünün müasir dildə mənaca genişləndiyini görürük. Gültəkin abidəsində (VII-VIII əsrlər) “səma” mənasında “göy” yox, tanrı (“manpi”) işlənir. M.Kaşğarinin lüğətində (XI əsr) “göy” sözü həm rəng, həm də səma mənasında təsbit olunmuşdur iki, bu ikinci məna sonradan kəsb edilmişdir. Müasir dilimizdə bu söz daha bir məna (“göyerti”) qazanmışdır.

“Tanrı” sözü də mənasını dəyişmiş sözlərdəndir. Qədim türk dilində (VII-VIII əsrlərdə) “tanrı” sözü səma, göy qübbəsi, göy mənasında idi. Sonralar bu söz həm göy, həm də göy allahının adı mənasında işlənmişdir ki, həmin mənada Çin dilində *tiən*, Polineziya adalarında *Tandarao* şəklində özünü göstərir.

M.Kaşğari dövründə “əski” sözü köhnə mənasında işləndirdisə, müasir dildə bu söz həm də başqa mənalarda işlənir: a) *uşaq bələmək üçün parça* (köhnə olmaya da bilər); *köhnə cır-cındır* (isim mənasında).

Fars dilindən alınmış “baha” sözü əslində *dəyər, qiymət* mənasındadır və bu mənada da dilimizdə işlənir. Məs.: *Bahasına nə verim? Bahasına pul verməyib ki!*

Bundan başqa, həmin söz dilimizdə əlavə bir mənə da kəsb etmiş və beləliklə, mənəca genişlənmişdir. İndi öz dəyərindən yüksək mənada işlənən bu söz qrammatik funksiyasını da dəyişərək həm də sifət (əslində isə isim) kimi çıxış edir: *baha qiymət*.

Habelə ərəbcə “fəqir” sözü “*yoxsul, kasıb*” mənasındadır. Dilimizdə isə bu sözün mənəsi genişlənilib *sakit, yazıq, zərərsiz* mənəsi kəsb etmişdir.

Göründüyü kimi, mənənin tarixən genişlənməsi və onun məcazilik kəsb etmə yolu ilə genişlənməsi arasında müəyyən fərqlər vardır. Tarixən mənə genişlənməsi müvafiq anayışlar haqqında biliyimizin çoxalması ilə əlaqədardır. Məsələn, XIX əsrə nisbətən müasir dövrdə *atom, qan dövrəni, hava* kimi sözlərin mənəca genişlənməsi insan biliyinin inkişafı ilə bağlıdır.

Sözün məcazlaşması yolu ilə mənə genişlənməsi hadisəsi daha geniş yayılmışdır. “Getmək” feili “içmək”, “kart almaq” mənələrində işləndikdə öz mənəsini genişləndirmiş olur.

II. Mənə daralması. Bəzən bu termin əvəzinə mənə xüsusiləşməsi termini işlənir. Tarixi inkişaf prosesində söz əvvəlki mənələrindən birini, yaxud bir neçəsini tərkdir və ya ümumxalq dilindən alınıb terminoloji sistemə daxil edilir. Hər iki hal sözün mənəca daralmasına səbəb olur və bunlar müvafiq şəkildə mənənin tarixi və texniki cəhətdən daralması adlanır.

Tarixən çoxmənalı sözlər bu və ya digər mənədən məhrum olur. M.Kaşğari dövründə *hər cür dördəyahlı heyvan sürüsü* “il-xi” (“yılıq”) adlanırdısa, indi yalnız *at sürüsünə* belə deyilir. “Aş” sözü vaxtilə hər cür yemək//xörək bildirirdi ki, bunun izləri dildə və şeirdə qalmaqdadır. Məsələn, “aşını bişirmək”, “aşını, suyunu vermək” tərkiblərində söz həmin mənədadır. Lakin bu söz müasir dildə mənəca daralıb yalnız “plov” mənəsini mühafizə etmişdir.

M.Kaşğari göstərirdi ki, “keyik” əvvəllər *hər cür vəhşi (əhliləşdirilməmiş) heyvanı* bildirmək üçün işlədilirdi. Sonralar isə bu söz yalnız *əti yeyilən əhliləşməmiş heyvanları* (məsələn, dağ

keçisi və s.) ifadə etməyə başlamışdır. Müasir dövrümüzdə isə bu söz mənaca daha da daralaraq *əti yeyiən heyvanların yalnız birini – çöl ceyranını* bildirməyə xidmət edir.

M.Kaşğarının lüğətində “yemiş” sözü, *ümmüyyətlə meyvə, bəhər* mənasında işlənirdi. Müasir Azərbaycan dilində bu söz mənaca daralıb, *bəhərin yalnız bir növünü – qovun* mənasını ifadə edir. Əvvəlki mənə isə “Ağacın yemişini ye, qabığınyı soyma” atalar sözündə yaşayır.

Supa//sıpa sözünün qədim Midiya sözü “spaka” (собака) ilə eyniliyini irəli sürən Abayev əslində Herodotun məlumatına əsaslanır və *supa* sözünün vaxtilə heyvan (it, eşşək və s.) mənasında⁸⁷ işləndiyini irəli sürür. Müasir dilimizdə bu sözün də mənaca daraldığı aydındır.

M.Kaşğari dövründə eyni ərik (ürük) sözü həm şaftalı, həm ərik (абрикос), həm də gavalı anlayışlarını bildirən ümumi söz idi. Odur ki, müvafiq anlayışları dəqiq bildirmək üçün söz birləşmələrinə istifadə olunurdu: *qara ərik* (gavalı mənəsində), *sarı//sarığ ərik* (indiki ərik – qaysı mənəsində), *tuluğ//tülüg ərik* (şaftalı mənəsində). Müasir dilimizdə bu söz mənaca daralmışdır. Bəzi türk dillərində hazırda ərik yalnız gavalıya deyilir.

M.Kaşğari dövründə “don” (ton) sözü hər cür geyim, ümmüyyətlə geyim mənəsində işlənirdi. Hazırda bu söz qadın paltarının yalnız bir növünə deyilir. “Gen” sözünün vaxtilə mənaları daha çox olmuşdur. a) geniş, enli, böyük mənəsində – Tanrı böyük, altı gen; b) uzaq mənəsində – Dost dostla tən gərək, tən olmasa, gen gərək. Gen dünya başına dardır.

Müasir ədəbi dildə, əsasən, birinci mənə yaşamaqdadır. Dənışıq dilində isə bəzən *gen//böyük, yekə* sözlərinin ekvivalenti kimi işlədilir. *Gen paltar* birləşməsi heç vaxt *geniş paltar* şəklində ifadə edilmir. Yaxud *gen paltar* əvəzində *böyük paltar* demək olmaz, çünki müxtəlif mənalar ifadə edir.

Bir sıra internasional terminlərdə də mənaca daralma özünü göstərir. XIX əsrin əvvəllərində “kapitalist” sözü, ümmüyyətlə, varlı, zəngin adamı bildirirdi. Müasir dövrdə həmin mənə köhnəlmiş və

⁸⁷Gəncə dialektində “yengə” və “supa yengəsi” (mənfı çalarlıdır) vahidləri qarşılaşdırılır.

söz mənaca daralaraq “kapitalizm cəmiyyətində muzzdlu fəhləni istismar edən hakim sinfin nümayəndəsi “kimi xüsusiləşmişdir.

M.Füzulinin dilində işlənən “inqilab” sözü hər hansı dəyişikliyi bildirir...

Məni qərarım ilə qoymaz oldun, ey gərdun,

Yeridir ahım ilə versə inqilab sana.

Bu söz müasir dildə mənaca xüsusiləşib, siyasi bir termin səciyyəsi kəsb etmişdir.

Sözün mənaca daralması bəzən də semantik ixtisaslaşma (специализация) adlanır. Məsələn, *istilik, güc, at gücü, kütlə, təzyiq* kimi ümumi mənalı sözlər fizika elmində bir termin kimi işlənərkən mənaca ixtisaslaşmış olur, mənaca daralır.

Məna daralmasının bir növü də ümumi sözlərin xüsusi söz kimi işlədilməsidir.

Dildə mütəmadi olaraq ümumi sözlər xüsusiyyə, xüsusi sözlər isə ümumiyyə keçir. Bu hal isə isə insan təfəkküründə ümumiləşdirmə və diferensiallaşdırma qabiliyyətinin bir-biri ilə sıx əlaqəli şəkildə mövcud olduğunu sübut edir.

Ümumi adların xüsusiyyə keçməsinə sözün fərqləndirmə, tək-tək əşyaları bildirmə xüsusiyyəti əsas rol oynayır. Burada söz ümumiləşmiş məfhum adını bildirməyib, xüsusi adı fərqləndirməyə xidmət edir.

Hazırda xüsusi isim kimi işlənən və rayon mərkəzini (şəhəri) bildirən “Ağdam” sözü əslində ümumi anlayış bildirən “ağ dam” tərkibindən düzəldilmişdir. X.Natəvanın ulu babası Pənah xan XVII əsrdə həmin ərazidə “ağ dam” tikdirmiş, bu tərkib sonralar xüsusiləşib “Ağdam” şəkli almışdır.

Tyan-şan əvəzinə qədim türk dillərində Tanrı dağı deyilirdi. Çin dilindəki “tyan” da, türkcədən “tanrı” da *göy, səma* anlayışını bildirir.

Ümumi sözlərin xüsusiləşməsi qanunundan istifadə etməklə maraqlı bədii əsərlər yaratmaq olar. Bu əsasda yaranmış çoxlu lətifələr, məzəli rəvayətlər vardır.

III. Məna köçürülməsi. Professor B.Çobanzadə bu hadisəni “məna intiqalı” adlandırır. Məna köçürülməsinin üç növü qeyd olunur: metafora (məcaz), metonimiya, sinekdoxa.

A.METAFORA

Bu, əşya və hadisənin daxili və xarici bənzərliyinə, habelə əlamətin bənzərliyinə əsaslanan məna köçürülməsidir. Ən geniş yayılmış bu çoxmənalılıq növündə bənzər əşya və hadisələr eyni sözlə adlanır. Deməli, metafora bənzərlik üzrə məna köçürülməsidir.

Metaforanın ən sadə növü tam xarici bənzərlik əsasında yaranır. Məsələn, “ayaq” həqiqi mənada bədən üzvü kimi, metaforik mənada isə a) dayaq; b) axar suların aşağı hissəsi; c) son, axır və s. yerində işlədilir. Yaxud “baş” sözü metaforik olaraq onlarla mənaya malikdir: a) zirvə, təpə, üst; b) bir şeyin çıxıq, yumru təpəsi; c) kənar, qıraq, yan; ç) başlanğıc; d) uc, qurtaracaq; e) hörmətli yer; ə) səbəb, səbəbkar və s.

Canlılar cansız əşyalara məxsus əlamətlərlə səciyyələndirilir (cansızdan canlıya məna intiqalı); *soyuq su – soyuq nəzər* (adam, münasibət...), *думанlı səhər – dumanlı fikir, iti bıçaq – iti söz* (göz), *bişmiş xörək – bişmiş adam*.

Bəzən də cansızlar canlılara məxsus əlamətlərlə səciyyələndirilir: *qəzəbli adam – qəzəbli dalğa* (şimşək, külək...); *adam gəlir – səs gəlir*; *inək doğdu – gün (ay) doğdu*; *insan gülür – dəniz gülür*.

İbtidai insan subyektivi obyektədən tam fərqləndirə bilmirdi. Onun nəzərində xarici dünya ilə öz şəxsi “mən” i bir vəhdət təşkil edirdi. İnsan özünü kollektivdən xaricdə təsəvvür edə bilmir, özünü obyektiv aləmdən, kollektivdən ayıraraq fərqləndirə bilmirdi. Təsadüfi deyil ki, “mən” sözünün çox sonralar meydana çıxdığı göstərilir. Dünya dillərində əvvəlcə “biz” anlayışını bildirən sözlər yaranmış, sonralar “mən” məfhumu əmələ gəlmişdir.

Əslində müxtəlif metaforik intiqalların ilkin səbəbi bununla əlaqədardır. İnsan təbiəti canlandırır və nitqləndirir. Aşağıda qeyd olunan metaforalar bu əsasda yaranmışdır.

“*Yazın burnu* görünən kimi...köçüb getdik. *Yazın gözü* açılan kimi... gedəcəm soyuq bulaqların üstə” (*Q.Xəlilov*).

Səhərin gözü. Yaz başı. Qışın oğlan çağı. Dağın düşü/sinəsi. Dərənin ağzı. Bulağın gözü.

Dilimizdə bitki adları heyvan adları əsasında düzəldilir ki, bir çox dillərdə özünü göstərən bu fakt heyvandarlığın əkinçilikdən əvvəl olduğunu sübut edir: *dəvədabarı, kəklikotu, qazayağı, quşəppəyi, quşüzümü, quşarmudu, quzuqulağı, bağayarpağı, bildirçinbudu, quşgözü, danadişi* və b.k.

Metaforikləşmə nəticəsində dildə çoxlu mürəkkəb sözlər yaranmışdır: öküzbaş, danabaş, quzubaş, malbaş, qıztel, qızbirçək, lələsifət, lələüz, fətirsifət, mələksima, pəriçöhrə, pərisima, pərisurət, pəricamal, mahcamal, gülbənz, gülçöhrə, durnagöz, piyaləgöz, təpəgöz/kəlləgöz, cingöz, ceyrangöz, maralgöz, badamgöz, findıqburun, körükburun, qırğıburun, quşburun, qılınçburun, badımcanburun, qarmaqburun, təkəsaqqal, dovşanbiğ, pişikbiğ, siçanbiğ, şəşpəribiğ, buynuzbiğ, qaranquşbiğ, qələmqaş, almayanaq, moruqyanaq, çuvalağız, xəmirəğiz, arvadağız, qurdağzı, uşaqağız, ovsundil, haçadil, supaboyun, püstəqarın, dovşandodaq, kömbədodaq, qönçədodaq, lökdodaq, quşayaq, dəvəayaq, vəlayaq, həvədiş, bal-tadiş, danadiş, kəlpəysər, mayabud, quşbeyin, quşürək və s.

Metaforalar, əsasən, ismi və feili olmaq üzrə iki böyük qrupa bölünə bilər. İsmi metaforaların çox yayılmış bir növü belədir: heyvan əzələrinin adları məcaziləşərək insan əzələlərini bildirmək üçün işlədilir: *kəllə* (kəlləsi boş), *caynaq* (caynağına keçirmək), *dırnaq* (dişlə-dırnaqla qazanmaq), *qanad* (Sındı *qol-qanadım* yanına düşdü” – Aşıq Ələsgər), *kəkil* (oğlanın kəkilindən yapışdı), *quyruq* (sən onun quyruğusan).

Feili metaforalarda heyavana məxsus bir hərəkətin adı insanın müvafiq hərəkətini səciyyələndirmək üçün işlənir: *səkmək, yorğalamaq, kişnəmək, ulamaq, hürmək, yortmaq, cükküldəmək, banlamaq, nərildəmək, şöngümək, marıtdamaq...*

İnsanın səciyyəvi keyfiyyət və xüsusiyyətlərini göstərmək üçün heyvan adları metaforik mənada işlədilir: *tülkü* (hiyləgər, bic), *çaqqal* (qorxaq, xain), *ayı* (qanacaqsız, kobud), *eşşək* (qanmaz, axmaq), *öküz* (iri, kobud, anlamaz), *aslan* (qoçaq), *pələng* (igid), *canavar* (amansız, qəddar), *inək* (yekəpər, yöndəmsiz), *quzu* (aciz, azıq), *keçi* (cəld, diribaş), *maral, ceyran* (gözəl), *donuz* (pinti və qanmaz), *it* (acıdil), *at* (dözümlü).

Metafora xarici aləmin predmet və hadisələri arasındakı bu və ya digər bənzərlik əsasında meydana gəlir. Lakin metaforanın yaranması dildaxili hadisələrlə də əlaqədardır, yəni dilin leksik-semantik sistemində mövcud olan daxili əlaqələrdən asılıdır.

Dil metaforaları danışanların əksəriyyəti üçün ümumi olur. Başqa sözlə, dil metaforalarının işlədilməsi və ya anlaşılması mətn ilə əlaqədar olmur, mətndən aşlı olmur. Məsələn, insanın bədən üzvlərinin adı müxtəlif cansız əşyaları da bildirir, onlara aid olur: *baş, burun, boğaz, bel, kürək, arxa, döş, ayaq, qol, ağız* və s.

Adətən, hər xalq üçün daha maraqlı olan, onun fikrini daha çox cəlb edən predmet, hadisə adları da metaforik mənada işlədilir. Xalqın zövq və marağı isə tarixən dəyişir.

Müasir dövrdə idmanın kütləvi şəkil alması ilə əlaqədar çoxlu sözlərin metaforik mənada işləndiyi nəzərə çarpır: *heç-heç* (vaxtilə deyilirdi: “əl-ələ, baş-başa”), *bir sıfir* (“Baloğlanın xeyrinə”), (qapıdan) *qol keçirmək*.

Sovet hakimiyyəti illərində müxtəlif elm sahələrinə aid terminologiyanın məcaziləşdiyi müşahidə edilir. Yalnız bu dövrdə dilimizdə hərbi terminlər metaforik mənə almışdır: *komandir*, (biliklə) *silahlanmaq, tərək-silah etmək, səfərbərliyə almaq, hücum, yoxlama, hazırlıq* və s.

Bənzərlik əsasında mənə köçürülməsi (metafora) hadisəsi bütün dillərdə özünü göstərir. Bu ümumdil hadisəsi bütün dillərə və bütün üslublara xasdır. Müqayisə ilə metaforanı fərqləndirərəkən Yan Parandovski yazmışdır: “müqayisə olmadan da – xüsusilə nəsr əsərlərində – ötürmək mümkündür, hətta şüurlu surətdə və müvəffəqiyyətlə onu (müqayisəni) işlətməmək mümkündür... Lakin heç kəs metaforadan yaxa qurtara bilməz”.⁸⁸

Metafora insan təfəkkürünə məxsus belə bir qanunauyğunluqla əlaqədardır: hər bir yeni (hadisə, əşya...) köhnə ilə müqayisə əsasında dərk edilir.

Bir sıra dillərdə insanın müəyyən əlamət və keyfiyyətini səciyyələndirmək üçün eyni heyvan, quş adları məcaziləşdirilir.

⁸⁸ Ян Парандовский. Ахими слова. М., 1972, səh.160.

Söz /məna azərbaycanca rusca ingiliscə almanca qorxaq dovşan заяц hare Hase, Angsthase hiyləgər tülkü лиса fox Fuchs lovgə xoruz петух coek Wockel, Hahn xain ilan змея snake Schlange, qanmaz dana теленок calf Kalb.

Əlamət bənzərliyinə görə məna köçürülməsi hadisəsi bütün dillərə məxsus linqvistik hadisədir. Lakin bu hadisə hər dilin tarixi və milli xüsusiyyətləri ilə əlaqədar müxtəlif tərzdə öz ifadəsini tapır. Bu cəhətdən müxtəlif dillər arasında bənzərlik və fərqlər vardır. Məsələn, Azərbaycan və rus dillərində keçi, kosa sözləri metafora kimi dəcəl qız uşaqlarını müsbət planda səciyyələndirməyə xidmət edir. Almanca Ziege sözü isə arıq və çirkin qadın mənasında mənfi səciyyə daşıyır.

Azərbaycan dilində *bayquş* sözü metaforik olaraq bədbəxtlik, fəlakət rəmzi hesab edilsə, rus və bəzi Avropa dillərində həmin quşun adı metaforik tərzdə elm, bilik, müdriklik rəmzi hesab olunur.

Tutu (quşu) bir sır Şərq dilləri kimi Azərbaycan dilində də şirin, xoşagələn (ləhcə.avaz) mənasını ifadə etmək üçün metaforik tərzdə işlədilir. Rus və bir sıra digər dillərdə müvafiq sözün metaforik mənası boşboğaz, çərənçi, uzunçu deməkdir.

Şəhriyar məşhur “Heydərbabaya salam” əsərinə “Şərhlər və izahlar”ında yazır: “Novruz gülü” və “Qar çiçəyi” ilk baharda əriyib getməkdə olan qar altından baş qaldıran iki gözəl çiçəyin adıdır ki, birisi bənövşə rəngli libas geymiş həyalı və utancaq gəlinə bənzər; ikincisi ağ geyinmiş şən və fərəhli aşıqı xatırladır”. Bu iki çiçəkdən biri bitdiyi vaxtla (novruzgülü), digəri şəraitlə (qar çiçəyi) əlaqədar ad almışdır. “Qar çiçəyi” müxtəlif xalqlarda müxtəlif əlamətə görə adlandırılmış, hər xalq bu çiçəyin bir xüsusiyyətinə əsaslanmışdır. Ruslar çiçəyin bitdiyi yeri («подснежник» – qar altından çıxan), almanlar onun formasını Schenelglockchen – hərfən “qar zıncırovu” deməkdir, fransızlar hərəkət tərzini (perceneige – hərfən “qarı deşən, qar altından çıxan” deməkdir), ingilislər daha başqa xüsusiyyətini (snowdrop – hərfən “qar damcısı”) əsas götürmüşlər.

Müxtəlif dillərə məxsus sözlərin məcazi mənalarındakı bən-zəyiş dilin hər yerdə ünsiyyət vasitəsi, fikri ifadə vasitəsi olma xüsusiyyəti ilə əlaqədardır. Dillər arasındakı fərqlər isə hər dilin səciyyəvi inkişaf tarixinin nəticəsidir.

Dilimizdə külli miqdarda ifadələr də metaforik mənada işlə-dilir: *qara qızıl* (neft və ya daş kömür), *ağ qızıl* (pambıq və ya su), *sarı qızıl* (buğda), *yaşıl qızıl* (meşə), *mavi qızıl* (qaz), *yumşaq qızıl* (yun), *Xəzərin qırmızı qızılı* (qızıl balıq), *tarla gözəli* (qarğıdalı), *tarla bahadırı* (əmək qəhrəmanı), *mavi gəmi* (pambıqyığan ma-şın), *səhra gəmisini* (dövə).

“*Mavi gəminin* sükanı arxasında Sona Qaziyeva dayanmış-
dı” (“Kommunist”, 1972, 14 mart); “Əyriburun, sallaqdodaq, ye-
kəqarın *səhra gəmiləri* nərildəyə-nərildəyə Həcərgilə qalxırdı”
(*C.Bərgüşad*).

Bir sıra ifadələrin ilkin denotatu olmasa da, bunlar da öz ob-
razlılığına görə metaforik səciyyəvidir. “*Dilotuyemisen nədir?*”
“*Sənə qədər ağacı* əkəcəyəm!”, “*Duz ağacından* düşəsiniz hamı-
nız!”, “Xudavəndi-ələm heç bir bəndəsini bu *simsiz sazıntoruna*
salmasın” (*Ə.Haqverdiyev*).

Bəzi ifadələrin denotata malik olduğu haqda mübahisə aç-
maq olar: *quş südü*, *çörək ağacı*, *süd gölü*...

Bəzən müxtəlif səbəblərlə əlaqədar ifadənin denotatu unudu-
lur, məcazi ifadə dildə qalır. Məsələn. qeyri-müəyyən bir vaxtı
bildirmək üçün “yaşıl ayın başında” ifadəsi işlədilir. Lakin xalq
dilində “yaşıl ay” mart ayını bildirir. “Telli nənə də *yaşıl ayın* bi-
rinci çərəyində əmənköməcini görər” (*M.Süleymanlı*).

Bəzən mart ayı yenə məcazi tərzdə boz ay, bulama ayı ifadə-
ləri ilə verilir: “Marta *bulama ayı* deyirlər, aprelə *dələmə*. ...Ona
görə deyirlər ki, *boz ayın* bulaması, yaz ayının *dələməsi* (“Ədə-
biyyat və incəsənət”, 1974, 23 mart).

Dildəki roluna, vəzifəsinə görə metaforalar adlandırma və
səciyyələndirmə xüsusiyyətinə malik olur. Adlandırma metafora-
sı xarici aləmin əşya və hadisələrini adlandırmğa xidmət edir.
Səciyyələndirmə metaforası isə mövcud əşyanın əlavə səciyyəsi-
ni açmaq məqsədi güdür. Hər iki metafora növü bir dildə danışan

bütün kollektiv üzvlərinə məlum olduğundan ümumdil faktı hesab olunur, “dil metaforaları” adlandırılır. Bunlar fərdi və ya poetik səciyyəli “nitq metaforaları”na qarşı qoyulur.

“Dil metaforaları” adətən ədəbi dilin bütün üslublarında işlənən neytrallaşmış sözlər olub, müasir dildə obrasız, “quru” metaforalardır. “Müqəyyəd” adlandırılan bu metaforalar bədii vasitə hesab edilmir və adətən lüğətlərdə sözün müstəqil mənası kimi təsbit olunur. Bu metaforalar bəzən sözün həqiqi mənasını sıxışdırıb aradan çıxarır və onun yerinə keçir.

“Nitq metaforaları” isə ümumi ədəbi dilə məxsus olmayan, bir bədii vasitə kimi yalnız ədəbi əsərlərdə işlənən və lüğətlərdə müstəqil təsbit edilməyən fərdi-üslubi metaforalardır.

Üslubi metaforalardan istifadə məharəti söz sənətkarlığı ilə əlaqədar məsələdir. Üslubi metaforada aydınlıq və məqsəduyğunluq əsas olmalıdır. Nitq metaforasına nümunə olaraq “Xotdanın cəhənnəm məktubları” tərkibindəki “cəhənnəm” sözü haqqında Ə.Haqverdiyevin aşağıdakı qeydini gətiririk. “Söz yox ki, cəhənnəm özü bir mövhumı məkandır. Amma bu əsərdə “cəhənnəm” sözü “mənfi tiplər” cəmiyyəti mənasında düşünülməlidir”.

Dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində sözlərin metaforik tərzdə işlənməsinin çox böyük əhəmiyyəti vardır. Çünki bu yol ilə sözlərin məna həcmi zənginləşir, çoxmənalılıq (bəzən də omonim) yaranmış olur.

“Metafora” termini ədəbiyyatşünaslıqda da işlədilir, lakin dilçilikdə işlədilən mənadan fərqlənir. Bu termin dilçilikdə daha geniş məna daşıyır.

Ədəbiyyatşünaslıq üçün metafora məhz bədii vasitədir. Odur ki, əşya və hadisələrin adını obrazlı şəkildə bildirməyən, daxili obrazlılığı unudulmuş söz və ifadələr “müqəyyəd metafora” adlandırılır və həmin elm tərəfindən öyrənilmir. Dilçiliyi isə daha çox maraqlandıran məhz bu müqəyyəd metaforalardır.

Metafora ilə müqayisə arasında çox mürəkkəb qarşılıqlı əlaqələr vardır. Bəziləri tarixən müqayisənin, başqaları metaforanın daha qədim olduğunu söyləyirlər.

Müasir dilimizdə metaforik mənaların çoxu müqayisə əsasında meydana gəlir: “ – O yenə nə *ulayır*? – Bu dəfə *ulamır*, bülbül kimi *cəh-cəh vurur*” (A.Şaiq).

Burada “ulamaq” feili metaforik mənadadır. Bayquşa (qurda...) məxsus ulamaq xasiyyəti insana aid edilmişdir. Bu özü müqayisədir. Lakin müqayisə iki və daha artıq sözlə (bayquş kimi ulayır) ifadə edilir. Metafora isə ixtisar edilmiş müqayisədir və bir sözlə ifadə olunur. Həqiqi və məcazi mənalar bir sözdə cəmləşir. Həmin misalda “bülbül kimi cəh-cəh vurur” da müqayisədir, lakin eyni fikri “cəh-cəh vurur” şəklində də ifadə edə bilərik ki, bu zaman metafora alınır.

Müqayisədən törənən metafora bir sözlə (müqayisə isə ən azı iki sözlə) ifadə olunur. Oudur ki, metaforanı başa düşmək, qavramaq əqli gərginlik, xüsusi diqqət tələb edir. Burada sanki bir söz deyilir, başqa sözə məxsus mənə başa düşülür.

Təsadüfi deyil ki, bəzən tapmacaları metaforaya misal çəkirlər. Məsələn, “iynə” mənasını ifadə etmək üçün “Hamını bəzər, özü lüt gəzər” tapmacası vardır. Şəhriyar yazır: “İynə hamını bəzər, özü lüt gəzər”. Burada artıq həmin metafora yoxdur. Tapmacaların çətinliyi isə onların məhz fərdi nitq metaforaları əsasında düzəlməsidir.

Dil metaforaları. Bu metaforalar xalq dilində geniş yayılmışdır. Xalq dilində söz adətən birbaşa deyilmir, bəlkə dolayılıqla, obrazlı tərzdə – metaforalar tülünə bürünmüş şəkildə deyilir. Bu hal bir ariflik, qabiliyyət, yaradıcılıq hesab olunur. Metaforada xalq hikməti, kinayə və satirası da öz əksini tapır.

Bəzi metaforalar arqo səciyyəsinə malik olur. Bakıda mollalar arasında işlənən bir ifadə budur: *Gilləmə yemisən, yoxsa ağtəpə?*⁸⁹ (Yəni, küftə-bozbaş yemisən, yoxsa plov?).

Uşağın oğlan və ya qız olduğunu bilmək üçün aşağıdakı metaforik sözlərin işlənməsi maraqlıdır: “O yerlərdə adətdir, təzə

⁸⁹İ.Selvinskiyin “Babək” pyesinin tərcüməsində deyilir:

Sən özün nuş elə gəl, Afşin, əzəl,
Sonra biz pəncə vuraq *ağtəpəyə*.

uşağı olan atadan zarafatla soruşurlar: – Nəyin olub? *Çəpərhörəndir, ya çəpərsökən?*

Gülərə doğulanda da belə olmuşdu. Hidayət kişi soruşanlara el adətincə gülə-gülə demişdi:

Çəpərsökən” (“Azərbaycan gəncləri”, 1975, 15 noyabr).

Xalq uzun illər ərzində əşyavi, əyani təfəkkür dövrü keçirmişdir. Bu dövrdə sözlər öz ilkin, həqiqi mənalarında işlənilmişdir. Sözlün məcazi mənaları inkişafın sonrakı, yüksək pilləsində meydana gəlmişdir. Məcəzi mənə əşyaya dolayısı ilə (həqiqi mənə vasitəsilə) istiqamətləndiyindən onun dərk edilməsi nisbətən çətinlikdir, fikri gərginlik, düşünmək tələb edir. Xüsusilə savadsızlar, geridə qalan adamlar məcazi mənəni çox çətinliklə dərk edirlər.

C.Cabbarlının “Sevil” pyesində belə bir dialoq vardır:

“Gülüş. Sən yazıqsan, Sevil! Sən adamlara o qədər inanmışsan ki, səniin gözlərini qara pərdə örtmüşdür, mən o pərdəni yırtmaq istəyirəm. Ancaq onun dalında elə bir dəhşət durmuşdur ki, sənin o dəhşətə inana biləcəyinə inanmıram.

Sevil. Necə, necə? Təşt-tabağı sındıracaqsan?

Gülüş Təşt-tabaq nədir?

Sevil. Bilmirəm, sən deyirsən ki, pərdə-mərdəni yırtacağam, təşt-tabağı sındıracağam. Gülüş, sən allah, bir mənəni yaxşı-yaxşı başa sal görüm nə edirsən?”

Ziyalı Gülüşün obrazlı şəkildə dediyi “pərdəni yırtmaq” ifadəsini avam Sevil hərfi mənada qəbul edir, məcazi mənəni qavraya bilmir, “mənəni başa sal” deyər, müsahibinə yalvarır.

Qədim insan təbiət hadisələrini canlı hesab edir, yəni özünə bənzədirdi. İnsan özünü təbiətin bir ünsürü, bir parçası sanırdı. Onun zənnincə, bütün əşya və hadisələr də insan kimi canlıdır. Müasir insan təfəkküründən fərqli olaraq ibtidai insanın təfəkkürü konkret-hissi keyfiyyətləri ilə səciyyələnirdi. Xarici aləmin əşya və hadisələrini canlandırma və nitqləndirmənin əsas səbəbi də budur.

Metaforik mənəların bir mənşəyi də psixoloji paralelizmdir. Bu termini elmə gətirən Veselovski göstərir ki, qədim insan dünyanı dərk edərkən həmişə özünü təbiətlə qarşılaşdırmışdır. Bu

qarşılaşdırma işində sonralar sintaktik paralelizm törəmişdir. Nəticədə sintaktik paralelizmin bir üzvünə (deyə ki, təbiət hadisələri, canlıların adları olan sözlərə) aid mənə digər üzvə (insan) də aid edilmiş və metafora yaranmışdır.

Ağac əyildi sındı, igid *əyildi* öldü.
Arabani at aparmır, arpa *aparır*.
Atasını tanımayan, allahını da *tanımaz*.
Ayaq getməsə, əl də *getməz*.
Boynunu böyütməkdənsə aqlını *böyüt*.
İgid ağzını açmaz, əlini *açar*.

İkinci hissədə paralelizm əsasında işlənən feillər metaforalardır.

Tədqiqatdan məlum olur ki, sözün metaforik mənə alması üçün dilimizin sintaktik strukturunda imkanlar genişdir.

Nitq metaforaları. Klassik poeziyada sözün məcazi mənada işlədilməsinə çox mühüm əhəmiyyət verilir, məcazi dil yüksək qiymətləndirilirdi. Bu cəhətdən Aşıq Ələsgər hər bir aşıqda belə keyfiyyətlər görmək istəyirdi:

Dediyi sözlərin qədrini bilə,
Məcəzi danışa, məcazi gülə.
Kəlməsindən ləl-gövhər tökülə,
Tamam sözü müəmmalı gərəkdir.

“Məcəzi danışmaq”, “müəmmalı söz” bütün klassik poeziyanın başlıca xüsusiyyətlərindəndir. Bu poeziya metaforik poeziyadır. Şairanə (poetik, fərdi) metaforalar bu poeziyada baş alıb gedir. Nəsimi, Füzuli və başqa şairlərimizin bir sıra şeirləri yalnız metaforalardan təşkil olunur. Məsələn, Nəsiminin aşağıdakı şeirində birinci bir neçə sözü çıxmaq şərtilə qalan bütün vahidlər məcazi (metaforik) mənada işlədilmişdir:

Nigarım, dilbərim, yarım, ənisim, munisim, canım,
Rəfiqim, həmdəmin, ömrüm, rəvanım, dərd də dərmanım.
Şəhim, mahım, dilaramım, həyatım, dirliğim, ruhim.
Pənahım, məqsədim, meylim, muradım, sərvərim, xanım.

Qəmərçöhrəm, pəriruyum, zərifim, şuximü şəngim,
Səmənbuyim, güləndamım, səhisərvi-gülüstanım...

Klassik poeziyaya məxsus bir sıra sözişltnə keyfiyyətləri aşıq şeirinin dilinə çox güclü təsir göstərmişdir ki, bunlardan biri də obrazlı poetik metaforalardan bol-bol istifadə edilməsidir. Məsələn, Aşıq Ələsgərin şeiri də həmin tipli metaforalarla zəngindir: *Yanaqların güldü solmaz. Qaşın cəllad, gözün almaz. Şəkər sözü, şirin dili. Gümüş bilək, nazik əli...Dişin durdu, dilin qənddi. Dodaqların məzə, Kəhlik. Alma yanaq, gülgəz yanaq, büllur buxaq. Qəddi kaman, almaz kiprik, qələm qaş. Camalındı şəmsi-qəmər. Ağzı şəkər, ləbi qəndim... Dodağın qonçaadı, dişlərin sədəf. Zülfi şahmar, mina gərdən mötədil. Ləb qonça, diş inci, yanaqlar lala. Çəkilib qaşların yay, Sarıköynək. Tuti dilli, sərv boylu Salatın! Bir yaqut yanaqlım, yasəmən xallım, Dəhanı kövsərlim, dodağı ballım.*

Klassik metaforaların çox böyük hissəsinin mürəkkəb sözlər şəklində çıxış etməsinin müəyyən səbəbləri vardır. Əvvələn, bu kimi sözlərin sayəsində fikri qısa və yığcam şəkildə ifadə etmək, uzun təsvirlər əvəzinə az söz işlətmək mümkün olur. Hələ vaxtilə Demetriy göstərirdi ki, mürəkkəb sözlər öz tərkibinin səciyyəsi sayəsində eyni zamanda həm əlvanlıq, müxtəliflik yaratmaq, həm əzəmət, vüqar mənə çalarlarını ifadə etmək, həm də yığcam yazmaq (bütöv bir ifadə və ya cümlə əvəzinə bir söz işlənilir) işinə çox kömək edir. İkincisi, bu sözlər danışanın obyektə münasibətini də əks etdirir. Isimlərin əvvəlinə gələn təyinlər öz təyinlənənləri ilə birləşərək bir leksik vahid yaradır ki, əvvəllər müəyyən məqsədlə işlənmiş olan bu təyin indi mürəkkəb sözün tərkibində əvvəlki mənasını az və ya çox dərəcədə saxlayır. Məhz obrazlılıq və yığcamlıq xüsusiyyətlərinə görə klassik sənətkarlar mürəkkəb söz şəklində olan metaforalardan geniş istifadə edirdilər.

Klassik poeziyada *mələksima* tipli metaforik sözlər yığcamlıq və obrazlılıq əldə etməkdə əlverişli vasitə sayılırdı. Bu söz “siması mələkin siması kimi gözəl olan” birləşməsinin yerində işlənərək, semantikaca ona bərabərdir.

Gözəlin, məhbubənin keyfiyyətlərini ifadə etməkdə aşağıdakı metaforalar əvəzsiz bədii təsvir vasitələri olmuşdur: *margeysu, mələkmənzər, ənbərinxət, məhmənzər, məhtəlat, gəncinəcəmal, xubsurət, fəriştəsurət, xurşidsifət* və s.

Aristotel öz “Poetika”sında yazırdı ki, mürəkkəb sözlər hər şeydən əvvəl tərif, mədhnamə yazmaqda işə çox yararır.

Klassik-poetik metaforalar janr metaforaları da adlandırıla bilər. Bu metaforaların fərdi-üslubi səciyyəsi zəifdir.

Müasir poetik metaforalarda fərdi yaradıcılıq xüsusiyyətləri daha qabarıq tərzdə nəzərə çarpır. Odur ki, realist şairlərin fərdi üslubunu müəyyənləşdirməkdə onların işlətdiyi metaforalara əsaslanmaq mümkündür.

Səciyyələndirmə məqsədi güdən poetik metaforalar bədii dildə bəzən həddən artıq mürəkkəbləşdirilir ki, bütün bunlar sənətkarın fərdi yaradıcılıq qabiliyyəti və fantaziyası ilə əlaqədar olur. Belə mürəkkəb metaforalar oxucunun diqqətini denotatdan uzaqlaşdırıb, sözlərin özünə – onların metaforik mənasını qavramağa doğru yönəldir.

Hər səhiqəd cilvəsi bir şeyli-tufani-bəla,
Hər hilaləbru qaşu bir sərxəti-məşqi-cünun.

(Füzuli)

Adətən, metaforik məna həqiqi məna əsasında meydana gəlir, sözün çoxmənalılığa səbəb olur. Həqiqi mənadan ayrılmış metaforik mənanı yenidən həqiqi mənaya qaytarmaqla sözdə satirik-metaforik məna yaranır. “Tərsinə metafora” adlandırıla bilən bu üsuldən daha çox satirik əsərlərdə istifadə edilir. M.Ə.Sabirin aşağıdakı şeirində metaforik mənalər yenidən həqiqi mənaya çevrilir və “gülməli” bir obraz yaranır. Bu şeirə aid olan məşhur karikatürə də sözlərin həqiqi mənasına (metaforik mənadan dönüb gəlmiş həqiqi mənaya) əsasən çəkilməlidir.

Ey alnın ay, üzün günəş, ey qaşların kaman!
Ceyran gözün, qarışqa xəttin, kakilin ilan!...

Əlbəttə, buradakı sözlər həqiqi mənada deyil, metaforik mənada işlənmişdir. Lakin bunların fərqli cəhəti “tərsinə metafora” olmasıdır.

Adətən, xalqlar ən qədim, yazıyaqədərki dövrlərdə fikri metaforik şəkildə əşyalar və hərəkətlər vasitəsilə ifadə edirdilər. Sonralar əşya metaforaları əsasında ismi metaforalar, hərəkət metaforaları əsasında feili metaforalar meydana gəlmişdir. Müasir dilimizdə ən çox isim və feillər metaforik mənada işlənir.

Əşya metaforaları. Hər xalq bir sıra müxtəlif əşyalardan ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə edir.

Azərbaycanlılarda alma bir həyat rəmzi, sevgi, məhəbbət əlaməti hesab olunur. Uşağı olmayanlara (nağıllarda) dərvişlər alma verir. Sevgilinin alma atması, alma payı məhəbbətin ifadəsidir. Nağıllarda qocalar alma yeyib gəncəşirlər.

Şəxsin önünə (qabağına və ya ayağının altına) atılan dəsmal (qadın ləçəyi) bir yalvarış, məğlubiyyətin etiraf edilməsi və bağışlanmanın xahiş eilməsidir.

Təqdim edilən gül sevinc, şadlıq, məhəbbət ifadəsidir. Bostana atılan daş – bir kəsə satmaq əlamətidir.

Əşya metaforalarından nağıllarda, rəvayətlərdə çox istifadə olunur (“Dərzi şagirdi Əhməd”, “Üç şahzadə” və s. nağıllar). “İlyasın nağılı”nda qız oğlana qayçı, kağız, quran, nar, bir top iynə göndərir. Bunların (metaforik) mənası belə imiş: “Sən sirr saxlaya bilirsənmi?” Oğlan iynələri bir-bir nara sancır, kağızı qayçı ilə doğrayır, quranı öpür. Bunların (metaforik) mənası belə imiş: “Qurana and içirəm ki, bədənimi oxlasalar da, ətimi tikə-tikə kəsələr də, heç kimə sirr vermərəm”.

Xatırlatma məqsədi güdən bir sıra əşyalar da ünsiyyətdə metaforik mənə kəsb edir. Bir işi, söhbəti, əşyanı xatırla(t)maq, yada salmaq, yadda saxlamaq üçün istifadə olunan (mnemonik işarələr) əşya metaforası funksiyası qazanır. Məsələn, ələ bağlanan sap, dəsmala vurulan düyün, bıçaq, daraq və s. belə metaforik mənə bildirir.

Gənc qızlara üzük verilməsi nişanlanma əlamətidir. Körpəlikdən nişanlanan uşaqların beşiklərinin kərtilməsi (“beşik-kərtmə//beşik-kəsmə//göbək-kəsmə adaxlı”) də əslində xatırlatma metaforasıdır.

Məlumdur ki. Azərbaycanda xalq təbabəti hər şeyi istilik və soyuqluq deyə iki yerə bölür: *isti ot, şirniyyat* – istilik, *qarpız, kartof* – soyuqluqdur.⁹⁰

Göründüyü kimi, müvafiq şəkildə əşya metaforaları yarandırmışdır.

Jest metaforaları. Metaforanın bu növü müxtəlif bədən hərəkətləri ilə əlaqədar mənə və ya fikir ifadə edilməsindən ibarətdir. Jestlər çox müxtəlifdir. Bunların yalnız müəyyən hissəsi rəmzi-metaforik səciyyə daşıyır.

İnsan əzələlərinin hərəkəti elmdə kinetik hərəkət adlanır. Bu hərəkətlər şərti və şərtsiz olmaqla iki yerə bölünə bilər. Şərtsiz hərəkətlər insanın bioloji və əməklə əlaqədar hərəkətləridir. Şərti kinetik hərəkətlər işarə funksiyasına malik olan və ünsiyyətdə rol oynayan hərəkətlərdir. Bədən və onun əzələri də sözlü (verbal) dil vahidləri kimi kommunikativ səciyyə daşıya bilər. Bu haqda söz sənəkarlarının maraqlı müşahidələri çoxdur.

“Gözlərin ifadə etdiyi fikri sözlə demək çox çətindir” (İ.Hüseynov); “Məni görcək qaş-göz atır, Hüsn-cəmalı yaxşıdır” (Mahnıdan); “Qaşını oynatdı, gözündən güldü” (Aşıq Ələsgər); “– Görərsiniz, bir iş çıxacaq!” – deyib mənalı-mənalı başlarını tərpedənlər, gözlərini dolandıranlar az deyildi (M.İbrahimov).

Məlumdur ki, insanlar arasında ünsiyyət və fikir mübadiləsi işində başın, bədənin, göz-qaşın hərəkətləri, üzün mimikası da mühüm funksional kommunikativ əhəmiyyət kəsb edir.⁹¹ Bu işdə əl hərəkətlərinin rolu daha böyükdür. Hətta bir sıra hallarda “jest” dili əvəzinə “əl-hərəkət” dili terminindən istifadə olunur.

Jestləri avtosemantik (müstəqil) və sinsemantik (köməkçi) olmaqla iki yerə bölmək mümkündür. Avtosemantik jestlər sözlərin

⁹⁰Bax: “Maarif və mədəniyyət”, 1927 №4-5, səh. 62.

⁹¹Bax: P.О.Якобсон. Да и нет в мимике. «Язык и человек», М., 1970.

köməyi olmadan işlənirsə, sinsemantik jestlər mütləq sözlü (verbal) mətn ilə müşayiət edilməlidir. Başqa sözlə, birincilər müstəqil kommunikativ vahid keyfiyyəti daşıyır, ikincilər kreollaşmış məlumatın tərkibinə (jest+ sözlü mətn) daxil olur. Kreollaşmış məlumat daxilində jest ya sözlə ifadə edilən fikri nəzərə çarpdırır, aktuallaşdırır, ya ekspressiv cəhəti şiddətləndirir, ya da ifadənin mənasındakı fərqləri göstərir, habelə onları tamamlayır.⁹²

Avtosemantik jestlər: “Mollanın arvadı işi belə görəndə ağzını açıb, gözünü yumur” (“Molla Nəsrəddin lətifələri”); “Molla dönüb baxır ki, keçi yoxdur. Bir əli olur, bir başı” (Yenə orada); “Bir əlini ürəyinin üstünə qoymuş, o biri əlinin şəhadət barmağını gicgahına dirəmişdi” (Anar).

Sinsemantik jestlər: “Əlin əlinə çaldı, ağladı” (“Dədə Qorqud”dan); “Əlini dizinə vurub heyifsiləndi” (Ə.Sadıq).

Ş.Balli dilin tələffüz edilməyən ünsürlərinə intonasiya, nida və mimikaları daxil edir. O göstərir ki, jestlər, bədən hərəkətləri, poza və üzün mimikası da dilin digr i^oarələri kimi müəyyən və ümumi məqbul məna ifadə edir. Nə qədər fərdi formalarda çıxış etsə də, mimika hər bir dil kollektivində ənənə ilə əlaqədardır. Habelə nitqdə jestlər cümlənin ekvivalenti rolunu oynayır: iki cür – “nida” və modallıq bildirən jestlər fərqlənir. *Çiyinlərini çəkmək* – “bunun məna dəxli yoxdur”, *qaşqabaq tökmək* – “Mən bundan əsəbiləşirəm” deməkdir... “Normal tərzdə formalaşmış dillərdə jest yalnız nitqi müşayiət etməklə ən çox köməkçi funksiya daşıyır”.⁹³

Nitqdəki funksiyasına, işlənmə xüsusiyyətlərinə və mənalara görə jestləri üç qismə bölmək mümkündür: emosional jest, təsviri jest və rəmzi jest.

Nə qədər fərdi keyfiyyətlərə malik olsa da, emosional jestlər həm də ümumi, hamının anlaya biləcəyi məzmunla malik olur. Odur ki, bunların sözlə müşayiət edilməsinə ehtiyac qalmır. Bunların sözlə ifadəsi isə dildə frazeologizmlər, metaforalar şəklində

⁹²*Bax:* Русская разговорная речь, М., 1973, səh. 481.

⁹³Ш.Балли. Общая лингвистика и вопросы французского языка. М., ИИЛ, 1955, səh. 51.

mövcud olur: *barmağını dişləmək* (heyrətlənmək), *əl elmək* (çağırmaq, aparmaq), *dil çıxarmaq* (yalvarmaq), *dil göstərmək* (qəzəbləndirmək), *əl açmaq* (dilənmək), *dirsək göstərmək* (acıq vermək), *əlinə çöp vermək* (üstünlüyünü nümayiş etdirmək), *dişinə vurmaq* (yoxlamaq), *dodaq büzmək* (bəyənməmək), *dilini dişləmək* (acıqlanmaq), *qulağını burmaq* (cəza vermək), *qulağını kəs-mək* (aldatmaq), *göz ağartmaq* (acıqlanmaq), *gözünü qıymaq* (diqqətlə baxmaq), *papağını göyə atmaq* (sevinmək), *papağını yerə çırpmaq* (kədərlənmək, qəzəblənmək), *papaq elmək* (köməyə çağırmaq), *ağzı açıla qalmaq* (təəccüblənmək), *ağzının suyu axmaq* (istəmək), *boynunun ardını qaşımaq* (utanmaq), *əlini vermək* (and içmək), *barmaq silkələmək* (hədələmək), *əlini dizinə vurmaq* (peşmançılıq bildirmək).

Emosional jestlərin ifadəsi dildə frzeologizmlər şəklində sabitləşib yaşayır. Başqa sözlə, həmin jestlər təsvir olunduqda oxucu (dinləyici) müvafiq anlayışı dərk edə bilər. Əlavə sözlə izaha (verbal) ehtiyacı olmayan belə avtosemantik jestlər də çox yayılmışdır: “O qədər şey danışacağam ki, *ağızları açıq qalsın*” (*N.Süleymanov*). “Yaxşı oxuduğuna görə bütün məktəbdə onu *barmaq-la göstərirdilər*” (*Ə.Əylisli*); “Şamxalın rəngi qaçdı. *Bığlarının ucunu ağzına alıb çeynəməyə başladı*” (*İ.Şıxlı*); “Həcər xanım *barmağını* naməlum atlıya *silkələdi*” (*C.Bərgüşad*); “Şəhər hakiminin *qulağını kəsəcəyəm*” (“*Molla Nəsrəddin lətifələri*”); “*Əlin vurub dizinə*, indi gəlib özünə” (“*Atalar sözü*”); “Sən gərək bu motal papağını gündə yüz dəfə *göyə atıb-tutasan*” (*C.Bərgüşad*).

Bununla yanaşı göstərmək lazımdır ki, nitqdə çox zaman jestin özünün və onun dil faktları ilə izahının yanaşı gəldiyi də müşahidə edilir. Bu yol ilə müvafiq jestin və ya məlumatın, dil faktının emosionallığı şiddətləndirilir.

“*Dil çıxarıb yalvarır*” (*Ə.Sadıq*); “*Əl açıb dilənirdi*” (*Ə.Sadıq*); “*Barmağını dişlib əz təhəyyür*” (*Xətai*); “O *əlini mənə ver, gəl and içək, əhd-peyman bağlayaq*” (*M.İbrahimov*); “Qaravaşlar *barmaqlarını dişləmiş*, “nə isə var” – deyib düşünmüşdülər” (*M.İbrahimov*); “Utandığımdan *boynumun ardını qaşığı olmu-*

şam” (R. Həmzətov); “Hirsimdən dodaqlarımı çeynədim” (N.Süleymanov); “Süleyman peyğəmbər barmağını dişləyir. Bayquşun nəyə işarə elədiyini başa düşür” (M.İbrahimov).

Təsviri jestlər mətn, situasiya ilə əlaqədardır, ümumi mətn-dən kənarında alınıb şərh edilə bilmir. Məsələn, “papağını qabağına qoymaq” ifadəsi ayrılıqda müstəqil şəkildə işlənmir, bu tərkib yalnız fikirləşmək, düşünmək feilləri ilə birlikdə çıxış edir: “*Evdə papağını qabağına qoy, mən dediklərimi əməlli-başlı fikirləş*” (İ.Şıxlı); “Biz də bir dəfə oturub, *gecə papaqlarımızı ortalığa qoyub bir fikirləşək*” (C.Məmmədquluzadə); “Adam *papağını qabağına qoyur fikirləşir*” (Anar).

Təsviri jestlər daha çox əllərin və barmaqların fəal iştirakı ilə əlaqədar olur: “Kərbəlayı Cəfər *barmağını qarğış tökən çobançoluğa silkələyirdi*: – Rədd olun!” (C.Bərgüşad); “Baş *barmağını şəhadətlə orta barmağının arasından çıxarıb deyir*” (Ü.Hacıbəyov); “*Bu başdan deyirəm – otuz baş erkək gətirəcəksiniz – bax, bu bir, – Xanəli şəhadət barmağını qatladı*” (C.Bərgüşad); “Ba-har dörd barmağını yumub, baş barmağını göstərir: – *Ala, göstərdim a, gör nə tez baxır?*” (Ə.Haqverdiyev); “*Qarı...şəhadət barmağını baş barmağına sürtüb deyir*: – Pul, pul, pul! (S.Rəhimov); “*Usta Qiyas baş barmağıyla şəhadət barmağını bir-birtinə sürdü*: – Əlbəttə, bilirəm ki, pulsuz-pənəsiz iş aşmaz” (S.Rəhimov); “*Bu üç. Bu dörd, bu beş... Bu minvalla İmaməli kişi bəzən coşub onacan sayırdı və hər saydıqca barmağının birini bükürdü*” (Ə.Əylisli).

Ümumiyyətlə, jestlər ən çox əlin iştirakı sayəsində kommunikasiya vahidi olur: “*Yalan deyirəmsə, bax, bu ölsün!*” – deyib *dostum əlini şappıltı ilə üzünə vurdu*” (N.Süleymanov); “Tahirin dənizdən nə halda xəstəxanaya gətirildiyini təsvir eləyən sətirləri eşidərkən Gülsənəm *iki əlini zərblə başına çırpdı*: – Vay, kül mənim başıma!” (M.Hüseyn); “*Həsən əlini Samvelin çiyinə qoydu*: – Bilirsən, Samvel! Qonaq ev sahibinin gülüdür” (“*Kommunist*”, 1971, 19 noyabr); “*İxtiyar sahibləri əllərini döşlərinə vurub dedilər ki, biz yadan arıyıq, sudan duru*” (“*Kommunist*”, 1972, 9 aprel); “*Gözəl əlini dodaqlarına apardı*: – Bir az yavaş, uşağı

indicə yatırtmışam” (*C.Bərgüşad*); O, belinin qırılacağını hiss edib *əlini qaldırdı*, aman istədi” (*C.Bərgüşad*).

Rəmzi jestlərin bir qismi təsdiq və inkar anlayışlarını bildirməyə xidmət edir. Rus dilində danışan kollektivdə başını yırğalamaqla təsdiq (“bəli”), başını bulamaqla inkar (“yox”) ifadə edilir.⁹⁴ Azərbaycan dilində belə sabitlik yoxdur.

“Atamın...nəsihətlərini anam *başını tərپətməklə* təsdiq edir-di” (*Y.V.Çəmənzəminli*); “Sən inanırsan ki, Səlim əmi sağdır? *Çiyinlərini atmaq*la cavab verdi: yox” (*C.Əlibəyov*); “Qız *çiyinlərini çəkdi*” (*T.Şirinov*); “Qız inkar əlaməti kimi *başını yırğaladı*” (*F.Qoca*); “Kərbəlayı Xanalı *çiyinlərini atdı*” (*C.Bərgüşad*).

Belə sabitləşməyən, hər dəfə fərqlənən digər jestlər də vardır: “Mən öliyəndə görəsən nə deyəcək camaat? Ev sahibi bir neçə dəfə *qulağını çəkib*: ”Quş-quşlar olsun, qızım, – dedi (*C.Ələkbərov*); “Güllü müztəribhal *barmağını qulağına soxub muşqurur*: – Boy, boy, kiş” (*R.Əfəndiyev*).

B.Vahabzadə “Çörək” məqaləsində (“Kommunist”, 1972, 12 sentyabr); yazır: “*Təndirdən çıxan ilk çörəyi kəsməmişdən əvvəl öpərdilər*. Bu, zəhmətə ehtiram əlamətləri idi”.

Azərbaycanda övladlığa götürmək əlaməti olaraq uşağı köynək yaxasından keçirirlər. Gedən şəxsın ardınca su atmaq uğur arzulamaq rəmzidirsə, daş atmaq pislik arzulamaqdır: “Məhəbbət onun arxasınca *su səpdi*” (*T.Şirinov*); “Sevil arxamca *su çilədi*” (“*Ədəbiyyat və incənət*”, 1968, 26 oktyabr); “Sonra Azər dedi ki, gəl qardaş olaq və *qardaş olmaq üçün* biz gəvən tikanı ilə barmaqlarımız deşib qanatdıq. O gün biz *bir-birimizin barmağından qan sorub qardaş olduq*” (*Ə.Əylisli*).

Rəmzi jestlərdə işarələnən ilə işarələyən arasında əlaqə yalnız ənənə ilə bağlı olur və buna görə də o ancaq bir dil kollektivi üçün səciyyəvidir. Qədim adət-ənənələrdən bəhs edən əsərlərdə (məsələn, Y.V.Çəmənzəminlinin “Qızlar bulağı” romanında) rəmzi jestlərə aid belə misallar çoxdur: “...Əlindəki pulu onun qucağına atıb geri döndü: pul atmaq – “məni təqib et” demək idi”.

⁹⁴*Важ:* Р.О.Якобсон. Да и нет в мимике. «Язык и человек», М., 1970.

Rəmzi jestlər görüşmə, ayrılma ilə əlaqədar adətlərdə də müşahidə edilir: “–Salam, qoca! – dedik. – Sizə də salam! – dedi və əlini ağzına uzadıb sonra da gözlərinin üstünə qoydu” (Y.V.Çəmənzməminli).

Rəng metaforaları. Azərbaycan dilində rəng adı bildirən sözlərən *ağ, qara, qırmızı, sarı, göy, boz* sözləri metaforik mənada çıxış etməklə müxtəlif anlayışların ifadəsinə xidmət edir: *qara geymək, qaraya-göyə* (batmaq), *gününü göy əsgiyə bükmək, boz-boz* (demək), *boz* (adam), *qulağına sarı çəkmək, qırmızı* (adam), *qara fikir, qırmızı-qırmızı* (danışmaq), *qızıl-qırmızı* (üzünə durmaq).

Bu metaforik köklərdən düzələn feillər də metafora kimi işlənir: *qızarmaq, qaralmaq, bozarmaq, göyərmək, saralmaq*.

Həqiq mənada antonim olan *ağ* və *qara* sözləri metaforik mənada da həmin antonimliyini saxlayır. “Dədə Qorqud” dastanlarında “ağlı-qaralı seçilən çağda” ifadəsi *dan vaxtı, dan atan zaman, sübhün alaqqaranlığı* mənasındadır. Burada *ağ* – *gündüz, işıq*, *qara* isə *gecə, qaranlıq* mənasına gəlir. Müasir dilimizdə də “ağ qaradan seçilən vaxt” ifadəsi eyni mənadadır. Buradan da “ağ qaradan seçmək” frazeoloji ifadəsi formalaşmışdır.

M.Füzulinin aşağıdakı beytində qeyd olunan ifadə isə həm həqiqi, həm məcazi-metaforik (frazoloji) mənada alına bilər:

Uymuş cünunnə könlüm, əbrunə der məhi-nov,
Nə etibar ona kim, seçməz qaradan ağı.

Ağ və *qara* sözlərini belə metaforik qarşılaşdırma ilə düzəlmiş ifadələr dilimizdə çoxdur: bir saçını *ağ*, bir saçını *qara* hörmək; *ağ* çıxarıb *qara* geymək, *ağ* yuyub *qara* sərmək, əlini *ağdan qaraya* vurmamaq.

Ağ və *qara* sözləri metaforik epitet kimi işlənir və bəzən bu mənada qarşılaşdırılır: “*Ağ* gün ağardar, *qara* gün qaraldar”. “*Ağ* pulu *qara* gün üçün yığarlar”, “Gözümün *qarası*, gözümün *ağı*” (*M.Rahim*).

Sözlərin mənaca qarşılaşdırılması onların dəyərliliyini (valentliyini) üzə çıxarmaqda mühüm rol oynayır.

S.Vurğunun “26-lar” poemasında deyilir: “*Ağlar* nə istəyir bu “*qaralar*”dan?” Siyasi mənada dətən *ağlar* sözü *qırmızılar* ilə qarşılaşdırılmalıdır. Lakin sistem daxili dəyərliliyinə görə bu sözlər qarışmışdır. Odur ki, şair “qar” sözünü sırf şərti (okkazional) mənada alır, sözün məhz dəyərliliyinə əsaslanır. Məlum olur ki, sözün sistemdəki mövqeyi (funksiyası) onun mənasından daha güclüdür (göstərilən misalda şeirin texniki tələblərinin də təsiri qeyd edilə bilər).

Bununla belə hər halda mənə, səs tərkibinin denotatla əlaqəsi dildə mühüm rol oynayır. Aşağıdakı misalda ağ və qırmızı sözləri denotatla əlaqədar qarşılaşdırılmışdır: “Qatışdır dəm *ağı qırmızıya*, üçüncü stəkanda başladı çəş-baş vurmağa (Ə.Vəliyev) misalında *araq* (ağ rəngli) və *konyakdan* (qırmızı rəngli) bəhs olunur.

Lakin ağ və qara metaforaları bütün mövqələrdə qarşılaşdırıla bilmir. *Ağdam* (Qaradam toponimi yoxdur), *gözünə qara su gəlmək*⁹⁵ (“ağ su gəlmək” ifadəsi yoxdur), *qara kağız* (“ağ kağız” olmaz), *qara bayram*, *qara xəbər*, *qara qüvvələr* və s.

Dilimizdə qara sözü kütlə, çoxluq anlayışını bildirmək üçün də işlədilir: qara qoşun, qara qarışqa, qara camaat, qara fələk, qara qovurma, qara qılçıq...

S.M.Qənizadənin “Tülkü və Çaq-çaq bəy” əsərində deyilir:

İmdi bir bax, görsənən ləşkər,
Qara qarışqa tək gələn əsgər,
Cəm olub sərbaz ilə atlı, qazaq,
And içib bağlayıblar dəstə-tifaq.

C.Cabbarlının “Sevil” pyesində Əbdüləli bəy deyir: “Doğrudur, şəriət avam adamlar üçündür, *qara camaat* üçündür”.

Nəzərə almaq lazımdır ki, qara (kara) orta fars dilində *qoşun*, *xalq*, *camaat* mənasına malik olmuşdur. Odur ki, *qara qoşun*, *qara camaat* və s. sinonimlərin birləşməsi mənanın şiddətləndirilməsinə də xidmət edir.

⁹⁵Zülalinin “Ensin gözünə *qara su*, *Ağsu* vətən oldu” söz oyunu məqsədi güdür.

Həmin mənə ilə əlaqədar qara sözü mənfi çalarlıqda güclü, şiddətli, təsirli mənalarını ifadə edir: *qara yel, qara qış, qara qızdırma, qara azar, qara qırğın*.

Əsdi *qara yel* çəltiyə, bostanə nə borcum?
(M.Ə.Sabir)

Bağlı qapıları açdıqda ruzgar,
Gülür qəhqəhəylə bizə *qara qış*
(S.Vurğun)

Qara qış dünyanı bərbad edərdi,
Dalınca yaz gedib yay olmasaydı.
(B.Səhənd)

Dilimizin tarixi inkişafı ərzində qara sözü *güclü, iri, yekə, nəhəng, böyük* mənaları da kəsb etmişdir: *qaramal* (mal-qar), *ağzı qara* (canavar), *Qarayazı* (böyük çöl deməkdir), *qaraquş* (böyük quş).

Səlcuq hökmdarı Qara Arslana verilən qara ləqəbi də “Böyük, qüdrətli” mənasındadır.

“Dədə Qorqud” dastanlarında işlənən Qara xan, Qaraca Çoban, Qara Budaq adlarında da bu mənə vardır. Nəhayət, həmin dastanlarda işlənən qara polad qılıc, qara aygır, qara dağ, qara evlər (böyük çadırlar), qara buğa, qara dəvə, qara donlu, qara qayğı (böyük dərd), qara qoç, qara qoyun, qara köşək, qara şivən, qara saqqallı tərkibləri də diqqəti cəlb edir.

“Məhlədə yeddi *qara qazan* aş bişir” (“Azərbaycan nağılları”). “Qarşı yatan *qara dağı*, Səndən sonra neylərəm mən” (B.Səhənd.) “*Ağzı qara* canavar düşmənidir çobanın” (El sözü).

Ehtimal olunur ki, *Qara dəniz* ifadəsi də əslində *böyük dəniz* mənasındadır.

Azərbaycan dilində güllər rənginə görə ən çox *ağ gül, sarı gül, qırmızı gül* adları ilə fərqləndirilir (“Ağ gül, qırmızı gül, bir də sarı gül” adlı mahnı məşhurdur). Müvafiq rəngli güllərin hər birinin metaforik mənəsi başqa-başqadır. Adətən, *qırmızı gül* – sevgi, məhəbbət; *ağ gül* – görüş, səadət; *sarı gül* – ayrılıq, kədər rəmzi hesab olunur.

“Təbiətin sirrini əvvəlcə müəyyənləşdirməyə təşəbbüs göstərən qədim azərbaycanlılar nadir hesab etdikləri təbiət hadisələrinin əlamət və xüsusiyyətlərini bütöv bir vaxta tətbiq edir, onların arasında oxşar cəhətlər tapır, bu oxşarlıqla ona məlum olan hadisələr, əlamətlər vasitəsilə gələcəyin sirrini öyrənməyə çalışırdılar. Məsələn, yeni ilin (Novruz bayramının) ilk dörd günündə havanın necə olması ilə bütöv ilin fəsillərini müəyyənləşdirirdilər. Yəni birinci gün yağışlı olarsa, demək, yaz ayı yağışlı keçəcək, yaxud da üçüncü gün günəşli olarsa, payız ayı günəşli olacaqdır. Başqa bir misal: qövs-i-qüzehdə *yaşıl rəngin* üstünlüyü məhsuldarlığın, *sarı rəngin* üstünlüyü qəhətliyin (quraqlıq əlaməti olaraq), *qırmızı rəngin* üstünlüyü isə müharibələrin əlaməti hesab edilirdi”.⁹⁶

“Toyun başlanmasına bir neçə gün qalmış qızın yaxın rəfiqələri, həm də bacısı, xala və bibiləri onun əlinə, ayaqlarına, saçına xına yaxardılar. Bu da *səadət və xoşbəxtlik* rəmzi sayırdı. Ümumiyyətlə, bizdə *qırmızı* geyinmək, ələ xına yaxmaq sevinc və xoşbəxtlik rəmzidir.”⁹⁷

Sarı sözünün metaforik mənaları təxminən bunlardır: a) qızıl (“Çoxlu sarısı var”); b) öd (“Qorxudan sarımı uddum” – Q.Xəli-lov); c) sarı irqə məxsus olanlar; ç) avropalılar.

R.Rzanın “Üvertürə” şeiri belə başlayır:

Ağ, qara, yaşıl, sarı, qırmızı,
Hərəsi bir sınaqla bağlıdır.
Biri həsrətimizi xatırladır,
biri dərdimizi, biri arzumuzu.
Hərəsində bir mənə arayıb,
Bir səbəb görə var.
Kim bilir, *kim sınımış*,
Kim bunu ilk dəfə demiş:
qara – matəm,
qırmızı – bayram,

⁹⁶V.Vəliyev. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı, ADU nəşriyyatı, 1970, səh. 100-101.

⁹⁷V.Vəliyev. Göstərilən əsəri, səh. 103.

sarı – nifrət rəmzi imiş.
 Kim bilir, kefinin nə vaxtında
 Kim olmuş rəngləri belə damğalayıb
 Belə ayıran?
Qırmızı qan da ola bilər,
 bahalı üzük qaşı da,
 göz yaşı da.
 Qara matəm rəmzi də ola bilər,
 məhəbbət rəmzi də,
 nifrət rəmzi də.

Bu son fikir doğrudur və həqiqətən hər xalqın rənglərə münasibəti, onları mənalandırma tərzini başqa-başqadır.

“Dədə Qorqud” dastanlarında Bayındır xan deyir: “Oğlu olanı ağ otağa, qızı olanı *qızıl* otağa qondurun. Kimin ki, oğlu-qızı yox, *qara* otağa qondurun, *qara* keçə altına döşəyin, *qara* qoyun yəxni-sindən önünə gətirin, yeyərsə yesin, yeməzsə, dursun getsin”.

Rəqəm metaforaları. Azərbaycan dilində miqdar mənasını bildiren bir sıra say adları metaforik mənada işlədilir. Bunlardan ən geniş yayılanları *üç*, *yeddi*, *doqquz*, *qırx* metaforalarıdır. *Üçünü* vermək. *Üçü* çıxmaq. Kefi *doqquza* qalxıb. Bu gün onun *yeddisidir*. *Yeddisinə* getmək (Uşağın və ya ölünün) *qırxı* çıxmaq.

Bəzi rəqəm metaforaları yalnız nitqə məxsusdur, ümumxalq səciyyəsi daşmır:

Doqquzu üçə vurdunmu? – *Otuz ikilər* qoymadılar.⁹⁸

İkisən, üçsən? – *Üçəm*.⁹⁹

Metaforik məna kəsb edən bəzi saylar jarqon səciyyəsi daşıyır: “Məlum olduğu kimi, zərlərdə olan xallar birdən altıya qədərdir. Bu isə belə izah olunur: “*Bir* – allah; *iki* – bu dünya, o dünya; *üç* – nəbatat, cəmadat, heyvanat; *dörd* – dörd ünsür (od, su, torpaq, hava); *beş* – insanın hissləri, yəni görmək, damaq, ləms etmək, eşitmək, iy bilmək; *altı* – cəhətlərdir, yəni, yuxarı, aşağı, sağ, sol, ön, arxa” (“Bakı”, 1968, 3 iyul).

⁹⁸*Doqquz ay və üç ay*, habelə *otuz iki diş* nəzərdə tutulur.

⁹⁹İkiyaqlı gəzirsən. ya əsa ilə? – Əsa ilə.

Qeyd etmək lazımdır ki, bəzi saylar bir sıra sabit biləşmələr tərkibində işlənərkən frazeoloji-bağlı mənə kəsb edir: *gözləri dörd olmaq, beş günlük dünya, daban əlli altı elmək*.

Göstərilən sayların dünyanın bir sıra dillərində metaforik mənə qazanmasında Pifaqor təliminin qüvvətli təsiri olmuşdur. “Pifaqorçular 3, 7, 9, 13 rəqəmlərini sehrlil hesab edirdilər. 3 ona görə sehrlidir ki, vahiddən sonra ən kiçik tək ədəddir. 7 ona görə sehrlidir ki, o, 7 planetin sayını əks etdirir. 9 ona görə sehrlidir ki, o, 3-ün kvadratından əmələ gəlmişdir. Dindarlar deyirdilər ki, əgər 3, 7 və 9 rəqəmləri yaxşı mənada sehrlidirsə, 13 rəqəmi pis mənada sehrlidir”.¹⁰⁰

Rəqəmlərə metaforik mənə verilməsi tarixi qədim xalqlardan başlayır. Məsələn, 20 rəqəmi onların bir allahının (Bel), 11 rəqəmi isə başqa bir allahının (Mərdük) adı hesab edilirdi. Sonralar ayrı-ayrı dinlər, təriqətlər müxtəlif rəqəmlərə müxtəlif əcaib, fantastik mənalar isnad etmişdir.

Bunlardan biri 13 rəqəminin mistik mənasıdır. Bu mistik mənə haradan yaranmışdır? Bir sıra qədim xalqlar kimi, qədim yəhudilər də hərfləri rəqəmlərlə əks etdirirdilər. On üç rəqəmi “m” hərfini bildirirdi. Qədim yəhudi dilində “ölüm” mənasına gələn *mem* sözünün ilk hərfi “m” idi. Onlar bu hadisəni təsadüfi saymır, burada nə isə daxili rabitə görürdülər.

Əslində bir çox xalqlarda 13-ün nəhs mənə bildirməsinin səbəbi bir qədər başqadır. Hazırda bəzi xalqlar onluq, bəziləri iyirmilik say sistemindən istifadə edirlər. Lakin qədim romalılar, qədim çinlilər və s.xalqlar onikilik say sistemindən istifadə edirdilər. Bu sistemin izləri bir çox müasir dillərdə *düjün* sözünün mənasında (on iki ədəd predmetdən ibarət komplekt) qalmaqdadır.

Deməli, on iki son rəqəm idi. Sonra hansı rəqəm gəlməlidir? Bunu qədim zamanlarda bilmirdilər. Sonra gələsi rəqəm naməlum idi. Bu, xeyirli də ola bilərdi, zərərli də. Güman edirdilər ki, daha çox zərərli ola bilər. Qədim insanın əqidəsincə, bütün məlum olmayan hadisələrdən yalnız zərər görmək mümkündür.

¹⁰⁰“Kommunist”, 1972, 27 fevral.

Deməli, on üç rəqəmi yaranmamışdan əvvəl onun zərərli, qorxulu rəqəm olması haqqında təsəvvür, əfsanə yaranmışdı.

Rəqəmlərin mənaca mistikləşdirilməsinə aid belə bir fakt da maraqlıdır. Keçmiş vaxtlarda deyirdilər: “iki kağıza “220” və “284” rəqəmləri yazılıb kişi və qadına yedirdilərsə, onlar çox tezliklə bir-birini sevelər. Bu xurafatın yaranmasının səbəbi belədir: əgər 220 rəqəminin bölənlərinin hamısını toplasaq (+2+4+5+10+11+20+22+44+55+110) yekun 284 eləyər. Habelə 284 rəqəminin bölənlərinin bölənlərinin hamısını toplasaq (1+2+4+71+142) 220 eləyər.

Qeyd etmək lazımdır ki, rəqəmlərin belə qəribə, qarşılıqlı əlaqələnməsinə qədim xalqlar çox diqqət yetirir və buna mistik mənə veriridilər. Hər birinin bölənləri cəminin digər rəqəmə uyğun gəlməsi hadisəsinə “rəqəmlərin dostluğu” adı verilmişdi.

Pifaqorçulara görə, rəqəmlər və onların bir-biri ilə əlaqələri varlığın əsasını təşkil edir. Odur ki, ayrı-ayrı rəqəmlərin metaforik mənası vardır. *Bir* rəqəmi hər şeyin əsasında durur, bütün qalılar bu *birin* müxtəlif kombinasiyalarından düzəlir. *Bir* – allah deməkdir. *İki* – maddi aləmdir ki, burada ziddiyyətlər vəhdətdədir. *Üç* – çox mühüm rəqəm hesab edilir. Çünki burada bir ikidən keçərək kamillik dərəcəsinə çatır (bu üçlük anlayışı sonralar xristian dinində mühüm rol oynamağa başlamışdı). Pifaqorçular *dördü* də yüksək qiymətləndirir, *dörd* dedikdə *suyu, havanı, odu* və ya cəhətləri nəzərdə tuturdular. Bundan sonra birdən-birə on rəqəminə keçilirdi. Çünki bütün əvvəlki rəqəmlər (1+2+3+4) burada kamillik səviyyəsinə çatmış olurdu.

Rəqəmlərin metaforik mənə alma mistikası sonralar bir sıra Avropa və Şərq xalqlarının zehniyyətinə güclü təsir göstərmişdir.

Simvolik metaforalar. Bunlar müəyyən inam, əqidə, adət, ənənə ilə əlaqədar formalaşan vahidlərdir. Bu kimi metaforalar əslində dini-mistik səciyyə daşıyıb, yuxuyozma, qulağa çıxma və s. kimi qədim adətlərlə bağlıdır. Məsələn, yuxuyozma adətlərinə görə *yaylıq* – ayrılıq, *su* – aydınlıq, *qan* – qovuşmaq, *pul* – səs, *dəvə* – əzrayıl, *ilan* – düşmən, *ət* – pislilik, *meyvə* – xəstəlikdir və s.

Bəzi hallarda məfhumlar tam ixtiyari şəkildə mənalandırılır. Bu cəhətdən aşağıdakı misal maraqlıdır: “Mən zarafata salıb dedim: – Yuxuda ölmək – ölməməkdir, ağlamaq da gülmək. Bu sözümə özü də güldü” (*Sona xanım Cabbarlı*).

Yuxuyozma ilə əlaqədar simvolik metaforaların heç bir elmi əsası yoxdur. Qədim insan heç bir əlaqəsi olmayan məfhumlar (əşya və hadisələr) arasında müəyyən əlaqə tapmağa cəhd edirdi. Əlaqəsizləri əlaqələndirmə cəhdi dildə simvolik metaforaların meydana çıxıb sabitləşməsinə səbəb olmuşdur. Bu prosesdə hər cür fərqi, uydurma metaforaların yaranması müşahidə edilir. Aşağıdakı nümunədə “şılmaq” metaforası kimi.

Y.V.Çəmənşiminlinin “Ağsaqqal” novellasında belə bir əhvalat təsvir olunur:

Oğlunu evləndirmək istəyən Gülsüm qarı yuxuda görür ki, at samanlıqda arpa çuvalını iyləyib şılmağa qalxdı və ayağı ilə vurub mehtərin aftafasının suyunu dağıtdı. Onun öz yuxusunu necə yozduğu hekayədə belə verilir: “Atcığaz” muraddır. Bunuca bilirəm, – dedi, “aftafa” da ki, paklıqdır. “Su” da ki, aydınlıqdır. O ki qaldı “şılmaq?..”

Qarı bir az fikrə getdi. Başladı qoltuğunun altını qaşımağa. Ondan burnunu qurdaladı və sonra birdən qəhqəhə çəkib gülməyə başladı. “Şılmaq” nə olacaq ki, o da toydur, şadyanalıqdır”.

Qədimdən bəri ədəbi-bədii dildə, şifahi nitqdə simvolik metaforalardan geniş istifadə olunur. “Dədə Qorqud”da Salur Qazanın yuxusunu qardaşı Qaragünə aşağıdakı tərzdə yozur:

“–Bilirmisən, qarındaşım Qaragünə, düşümdə nə gördündü? Qara qayğulu vaqıə gördüm. Yumruğumda talbınan şahin mənim quşumu alır gördüm. Göydən ildırım ağban evim üzərinə şaqır gördüm. Düm qara busarıq ordumun üzərinə tökülü gördüm. Quduz qurdlar evimi dələr gördüm. Qara dəvə ənsəm (dən) qarvar gördüm. Qarğı kimi qara saçım uzanır gördüm, uzanıban gözümü örtər gördüm. Biləyimdən on barmağımı qanda gördüm. Necə kim bu düşü gördüm (ayrıq uymadım dedi).Şundan bəri ağlım, uşum dərə bilmən.

Xanım qardaş! Mənim bu düşümü yorğıl mana – dedi. (Qardaşına) Qaragünə aydır:

– (Qardaş!) qara bulud dediyin sənın dövlətindir. Qar ilə yağmur dediyin sənın ləşkəridir. Saç qayğıdır. Qan qadadır. Qalanınsın yora bilməm...”

S.Vurğunun “Vaqif” pyesində İbrahim xanın yuxusunu yozan Şeyx deyir:

Yuxu dəhşətlidir – qorxusu yoxdur,

Dəniz aydınlıqdır, qan qovuşuqdur.

M.Süleymanovun “Zirvələrdə” romanında deyilir:

Axır çərşənbədir...İl tamam olur...

Bu il – kənd içində danışır hamı, –

At üstə gəlmişdir Novruz bayramı –

Qulunlu at üstə...Bu bir *muraddır*.

Şeirdə *at – muraddır* metaforası poetik tərzdə ifadə edilmişdir. Deməli, simvolik metaforalar mücərrəd anlayışların konkret sözləri ifadə etməsindən başqa bir şey deyildir.

Simvolik metaforalar “dil və davranış” problemi baxımından diqqəti cəlb edir.

Oxucu, bəlkə sən

özün bilirsən

Ki, bizim yerlərdə bir *papaq*, bir *at*,

Bir də hər kişinin aldığı *arvad*

Namusdan sayılır.

(S.Vurğun)

Qədim insanlar təbiət hadisələrini canlı hesab edir və təbiəti canlandırırtdılar. Məsələn, suyu canlı hesab edir, ona qurbanlar verir, suda fəvqəladə varlıqların (su pərilər və s.) mövcud olduğuna inanırtdılar. Bu inamla əlaqədar bir sıra tarixi faktlar məlumdur. İran hökmdarı Kir öz qoşunu ilə Gindes çayını keçməli idi. Onun mindiyi yaraşlıq ağ atını su apardı. Bundan qəzəblənən Kirin əmri ilə çaya cəza verməyə başladılar. Nəhəng bir ordu bütün yayı arxlar, kanallar qazıb çayı parçalamaq və beləliklə, onu məhv etməklə məşğul olmuşdu.

Başqa bir hökmdar – Kserks qoşunu ilə Hellespont boğazından keçməli idi. Bu məqsədlə körpü salındı. Lakin fırtına qalxıb köüpünü uçurdu. Kserksin əmri ilə boğaz cəzalandırıldı, ona üç yüz şallaq vuruldu.

Qədimlərdə İngiltərədə dəniz qabarıb sahili basanda keltlər dənizi döyür və qılıncla doğrayırdılar. Yeni Qvineya sahillərində batan admların intiqamını almaq üçün yerlilər dənizi oxa tutur, dalğalardan intiqam alırdılar. Bitki, heyvan və başqa varlıqlardan da intiqam alınmasına dair çoxlu faktlar məlumdur.

İnsan təbiəti canlı hesab edirdi. Bu qədim və səhv inamın izlərinə bütün müasir dillərdə rast gəlmək mümkündür.

Təbiət hadisələrini canlandırmaq, konkret əşyalara müəyyən xüsusiyyətlər isnad etməklə onları ümumiləşdirmək meylli simvolik metaforaların yaranıb sabitləşməsinə səbəb olmuşdur.

Bəzən də simvolik metaforalar müəyyən tarixi hadisələrin rəmzi kimi çıxış edir. Biz “oraqla çəkicin birliyi, qardaşlığı” dedikdə kəndli və fəhlə sinfinin qardaşlığını ifadə edirik. *Xaçnişan* təyyarə (faşist təyyarəsi), *beşgüşəli* ulduz tipli metaforalar çoxdur.

A.Şaiqin “Göyərçin” şeirində deyilir:

Göyərçinəm, göyərçin,
Kəkilim vardır çin-çin.
Ellər məni bəsləyir,
“*Uğurlu quşdur*”, – deyir.
Sülhün bir rəmziyəm mən....

Simvolik metaforalar xalq danışq dilində xüsusilə geniş yayılmışdır. Radionun “Bulaq” verilişində (1974, 4 oktyabr) belə nümunələr vardır: “Hə, *gəbə* dediyin *yoldu*, gedənlərimiz gəlsin, ay Pəri! Uzaq-uzaq, *ayaqabıynan corab darrıxdı*, *ayağıyalın yüngüllükdü*, *sevinşdi*, *yuxuda birindən pay almaq yaxşıdı*, *uşaq da ki, səsdi*”.

Misallardan görüldüyü üzrə, bu kimi metaforalar daha çox mücərrəd məfhumları konkret varlıqlarla ifadə etmək cəhdi ilə əlaqədar olur: *yaylıq* – ayrılıq, *at* – murad, *papaq*– namus, *su*– aydınlıq, *ət*– bədbəxtlik, *ayaqqabı* – darlıq və s.

Simvolik metaforalardan həm də elmi dildə istifadə olunur. Xalq dilinə məxsus simvolik metaforalar səhvdirsə, elmdə işlə-nənlər tam dəqiq, düzgün anlayışları əks etdirir.

Xudu Məmmədov “Qoşa qanad” məqaləsində yazır: “Eynş-teynin $E=mc^2$ formulunda aşağıdakı elmi gerçəklik xəbər ve-rilir: hər bir kütləyə ekvivalent olan enerji həmin kütlədən işıq sürətinin kvadratı qədər çoxdur.

Gördüyümüz kimi, simvolik metafora fikrin dəfələrlə yığ-cam və biradlı deyilməsinə imkan verir. Elmdə simvolik metafora dili elmi gerçəkliyin dəqiq şəklini aydın etdikdə mümkündür. Sə-nətdə də metafora bu məqsədi güdür. Söz sənətində bu yol ilə əldə edilən yığcamlıq elmdəkindən qat-qat çoxdur. Çünki sənətdə me-tafora elmdəkindən fərqli olaraq məhdud mənalı deyil...Semantik məlumat baxımından sənət başdan-ayağa yalanla dolu olur...

“Qara bəxtim oyanmazmı?”

“Bu dağların maralıyam”.

“Qaraca çoban qoyunların sapanda qoyub gavurların başına yağdırardı”“Div tüstüyə çevrilib bardağa doldu” və s.

Bu misallarda göstərilən hadisələrin heç biri elmi məntiq ba-xımından elmi həqiqət deyildir”.

Hər f metaforaları. Klassik (poetik) metaforaların çox qaba-rıq şəkildə nəzərə çarpan birə neç növü qeyd oluna bilər. bunlar-dan biri ərəb əlifbasındakı hərflərin adlarından düzələn metafora-lardır ki, bunlara hər f metaforaları demək mümkündür.

Xüsusilə klassik və aşiq şeirində hərflərin hər biri xüsusi me-taforik məna kəsb etmişdi. Əlif (ا) qrafikaca düz xətt olduğundan gözəlin (təsvir obyektinin) boyunu, nun (ن) qrafik xüsusiyyətinə görə gözəlin qaşını və s. bildirməyə xidmət edirdi. Yaxud qədd-qamətin əyildiyini (insanın qocaldığını) bildirmək üçün nun (ن), dal (د) hərflərinin qrafik xüsusiyyətlərindən metafora kimi isti-fadə olunurdu.

Aşiq şeirindən misallar:

Hicran gecələri qayğu çəkməkdən

Əlif qəddim əyri yayə dönübdü.

(Qurbani)

Əlif olan qəddimi
Döndərirsen *dala* sən.

(Aşıq Hüseyn)

Əlif qəddin, cim cəmalın, mim ağzın,

Dışın bənzər hərf içində yasinə!

(“El şairləri”)

Əli qəddim dal tək kamana döndü.

(Molla Cümə)

Xətəinin “Dəhnamə”sindən alınmış aşağıdakı parça başdan-başə hərfi metaforalardan ibarətdir.

Zülfün anuban çü *cim* yazdım,
Ağzını yazanda *mim* yazdım.
Yazdım pitiyi *əlif*, hey yazdım,
Almamış ikən onu *xey* yazdım.
Eynini ananda *sadı* çəkdim,
Xal üstə görəndə *zadı* çəkdim,
Rey yazdım ananda şəkli-qaşın...
Lam oldu bəşəkli- zülfi-hindu,
Nun hərfi çəkidi şəkli-əbrü.
Çəkdim bir *əlif* çü qaməti-yar...

Klassik şeirdə əlifbanı təşkil edən hərflərin metaforik işlədilməsi geniş yayılmışdır. Bu cəhətdən Füzulinin aşağıdakı qəzəlinə verilmiş beytlər çox səciyyəvidir:

- 1.Nihalı-sərvdir qəddin, qaşın nun ol nihal üzrə,
Misali-*nöqtəyi*-nun xalın ol miskin hilal üzrə.
- 2.Olub heyran götürməən xətti-xalından nəzər guya,
Gözüm mərdümləridir *nöqtələr* ol xəttü xal üzrə.
- 3.Xəm etdin qamətim, gər tərki-sər qıldımsa məzurəm,
Nə üzrüm var əgər derlərsə olma *nöqtə* dal üzrə.
- 4.Zülali-xuni dildəndir gözüm peymanəsi məmlüv,
Hübab altındadır ol *nöqtə* kim, qorlar zülal üzrə.

İzah edək: 1. Qəddin sərv ağacıdır. Qaşın o nihal (cavan, boyu düz ağac) üzərində nundur, (“nihal” sözü “nun” hərfi ilə başlayır). Xalın isə bu nun hərfinin (ن) üzərindəki nöqtə kimidir.

2. Sənin xəttü xalından (“üzündən və xalından”) nəzərimi çəkə bilmirəm. Elə bil ki, bu xəttü xalda (خط و خال) olan nöqtələr gözümün bəbəkləridir.

3. Düz qamətimi əydim, başımı tərək etdim. Bu işdə günahım yox. Çünki dal (د) hərfi üstündə nöqtə olmaz.

4. Ərəbcə zülal ذلال – sərin və şirin su, hübab حباب – suyun üzündə əmələ gələn qabarcıq, köpük deməkdir. Metafora nöqtənin hərfin altında, ya üstündə yazılması əsasında düzəlmişdir”¹⁰¹

Şeirimizdə hərf metaforası kimi “kaf” və “nun” hərfləri də çox işlənir.

Bir dağ çapmadısa bu *kaf* ilə *nun*
Göy adlı bir böyük Bisutun qurdun.

(N.Gəncəvi)

Ərşlə fərşü *kafü nun* məndə bulundu cümlə çün,
Kəs sözünüvü əbsəm ol, şərhi-bəyana sığmazam.

(İ.Nəsimi)

Hərf metaforasının çox müxtəlif növləri mövcuddur.

Bizim pirimizdir üç, yeddi, beş,

On ilən on iki oldu kəşəkəş.

Ərəb həcər, fars səng, türki daş,

Mişkinli Məhəmməd oxu “*dal, əlif, şin*”

(“El şairləri”)

Burada “dal, əlif, şin” tərkibindən məqsəd elə “daş” sözünün metaforik işlədilməsidir ki, bu söz mətndə (“türki daş”) vardır.

Hərf metaforasının maraqlı bir növü də belədir: sözün ilk səsinə əks etdirən hərfin əlifbadakı adı ayrıca bir söz kimi mətne daxil olur, sanki gələcək sözün hansı hərflə başlanacağını bildirir.

¹⁰¹Şeir parçası tam şərh edilməmiş, diqqət yalnız hərflərin metaforik işlədilməsinə yönəlmişdir.

Qaf qəhardan dərsim aldım mən də hey,
Kaf kafərdi bu dünyada, sən də hey...

Aşığı Alının bu misralarında qaf gələcək sözün *q* ilə (“qəhar”), kaf isə sonrakı sözün *k* ilə (“kafər”) başlanacağını bildirmək məqsədi güdür. Hərflərin belə səciyyəvi metaforik funksiyası ilə əlaqədar olan çoxlu “Əlifba” şeirləri vardır.

Hərflərin rəqəm yerində işlənməsi də metaforanın bir növüdür. Əbcəd hesabı adlanan üsula görə ərəb əlifbasına məxsus hər hərf müəyyən rəqəmlərə uyğun gəlir.

ا	ب	ج	د
1 əlif	2 be	3 cim	4 dal
ه	و	ز	ح
5 he	6vav	7ze	8 ha
ط	ی	ك	ل
9 ta	10 yey	20 kaf	30 lam
م	ن	س	ع
40 mim	50 nun	60 sin	70 eyn
ف	ص	ق	ر
80 fe	90 sad	100 qaf	200 re
ش	ت	ث	خ
300 şin	400 te	500 se	600 xe
ذ	ض	ظ	غ
700 zal	700 zad	900 za	1000 ğeyn

Bədii (xüsusilə klassik) üslubda hərflərin həmin xüsusiyyə-tindən metaforik məqsədlə istifadə edərək müəyyən tarixlər (şəxsin anadan olma və ya vəfatı tarixləri, əsərin yazıldığı tarix, hökmdarların taxta çıxma tarixi və s.) ifadə edilməsi halları geniş yayılmışdı.

Nizami Gəncəvi “Leyli və Məcnun” poemasında yazmışdır:

Baxsan Nizaminin cizgisinə sən
 Min bir ad sayını orda görərsən.
 İlyasın “*əlf*”ini “*lam*”ından kəssən,
 Yenə *doxsan doqquz* tamı görərsən.
 Dayanmış dövrəmdə bu *minbir* hasar,
 Yüzdən də bir əskik qara qulum var.

İlyas sözü ərəb əlifbası ilə الیاس yazılır. Buradan əlif (ل) atılsa lam, yey, sin hərfləri qalacaqdır. Əbcəd hesabı ilə lam – 30, yey – 10, sin – 60 və əlif – 1 rəqəmini bildirir. Lamdan əlifi kəssən (30=1) 29 alınar. Onda qalan rəqəmlərin cəmi 29+10+60=99 olacaqdır.

Hərflər (qrafik) metaforasından müasir dövrdə də istifadə olunur. Vətən, Ana, Mən (fəlsəfi termin kimi) sözlərinin böyük və ya kiçik hərflə yazılması mənə fərqlənməsinə xidmət edir. Habelə: Günəş, Yer, İnsan.

Bir sıra mücərrəd mənalı sözləri baş hərflə yazarkən S.Vurğun qrafik metaforadan məharətlə istifadə edirdi. Bu yolla söz sanki konkretləşmiş olur. Əşyadan, real varlıqdan çox uzaq olan mücərrəd sözlərin hissi təsiri zəif olur. Odur ki, sənətkar sözü metaforik şəkildə konkretləşdirərkən onların emosional təsir kəsb etməsinə nail olurdu. Məsələn, “Dörd söz” şeirində aşağıdakı sözlər qrafik yolla metaforik mənada işlənmişdir:

Yaşasın *Məhəbbət* dediyin pəri!
Yaşasın *Səadət!* – o yaz səhəri!
Yaşasın anamız müqəddəs *Vətən!*
Oyansın səhərlər *Zəfər* səsinə.

Belə qrafik metaforalar S.Vurğunun (və digər sənətkarlarımızın) irsində müəyyən yer tutur.

Səs metaforaları. Dil vahidlərinin mənasında (nominativ və ya emosional mənalılar) səslərin yaratdığı mənalılar səs metaforaları adlanır.

Ayrı-ayrı səslərdə məna yoxdur. Dil vahidləri mənası olmayan və mənası olan (mənalı) adlarla iki qrupa ayrılır. Mənası olmayan dil vahidlərinə fonemlər; mənalı vahidlərə morfemlər, sözlər, sabit birləşmələr, cümlələr daxil edilir.

Deməli, ümumiyyətlə, səsin mənası yoxdur. Lakin bir sıra hallarda mənası olmayan vahidlər (səslər) metaforik tərzdə işlənərək səciyyəvi məna kəsb edir.

Füzulinin aşağıdakı misralarında düşmənlə silahı *qılıc*, personajın öz silahı *qılınc* adlandırılır. Buradakı bir *n* səsinin fərqi ilə silahlar və ümumiyyətlə, rəqiblərin qüvvələri fərqləndirilir.

Laf ilə *qılıcdan* urmağıl dәм,
Kim var *qılıncımız* bizim hәм.

Әlbәттә, *qılınc* daha tәsirli vә güclüdür. Sәsin çoxluğu qüvvәnin çoxluğunu әks etdirir. Sәs ilə mәнanın belә әlaqәsi şairin işlәtdiyi *yünü* sözündә dә özünü göstәrir.

Әmma nə deyim ikән yünülsән.

Burada *g* sәsinin atılması ilə söz hәqiqәtән yüngüllәşdirilmişdir.

Bәzән dә müәyyән sәs artırmaqla söz bir növ “ağırlaşdırılır”, tәsiri qüvvәtlәndirilir. Adәtән, çilik-çilik şәklində olan söz aşağıdakı cümlәdә belә işlәнir: “Gәmimiz qayalara çırpılıb *çiling-çiling* olacaq” (*S.Rәhimov*).

Sözlәrin tarixән uğradığı fonetik dәyişmələri nəzәрә almasaq, demәk olar ki, müasir dövrdә bir sıra vahidlәrin müxtәlif fonetik variantlarda tәzahürünә çox zaman sәs metaforaları sәbәb olur: *yengi//yeni, tülәng//tülәk, tüfәng//tüfәk, donquz//donuz, doqquz//doqquz, zirәng//zirәk, qıssa//qısa* vә s.

Sәs metaforasının maraqlı bir növü alliterasiya prinsipi üzrә qurulmuş tapmacalara xasdır. Belә ki, tapmacanın mәzmununu ifadә edән sözlәrlә cavab olan söz eyni sәslә başlayır. Sanki bu sәs eyniliyi tapmacanın cavabını tapmaq üçün bir vasitә, açar vəzifәsi görür.

“Dam üstә dana dingildәр”. Bu tapmaca “d” sәsinә әsaslanır vә cavabı da (“Dolu”) “d” ilə başlayır.

Sәslәrin qeyd olunan fiziki vә emosional-ahәngdarlıq xüsusiyyətlәrinә әsaslanan metaforalarla yanaşı, onların fizioloji keyfiyyətlәri әsasında da sәs metaforaları düzәlir:

“Gәl-gәl deyәрәм gәlmәz, gәlmә-gәlmә deyәрәм gәlәр”. İfadә “m” sәsinin tәlәffüz xüsusiyyəti әsasında yaranmışdır.

Bәzән sözün tәrkibində sәslәrin dәyişməsi o sözün hәм dә müәyyән funksiyada sabitləşməsinә sәbәb olur. Belәliklә, dolaylı yolla da olsa, yeni vahidlәrin meydana çıxmasında sәs metaforasının rolu özünü göstәrir.

Qarşılaşdırma, ziddiyyət bildirən *amma* bağlayıcısı “əmma” şəklində işlənib, xüsusi ifadələrin (“əmma qoymaq”, “əmması var”) formalaşmasına səbəb olmuşdur.

Ümumiyyətlə, səs metaforasının dildə çox mühüm rol və funksiyası vardır. Bir sıra qeyri-iradi səslər yalnız metaforik keyfiyyət kəsb etdikdən sonra söz hesab edilə bilər. Məsələn, tüpürəndə çıxarılan, qorxu əsnasında işlənən qeyri-iradi səslər hələ söz deyildir. Lakin bu səslərin təsviri, əksi verilərkən işlədilən “tʃu”, “həh” və s. vahidlər söz funksiyası kəsb edir.

Səs metaforasını səs simvolizmi ilə qarışdırmaq olmaz. Səs simvolizmi, ümumiyyətlə, səslərin hər birini müəyyən mənə ilə əlaqələndirir. Səs metaforası isə bir oyun (“səs oyunu”) şəklində nəzərə çarpır.

Metafora bəhsinə yekun vurarkən görkəmli tədqiqatçı Ş.Baliniñ bəzi mülahizələrini qeyd etməyi zəruri hesab edirik:

“Hər dəfə obrazın mənşəyini axtaranda insan aqlının məhdudluğu ilə qarşılaşırıq... İnsan aqlının ən böyük natamamlığı onun mütləq (absolyut) abstraksiyadan məhrumluğudur. O, məfhumu tam təniz (saf) şəkildə ayıra bilmir, ideyanı saf halda konkret varlıqla əlaqəsiz şəkildə dərk edə bilmir. Hissi aləmə məxsus predmetlər yeganə vasitədir ki, biz abstrakt məfhumları onlarla müqayisə edirik. Metaforanın mənşəyi belədir. Metafora da müqayisədən başqa bir şey deyildir. Metafora elə bir müqayisədir ki, burada insan ağılı mücərrəd məfhumla konkret əşyanı əlaqələndirmək məqsədi ilə onları bir sözdə birləşdirir. “Bu şəxs tülkü kimi hiyləgərdir” (müqayisə) deməklə biz analitik şəkildə “bu şəxs tülküdür” (metafora) fikrini ifadə edirik. Bu uyğunluqlar adətən çox qaranlıq, bəzən də lap qeyri-məntiqi analogiyalara əsaslanır; lakin bunlar xarici aləmdən məhz nəyin insan diqqətini cəlb etdiyini göstərir və ağılı mücərrəd şəkildə dərk edə bilmədiyini obrazlarda canlandırır. Bu mənada ictimai psixologiyanı öyrənmək üçün obrazlı dilin əhəmiyyəti böyükdür...”

“Ağlın bir kəsiri də odur ki, insan onu əhatə edən xarici aləmi həmişə canlandırır. İnsan təsəvvür edə bilmir ki, təbiət cansızdır, ölüdür, insan təsəvvürü daim cansız əşyalara can verir. Bu

hələ azdır. İnsan daim özünə məxsus əlamət və xüsusiyyətləri xarici aləmin bütün əşyalarına şamil edir. İnsan təbiət haqqında bir canlı kimi danışır. Təbiəti şəxsləndirmək cəhdi lap əvvəldən metaforaların yaranmasına səbəb olur”.

B.METONİMİYA

Bu, mənanın bir sözdən başqasına müəyyən səbəbiyyət əlaqəsi əsasında köçürülməsidir. Həmin əlaqə zaman, məkan və s. ilə bağlı yaranır.

Metafora bənzərlik üzrə meydana çıxırsa, metonimiyada iki ya çox əşya müəyyən əlaqə ilə bağlanır və həmin əşyalar eyni sözlə adlanır. Qeyd olunan əlaqələr ən çox məkan və zaman etibarilə meydana çıxır.

Məkanla əlaqədar mənə köçürülməsinin çox müxtəlif növləri vardır. “Salon” sözü həm salonun özünü (“təmiz salon”), həm də salondakı adamları (“bütün salon ayağa qalxdı”) ifadə edir. Eyni sözləri kənd, ev, məktəb, zavod, ölkə, auditoriya və s. haqqında da söyləmək olar: *Kənd* yaşıllığa bürünmüşdür – *Kənd* (kəndin əhalisi) meydana axışdı. Yeni *məktəb* – *Məktəb* iməciliyə qoşuldu (məktəbin kollektivi). *Ölkəmizin* əhalisi – Bütün *ölkə* xəbər tutdu (ölkənin əhalisi). Misallar:

“Ladonun qətli bütün *həbsxananı* bir-birinə qarışdırdı” (*S.Rəhman*). “Burada *zal* əl çaldı” (*M.İbrahimov*). “*İclas* diqqətlə mübahisənin necə qurtaracağını gözləyirdi” (*M.İbrahimov*). “*Salon* təbrik edir, salon əl vurur” (*H.Arif*). “Bütün *salon* qulaq asdı bu qocanın gur səsinə” (*S.Vurğun*).

Zamanla əlaqədar mənə köşürülməsi həm prosesi, həm də prosesin nəticəsini bildirmək məqsədi izləyir.

Gecə 1) başlamaq; 2) keçirmək. *İl* 1) vaxt ölçüsü; 2) mərasim – “ilini vermək”. Bəzən bir söz həm materialı, həm də bu materialdan düzələn əşyanı, onunla əlaqədar hadisəni bildirir: *ağac* 1) bitki; 2) əsa (Əfsus ki, qocaldım, *ağacım* düşdü əlimdən); *dil* 1) ağızdakı ət parçası; 2) ünsiyyət vasitəsi...

Metonimiya sanki ixtisar nəticəsində meydana çıxır. “Qızıl saat” əslində “qızıldan qayrılmış saat” deməkdir. İclas (yəni iclasın iştirakçıları) qərara alır.

Habelə *şüşə, gümüş, mis, bürünc, dəmir* və s. tipli sözlər həm müvafiq materialın özünü, həm də materialdan düzələn əşyaları ifadə etmək üçün işlədilir.

Göründüyü kimi, əsasən isimlər metonimik mənada çıxış edir. Bəzən sifətlər də bu mənada işlənə bilər.

Şən adam – *şən* həyat. *Maraqlı* məsələ – *maraqlı* adam.

Sifət metonimiyalar bəzən çoxmənalılığa səbəb ola bilər. “Maraqlı” (adam) metonimiyası həm marağı olan, həm də maraq kəsb edən mənalarında anlaşıla bilər.

Metonimiyaların başlıca xüsusiyyəti odur ki, adətən, birlikdə mövcud olan iki predmetdən biri şüurda həmişə digəri haqqında təsəvvür yaradır və belə qonşuluq, yaxınlıq, əlaqəlilik təsəvvürü nəticəsində onlardan birinin adını işlədəndə başqası da yada düşür. Məsələn, Azərbaycan dilində adətən bir sıra ümumiləşmiş adlar qoşa (çox zaman ahəngdar şəkildə – həm qafiyə olmaqla) işlənilir və buna görə də onların biri digəri haqqında da assosiasiya yaradır, onu da yada salır. Məsələn, Əli – Vəli, İsa – Musa, Həsən – Hüseyin, Fatma – Tükəzban, Bakı – Şəki, Eynal – Zeynal (dağ). Bədii ədəbiyyatda da belə adlar az deyildir: Atakişi – Babakişi, Məmmədli, – Əbdüləli, Dobçinski – Bobçinski.

Əlbəttə, bütün bunlar metonimiya deyildir. Misalları izah etmək məqsədi ilə veririk. Burada bir sözün digəri haqqında da təsəvvür yaratdığını aydın görmək mümkündür. C.Məmmədquluzadənin “Yığıncaq” pyesində tiplərdən biri deyir: “O vaxt gərək ki, İsanın vaxtı idi”. Başqası cavab verir: “İstər İsanın vaxtı olsun, istər Musanın vaxtı...”. Lakin əsərdən məlum olur ki, Musa adlı şəxs bu kənddə yoxdur. Sadəcə nitqdə işlənən İsa sözü bu Musa sözü haqqında da assosiasiya yaratmışdır.

Sözlərin yaxınlığı, əlaqəsi ilə bağlı olaraq meydana çıxan metonimiyaların müxtəlif növləri vardır. Bunlardan ən çox yayılanları aşağıdakılardır:

1. Əsərin adı əvəzinə müəllifin adı və ya əksinə, müəllifin adı əvəzinə əsərin adı işlənir: Vaqifi oxudum. Sabiri əzbər bilir. “Hacı Qara” müəllifi XIX əsrdə yaşamışdır.

2. Qabın içindəki predmet əvəzinə qabın öz adı işlənir: Üç boşqab yedi. Bir qazan bişirib.

3. Canlıların və ya başqa cisimlərin adı əvəzinə onların olduğu yer, ərzazi adı işlədilir.

Kənd meydana axışdı. *Avropa* qurtardı ölümdən, qandan (*S.Vurğun*).

Nitqə və dilə məxsus metonimiyalar fərqləndirilməlidir. Bircilərə bədi, fərdi, üslubi, şairanə metonimiyalar da deyilir. Dil metonimiyaları ümumxalq səciyyəsi daşıyır, sabitvə ya müqəyyəd metonimiya da adlanır.

4. Bir sıra terminlər həm müəyyən tədqiqat obyektinin adını, həm də həmin obyektə öyrənən elmin adını bildirir: qrammatika həm qrammatik quruluş, həm də qrammatik quruluşu öyrənən elm mənasında işlənir. Fonetika, leksika, morfolojiya, tarix, coğrafiya, biologiya və s. sözlər də belədir.

Metonimiyalar tək-tək sözlərlə bağlı olmaqdan əlavə, ümumi bir qəlib, model əsasında da meydana gəlir. Eyni semantik qrupa məxsus sözlər müəyyən qəlibdə, modeldə işləyə bilər.

Sabiri çox oxuyur. Bir boşqab yedi. Bütün bu kimi metonimiyalar yalnız konkret (Sabir, boşqab) sözlərlə bağlı deyil, yəni yalnız “Sabirin əsərlərini”, “boşqab xörək” tərkiblərinin ixtisarı deyildir. Burada ümumiləşdirilmiş bir semantik model (qəlib) vardır ki, eyni leksik-semantik qrupa məxsus digər sözlər də bu qəlibə sığışdırılıb işlənilə bilər: *Füzuli – Sabir – Səməd Vurğun – Mikayıl Müşfiq...*, *boşqab – nimçə – qab...*, *kənd – şəhər – qəsəbə*.

Deməli, tək-tək konkret sözlərin metonimiya əsasında dəyişməsi ilə dildə mövcud olan semantik formullar əsasında baş verən metonimiya dəyişməsini fərqləndirmək zəruridir.

Müasir dövrdə dilimizdə yeni-yeni metonimiya formulları meydana gəlməkdədir. Bir sıra orqan, təşkilat adları həmin təşkilatın üzvlərini (əsasən rəhbərlərini) və ya müvafiq təşkilatın yığıncağını, iclasını bildirmək üçün işlədilir.

Raykomla danışdım. *Partkom* sahələri gəzirdi (habelə danışığ dilində: Ey, *komsomol*, bura bax! *Profkomu* gördüm. *Vayenkom* gəlmişdi və b. k).

Metonimiyaların bir növü də xüsusi adların (şəxs və yer adları) ümumiləşməsi nəticəsində meydana gəlir. Bu hal dildə omonimlərin əmələ gəlməsinin səciyyəvi üsuludur. *Təlxək* tarixi şəxsiyyət olub, Sultan Mahmud Qəznəvinin sarayında yaşamış və şahə xidmət etmişdir. Onun adı çoxlu lətifələrin qəhrəmanına çevrilərək ümumiləşmiş, səciyyəvi omonim yaranmışdır.

Bir sıra elm sahələrində işlənən bəzi terminlər həmin anlayışı elmə gətirən, ilk dəfə kəşf edən şəxslərin adı və familiyasından götürülmüş olur. Məsələn, fizikada işlənən *om*, *amper*, *col*, *volt*, *kulon*, *farada*, *küri* terminləri kimi.

Bəzi əşyalar isə tapıldığı, ilk dəfə istehsal və ya ixtira edildiyi yer ilə əlaqədar adlandırılır: *boston* (Amerikada şəhər adından), *şiviyot* // *şeviyot* (Şotlandiyada şəhər adından), *bordo* (Fransada şəhər adından), *panama* (Amerikada ölkə adından), *şal* (Hindistanda şəhər adından), *madera* (İspaniyada şəhər adından), *kaqor* (Fransada şəhər adından), *kəşmir* // *kişmir* (Hindistanda şəhər adından), *plombir* (Fransada şəhər adından), *fayans*, *fraene* (İtaliyada şəhər adından), *kilkə* (Almaniyadakı Kil şəhərinin adından).

İxtira edilmiş əşya ixtiraçının adını almış olur. “Batist” adlı parçanı florensiyalı Batist Şambr, “rentgen” cihazını alman fiziki Konrad Rentgen ixtira etmişlər.

XVI əsrdə Fransanın Lissabondakı səfiri Jan Niko Avropada birinci olaraq tütün yetişdirmişdi. Tütünü tədqiq edən Niko bunun bihuşedici maddə olduğunu aşkara çıxarmışdır. Həmin maddə sonralar tədqiqatçının adı ilə əlaqələndirilib “nikotin” adlandırılmışdır (“Bakı”, 1967, 19 yanvar).

Şotlandiyalı texnoloq Makintoşun (Mac İntosh) ixtira etdiyi paltar makintoj adı almışdır. Batist XII əsrdə yaşamış manufakturaçı idi, frənç ingilis feldmarşalı Frənçin adındandır (həmin hərbi geyimi ilk dəfə o tətbiq etmişdir).

1871-ci ildə royalistlərin geydiyi *qalife* Paris Kommunasının cəlladı general Qalifenin adındandır. *Şrapnel* – ingilis generalı,

Ford – Amerika kapitalisti, *Dizel* – alman mühəndisi, *Gilyotin* – fransız doktoru idilər. *Nağan* – həmin silahı XIX əsrin sonlarında icad edən belçikalı fabrikant və konstruktor Leon Naqanın adındandır.

Süddə, konservlərdə və s. yeyinti məhsullarında mikrobların inkişafının qarşısını almaq üçün onları müəyyən dərəcəyə qədər qızdırmaqla zərərsizləşdirmək üsulu müasir ədəbi dilimizdə *pasterizə etmə* (*pasterizasiya*) adlanır. Bu söz həmin üsulu kəşf etmiş fransız alimi Lui Pasterin adından alınmışdır.

Dərman adı olan “xinin” (chinin) əslində “Çin” sözündən düzəldilmişdir. “Çin” sözündən şəkilçi vasitəsilə “çini” (qab) sözü yaranmışdır.

Orta əsrlərdə *Xəta* // *Xita* sözləri dilimizdə çox işlək olmuşdur. Bu söz Şimali Çinin qədim adıdır (venetsiyalı səyyah Marko Polo bunu “Kataya” adlandırır). Əslində X-XI əsrlərdə həmin ərazini (Şimali Çini) zəbt etmiş olan *tunqus* qəbilə adı *Xitay* sözündəndir.

Cənubi Çinin adı isə Tein adlı imperatorun şərəfinə *Xin*, *Sin*, *Şin*, *Çayna* şəkillərində bir çox dünya dillərinə yayılmışdır. Odur ki, Çindən gətirilən çay əslində xüsusi sözdən törəmişdir. Bəzi dialektlərdə işlənən “xata” (çay) sözü əslində “Xəta” (Çin) sözündəndir.

Ruscadakı *apelsin* sözü “portağal” deməkdir. Hər iki söz də bu meyvənin bitdiyi yer adındandır. Portağal yunan dilindən yayılmış və Portuqaliya sözü ilə əlaqədardır. Apelsin isə almanca-dan (Apfel Sinna – “Çin alması”) yayılmışdır.

Bir çox tarixi, əfsanəvi şəxs adları, habelə bədii əsərlərdəki surət adları (*yezid*, *firon*, *şəddad*, *loğman*, *şümr*, *əbucəhl*, *təlxək*, *metsenat*, *əflatun*) ümumiləşərək metonimiyaların miqdarını çöaldır.

“Ələsgər. Hələ nöinki çərşənbə *yezidisən*, ondan da əskik-sən” (Ə. *Haqverdiyev*). “Lənətə gələsən səni, ay *firoun* qarı” (Ə. *Əbülhəsən*). “Bəlkə də bu qarı bu qədər *şəddadlıq* eləməzdi” (Ə. *Əbülhəsən*).

Bir sıra aşıq havalarının adı aşıqların xüsusi adının ümumiləşməsindən meydana çıxmışdır. Məsələn, *kərəmi*, *dilqəm*, *hüseyni* (Aşıq Hüseyn Bozalqanlının adından), *qaraçı* (Qaraçı oğlu İbrahimin adından) və s.

Müasir lüğətlərimizdə “cinas” sözünə sinonim kimi işlədilər “kalambur” və ondan törənən “kalamburçu”, “kalamburlu” və s. sözlər qeyd olunur. Bir çox dillərdə işlənməkdə olan “kalambur” sözün müxtəlif mənalarını qarşılaşdırmaqdan ibarət söz oyunu, tərkibcə yaxın sözləri toqquşdurmaqdır ki, əsasən zarafət məqsədi daşıyır. Məsələn, Əbu Əli ibn Sina “ramazan” ayına “mərazan” ayı deyirdi.

Kalambur hazırda ümumi söz olsa da, əslində alman baronu fon Kalamberqin adındandır. Yüngül və rahat yaşayış üsulu axtaran Kalamberq polşa kralı Stanislav Leşçinskiyin sarayında özünə yer tapa bilmişdi. Fransız dilini pis bilən Kalamberq o qədər də dərin ağıl sahibi deyildi. Onun səhv, dolaşlıq tələffüzü, təsadüfi zarafatları tezliklə bütün saraya yayılır. Kral Stanislavın qızı Fransanın kraliçası idi. Kalamberqin zarafatları Fransa sarayına da gedib çıxırdı. Onun danışığıda buraxdığı nöqsanlarla Parisin bütün əhalisi əylənməyə başlamışdı. Tədriclə bu haqda çoxlu zarafatlar yaranır və bunların hamısı Kalamberqə isnad edilirdi. Odur ki, sonralar hər cür söz oyunu “kalambur” adını alırdı.

Bəzi xüsusi adlar ümumiləşərək bütün bir xalqı təmsil etmək üçün işlədilir: *Con Bull* (ingilis), *Sam dayı* (amerikan), *Vartan* (erməni), *İvan* (rus). V.Dal yazırdı: “İvan bizdə ən çox işlək addır. İvan adından olan bu söz bütün Asiya və türk sərhədlərində, Dunaydan, Kubandan, Uraldan başlamış Amura qədər hər yerdə rus mənasında işlədilir”.

Beləliklə, lüğət tərkibinin zənginləşməsində metonimiyaların mühüm rolu vardır.

C.SİNEKDOXA

Çoxmənalılığın meydana çıxması üsullarından biri də sinekdoxa adlanır. Burada eyni söz həm bütövü, tamı, həm də bu bütövün, tamın hissələrini bildirmək üçün işlədilir. Məsələn, “baş” insan bədəninin müəyyən hissəsini adlandırdığı kimi,

Həm də bu başa malik “insan, şəxs, nəfər” anlayışını adlandırır. “İnsan, şəxs” anlayışı “ağız, əl, göz” və s. sözlərlə də ifadə edilə bilər: qazancıma on iki göz baxır.

Bəzən sinekdoxanı da metonimiyaya daxil edirlər. Hər iki dil hadisəsinin müəyyən yaxınlığı olsa da, bunları fərqləndirmək zəruridir. Bura tam əvəzinə onun hissəsinin adını çəkmək daxildir: 1. Bədən üzvlərinin adı ilə əlaqədar sözlər bütövlükdə şəxs anlayışını bildirir: *yekəbaş, əyriboyun, bığı bəy, ağsaqqal, abirçək, yaşılbaş, keçəl, çalbaş*... Bu işdə onun da *əli (barmağı)* vardır.

2. Geyim, paltar adı şəxs adını əvəz edir: *sarıköynək, qaraçarqat, qırmızıpapaq*...

Çirmələnib nə durubsan qarşımda,
Anam sənə qurban, ay *Sarıköynək!*

(Aşıq Ələsgər)

3. Daha ümumi anlayış bildirən söz konkret əşya adı yerində işlənir: *qurd* (canavar), *aş* (yemək), *gül* (bənövşə), *meyvə* (alma), *ağac* (söyüd)... Bitki və onun meyvəsi eyni prinsip əsasında adlandırılır: *alma – alma (ağacı), zoğal – zoğal (ağacı)*.

Sinekdoxanın geniş yayılmış bir növü də sözün cəm əvəzinə təkdə işlənməsidir. “– Gərək fars dilində yazsın sənətkar. – *Farsın Xəyyamı var, Firdovsisi var*” (*S. Vurğun*). Qeyd olunan *fars* sözü *farslar* mənasındadır.

Firəngdə belə bir misal var. *Rusun* gözəl adəti var. Bağçada *gülü* əzmə. *Ağac* ək. Atın yığın-yığın *daşı daş* üstə.

Nitqdə çox zaman növ əvəzinə cins işlənir: *Silah* (tüfəng) aldım. *Maşını* (avtomobili) satdınmı? Bir az *meyvə* (alma və s.) almışdım.

Sinekdoxa da dilin obrazlı ifadələri sisteminə daxildir. Hər hansı nəzərəçarpan bir ünsür, fərqləndirici əlamət sinekdoxa üçün əsas ola bilər.

Bəzən insana, hər hansı bitr xarici əlamətinə görə müraciət edirlər. “Ey, bığ(1) bəy” kimi...

Sinekdoxa şəxsləri, əşyaları obrazlı şəkildə fərqləndirməkdə, səciyyələndirməkdə mühüm vasitədir. “Kəndün bütün *başıpa-paqlısı* suyun içində əlləşir” (Ə.Vəliyev). “Onsuz da *başı yaylıqlı* görrəndə qaçıb gizlənir” (İ.Hüseynov). “Rəiyyəti qapıda gözən *dördayaqlılardan* seçmir” (Ə.Haqverdiyev). “Necə deyərlər, *ağ-xalatlılar* özlərinə bəraət qazandıрмаğa çalışırlar” (“*Azərbaycan gəncləri*”, 1973, 10 fevral).

İnsan paltarının adı insanı bütünlüklə səciyyələndirmək üçün işlədilir ki, bu halda şəxs çox qısa və obrazlı tərzdə ictimai cəhətdən sərrast müəyyənləşdirilir. Ə.Qəmküsar “Əshabi-kəhf” felyetonunda yazırdı: “...Şəhərin *ağbaş, göybaş və sarıbaşları* cərgə ilə...yuxarı tərəfdə əyləşdilər”.

Sinekdoxa xalq danışığı dilində nisbətən daha geniş yayılmış semantik hadisələrdəndir. Təsadüfi deyil ki, xalq danışığı dili daha çox obrazlılığı ilə səciyyələnir. Sinekdoxa da çox zaman nitqdə səciyyələndirmə məqsədi ilə işlənir, buna görə daha çox motivləşmiş olan düzəltmə və mürəkkəb sözlər şəklində çıxış edir. Aşağıdakı misallarda oğlan, qız, heyvan, taxıl, araq, konyak, uşaq, körpə anlayışları sinekdoxa tərzində ifadə edilmişdir: “*Quzu otaranımız da var, yun darayanımız da*” (Atalar sözü); “*Quyruqlu pəyə, qılçıqlı quyuya girəndən sonra işlər çətinləşir*” (Ə.Vəliyev); “*Qonaqlar ağgözdən işdikcə gözləri qızarır, qırmızıyanaqdan içdikcə sifətləri bozarırdı*” (Ə.Vəliyev); “*Məmə yeyəndən pəpə yeyənə qədər hamı toplanmışdı*” (“*Nağıllar*”). Bu vahidlərin ümumi-məqbul (sabit) mənası sinekdoxa səciyyəlidir.

Sinekdoxalar da dilə və nitqə məxsus ola bilər. Dil sinekdoxaları ümumxalq səciyyəsi daşıyır; nitq sinekdoxaları isə konkret mətn, situasiya ilə əlaqədar olub, məhdud işlənmə dairəsinə malik olur. Odur ki, xüsusilə satirik əsərlərdə nitq sinekdoxalarından bir üslubi vasitə kimi geniş istifadə olunur. Aşağıdakı misallarda

mülkədar və ruhaniləri səciyyələndirmək üçün *qarnıyoğun* və *yaşılbaş* sözləri sinekdoxa kimi işlədilmişdir. “*Qarnıyoğun...şox məzəli sözdür. Nədən adamın qarnı və boynu yoğundur? Bununla işim yoxdur. Nədən yoğunnuyur yoğunnasın, amma mən elə bilirdim ki, bir az fikri, bir az dərdi olsa, qarnının piyi bir az əriyər və qarnı bir az nazikləşər.*”

Hər bir məmləkətdə, hər bir vilayətdə *qarnıyoğun* adam çoxdu. Qarabağda, İrəvan quberniyasında *qarnıyoğun* az deyil. Bu cür adamların çoxu və bəlkə hamısı mülkədardır (“*Molla Nəsrəddin*”, 1906, 8 dekabr).

“*Vaqif yaşılbaş* sona axtarıb. İndi isə camaat bilməyir *yaşılbaş* sonanın əlindən başını götürüb hayana qaçsın” (Ə.Haqverdiyev).

Sinekdoxa da sözün məcazlaşması üsullarındandır. Odur ki, burada da sözün həqiqi və məcazi mənalarını qarşılaşdırmaq və bu əsasda müxtəlif bədii-üslubi effekt əldə etmək imkanı çox genişdir.

MƏNA DƏYİŞMƏLƏRİNİN BAŞQA NÖVLƏRİ

Reyziq tərəfindən irəli sürülən və məntiqi prinsiplərə əsaslanan yuxarıdakı üç qrupa sonralar XIX əsrin görkəmli dilçilərindən H.Paul daha bir qrup əlavə etmişdir ki, bütün əvvəlki qruplara daxil edilməsi mümkün olmayan mənə dəyişmələri buraya toplanılır. Paulun bölgüsünə görə bu qrupa mənanın pisləşməsi və ya yaxşılaşması, mübaliğə və litota daxildir.

Sözdəki mənfi emoional çalarlıq digər çalarlıqları sıxışdırıb, özü sözün mənasında durduqda bu hal mənanın pisləşməsi adlanır. Bu vəziyyət adətən şəxsləri ifadə edən və onlara aid olan sözlərdə özünü göstərir və cəmiyyətin dünygörüşündəki dəyişmələri əks etdirir.

Vaxtilə müsbət mənada işlənən *molla, hacı, din, kərbəlyi* və s. kimi sözlər müasir dövrdə mənaca pisləşmişdir.

M.Kaşğari dövründə “*alçaq*” sözü “*yumşaq təbiətli, zərif, nazik*” mənasında işlənirdi. Həmin mənə aşağıdakı misalda da özünü göstərir: “*Biz alçaq könüllü peyğəmbərlərdəniz*” (H.Cavid). Bu

söz müasir dildə mənaca dəyişərək *pis*, *rəzil* anlayışlarını bildirir. Türk dillərinə monqol dilindən keçmiş *nökər* sözü əvvəl *qulluqçu*, *şah xidmətçisi* mənasında işlənirdi. Aşağıdakı tərkibdə bu mənə qalmışdır: “Xandan gəlmiş *nökərəm*, dinmə, dişlərinə tökərəm”.

Eynilə müsbət emosional çalarlığın artması ilə sözün mənası yaxşılaşır. Məsələn, M.F.Axundovun əsərlərində işlənən “nazir” sözü müasir diliizdə çox yaxşı mənə kəsb etmişdir.

“Sibir” sözündə mənə yaxşılaşmasını daha aydın görmək olur. Vaxtilə bu söz *sürgün*, *əzab*, *həbs* anlayışlarını yada salırdısa, indi Rusiyanın bir vilayətinin adı kimi işlənir.

MƏNANIN FUNKSIONAL DƏYİŞMƏSİ

Mənə daralmasının və genişlənməsinin səbəbləri çox və müxtəlifdir. Bunlardan ən çox yayılanı mənənin funksional dəyişməsidir. Yeni əşya köhnənin gördüyü funksiyanı yerinə yetirir, ona görə də sözdə funksional dəyişmə baş verir.

Hər xalqın maddi mədəniyyət tarixində elə hallar olur ki, bu və ya digər vəzifəsi olan əşya sıxışdırılıb aradan çıxarılır, lakin onun vəzifəsi qalır, bu vəzifəni başqa əşya görməli olur. Odur ki, həyatda tərkl olunmuş əşyanın adı başqa əşyaya verilir. Sözün mənasında funksional dəyişiklik əmələ gəlir.

Funksional mənə köçürülməsi eyni vəzifəli iki əşya adı arasında baş verir. Məsələn, M.Kaşğari dövründə də gözlük var idi. Lakin o zaman gözlük qar və günəş işığından gözü qorumaq üçün at tükündən düzəldilirdi. Müasir gözlüklər isə başqa materialdan düzəldilir. Ancaq qədim *gözlük* sözü ona görə işlənməkdə davam edir ki, hər iki əşyanın funksiyası (insanın görmə qabiliyyətinin korlanmasının qarşısını almaq) eynidir.

Habelə karandaş//qarandaş müasir dövrdə başqa materialdan düzəlsə də, yazma işinə xidmət etdiyinə görə funksional dəyişməyə məruz qalaraq işlənməkdədir.

Mənanın funksional köçürülməsini metaforadan fərqləndirmək zəruridir. Metaforada həm adlandırma, həm də səciyyələndirmə funksiyası olduğu halda, funksional köçürmədə səciyyələndirmə xüsusiyyəti yoxdur, bu yalnız adlandırmaya xidmət edir.

Funksiya bənzərliyinə əsasən mənanın dəyişməsi metafora, metonimiya və sinekdoxalara məxsus dəyişmələrdən fərqlənir, onlara nisbətən məhdud miqdarda vahidlərdə təzahür edir və funksional semantika termini ilə göstərilir. Metaforalarda əşya və hadisələrin daxili və ya xarici bənzərliyi əsas alınırsa, funksional semantikada iki əşyanın vəzifəcə bənzərliyi əsas götürülür.

Funksional semantika əsasında sözün yeni mənası meydana gələrkən, adətən, tədricən onun nominativ mənası unudulur. Hər halda mənanın funksional dəyişmələri də çoxmənalı sözlərin yaranmasında mühüm rol oynayır.

Müasir dildə “qovluq” sözü kağız saxlamaq üçün istifadə edilən əşyanın adını bildirir. Sözün kökü “qov”dan da aydındır ki, vaxtilə bu əşya qov (çaxmaq) saxlamağa xidmət etmişdir.

Funksional məna köçürülməsi (metafora) məsələsində başlıca cəhət ondan ibarətdir ki, burada predmetin, hərəkətin funksiyası əsas hesab olunur. Çünki məhz bu funksiya sözlərin sabitliyində, əvvəlki şəkildə qalıb işlənməsinə səbəb olur. Əşyanın xarici şəkli, forması, hərəkətin icra tərzində və s. dəyişsə də, onların ümumi funksiyası əvvəlki kimi qaldığından həmin adı da yaşamaqda davam edir.

Vaxtilə “atmaq” feili müəyyən əşyanı həqiqətən atmağı, bir yerdən başqa yerə tullamağı (daş atmaq, ox atmaq) bildirirdi. Feilin bu funksiyası sonralar tüfəng, top və s. (güllə, mərmə yox) isimlərlə işləyəndə də qalmaqda davam edir. Halbuki işin icra tərzində tam dəyişmişdir. Burada əsas məsələ müəyyən məsafədən hər hansı silahdan istifadə edilməsidir.

Odur ki, bir hərəkət növünə aid olan söz məhz funksiyasının eyniliyi və ya oxşarlığı əsasında başqa hərəkət növünə aid edilmişdir.

Sözün əvvəlki funksiyasının dəyişməsini göstərən misallar çoxdur. Adətən, sözün “etimoloji forması” ilə onun aktual mənası

arasında meydana çıxan ziddiyyətin səbəbi budur. Məsələn, “qazan asmaq” tərkibində *asmaq* sözünün müasir aktual mənası onun etimoloji formasına uyğun gəlir.

Funksional məna köçürülməsi qanunu müasir dövrdə də öz təsirini göstərməkdədir. Lakin bu qanun hazırda bir qədər səciyyəvi keyfiyyətlər də kəsb etmişdir. Belə ki, indi sözlərin mənasında bir diferensiasiya yaranmışdır. Əgər əvvəllər funksional köçürmədə əvvəlki predmet və hadisə sıradan çıxıb onun yerinə yenisi yaranırdısa, müasir dövrdə yeni və köhnə denotat (predmet və hadisə) yanaşı yaşamaqda davam edir. Bunun səbəbi ictimai həyatda baş verən köklü dəyişikliklərdir. Məsələn, istehsalın diferensiallaşdırılması ilə əlaqədar sözün semantikasındakı belə dəyişmələr müşahidə edilir.

Vaxtilə müəyyən maddi nemətlər istehsal edən şəxslər (*çək-məçi, papaqçı, xalçaçı, başmaqçı, çörəkçi...*) həm də onları satmaqla məşğul olurdular.

Müasir dövrdə istehsal satışdan ayrıldığı üçün belə sözlər ya ancaq istehsalçını, ya da ancaq satıcını bildirir.

K.Marks yazmışdır:” Sərvət artdıqca çox nəcib metalı, məsələn, gümüş misini, qızıl gümüşü çəki vahidi vəzifəsindən sıxışdırır”.¹⁰² Bu fikir nəzərdə tutulduqda dilimizdə müxtəlif pul adlarının (*dinar, dirhəm, tənqah, para, əskinas, şahı, osmani*¹⁰³, *abbası, pənahi, manqur...*) mənacə dəyişməsi səbəbləri aydınlaşır. Öz funksiyasına görə müasir dildə işlənən abbası Hacı Qaranın işlətdiyi “yarım abbası” birləşməsindəki sözlə, habelə Məşədi İbədın hambala vermədiyi abbası ilə qətiyyətin eyni deyildir. Təsədüfi deyil ki, hazırda daha çox “iyirmiçəpiklik” sözündən istifadə olunur. Mənanın funksional dəyişməsini nəzərə almadıqda bir sıra tarixi abidələrin dilini, ifadələrini dəqiq anlamaq mümkün deyildir.

Osmaninin onunu ki, bir şahı sayarlar,
Osmanlı qaçan şaha bərabər olacaqdır.

(M.Əmani)

¹⁰²K.Marks. Kapital, I cild, 1949, səh. 58.

¹⁰³Akademik H.Araslının göstərdiyinə görə, *şahi* və *osmani* XVII əsrdə kəsilmiş səfəvi və osmanlı pullarıdır.

Bahar. Qatığı satdım üç abbası bir şahıya (Ə.Haqverdiyev).
Lüğətlərə salınmayan *pulsuz-pənahsız* (*pulsuz-pənəsiz*) vahidi ədəbi dilimizdə işlək sözlərdəndir.

“İçərimdən gələn bir səs bu yad yerdə *pulsuz-pənahsız* bir qız olduğumu mənə xatırladır” (*İ.Əfəndiyev*).

C.Məmmədquluzadənin “Danabaş kəndinin əhvalatları” po-vestində belə bir dialoq vardır:

“Bu qəndi sənə verəcəyəm, *yeddi manat iki şahıya...*

...Qəndi indi yeddiyə hər yanda verirlər....

Yeddi iki şahıdan bir qəpik əskik verməzlər”.

Yaxud “qəpik-quruş” tərkibində işlənən *qroş* sözü səkkiz qəpiklik dəyərə malik pul vahidi imiş (sonralar isə bu tərkibdə çox cüzi miqdar mənası kəsb etmişdir). Ümumiyyətlə, pul sözü də elə funksional dəyişmə əsasında müasir mənanı qazanmışdır. Vaxtilə həmin mənadə kökü qədim fars dili ilə bağlanan *təng* // *təng(ah)* // *x* sözü (rus dilindəki “деньги” ilə müqayisə et) işlədilir ki, bu vahidə müxtəlif şəkillərdə rast gəlmək mümkündür: “Övraqi-şəcər-*təngə-təngə*” (*Xətai*). “Məslislər qurardım, *Dənglər* paylardım” (“*Aşıqlar*”). “Lap *təngahım*//*tanqahım* kəsildi” (*Danışıqdan*).

Aydın olur ki, sözün funksiyası onun nəinki məzmununu (mənasını), həm də formasını dəyişə bilir.

Nida frazeologiyasına daxil olan “pah atonnan” (“*Pah atonnan*, nə yaman yatdı bu oğlan, ölübə! – *M.Ə.Sabir*) ifadəsində ikinci söz (ata) ikinci şəxs təkin mənsubiyyət şəkilçisi və ilə qoşmasının fonetik variantı “nan”la birlikdə işlənmişdir. Bu sözü müasir ədəbi dil normaları baxımından işlətdikdə “atanla//atan ilə” şəklinə düşər ki, o bu formada həmin frazeologiya təşkilində iştirak edə bilməz.

“Şah” sözü birinci şəxs təkin mənsubiyyət şəkilçisi ilə işlədikdə adətən (“mənim”) *şah-ım* şəkli kəsb etməlidir. Lakin maraqlıdır ki, S.Vurğunun dramlarında personajlar müraciət funksiyası kəsb edərkən bu sözü bir qayda olaraq *şah-im* şəklində işlədirlər.

Adətən bu kimi hallarda sözün funksiyası əsas olur, onun mənasını üstələyir. Məsələn, müraciət//çağırış funksiyasında işlənən sözlərin bir çoxu mənadən tamamilə uzaqlaşdırılır.

“Şamama Cadu. Qurban necədir, *kişmiş* xanım?” (Ə.Haqverdiyev).

“Dursun. Nə var, dovşanımdır?” (C.Cabbarlı).

Sözün ictimai funksiyası dildə əsasdır. O dərəcədə əsasdır ki, sözün, ifadənin daxili forması bu funksiyaya tabe tutulur. Eyni şərait (situasiya) ilə əlaqədar işlənən avtomatikləşdirilmiş ifadələr yalnız funksionallığı ilə fərqlənir.

“– O qədər pulu neynirsən?”

İt hürəndə ağzına atacağam, pulu neynərlər? (Ə.Əbülhəsən).

“Üstünüzə yüngüllük, əhvalım yaman birtəhərdi” (İ.Hüseynov).

“–Mən ölü, siz sağ, görəsiniz” (S.Rəhimov).

Habelə çoxlu alqış və qarğışlarda da dil vahidlərinin mənası deyil, məhz funksiyası mühüm hesab olunur. Ə.Haqverdiyev “Xortdanın cəhənnəm məktubları”nda yazırdı:”Bizim məmləkətin əhalisi qədim zaman atəşpərəst idi. Bu səbəbdən də hər şəhərdə və kənddə bir və bir neçə atəşgədə var idi.

Xalq islamı qılınc zoruna qəbul edəndən sonra da öz ata-baba dinindən büsbütün əl çəkmək istəməyib və atəşgədləri əldə saxlamaq üçün hər birinə bir imamzadə adı qoyublar.

Qədim dinin asarı indi də durur. Məsələn, indi də eşidə bilərsiniz: “O görəkən aya and olsun”, ya “Bu yanan ocağa and olsun”, ya “O günə and olsun” və i.a. Hətta camaat keçmiş atəşpərəstlik ayinini indi də Məşhəddə İmam Rzanın başının üstündə icra edir.

Qədim zamanda gün çıxanda onu şeypur, təbil və sinclə istiqbal edirdilər: həmçinin gün batanda da onu habelə müşayiət edirdilər. Hal-hazırda bu oyun İmam Rza məscidinin minarəsində çıxır. Hər gün minarənin başında sinc, təbil və şeypurla günün istiqbal və müşayiət edirlər”.

Mənanın inkişaf yolları dedikdə, metafora, metonimiya, məna daralması, məna genişlənməsi, mənalardan diferensiallaşması və s. nəzərdə tutulur.

Məcəzi mənalardan (məna intiqallarının) inkişaf istiqaməti bir sıra dillərdə ümumi qanunauyğunluq təşkil edir. Belə ki, adətən a) məkani mənalardan vaxt (zaman) mənalara törəyir (əksinə

yox); b) qoxu, dad və toxunma duyğusu ilə qavranılan əşya adları görmə və eşitmə duyğusu ilə qavranılan əşya adlarına keçir (əksinə yox); c) insan əzalarının adları cansız əşyaların adlarına keçir (əksinə yox).

SEMANTİK SIXILMA

Nitq axınında sözlər ayrılıqda deyil, bir-biri ilə əlqədə işlənir ki, bu da onların müxtəlif tərzdə bir-birinin mənasına təsir göstərmiş olur. Adətən, dildə çox işlənən, tez-tez təkrarlanan bir sıra söz birləşmələrinin bir tərəfi “sıxılır”, istemaldan qalır. Belə semantik sıxılma nəticəsində birləşmənin qalan bir üzvü digərinin də mənasını öz üzərinə götürür və burada da səciyyəvi bir məna zənginləşməsi baş verir.

Dildə ən çox işlənən birləşmələrdən *salam-əleyküm//əssələmün-əleyküm//salam- məlik* (“Bağda ərik var idi, *salam-məlik* var idi”) və *əleyküm-salam//əlekəssalam* vahidləri müasir dövrdə yalnız *salam*” şəkilində işlədilir.

“*Salam-sabahdan* sonra işə başladılar” (Ə.Sadiq). “*Salam-sabah*” vahidi burada bütöv bir parçanı əvəz edir: “*Salam! – Salam! – Sabahın xeyir! – Sabahın (ağibətin) xeyir!*”

“*Lələ-şələ* məsələsini gözünün önünə tutmuşdu” (S.Rəhimov). Bu ifadə “*Ya lələ şələni basacaq, ya şələ lələni*” cümləsinin ümumi semantikasını özündə əks etdirir.

“*Həm ziyarət, həm ticarət*” ifadəsi semantik sıxılma qanununun təsiri ilə aşağıdakı şəkildə işlədilər bilmişdir. Həsən xanın son sözləri Laçını əvvəlki *ziyarət-ticarət* haqq-hesabından artıq ruhlandırdı (S.Əhmədov).

Azərbaycan dilində bir sıra hallarda obyekt+feil birləşməsinin tərkibindən obyekt atılır və ifadənin bütün mənası feildə cəmlənir. Aşağıdakı misal bu cəhətdən xarakterikdir: “*Qənfet kimi oğlandır. Yemir, içmir, çəkmir...*” (M.Əlizadə). Bu misalda ümumi halda anlaşılan *yemək* (xörək, çörək, qarpız) *yemir, içki* (süd, su, çaxır...) *içmir, çəkim*(papiros, qəlyan, siqar) *çəkmir* ifadələri

sıxışdırılaraq yalnız tək-tək feillər işlədilmişdir. Tarixən bu vəziyyət bir çox vahidlərin sonralar məcazi mənə kəsb etməsinə səbəb olur.

Semantik sıxılma qanunu bir çox qoşa sözlərin meydana çıxmasında mühüm rol oynayır: “*Xoş-beş* eləyib oturmaq üçün ona yumşaq kreslo göstərdi” (Ə.Əbülhəsən). “Zalım oğlu, gecə-gündüz *daş-baş* eləyir” (Ə.Sadiq). “*Xoş-beşdən* sonra əsas məsələyə keçdilər” (Ə.Hacızadə). “Görüşüb *hal-xoş* etdik” (Ə.Vəliyev). “Çaylıyev *dil-ağız* eləyib dedi” (Ə.Əbülhəsən). “*Əl-ayaq* eləyib qıza bir at yükü odun yığdılar” (“*Nağıllar*”).

Semantik sıxılma hadisəsini izah etmək üçün belə bir nümunə göstərək. B.Bayramovun “Fəhlə qardaş” romanında “hamam yemək”dən danışılır, “hamam yeyən”, “hamam yeyilən” ifadələri işlədilir. Burada deyir: “Əmədli əslən bu yerlərdən deyildi. Lakin daha ucqar, “hamam yeyilən” vaxtlarda çox-çoxlarından geri qalmış kəndlərin birisindən çıxmışdı... Keçmişdə “hamam yeyenin” övladı indi hamamlar nazirliyinin və qeyri böyük bir yerin başçısıdır”.

Bu ifadənin hansı bir hadisə ilə əlaqədar olduğu belə göstərilir: “Vaxtilə buralarda...belə bir söhbət olub. Bir varlı o biri varlıdan soruşub:

– Əyə, Gülmalı, dedilər aşağı Qarabağa getmisən, heç hamam gördünmü?

– Ə, Alməmməd, məni avam hesab eləyirsən? – Gülmalı inciyir. – hamam görmüşəm də, hələ doyunca yemişəm də, – deyir.”

Dilimizdəki *ölüdürildən* (şeyx), *tülküdən qorxan* (Əhməd), *şah tənbəli*, *yola körpü salmaq* və s. kimi leksik vahidlər də semantik sıxılmaya misal ola bilər: “Ondan bu qədər söz eşitdiyimə sevindim. Arxayın oldum ki, *yola körpüquran* tapmışam” (E.Mahmudov).

Göründüyü üzrə, bu söz bütöv bir hadisə, əhvalat haqqında assosiasiya yaradır. Odur ki, semantik sıxılma qanunu Ş.Ballinin irəli sürdüyü assosiativ sahə qanununa yaxınlaşır.

Dil vahidlərinin semantikə inkişaf edib zənginləşməsində semantik sıxılma qanununun böyük təsiri vardır. Adətən, eyni kökdən düzəlmiş obyekt+feil birləşmələri vahid bir mənaya malik olur.

“Bütün şərtlər yazılır, *kəsmətlər kəsilir*” (B.Bayramov). “Yenə də qarnına *girgi girmişdi*” (S.Rəhimov). “Hərdən bir *tutması tutur*. *Tutman tutanda* lap rəhmətlik bibin kimi olursan” (S.Dağlı). “Ona bir *gəliş gələrəm* ki, babası dəli Xankişinin toyu yadına düşər” (İ.Əfəndiyev).

Bütün bu kimi birləşmələrin qeyri-müəyyənlik və ümumilik bildirən komponentləri sonralar dəqiq mənalı sözlərlə əvəz edilə bilər: *yemiş yemək – çörək* (alma, qovun, plov...) *yemək; girgi girmək – girgi düşmək* (salmaq) və s.

Eyni kökün təkrarı ilə düzələn obyekt+feil birləşmələri dilimizdə mühüm yer tutur. Tədricən bu birləşmələrin bu və ya digər komponenti müxtəlif fonetik variantlar şəkli alır, əslindən (ümumi modeldən) uzaqlaşır: *cıvırığı//civğırığı//civırığı// çixırığı çixmaq, cıvırırı//cıqqırı çixmaq, atım//addım atmaq*.

Həmin birləşmələrin digər bir inkişaf yolu obyektlərin atılmasından ibarətdir ki, bu zaman feillər semantikaca zənginləşmiş olur: *söyüş söymək – söymək, söz söyləmək – söyləmək, ütü ütüləmək – ütüləmək, köşə(k) köşəmək – köşəmək, budaq budamaq – budamaq, dalaq dalamaq – dalamaq*.

Geniş planda yanaşdıqda aydın olur ki, semantik sıxılma qanununun poetikada eyham (işarə) adlanan üslubi qayda ilə əlaqədardır. Bu üslubi qaydaya görə dildə məlum və məşhur olan ifadələrin tam, bütöv şəkildə işlədilməsinə heç bir ehtiyac yoxdur. Məlum olanları bir də şeir şəklində oxucuya məlum etmək zəruri deyildir. Odur ki, əsil sənət əsərlərində yalnız müvəffəqiyyətli bir işarə ilə kifayətlənilir.

Hələ ağ kürkü bürün, yazda yaşıl don da geyərsən,
Qoradan halva yeyərsən...

Şəhriyarın “Səhəndim” şeirindən alınmış bu parçada məşhur “Səbr ilə halva bişər ey qora, səndən, Bəsləsən atlas olar tut yarpağından” tərkibi “qoradan halva yemək” şəklində yığcamlaşdırılmışdır.

Şəhriyarın “Heydərbabaya salam” poemasında deyilir:

Qarı nənə gecə nağıl deyəndə,
Külək qalxıb qap-bacanı döyəndə,

Qurd keçinin şəngülüsün yeyəndə
Mən qayıdıb bir də uşaq olaydım,
Bir gül açıb ondan sonra solaydım.

Bütöv bir nağılın məzmununu burada bir ifadənin tərkibinə (“qurd keçinin şəngülüsün yeyəndə”) sıxışdırılmışdır.

Nitqdə işlənmə tezliyi nisbətən daha yüksək olan vahidlər semantik sıxılma qanununun təsirinə daha çox məruz qalır. Müasir dilimizdə *gün* (“əməkgünü” əvəzinə), *metro* (“metropoliten” əvəzinə), *kino* (“kinofilm” əvəzinə), *kilo* (“kiloqram” əvəzinə) və s. vahidlər həmin qanunla əlaqədar bu şəkildə işlədilir.

Vaxtilə təmtəraqlı üslubla əlaqədar ədəbi dilimizdə işlənmiş bir sıra vahidlərin müasir dildə sadələşdirilməsində də semantik sıxılma qanunu mühüm rol oynayır. Təkcə M.S.Ordubadinin əsərlərindən toplanmış *kamali-xişmlə*, *kamali-mülayimətlə*, *kamali-şiddətlə*, *kamali-təğəyyürlə*, *kamali-təhəyyürlə*, *kamali-təaccüblə*, *kamali-təəssüflə*, *kamali-heyərlə*, *kamali-təvəccöhlə*, *kamali-niyyətlə*, *kamali-məmnuniyyətlə*, *kamali-əhtiramla*, *kamali-səliqə ilə* və s. tərkiblərin birinci tərəfləri (bəzi istisnaları çıxmaq şərtilə) müasir ədəbi-bədii dilimizdə işlədilir.

Semantik sıxılma daxili üzvlü təkrarlarla əlaqədar şəkildə də özünü göstərir: Gün günortadan keçmişdi → Günortadan keçmişdi. Günün günorta çağı → Günorta çağı → Günorta. Ay aydınlıq gecələr → Aydınlıq gecələr. Günü bu → Bu gün.

Sözün məna həcmının genişləndirilməsi omonimlərin – epantiosemik vahidlərin yaranmasına aparıb çıxarır. Epantiosemik vahid anlayışı bəzən “mənaların polyarlaşdırılması” termini ilə ifadə olunur. Bir-bitrinə zidd (polyar) mənalar eyni sözün tərkibində eyni zamanda mövcud olur.

“Borclu borclunun sağlığını istər” misalında eyni *borclu* sözü polyar mənalar bildirir. Bu hadisə də semantik sıxılma ilə əlaqəlidir. “Qonaq qonağı istəməz” misalı “*bir qonaq başqa bir qonağı...*” misalının sıxılmış variantıdır.

Müasir dövrümüzdə semantik sıxılmanın bir növü bəzi mü-

rəkkəb idarə, müəssisə, təşkilat adlarının şəxsi bildirməsi üçün işlədilməsindən ibarətdir. *Raykomla* danışdım – *Raykom katibi ilə* danışdım. *Partkom* dedi – *Partkom katibi* dedi. *Sədr* sözə başladı – *İclasın (kolxozun...) sədri* sözə başladı və s.

Beləliklə, dildəki semantik dəyişmələr mahiyyətə bir-birinə idd oln iki istiqmətə gedir.

1. Semantik dəyişmələr müntəzəmliyə meyl cəhdi ilə əlaqədar olur. Bu meyl dilin ünsiyyət və fikri ifadə vasitəsi olma funksiyalarından irəli gəlir. Hər bir dil vahidi müəyyən mənə ifadə edir. Odur ki (adətən), hər mənə ayrıca bir dil işarəsi ilə ifadə olunur (əlbəttə, bu hal mütləq deyil, çoxmənalılıq, sinonimlik, omonimlik meylləri buna mane olur).

Müntəzəmlik meyli ilə əlaqədar sovet dövrü ədəbi-bədii dilimizdə *baş beyin*, *onurğa beyni* vahidləri işlənməyə başlamışdır. Burada rus dilinin təsiri də müşahidə edilir. Akademiya iclaslarının birində mərhum prezident Y.Məmmədəliyev göstərdi ki, bu ifadələrin əvəzinə xalq dilində *beyin* və *ilik (haram ilik)* sözləri işlədilir.

2. Müntəzəmliyə əks olan ikinci meyl ekspressivlik meylidir. Bu meyl müntəzəmlik meylinə qarşı olub, onun avtotizminin qarşısını almaq məqsədi güdür. Müntəzəmliyə meyl ilə əlaqədar mənə dəyişmələrindən biri semantik sıxılmadır. Bir söz sözbirləşməsi əvəzində işlənilib, bütöv birləşmənin mənasını ifadə edir: (kələk) *gəlmək*, (söyüş) *söymək*, (söz) *danışmaq*, (işdən) *götürmək*, (vəzifəyə) *irəli çəkmək*, (yeməyi, xörəyi) *aşıрмаq*, (başını) *yemək*...

Semantik sıxılma ilə əlaqədar bir çox feillər vulqar mənə kəsb etmiş olur. Habelə semantik sıxılma dildə avtomatizm yaranmasına çox yardım edir. Bir söz mütləq başqaları ilə assosiasiya yaradır.

Müntəzəmliyə əks olan ekspressivlik meyli isə bu avtomatizmin qarşısını almaqda mühüm rol oynayır. Dildə mövcud olan tək-tək sözlər əvəzinə bir neçə sözdən ibarət birləşmələrin işlənməsi bu meyl ilə əlaqədardır: *qara qızıl* (“neft” əvəzinə), *ağ xatalı adamlar* (“həkimlər” əvəzinə), *Odlar Yurdu* (“Azərbaycan”

əvəzinə), *tarla zəhmətkeşləri* (“kolxozçular” əvəzinə), *ağ qızıl ustaları* (“pambıqçılar” əvəzinə).

Gündəlik mətbuatda və bunun təsiri ilə ümumi ədəbi dildə və danışmada belə təsviri ifadələr çox geniş yayılmışdır. Bunlar danışanların müvafiq predmetlərə emosional-ekspressiv münasibətini də əks etdirir.

Semantik dəyişmə sözlərin (adların) həm də qrammatik forma və funksiyasının dəyişməsinə səbəb olur.

Ümumi çörək sözünün növləri ya bir sadə sözlə (*yuxa, əppək, ətmək*), ya da ikinci növ təyini söz birləşməsi şəkilində (*təndir çörəyi, saç çörəyi, sac yuxası...*) bildirilirdisə, müasir dövrdə daha çox birinci növ birləşmələr (*ağ çörək, qara çörək*) kimi çıxış edir.

Sözün paradiqmatik əlaqələri dəyişir. Məlum olur ki, müasir dövrümüzdə dilin leksik-semantik sistemində də analitizm qüvvətlənmişdir. Vaxtilə pul vahidlərinin adı (*abbası, şahı*) əvəzinə müasir dövrdə perifrastik yolla *iyirmiçəpiklik, beşçəpiklik* ifadələri işlənməkdədir.¹⁰⁴

Hər hansı vahidin mənası başqa vahidlərin mənasından asılıdır. Deməli, əslində sözün mənası onun təkə əşyavi məzmunundan ibarət deyil, həm də mənaca başqa sözlərlə qarşılıqlı əlaqəsi ilə bağlıdır.

Analitizm meyli iş-hərəkət anlayışı ilə bağlı olan semantik sahədə daha da çoxalmışdır: *təyin etmək* (təyinləmək), *göstəriş vermək* (göstərmək), *müəyyən etmək* (müəyyənləşdirmək), *iş aparmaq* (işləmək), *fit vermək* (fitləmək)...

¹⁰⁴Burada dilə məxsus dəyişmələrdən bəhs olunur. Nitqdə də müxtəlif üslubi məqsədlərlə dəyişmələr mümkündür.

IV FƏSİL

TƏSVİRİ SEMASİOLOGİYA

Məna genişlənməsi, məna daralması və müxtəlif məna intiqalları ümumiyyətlə insan təfəkkürünə xas məntiqi qanunuyğunluqlardır. Ona görə də bu hadisələrə bütün dillərdə təsadüf edilir.¹⁰⁵

Bu fikir hələ keçən əsrdə irəli sürülmüşdü. 1820-ci ildə Reyziq semasiolojiya elminin müstəqil bir elm olmasını əsaslandırarkən göstərdi ki, mənaların dəyişmə və inkişaf şəraitini öyrənmək lazımdır.

1883-cü ildə Breal dilçiliyə “semantika” terminini daxil edərək yenə də məna dəyişmələrinin qanunauyğunluqlarını tədqiq etməyi zəruri saymışdı.¹⁰⁶

Lakin XX əsrin 30-cu illərindən semantik tədqiqatların istiqaməti dəyişir. Bu sahədə təsviri və struktur tədqiqatlar üstün mövqe qazanır, məna dəyişmələri haqqında əənəvi dilçiliyin müddəaları o qədər də inkişaf etdirilmir.

Təsviri (struktur) semasiologiyada, hər şeydən əvvəl, dil işarəsinin strukturasını aydın və dəqiq şəkildə müəyyənləşdirmək zəruridir.

SÖZÜN MAHİYYƏTİ

Dilin tərkibi maddi və ideal cəhətlərə bölünə bilər. Dil maddi və ideal cəhətlərin vəhdətindən ibarətdir. Səs orqanları vasitəsilə qavranılan, yəni qulaqla eşidilən hər şey (səslər, səs birəşmələri, intonasiya, vurğu və s.) dilin maddi cəhətini təşkil edir.

¹⁰⁵*Vax:* P.A.Будагов. К проблеме устойчивых и подвижных элементов в лексике «Известия АН СССР», ОЛЯ, 1951, т.Х, вып 2.

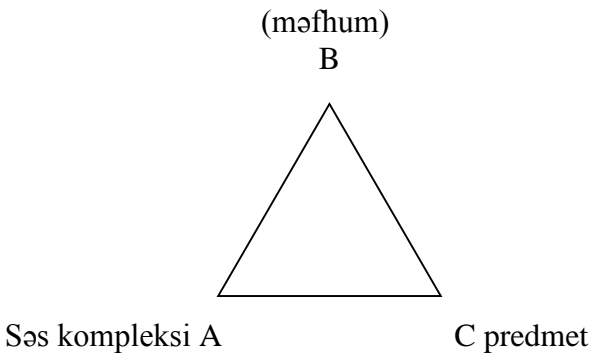
¹⁰⁶*Vax:* Ст.Ульман. Семантические универсалии. «Новое в лингвистике», вып.V, М. 1970, səh.250.

Moremlərin, sözlərin (və söz birləşmələrinin), ifadələrin (və cümlələrin) məzmununu təşkil edən hər şeyi (məfhumlar və obrazlar bunların qarşılıqlı əlaqələri, münasibətləri, fikirlər, ideyalar) dilin ideal cəhəti hesab olunur.

Təfəkkür prosesi insan beynində baş verən psixi-fizioloji prosesdir və buna görə də bilavasitə qavranıla bilmir. Lakin beynə məxsus olan fikirlər nitq səsləri şəklində təzahür etdikdə maddiləşir. Buna görə də ifadə edilir və başqaları tərəfindən eşidilib qavranılır.

“Məna” termini dilçilikdə çox mübahisələr törədən, müxtəlif şəkildə anlaşılan və işlədilən terminlərdəndir. Məna ilə məfhumun, məna ilə əşyanın əlaqə və münasibətləri haqqında çox yazılmış, ən müxtəlif mülahizələr yürüdülmüşdür. Bəziləri sözün səs tərkibi ilə məfhumun əlaqəsinə məna deyir, bəziləri məna dedikdə sözün səs tərkibinin xarici aləmi əks etdirməsini nəzərdə tutur, bəziləri də məna ilə məfhumu eyniləşdirirlər və s.

Xarici dilçilikdə məna anlayışını izah edərkən adətən Oqden və Riçardson məşhur üçbucağından çıxış edirlər. Bu üçbucaq belədir:

Adətən, məna anlayışı AB arasındakı əlaqə kimi başa düşülür. Deməli, məna ad ilə (səs tərkibi) məfhum (bəzən də “anlam”) arasındakı əlaqəyə deyilir. Odur ki, adın əşya ilə əlaqəsi müstəqim, birbaşa olmur, dolayı yolla, məfhum vasitəsilə olur.

Mənanı yalnız əlaqə (səs tərkibi ilə məfhumun əlaqəsi) kimi anlamaq hələ onu izah etmək demək deyildir.

Bu əlaqə harada yaranır? Sözün daxilindəmi? Yəni həm səs tərkibi, həm də məna (“anlam”) sözün ünsürlərini hesab edilməlidir? Yoxsa söz yalnız səs tərkibindən ibarətdir və bu səs tərkibi sözdən xaricdə yerləşən məna (“anlam”) ilə nə cür əlaqələnir?

Çox mürəkkəb olan sözün mahiyyətini anlamaq üçün onun bir-biri ilə əlaqədar olan aşağıdakı üç cəhətini fərqləndirmək zəruridir.

A.Hər bir söz səsdən və ya səslər toplusundan ibarət, yəni fonetik cildə, səs cildinə malik olur (“fonetik söz”).

B. Hər bir söz şüurda müəyyən bir anlam yaradır.

C. Hər bir söz geniş mənada predmet (yəni əşya, iş, hərəkət, keyfiyyət, əlamət və s.) ilə əlaqədar olur.

Göstəriən üç cəhəti belə ifadə edirlər:

A.Söz əşyanı adlandırır (adlandırma və ya nominasiya).

B.Söz müəyyən anlam bildirir.

C.Hər bir anlam geniş mənada predmetin (denotat, referent) müəyyən xüsusiyyətini, əlamətini əks etdirir.

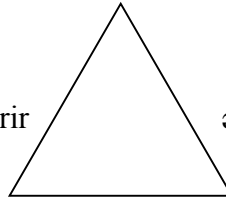
Fonetik sözün (və ya fonetik sözlə birlikdə anlamın – siqnifikatın) predmet (denotat, referent) ilə əlaqəsi referent əlaqəsi və ya referensiya adlanır. Bu əlaqənin mahiyyəti odur ki, fonetik söz geniş mənada predmetin işarəsidir.

Hər bir maddi predmet (hadisə, hərəkət, proses) insanların dərk etmə və ünsiyyəti prosesində başqa bir predmeti (hadisəni, hərəkəti, prosesi) əvəz edib, onu xatırladırsa, işarə hesab edilir. Göründüyü kimi, fonetik söz həm anlamın (siqnifikatın) işarəsi həm də bu anlam (siqnifikat) ilə predmetin işarəsidir. Həm fonetik söz, həm anlam (siqnifikat), həm də predmet (denotat//referent) üçü birlikdə başqa bir yeni predmetin işarəsi ola bilər. Bu o deməkdir ki, sözün işarəvilik keyfiyyəti çoxpilləli, çoxmərhələli mahiyyətə malikdir.

B. anlam (siqnifikat)

fonetik söz A.
referent)
(işarə)

anlam bildirir

C. predmet (denotat,

əks etdirir

adlandırır

Göstərilən üçbucaq real aləmə məxsus ekstralingvistik (əşya, hadisə və s.), lingvistik (sözü təşkil edən səslər və ya səslər toplusu) və məntiqi (müvafiq varlıq haqqında təsəvvürlər) hadisələrin əlaqəsini əks etdirir. Bütün bunlar dilçilikdə çox müxtəlif terminlərlə qeyd olunur:

A. Lingvistik vahid üçün işlənən terminlər – söz, ad, işarələyən, denotator, desiqnator, xarici cəhət, səs cildi, səs toplusu, səs kompleksi, ifadə, rəmz (simvol), səs ardıcılığı, işarə.

B. Məntiqi vahid üçün işlədilən terminlər – əşya (predmet) haqqında təsəvvürlərimiz, məzmun, anlam, məna, fikir, əlaqə, semantik cəhət, sözün bildirdiyi (ifadə etdiyi) ey, denotatorun ifadə etdiyi informasiya.

C. Ekstralingvistik vahid üçün işlənən terminlər – işarələnən, denotat, desiqnat, referent, əşya, predmet, əks etdirilən, xarici aləmə məxsus varlıq.

SÖZÜN SƏS TƏRKİBİ

Sözün səs tərkibi işarə hesab olunur. Buna “fonetik söz” də demək olar.

İşarə problemi dilçilik baxımından müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Hər bir işarə müəyyən məzmun (məna) bildirməlidir. İnsan eşitmə (səslər), görmə (əl-hərəkət dili, jestlər), toxunma (korlar üçün), qoxu (lal-karlar üçün) duyğuları vasitəsilə ünsiyyət

saxlaya bilər. Lakin bütün hiss orqanları içərisində eşitmə dili meydana gəlməsinə və funksiyasına görə daha mühümdür. Bu eşidilən dilə (“eşitmə dili”nə) adətən səs dili, “səsli dil” deyilir.

Söz səslərdən təşkil olunur. Bu mənada sözə fiziki hadisə də demək olar. Lakin söz həm də fizioloji hadisədir. Çünki sözün tələffüzündə insanın danışmaq orqanları fəal iştirak edir. Bununla belə, insanın danışmaq orqanları ilə tələffüz etdiyi hər hansı fiziki səslər toplusu söz hesab edilə bilməz. Dil vahidi ola bilmək üçün səslər toplusu müəyyən modellər şəklində təşkil olunmalıdır. Belə modellər akustik invariant (“səs invariantı”) adlanır. Hər bir akustik invariantın əsas xüsusiyyəti onun müəyyən təsəvvür (“məna”) ilə əlaqədar olmasıdır.

Səs tərkibini təşkil edən səslər kompleksli özlüyündə mənaya malik deyildir. Əgər səslər toplusu məna ilə əlaqədar olsa idi, onda dildə omonimlər mümkün ola bilməzdi. Məlumdur ki, omonimlər eyni səs tərkibinə malik olsa da, mənaca müxtəlif sözlərdir.

Səslərin özlüyündə mənası olmasa da, müəyyən təəssürat yaratmaq, təsir oytamaq məqsədi ilə bu səslərdən istifadə etmək mümkündür. Bu vəziyyətə xüsusilə şeirdə çox təsadüf olunur. Şeirdə bu və ya digər səslərin təkrarı ilə müəyyən bir musiqililik əldə edilir.

Hələ də xaricdə belə nəzəriyyə və mülahizələr qalmaqda davam edir ki, guya ayrı-ayrı səslər və səs kompleksləri (toplusu) müəyyən məna çalarlığına malikdir, yaxud müəyyən ifadəlilik yaradır. Məsələn, məşhur dilçi alim J.Vandriyes göstərir ki, müxtəlif səslər və səs birləşmələri müxtəlif qüvvədə olan ifadəlilik meydana gətirir. A.Moris bir az da irəli gedərək qeyd edir ki, təktək səslər hətta fikir və ideyaları bildirir. Guya əsl şairin yaradıcılığında ifadə olunan ideya və hisslər bunları ifadə edən səslərlə uyğunlaşdırılır. Başqa bir görkəmli tədqiqatçı gözlərini yumaraq hər hansı bir sait səsi (A, İ, U) qüvvətli və aydın tərzdə tələffüz etməyi təklif edir. Guya bu yolla sübut olunur ki, U səsi adətən kədər və ciddiyyət, İ səsi sevinc və s. ifadə edir.¹⁰⁷

¹⁰⁷ И.Р.Гальперин. Очерки по стилистике английского языка. М., 1958, сәh. 277.

Görkəmli rus nəzəriyyəçisi L.İ. Timofeyev göstərir ki, səslərin müəyyən məna ifadə etmədiyi aşağıdakı faktdan aydındır: rus dilini bilməyən bir italyana təklif edirlər ki, bəzi rus sözlərinin səs tərkibinə əsasən onların mənasını söyləsin. Ruscadakı «любовь» (sevgi) sözü haqqında italyan demişdir ki, “bu, nə isə kəskin, möhkəm şeydir, bəlkə də söyüşdür”. Ruscadakı «телятина» (“dana əti”, məcazi mənada isə “öküz, qanmaz, anlamaz” deməkdir) haqqında italyan demişdir ki, “bu, çox incə, zərif şeydir, yəqin ki, qadına məxsusdur”.

Bütün bunlar göstərir ki, ayrı-ayrı səslərdə müstəsna məna aramaq səhvdir. Özlüyündə heç bir səsin və ya səs toplusunun heç bir ideyası və ya məna məzmunu yoxdur. Əlbəttə, səslərin müəyyən düzümü bədiiliyi qüvvətləndirir, şeirdə ahəngdarlıq və musiqi yaradır, lakin heç bir mütəqil məna ifadə etmir.

Deməli, müəyyən mənaya malik olmayan hər hansı səs tərkibini söz hesab etmək mümkün deyildir. Sözün səs tərkibi və məna forma ilə məzmunun dialektik vəhdətini əks etdirir. Bəzən nitqdə müəyyən məqsədlə bir sıra səs kompleksləri işlədilir ki, bunlar əslində mənadan məhrum olur. Belə mənasız “səs komplekslərini söz hesab etmək düzgün deyildir”.

Məsələn, bir sıra mahnılarda nəqərat kimi işlənən səs komplekslərini göstərmək olar:

Qarabağda mən işlərəm

Ay na-na-nay, nay-na-nay....

Yalnız musiqi xatirinə, ritm xatirinə işlənən belə səs komplekslərinin söz olmadığına işarə edərək xalq çox gözəl demişdir: “Aşığın sözü qurtaranda yarım-yarım çağırır”. Deməli, xalq “yarım-yarım” tipli nəqəratların söz olmadığını çoxdan müəyyənləşdirmişdir.

Söz işarəsini yalnız səs toplusu kimi anlamaq düzgün deyildir. Odur ki, rus dilçiliyi sözü səslənmə ilə mənanın vəhdəti hesab edir.

Dili yalnız işarələr sistemi hesab etmək kifayət deyildir. Çünki burada dil vahidlərinə (söz birləşməsi, cümlə) məxsus əsas əlamətlərdən biri, yəni bu vahidlərin məna cəhəti nəzərə alınmır.

İşarə rolu oynayan hər hansı əşya və hadisə bizim şüurumuzda əslində başqa əşya və hadisələr haqqında təsəvvür yaratmağa xidmət edir. Əslində hər bir işarə yalnız bu vəzifəni yerinə yetirəndə işarə hesab edilə bilər. İşarə həmişə başqa bir şeyə işarədir. Bu işarə edilən şey işarənin mənası hesab olunur. Mənadən məhrum olan işarə də işarə rolu oynaya bilmir. Məsələn, söhbət əsnasında birinin digərinə göz vurmaı bir işarə rolu oynaya bilər. Bu o zaman işarə olar ki, həmin göz vurma ilə müəyyən bir duyğu, fikir bildirilsin, başqa sözlə, həmin işarə bir məqsəd daşıdır. Belə məqsəd daşımayan gözvurma və s. işarələr işarə funksiyasından məhrum olur. Məqsədsiz olan gözvurma bir xəstəlik, bir adət və s. olar, lakin işarə hesab edilə bilməz.

Deməli, işarənin özlüyündə, yalnız işarə olaraq mənası yoxdur. Məqsədsiz işarə məzmunu malik deyildir. Yəni işarə kimi işlənən əşya və hadisə özlüyündə, fiziki olaraq, mənadən məhrumdur. İşarənin özünün xüsusiyyətləri, işarə edilən əşya və hadisələrin mənası vardır. Odur ki, işarə özü, onun fiziki məzmunu dilçiliyi cəlb etmir. Dilçilik müəyyən işarənin nəyi ifadə etməsi ilə məşğul olur. Çünki işarənin mənası da burada təzahür edir. Məsələn, tüstünün görünməsi, itin hürməsi müəyyən yerdə insan yaşadığına, zəngin vurulması dərslərin qurtardığına işarədir.

İşarənin əlamətləri bunlardır: 1) işarə sünidir, ixtiyaridir, şərtidir; 2) işarə başqasını bir işə təhrik etmək, vadar etmək məqsədi daşıyır; 3) işarə sadə və əlverişlidir, habelə təsirlidir.

Bütün başqa işarələri dil işarəsi ilə (səs işarəsi, səsli işarə, söz işarəsi) eyniləşdirmək olmaz. Sözlün səs forması (səs cildi) xüsusi tipli işarədir. Digər işarələrin hər birinin öz vəzifəsi vardır ki, bu vəzifə onun işarə olmasından asılı deyildir. Məsələn, tonqal yandırmaqla müəyyən işarə vermək olar, lakin bu işarəvilik keyfiyyəti tonqalın yeganə və əsas məqsədi deyildir. Əslində tonqal işarə üçün meydana gəlməyib. Adamlar tonqaldan bir işarə kimi istifadə etməmişdən qabaq, ondan başqa məqsədlə (məsələn, qızınmaq, şey bişirmək, vəhşilərdən qorunmaq və s.) istifadə etmişlər. Sonralar tonqalın bu əsas vəzifəsinə bir işarə olma vəzifəsi də əla-

və edilmişdir (məsələn, tonqalın yandırılması hücum üçün bir işarə ola bilər).

Sözün səs tərkibinin işarə olması isə onun yeganə vəzifəsidir. Bu tərkibin başqa vəziyyəti yoxdur. Odur ki, yaranışı etibarilə sözün səs tərkibi mütləq müəyyən mənaya malik olmalıdır.

Hər bir işarə söz ilə əvəz edilə bilər ki bu zaman işarənin meydana olması zəruri deyildir. Məsələn, hava həyəcanı signalı, yüngün signalı və s. sözlə də ifadə edilə bilər. Sözün səs tərkibinin mənası isə başqa bir şeylə verilə bilməz. Ana dilinə məxsus sözlərin səs cildi fikrin ifadə forması hesab olunur və müvafiq kollektivin bütün üzvlərinə aydın olur. Digər işarələr isə yalnız şərti səciyyə daşıyır və onların hamıya (bütün dil kollektivinə) məlum və aydın olması zəruri deyildir).

Hər bir işarə nəyi işarə edirsə, əks etdirirsə, onunla təbii şəkildə bağlanır, əlaməti olduğu əşya ilə təbiətən bağlı olur. Məsələn, tüstünün çıxması müəyyən bir yerdə həyatın, yaşayışın olduğuna işarədir və məhz bu həyatla əlaqədardır. Bədəndə istiliyin (qızdırmanın) yüksəlməsi xəstəliyə işarədir və bu xəstəliklə əlaqədar meydana çıxmışdır. Sözün səs forması (cildi) isə əks etdiyi əşya, hadisə və s. ilə əlaqədar deyildir.

Digər işarələr əslində real varlıq hadisələri olduğu üçün, işarəvilikdən başqa da xüsusi məzmunu malik olduğu üçün onların hissi (konkret) məzmunu müstəqildir. Sözün səs tərkibi isə heç bir müstəqilliyə, dil faktı olmaqdan əlavə heç bir məzmunu malik deyildir. Sözün ifadə etdiyi məfhum onun yeganə məzmunudur. Deməli, sözün məzmunu onun daxili cəhətidir. Odur ki, bir dildə sözü dərk etmək üçün onun məzmununu dərk etmək zəruridir.

Digər işarələrdə isə vəziyyət belə deyildir. Göz yaşının səbəbi onun özü (göz yaşı) deyildir, bəlkə müəyyən əhvali-ruhiyyədir ki, göz yaşı həmin əhvali-ruhiyyənin əlaməti, işarəsi olur. Yəni, göz yaşı bir işarə vəzifəsi görür. Lakin bu göz yaşı həmin işarə vəzifəsindən asılı deyil, müstəqildir. Hər halda göz yaşının işarə olma mənası bu göz yaşının özündə deyil, onun xaricindədir. Halbuki söz işarəsinin mənası həmin işarənin daxilində, tərkibindədir.

Sözdən başqa, işarə rolu oynayan bütün əşyalar və hadisələr əslində bu işarədən ayrıca mövcud olur. Sözü işarə rolu oynayan səs tərkibi həmin işarənin özündə mövcuddur. Yəni burada səs tərkibi ilə məna bir vəhdət təşkil edir və bunlar bir-birindən ayrılıqda alına bilməz.

Sözün səs tərkibi ilə mənası arasındakı daxili əlaqə, bağlılıq əslində dil və təfəkkürün üzvi vəhdəti ilə müəyyən olunur. Bu əlaqə ibtidadan, insan təfəkkürünün meydana gəlməsi ilə eyni vaxtdan başlayaraq mövcuddur. Həmin əlaqəni belə təsəvvür etmək səhvdir ki, guya əvvəl təbiət səsləri (və ya təbii sözlər) özlüyündə, yəni mənadan ayrılıqda mövcud idi, sonralar isə müəyyən məna ilə əlaqələndirilmişdir.

Dil səslərinin toplusu elə əvvəldən, başlangıcdan məna ilə əlaqədar meydana gəlmişdir. Buradan da məlum olur ki, F.de Sössürün və ardıcılılarının dil işarəsini başqa işarələrlə eyniləşdirməsi tam yanlışdır (məsələn, küçə hərəkətini tənzim edən işıqlar, qüllə saatının zəng səsləri və s).

Kök sözlərin səs tərkibi ilə mənası arasındakı şərtiliyi nəzərə alaraq F.de Sössür belə nəticəyə gəlmişdi ki, dil ixtiyari işarələrdən ibarətdir. Faktik olaraq o, dili şərti kodlara bərabər tutur və onu (dili) işarələr sistemi hesab edirdi.

Əslində, ümumiyyətlə götürüldükdə dilin işarələr sistemi hesab edilməsi marksizmə zidd deyildir. Marksizm də dilin işarələr sistemi olduğunu qəbul edir. “Dil işarəsi” dedikdə marksist dilçilik sözlə əşya arasında heç bir yaxınlıq olmadığını nəzərdə tutur.

Lakin bu məsələdə F.de Sössürün və onun ardıcılılarının mövqeyi yanlışdır. Sössür dil işarələrinin ixtiyari olduğuna əsaslanırdı. Lakin görkəmli tədqiqatçı kimi o görməyə bilməzdi ki, bu ixtiyarilik mütləq mahiyyət daşımır, yalnız məhdud miqdarda sözlərə aiddir. Çünki düzəltmə və mürəkkəb sözlər (habelə frazeoloji birləşmələr) mənaca motivləşməyə malikdir. Sössür habelə bilirdi ki, ixtiyari olaraq bir sözü digəri ilə əvəz etmək mümkün deyildir; dil sistemində hər kəs istədiyi əmliyyəti apara bilməz. Bunları görsə də, F. de Sössür öz məşhur “Ümumi dilçilik kursu” kitabında dili bütünlükdə işarələr sistemi hesab edir, onu bütün başqa işarələrə bərabər tuturdu.

Qeyd etmək lazımdır ki, belə birtətəfli hərəkət etməkdə Sössürün müəyyən məqsədi olmuşdur. Onun bütün cidd-cəhdi özündən əvvəl sözə verilən birtərəfli, yanlış təriflərə əks çıxmağa doğru yönəldilmişdir. Məlumdur ki, əvvəllər sözü mənadan ayırır, onu ancaq səs tərkibinə əsasən müəyyənləşdirməyə çalışırdılar. Bu fikrə qarşı çıxmaq istəyən Sössür, təəssüf ki, son nəticədə yenə həmin fikri təsdiq etməli olmuşdu. Çünki “işarə” dedikdə o, əsasən, sözün səs tərkibini nəzərdə tuturdu və bu səs tərkibini bütün başqa işarələrlə eyniləşdirirdi.

Marksizmə görə isə söz mənə və səs tərkibinin vəhdətində götürülmüş şərti işarədir. Sözün quruluşca üç (sadə, düzəltmə, mürəkkəb) növü vardır ki, bu növlərdən hər birində səs tərkibi ilə mənənin əlaqəsi müxtəlif şəkildə təzahür edir. Kök sözlərdə səs tərkibi ilə mənə bütövlükdə əlaqələndirilmiş olur. Belə sözlər heç bir mənəli ünsürlərə bölünmür. Məsələn, Azərbaycan dilində *daş, su, ev, əl, üz, diş, dil, göz* və s. kimi sözlərin səs tərkibinin mənə ilə bağlılığı tamamilə şərti xarakterə malikdir. Nə üçün həmin mənələr həmin səs tərkibi ilə ifadə olunur? Bunun səbəbi sözün səs tərkibində və ya mənasında deyildir. İctimai-tarixi şəraitin təsiri ilə bu səslər topusu yalnız ənənəyə əsasən həmin mənələrlə əlaqələnmişdir.

Düzəltmə və mürəkkəb sözlərdə isə vəziyyət başqadır. Burada müəyyən mənənin səslər toplusu ilə əlaqəsi izah edilə bilər. Söz köklərində daxili forma yoxdur, belə sözlər motivləşməmişdir. Qalan digər sözlər isə daxili forması aydın olan sözlərdir və bunların motivləşməsini müəyyən etmək mümkündür.

Tarixən düzəltmə və mürəkkəb olmayan söz köklərində sözün tərkibi ilə mənənin əlaqəsi tamamilə şərtidir. Buradakı əlaqə yalnız ənənə ilə əlaqədardır. Odur ki, birhəcali “əsl” söz kökləri istər səs tərkibinə, istərsə də mənasına görə motivləşməmişdir. Məsələn, belə bir sual qarşıya çıxa bilər: nə üçün *g-e-t* (gget), *b-i-r* (bir), *s-ə-n* (sən), *q-ı-ş* (qış) səslərinin vəhdəti yalnız həmin mənəni bildirir, başqa mənə ilə bağlı deyildir? Niyə “qış” əvəzinə “nış”, “şiq” və s. işlədilmir? Bu kimi sualların cavabı belədir: biz

sadəcə bu sözləri ona görə müvafiq mənalarla bağlayırıq ki, bizdən əvvəlki nəsillər belə etmişlər. Dil müxtəlif nəsilləri bir-biri ilə bağlayan başlıca amil olduğu üçün biz də babalardan qalma, nəsil-dən-nəslə keçən həmin ənənəni davam etdiririk.

Düzəltmə və mürəkkəb sözlərdə isə hər hansı səs tərkibinin müəyyən məna ilə əlaqəsinin səbəbini tədqiq edib müəyyənləşdirmək mümkündür. Bu cəhətdən “gəlin”, “ayran”, “iynə” və “tikan” sözləri haqqında Dədə Qorqudun söylədiyi məşhur sözlər diqqəti cəlb edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, xalq həmişə daxili forması aydın olmayan sözləri motivləşdirməyə cəhd edir. Ümumiyyətlə, “xalq etimologiyası” hadisəsi həmin cəhdin nəticəsidir. Sözün motivləşdirilməsi və ya sözün “daxili forması” əsələri çox mürəkkəb məsələdir. Söz köklərində bu daxili forma yoxdur. Ya əvvəldən belə sözlərdə daxili forma olmamış, ya da tarixi inkişaf prosesində düzəltmə və mürəkkəb sözlərin öz şəklini dəyişərək sadələşməsi nəticəsində söz əvvəlki daxili formasından məhrum olmuşdur.

Dilçilikdə sözün daxili forması məsələsini irəli sürən V.Humboldt olmuşdur. Lakin o bu problemi alman idealist fəlsəfəsi əsasında izah etməyə çalışırdı. V.Humboldtun ardıcılıları sözün daxili forması məsələsini belə izah edirlər:

Hissi obrazların çox müxtəlif əlamətləri içərisindən insan şüuru bu və ya digər əlaməti seçir, onu sözdə təsbit edir və əlamətlər məcmuyunu əks etdirmiş olur. Bu isə o deməkdir ki, şüur söz vasitəsilə fikir predmetini yaradır, düzəldir və əks etdirir.

Sözün ilk dəfə yarandığı dövrdə əlaqədar olduğu əlamət onun daxili formasını təşkil edir. Lakin get-gedə bütünlüklə əşyanı (yəni onun bütün əlamətlərini) ifadə etməyə başlayır ki, bunun nəticəsində sözün daxili forması unudulmuş və itmiş olur.

Alman idealist fəlsəfəsinə sadıq olan V.Humboldt göstərirdi ki, bütünlükdə əşyanın nümayəndəsi kimi bu və ya digər əlamətin seçilməsi əbədi, dəyişilməz “milli ruh” ilə bağlıdır. Odur ki, hər dilə məxsus daimi daxili forma vardır. Əgər dildə dəyişiklik baş verirsə, bu dəyişiklik də daxili forma əsasında baş verir və əbədi

milli ruhdan asılı olur. V.Humboldtun daxili forma haqqında təlimi metafiziki və idealist mahiyyətə malikdir. Təsadüfi deyil ki, müasir mürtəcə burjua dilçiləri bu təlimi geniş təbliğ edirlər.

Humboldçuların “milli mənəviyyat”, “milli ruh” nəzəriyyəsinə görə, mədəni inkişafın müxtəlif mərhələlərində duran xalqların şüuru keyfiyyətcə bir-birindən fərqlənir. Onlar unudurlar ki, əslində dildəki mənalar sistemində o xalqın şüurunun konkret məzmunu əks etdirilmir, bəlkə xalqın varlığı, maddi və mədəni həyatı əks etdirilir. Məsələn, dəvənin çox mühüm rol oynadığı ərəb təsərrüfatında bu məfhumu adlandırmaq üçün yüzlərlə (bəzi mənəbələrə görə minlərlə) sözdən istifadə edirlər. Şimal xalqlarında “qar” məfhumunu ifadə etmək üçün onlarla söz vardır. Bu cəhəti bir dilin dialektlərinin müqayisəsindən də görmək olar. Bağçılıq təsərrüfatı mühüm yer tutan Qubada almanın yetmiş qədər adı var ki, digər dialektlərdə bunların çoxu işlədilmir.

Bununla belə sözün daxili forması anlayışı məsələsində müəyyən müsbət nöqtələr, inkişaf etdirilməli cəhətlər də vardır ki, bunları rus dilçisi A.A.Potebnya öz təlimində inkişaf etdirmişdir. O, sözün inkişafında daxili formanın əhəmiyyətini yüksək qiymətləndirirdi.

Yeni anlayışı əks etdirmək üçün dildə əvvəlcədən mövcud olan hər hansı bir sözdən istifadə edilir. Lakin yeni anlayışı bildirmək üçün hər hansı sözdən istifadə olunması təsadüfi deyildir. Bu zaman sözün əvvəlki mənası ilə yeni anlayış arasında əvvəlki sözün tək-cə səs tərkibi yox, mənası da iştirak edir. Yeni anlayışı vermək üçün seçilən səs toplusu da təsadüfi deyil, bu, səs toplusunun (sözün) əvvəlki mənası ilə müəyyən edilir.

A.A.Potebnyanın təliminə görə, sözün daxili forması onun ən yaxın etimoloji mənasıdır. Daxili forma sözün mənasının əvvəlki ilə əlaqəsini müəyyən etməkdə, onun etimologiyasını açmaqda mühüm rol oynayır.

SÖZ VƏ ƏŞYA

Aydın məsələdir ki, sözün səs tərkibi əşya ilə zəruri əlaqəyə malik deyildir, əşyadan asılı deyildir. Əşyanın keyfiyyəti və ya hər hansı bir xüsusiyyəti sözün hansı səslərdən təşkil olunmasına təsir göstərə bilmir. Məumdur ki, eyni əşya həmin xüsusiyyətini hər yerdə saxlayır. Lakin müxtəlif dillərdə bu əşya elə sözlərlə adlandırılır ki, bu sözlərin səs tərkibi bir-birindən fərqləndirilir. Məsələn, “daş” bir əşya kimi hər yerdə daş keyfiyyətinə malikdir. Lakin azərbaycanlılar bu əşyaya “daş”, farslar “səng”, ruslar «камень» və s. deyirlər. Deməli, hər dildə müxtəlif səslərin toplusu ilə eyni əşya adlandırılır. Halbuki sözün səs tərkibi əşyadan asılı olsa idi, eyni əşya müxtəlif dillərdə eyni səs tərkibi ilə ifadə edilərdi.

Sözün səs tərkibi əşyanın əksi də deyildir, yəni bu tərkib güzgü kimi əşyanı əks etdirmir. Sözün səs tərkibi əşyanın əksi, şəkli, obrazı, surəti deyildir, bəlkə əşyanın işarəsidir. Lakin bu işarə bütün başqa işarələrdən fərqlidir. Məlumdur ki, yolların kənarında göstərilən işarələr, Morze əlifbası işarələri, yol keçidlərini göstərən işarələr, dənizdə və aviasiyada rolu olan işarələr və s. də işarə hesab edilir. Lakin dil işarəsi (söz) bütün bu işarələrdən fərqlənir. Bütün işarələr ixtiyaridir, yəni müəyyən (əsasən məhdud) qrup adamların iradəsindən asılıdır və şərtidir. Adamlar istədikləri vaxt şərtləşib bu işarələrin birini başqası ilə əvəz edə bilər, başqa şəkilə sala bilirlər.

Sözün səs tərkibi isə şərti və ixtiyari deyildir. Bu işarə ayrı-ayrı şəxslərin və ya qrupların aru və istəyi ilə də dəyişdirilə bilər. Sözün səs tərkibi ya dilin tarixi inkişaf qanunları ilə əlaqədar, ya da nitq prosesində dəyişilə bilər. Məsələn, göstərilən “daş” sözü qədimlərdə “taş” şəklində imiş. Taş kənd şəhər adında, habelə Temurtaş (C.Cabbarlının “Almaz” pyesində həkimin adı) adında həmin şəklini saxlamışdır. Sonralar kar səslərin cingiltiləşməsi qanununun təsiri ilə bu söz “daş” şəklində almışdır ki, bu da tək-tək səslərin istəyi, arzusu ilə deyil, bəlkə dilin obyektiv qanunları əsasında olmuşdur.

Sözün daxili cəhəti, yəni mənası ilə əşyanın əlaqəsi başqa şəkildədir. Bu barədə iki müxtəlif fikir vardır. Bəziləri göstərirər ki, sözün mənası müəyyən səs tərkibinin müəyyən əşyaya bağlılığıdır, bunların arasındakı əlaqədir, sözün əşyaya münasibətidir. Başqa bir fikrə görə, sözün mənası onun ifadə etdiyi əşyanın əksidir, obrazıdır.

Son dilçilik ədəbiyyatında bu məsələ belə izah olunur: bədii şüurumuzda sözün surəti maddi şəkildə, fiziki tərzdə əks olunur; şüurumuzda habelə obyektiv aləmin əşya və hadisələrinin maddi, fiziki şəkli də əks olunur. Şüurdakı bu hər iki əks arasında – yəni sözün səs cildinin maddi əksi ilə əşyanın maddi əksi arasında sıx bir əlaqə yaranmış olur. Beləliklə, hər iki maddi əks tam bir vəhdət təşkil edir.

Söz və əşya probleminə, hər şeydən əvvəl, metaforalar daxildir. Metaforanın mahiyyəti belədir ki, söz işarəsinin üç ünsüründən ikisi (səs cildi, məfhum – siqnifikat) sabit qalır, denotat dəyişir. Söz başqa bir əşyanı (denotatı) ifadə etmək üçün işlənir. Deməli, metafora əslində denotatların bir-birini əvəz etməsidir. Odur ki, metafora (metonimiya, sinekdoxa) lüğəti zənginləşdirən üsullardan biridir.

Habelə dildə sinonimlər məsələsi də söz və əşya problemi ilə əlaqədardır. Çünki çox zaman sinonim eyni əşyanı (denotatı) ifadə edən müxtəlif vahidlərə deyilir.

Semasioloji tədqiqatlarda əşya (predmet) əvəzinə daha çox denotat termini işlənir. Sözün bildirdiyi “əşya” bəzən xarici aləmin mövcud olmayan varlıqlarını da əhatə etməli, deməli, geniş mənada işlənməlidir. Odur ki, xarici aləmin sözlə ifadə edilməli olan real və fantastik varlıqları denotat adlanır. Denotat heç də əşya, əşyanın özü deyil, bəlkə bu əşya haqqında təsəvvürlərimizdir.

SÖZ VƏ MƏFHUM

Sözün maddi səs cildi həm məfhumu əks etdirir, həm də onu ifadə edir. Ona görə də söz məfhumun işarəsi hesab olunur. Söz işarəsi bşqa işarələrdən keyfiyyətcə fərqlidir. Əşya şüura təsir etdikdə şüurda onun (əşyanın) əksi, surəti meydana gəlir. Şüurda əşyanın surəti meydana gəldikdə müvafiq sözün səs tərkibinin əksi də meydana gəlmiş olur. Habelə, əksinə, sözü eşidəndə (və ya oxuyanda) şüurda onun səs tərkibinin əksi yaranır, bununla yanaşı, müvafiq əşyanın da əksi yaranmış olur.

Deməli, sözün səs tərkibinin əksi ilə müvafiq əşyanın fiziki şəkli arasındakı bu əlaqə, bu vəhdət sözün mənasını təşkil edir. Sözün mənası onun səs cildinin şüurda əksi ilə əşya əksi arasındakı əlaqəyə deyilir.

Sözün mnası həm əşya, həm məfhum, həm də başqa mənalarla müxtəlif şəkildə əlaqədar olur. Ümumiyyətlə, mənə dedikdə şüurumuzdakı işarə (səs cildinin əki) ilə işarə edilənin (əşyanın əksi) əlaqəsi nəzərdə tutulur.

Sözün səs cildinin (“fonetik söz”) şüurdakı əşya əksi ilə, yəni anlama (siqnifikatla) əlaqəsi siqnifikativ mənə adlandırılır. Siqnifiktiv mənə və sözün səs cildinin birlikdə predmet (denotat) ilə əlaqəsinə denotativ mənə deyilir.

Semasiologiya elmində əsasən siqnifikativ mənədən bəhs olunur və buna görə də ümumiyyətlə dilçilikdə mənə deyərəkən, adətən, siqnifikativ mənə nəzərdə tutulur.

Yuxarıda siqnifikativ mənə haqqındakı hökmü bir az sadələşdirib belə demək olar: əşyanın şüurdakı əksinə siqnifikativ mənə deyilir. Bir az da dəqiq desək: əşyanın əlamətlərinin söz vasitəsilə şüurda əks etdirilməsinə (siqnifikativ) mənə deyilir.

Məlumdur ki, şüurda xarici aləmin əşya və hadisələrinin əksi həm də qavrayış, təsəvvür, məfhum adlanır. Bəs sözün (siqnifikativ) mənası ilə bu hadisələrin əlaqəsi varmı?

Duyğu, təsəvvür, qavrayış və məfhumlar xarici aləmin şüurda əks edilməsinin müxtəlif formalarıdır. Sözün mənası bütün bu şüur formalarından fərqlənir.

Duyğular, qavrayışlar və təsəvvürlər varlığı əks etdirməyin aşağı formalarıdır. Bunlar fərdi cəhətləri əks etdirir, məna isə ümumilik bildirir, ümumi cəhətləri əks etdirir.

Məfhum əşya və hadisələrin ən ümumi, həm də ən zəruri əlamətlərini əks etdirir. Sözü mənası da məfhuma daha çox yaxındır.

Sözü mənası ilə məfhumin əlaqəsindən bəhs edərkən aşağıdakı məsələlərə diqqət yetirilməlidir:

1. Müxtəlif ictimai zümrələrə mənsubiyyətindən, ixtisasından, peşəsindən, yaşından, həyat təcrübəsindən, dərrakəsindən asılı olaraq adamların eyni məfhum haqqında təsəvvürü müxtəlif olur. Məsələn, bir filoloq buğda haqqında aqronoma nisbətən daha səthi biliyə malik olur. Astronoma nisbətən ulduz haqqında adi kəndlilin biliyi çox dayaz olur. Yəni hər hansı məfhumin bütün əlamətləri hamıya eyni dərəcədə aydın olmur. Buna baxmayaraq, bütün adamlar ünsiyyət prosesində müvafiq sözlərə eyni məna verir və bununla da bir-birilərini çox gözəl başa düşürlər. Bunun səbəbi odur ki, ümumxalq dilində məfhumin bütün məzmunundan (onun bütün xüsusiyyətlərindən) istifadə olunmur, bu məzmunun yalnız bir qismindən, yəni hamı üçün eyni olan, hamıya aydın olan qismindən istifadə edilir. Deməli, sözü mənası məfhumin yalnız bəzi xüsusiyyətlərini əhatə edir. Buna görə də sözü mənası məfhuma nisbətən dardır, məhduddur. Sözü mənası bir dildə danışan adamların hamısı üçün aydın olan mənadır. Məfhum isə mənadan genişdir. Məfhum bütövlükdə yalnız mütəxəssislərə məlum ola bilər. Məsələn, “ulduz” sözü müəyyən göy cismini bildirir ki, “günəş” anlayışı bura daxil deyildir. Astronomin nəzərində isə “ulduz” məfhumu Günəşi də, Ayı da əhatə edir.

2. Məfhum həmişə müəyyən sözü və ya söz qrupunun mənası keyfiyyətinə malik olur. Sözü mənasında az-çox dərəcədə məfhumin əlamətləri vardır. Lakin sözü ümumxalq dilində əlaqələndirildiyi məfhum ilə, elmi dildə əlaqələndirildiyi məfhum arasında mühüm fərq vardır. Elmdən fərqli olaraq ümumxalq dilində söz məfhumdan əlavə müəyyən təsəvvürlərlə də bağlıdır. Başqa cür desək, söz hissləri də, arzu və istəkləri də, əhvali-ruhiyyəni də, varlığa münasibəti də əks etdirir.

Hər bir dil arzu və istəkləri, hissləri ifadə edən vasitələrlə zəngindir. Söz arzu, istək və hissləri ifadə etdikdə bu hisslərin n xırda çalarlarını da əks etdirir. Eləcə də bu kimi sözləri eşidən hər kəs danışanın hisslərini dərk etmir, onu olduğu kimi duya bilmir, yalnız danışanın müəyyən hisslər keçirdiyini dərk edir, yalnız bunun sayəsində dinləyən danışanın sözlərinin mənasını anlamış olur. Əgər sözün səs cildi məfhumun işarəsidirsə, buradan belə nəticə çıxarmaq olmaz ki, guya sözün mənası da məfhumun işarəsidir. Sözün mənası sözün səs cildinin əksi ilə əşyanın əksi arasındakı əlaqədir, bağlılıqdır. Sözün mənası məfhumu əks etdirmir, habelə onu ifadə etmir. Sözün mənası məfhumun yaranması üçün bir əsas, baza rolunu oynayır, məfhumu formalaşdıran və onu inkişaf etdirən bir vasitə olur.

İnsanlar yalnız ikinci siqnal sisteminə malik olmaq sayəsində məfhumlar sistemini formalaşdırma bilir, inkişaf etdirə bilirlər. Məfhumların meydana çıxması təfəkkürlə əlaqədardır. Lakin məfhumlar təfəkkürün yalnız bir cəhəti ilə – əqli, məntiqi cəhəti ilə bağlıdır. Təfəkkürdə isə məntiqi cəhətdən əlavə varlığın əks olunmasının emosional, iradi, estetik cəhətləri də mövcuddur. Odur ki, sözün mənası məfhumla əlaqədar olmaqdan başqa, emosional, iradi və s. cəhətləri də özündə cəmləşdirə bilir.

Sözün mənası ifadə etdiyi məfhumdan genişdir. Deməli, bir tərəfdən, məfhum mənadan geniş olursa, digər tərəfdən, mənə məfhumdan geniş olur. Hər iki xüsusiyyət məfhumla mənənin eyni olmadığını sübut edir.

Məhz mənə məfhumdan geniş olduğu üçün bir dildən başqasına tərcümə zamanı çoxlu çətinliklər meydana çıxır. Məfhum məntiqi kateqoriya olduğundan bütün dillər üçün eynidir və sözün məfhumla əlaqədar cəhətlərini tərcümə etmək çətinlik törətmir, onun əşyavi-məntiqi mənasının qarşılığını tapmaq asan olur. Lakin sözün mənasında məfhumdan başqa, emosional, üslubi, estetik cəhətlər də vardır ki, bunların qarşılığını başqa dilin müvafiq sözündə tapmaq olmur. Məsələn, “bayquş” sözünün əşyavi-həqiqi mənada rusca qarşılığı «сова» şəklindədir. Lakin hər iki dildə

bu söz tam eyni mənaya malik deyildir. Azərbaycan dilində “bay-quş” xarabalıq, bədbəxtlik rəmzi kimi tanınır. Lakin rus dilində bu sözün üslubi çaları bundan fərqlidir. Rusca «сова» sözü “müdrüklük rəmzi” («символ мудрости») hesab olunur.

3. Məlum olduğu üzrə, sözlərin müəyyən hissəsi çoxmənalıdır. Hətta sözün mənalarından biri tarixi inkişaf prosesində əvvəlki mənalardan uzaqlaşmış omonim də əmələ gətirə bilər. Sözün çoxmənalılığı o deməkdir ki, əslində hər mənə müstəqil bir məfhumla əlaqədardır. Bu hal isə yenə göstərir ki, məfhumla sözün mənası eyni deyildir, yəni sözün mənası məfhumla nisbətən genişdir.

4. Dildə eyni bir məfhum ayrıca sözlə ifadə olunduğu kimi, söz birləşməsi, hətta cümlə ilə də ifadə oluna bilər: deməli, bu halda məfhum sözün mənasından genişdir.

Məfhum termini fəlsəfədə və dilçilikdə başqa-başqa mənalarda işlədilir. Fəlsəfi planda məfhum dedikdə bu və ya digər elmlərə məxsus sırf elmi məfhumlardan söhbət gedir. Məsələn, riyaziyyatda – *integral, diferensial, teorem*; siyasi iqtisadda – *dəyər, istehsal aləti, məhsuldar qüvvələr*; dilçilikdə – *cümlə, sifət, vergül* və s.

Digər tərəfdən, məfhum xarici aləmə məxsus eynicinsli əşya və hadisələrin insan beynində ümumiləşmiş şəkildə inkişafıdır. Əşya haqqında yaranmış məfhum həmin kateqoriyaya məxsus bütün mühüm əlamətləri əks etdirir, ayrı-ayrı və ikinci dərəcəli, mühüm olmayan əlamətlərdən sərf-nəzər edir. İnsan məhz məfhumlar vasitəsilə düşünür, məfhum isə sözlərdə təzahür edir.

Məfhum məntiqə, söz dilçiliyə məxsus kateqoriyalardır. Məfhum insan şüurunda əşyanın ümumiləşmiş əksidir, sözün səs tərkibi bu əşyanı əks etdirir. Səs tərkibi ilə əşya arasında müstəqim əlaqə yoxdur. Söz əşya ilə yalnız mənə vasitəsilə əlaqədar olur. Ona görə də söz dil sistemində bir işarə hesab edilir. Lakin sözün səs tərkibi süni və ya şərti işarə hesab edilməməlidir. Ona görə ki, sözün səs tərkibi dilin tarixi inkişaf prosesində, ictimai təcrübə əsasında mənə ilə əlaqələnir. Buna görə də sözü mənadan ayırmaq düzgün hesab edilmir.

İşarəvilik məsələsi əşyavi mənası olan sözlərdə daha aydın şəkildə üzə çıxarıla bilər. Belə sözlərdə adətən üç cəhət fərqlən-

dirilir: 1) səslər toplusu; 2) eynicinsli əşya, hadisə, əlamət, hərəkət və s. haqqında anlayış (məfhum); 3) obyektiv aləmdə mövcud olan əşyanın (geniş mənada predmetin) özü.

Gördüyümüz alma əşyası görmə orqanlarına təsir etdiyi üçün şüurumuzda onun obrazı yaranır. Bu obraz *alma* sözünün məzmununu təşkil edən məfhumun yaranmasına səbəb olur. Həmin meyvə haqqında söhbət edəndə *alma* sözü bu meyvənin obrazını (və ya obraz vasitəsilə bu meyvənin özünü) əks etdirir. Burada söz təkcə məzmunun (məfhumun) yox, həm də bu məfhum vasitəsilə əşyanın özünün işarəsi olur.

Məşhur fizik M.Born riyaziyyata “invariant” sözünü daxil etməklə əslində “ümumi” sözünün ifadə etdiyi anlayışı riyazi dil ilə ifadə etmək istəmişdir. M.Born göstərirdi ki, invariantlıq yalnız elmi məfhumlarla əlaqədar deyil, bəlkə gündəlik, adi məişətdə işlənən söz və məfhumlara da xasdır. Elmi məfhumlara nisbətən ümumxalq sözlərinin məzmununu təşkil edən adi məfhumlar yaygınlığı ilə seçilir: bu adi məfhumlar nəinki dəqiq olmur, bir sıra hallarda hətta səhv olur (*ürəyimə damdı, gün doğdu, daraqlı quş* və s.).

Adi və elmi məfhumların müvafiq gəlmədiyinə aid akad. L.V.Şerba “düz xətt” leksemasını misal gətirir. Həndəsədə “düz xətt” elmi məfhum kimi belə izah edilir: “iki nöqtə arasındakı ən qısa məsafə”. Adi məişət nitqində isə “nə sağa, nə sola, nə yuxarı, nə də aşağı dönməyən xətt” şəklində müəyyən edilir.¹⁰⁸

Lakin bununla belə, adi, ümumxalq səciyyəli məfhumları elmi məfhumlara qarşı qoymaq olmaz. Bunlar bir-biri ilə ziddiyyət təşkil etmir. Prinsipcə elmi və adi məfhumlar dəqiqlik, varlığı düzgün əks etdirmək dərəcəsinə görə fərqlənsə də, əsl-kökünə, mahiyyətinə görə fərqlənmir.

Hər məfhum və ya leksik mənə ümumiləşdirmə, mücərrədləşdirmə nəticəsidir. Həm elmi terminlər, həm də ümumxalq sözləri təfəkkürün mücərrədləşdirmə qabiliyyəti nəticəsində meydana gəlir.

¹⁰⁸ Л.В.Щерба. Языковая система и речевая деятельность. Л., 1974, сәһ. 280.

Beləliklə, sözün mənası ilə elmi məfhumlar arasında qarşılıqlı əlaqələr mövcuddur. Bir sıra elmi məfhumlar ümumxalq dilinə məxsus mənalar əsasında meydana çıxmışdır (*söz, güc, iş, sifət, say...*), habelə (xüsusilə müasir dövrdə) sözün mənə strukturu elmi anlayışlar hesabına zənginləşir. Elmi biliklər yayıldıqca, ümumxalq təfəkküründə dəqiqləşmənin yüksəltdiyi nisbətdə sözün mənası da məfhuma yaxınlaşır.

Sözün mənası xarici aləmin insan şüurunda yüksək səviyyədə əks etdirilməsidir. Sözün mənası müvafiq əşyanın əlamətləri haqqında insanların təcrübədə qazandıqları bilikdir.

İnsanın psixi və fikri fəaliyyətinin bütün müxtəlifliklərini tək-tək sözlərlə ifadə etmək mümkün deyildir. Bunun səbəbi odur ki, sözün mənası da duyğu, qavrayış və təsəvvürlərlə bir sırada (məhz psixi hadisə olduğu üçün) durur. Yəni hər duyğunun, qavrayış və təsəvvürün təklidə dildə adı yoxdur. Lakin bu heç də o demək deyil ki, müvafiq psixi proesləri dil vasitəsilə ifadə etmək, əks etdirmək mümkün deyildir. Tək-tək sözlərlə ifadə edilməyə də, hər hansı duyğu, qavrayış və təsəvvür təsvir (sözlərin birləşdirilməsi) yolu ilə ifadə olunur. Dil hər hansı təfəkkür prosesini ifadə etməyə qadirdir.

M.Füzulinin farsca divanında bədii məqsədlə deyilən fikrin elmiliyi heyrət doğurmaya bilməz. “Mənə ilə söz can ilə bədən kimidir ki, heç biri digərindən müstəğni deyil”. Görkəmli tədqiqatçı-alim R.Budaqov yazır ki, sözün mənası o sözün canını təşkil edir.

MƏNALARIN TƏSNİFİ

Ç.Morris 40-cı illərdə semiotikada işarələr nəzəriyyəsini işləyib hazırlamışdı. 60-cı illərdə bu nəzəriyyənin başlıca müddəaları qismən dəyişdirilmiş və inkişaf etdirilmiş tərzdə dilçiliyə tətbiq edilməyə başlamışdır.

F.de Sössür dil işarəsini ikitərəfli psixi vahid hesab edir və onun “işarələyən” ilə “işarələnən”dən ibarət olduğunu göstərirdi.

Ç.Morrisə əsaslanaraq Melçuk belə bir fikir irəli sürür ki, dil işarəsi yalnız işarələyən (adlar, sözlər) və işarələnəndən (məna) ibarət deyildir. Bu işarənin daha iki cəhəti var ki, bunlar sintaktika və praqmatikadır. Bununla əlaqədar dilçiliyə daha iki anlayış (“ifadə”, “məzmun”) gətirilmiş oldu. “İfadə” ilə “məzmun” planı heç də “işarələyən” və “işarələnən”lə uyğun gəlmir.

Məzmun işarə vasitəsilə verilən informasiyadır, yəni işarənin informasiya bildirmə xüsusiyyətidir.

İfadə isə işarənin bütün digər xüsusiyyətlərinin (akustik işarənin akustik xüsusiyyətləri, qrafik işarənin qrafik xüsusiyyətləri) məcmuyudur. Başqa şəkildə desək, işarənin təbii xüsusiyyətləri ifadə planında əks olunur, məzmun isə işarənin vəzifəsini bildirir. Hər hansı obyektin işarə olması onun məzmunudur.

Məzmun ifadənin vəhdətindən ibarət olan işarəyə *işarələyən* deyilir. Həmin işarənin (işarələyənin) denotatı, yəni onun bildirdiyi məlumat *işarələnən* adlanır.

Beləliklə, işarələyən anlayışı özlüyündə aydındır. Burada semantika, sintaktika və praqmatika anlayışları izah olunmalıdır. Semiotikanın üç tərkib hissəsini təşkil edən bu anlayışlar işarənin üç cəhətini əks etdirir.

1. Sintaktika və ya sintaksis (sonralar bu termini dilçilikdə mövcud terminlə qarışdırmamaq üçün tektonika terminindən istifadə etməyə başlamışlar) işarələr sisteminin daxili quruluşu deməkdir. Deməli, tektonika (sintaksis) mətndə hər işarənin bütün başqa işarələrlə birləşmə qaydalarını öyrənir.

2. Praqmatika anlayışı dil işarələri ilə obyektiv aləmin əşya və hadisələri arasında mövcud olan xarici əlaqələri bildirir. Başqa sözlə desək, burada danışanın haqqında bəhs etdiyi əşyaya, fakta, hadisəyə münasibəti nəzərdə tutulur.

3. Semantika yalnız işarələrin özlərini öyrənir. Burada danışanlar, onların qarşılıqlı münasibətləri nəzərə alınmır.

Dil sistemində sözlərin mənalarının qruplaşdırılması və təsnifi məhz bu əsasda daha müvəffəqiyyətli nəticələr verir.

İşarənin mənası bu işarə ilə kənarında olan hər hansı bir şey arasındakı əlaqədir. Belə əlaqələrin üç növü vardır: a) işarə-denotat əlaqəsi (buna qısa şəkildə “denotativ məna” da demək olar);

b) işarə ilə işarədən istifadə edənin əlaqəsi (buna “praqmatik məna” deyilir); c) işarə ilə başqa işarənin əlaqəsi (buna dildaxili məna” deyilir).

Denotativ mənaların aşağıdakı növləri vardır:

Nominativ və siqnal mənalar. Nominativ məna əvəzinə adlandırma mənası da demək olar. Bəzən hər bir sözün ad olduğunu, nəyi isə adlandırıdığını göstərirlər. Lakin heç də bütün sözlər adlandırmır, yalnız əşyanın, keyfiyyət və əlamətin, hərəkətin, kəmiyyətin adları ola bilər. Odur ki, isim, sifət, say, feil və zərf olan sözlərdə nominativ məna vardır. Nominativ (mənalı) sözləri eşitdikdə müvafiq denotativ görmüş kimi oluruq: *quş, ağac, irəliləmək, yatmaq, üçüncü, tezdən, tez-tez* və s.

Adətən, leksikologiya elmi əsasən nominativ (mənalı) sözləri öyrənir. Bunlara “leksik sözlər” (habelə “əsas sözlər”, “mənalı sözlər” və s.) də deyilir. Bunlar nominativ funksiyalı sözlərdir.

Siqnal mənalar isə deyərkən funksiyasına malik olub, əşyanı göstərməyə (ona işarə etməyə) xidmət edir. Əvəzlilərə və köməkçi nitq hissələrinə məxsus sözlər bura daxildir. Bəzən bunlara “qrammatik sözlər” (habelə “köməkçi sözlər”, “funksional sözlər” və s.) deyilir.

Nominativ (mənalı) sözlərin iki funksiyası vardır: bunlar həm ümumiləşdirir, həm də fərqləndirir.

Siqnal (mənalı) sözlərin yalnız bir – ümumiləşdirmə funksiyası vardır. Deməli, “Hər bir söz ümumiləşdirir” (*V.İ.Lenin*).

Əslində bütün sözlərdə məna vardır. Bəzən praktik danışmada (habelə bədii əsərlərdə) nominativ və siqnal mənaların fərqli olduğunu səhv şəkildə izahına rast gəlirik): “Yoldaş Nöqtələröv... *dörd kəlmə yarım* söz dedi və yenə susdu:–*Adam var adam var də!*” (*S.Dağlı*). Göründüyü kimi, də burada deyərkən (mənalı) söz digərlərindən fərqləndirilir və yarım söz” (termin dəqiq və elmi deyil) adlandırır.

“Rüstəmin...ağzından *mənası olmasa da*, çox şey ifadə edən sözlər çıxdı: – *Eh, sən də!*” (*M.İbrahimov*). Burada deyərkən (mənalı) sözlər (Eh, sən də) “mənası olmayan sözlər” hesab edilmişdir. Mənası olmayan söz ola bilməz (“mənası olmasa” söz nə cür “çox şey ifadə” edə bilər?).

C.Cabbarlının “Almaz” pyesində Şərifin şeir oxuduğu məşhur səhnədə belə bir dialoq vardır:

“Almaz. Dayan, dayan, necə yəni işıqlandırdın gecənin qaranlığı ilə? Gecənin qaranlığı ilə adam işıqlanmaz ki?”

Şərif. Yox də, bunun üsulu belədir.

Almaz. Yəni gərəkməz ki, bir mənası da olsun?

Şərif. Nə qədər mənası olmasa elə yaxşıdır. Deyərlər dərin-dir. Qayda belədir.”

Bu mətndə haqqında bəhs olunan sözlərdən (“ışıqlandırmaq”, “gecə”, “qaranlıq”, “ilə”) hər birinin mənası vardır. Məna sözə məxsusdur.

Birləşmə və ya cümlə haqqında söhbət gedəndə isə mənadan yox, onun məzmunundan, ifadə etdiyi fikirdən, ideyadan danışmaq olar.

Bəzən “mənasız danışmaq”, “mənasız söhbətlər” və s. kimi ifadələr işlənir ki, bu kimi hallarda da söhbət mənadan deyil, məzmun və ideyadan getmiş olur.

Bütün bunlar “məna” sözünün çoxmənalılığından irəli gəlir. “Məna” sözü canlı nitqdə çox müxtəlif mənalarda işlənir (bir çox digər dillərdə də vəziyyət belədir). Elmi dəqiqlik naminə digər terminlər kimi, məna termininin də dəqiqləşdirilməsinə böyük ehtiyac vardır.

Həqiqi və məcazi mənalar. Əşyaya (denotata) müstəqil şəkildə istiqamətlənmiş mənaya həqiqi (habelə “əsl”, “ilkin”, “müstəqim”, “real”, “əşyavi”, “birinci”, “məntiqi”, “hərfl” və s.) məna deyilir: *su, ağac, baş, qapı, əlaçı, qırmızı* və s.

Həqiqi mənaya avtosemantik məna da deyilir. Çünki bu həqiqi məna mətndən, işlənilmədən, başqa sözlərdən asılı deyil. Hər hansı söz eşidilərkən əvvəlcə onun yalnız həqiqi mənası qavranılır.

Məcəzi məna əşya (denotat) ilə dolayı yolla bağlanır, yalnız həqiqi mənanın vasitəsilə əlaqələnir. Məcəzi mənanın anlaşılması üçün konkret mətnin mövcudluğu zəruridir. Mətndən asılı olan bu mənaya sinsemantik (habelə “əlavə”, “ikinci”, “asılı”, “vasitəli”. “qeyri-müstəqim”, “sonrakı”, “kauzal”, “okkazional” və s.) məna da deyilir.

“Şamaxı tərəfdə şirin qoşun yığılır” (*Y.V.Çəmənzəminli*) misalında *şirin* sözü yalnız həmin mətnlə əlaqədar anlaşıla bilər. Məcəzi mənanı qavramaq, başa düşmək müəyyən vaxt, fikir gərginliyi tələb edir. Hər məcəzi məna yalnız həqiqi məna fonunda anlaşıla bilər.

Zaman keçdikcə, tədricən məcəzi məna həqiqi mənanı sıxışdırıb onun yerini tuta bilir. Hətta bəzi tədqiqçilər (B.Çobanzadə) müasir dildəki bütün sözlərin mənalarının məcəzlərdən ibarət olduğunu göstərirlər.

Ən qədim sözlər həqiqi mənada işlənmiş, tarixi inkişaf prosesində məcəzi mənaya keçmişdir (nidaları və təqlidi sözləri çıxmaq şərtilə).

Azərbaycan dili məcəzlərlə zəngindir. Bir sıra hallarda sözlərin məcəzi mənaları xüsusi struktur təşkil etmiş olur. Məsələn, təktərəfli birləşmələr əsasında düzəlmiş mürəkkəb sözlərin az qala hamısı məcəzidir. Bunlar həqiqi mənada işlənməz: *ağzıboş, ağzıbütöv, ağzıbütün, ağzıqara, ağzıdağımıq, ağziyəri, ağziyəva, ağziyəlli, ağzıköpüklü, ağziyirtiq, ağziyuxarı, ağziyəyçək, ağziyəzuq, ağziyəriq, başıdolu, başıyalovlu, başıyaşağı, başıyağlı, başıbərk, başıboş, başıbütöv, başıbütün, başıyaqzlı, başıyaşlı, başıyaşlı, başıyalovlu, başıyoşuq, başıyaşa, diliacı, diliqısa, diigödək, diliyün, dilişirin, əliaçıq, əliaşağı, əliboş, əliqanlı, əliyəri, əliiti, əliyalin, əliyuxa, əliyüngül, əlisulu, əliuun, ətiacı, göziyəçıq, göziyəac, göziyəağlı, göziyədar, göziyədoymaz, göziyəiti, göziyətox, üziyəağ, üziyəqara, üziyədönük, üziyəyola, üziyəyumşaq, üziyəsulu* və s.

Adətən, belə sözlər insanın daxili, mənəvi xüsusiyyətlərini bildirmək məqsədi izləyir.

Bir sıra düzəlltmə sözlər həqiqi mənadan deyil, məcəzi mənadan törəmiş olur. “Tülkü” sözü həqiqi mənada “çöl heyvanı”, məcəzi mənada “hiyləgər (adam)” deməkdir. “Tülkülük” bu məcəzi məna əsasında düzələn sözdür. Habelə kaftar” sözü “heyvan” (həqiqi məna), “qoca” (məcəzi məna) mənalarına malikdir. “Kafarlaşımaq” ikinci mənadan düzəldilmişdir.

Konkret və mücərrəd mənalar. Konkret bir denotatla əlaqədar olan, konkret əşyanı bildirən məna konkret məna adlanır: *daş, qardaş, zoğal, yatmaq, yzmaq, qırmızı, sarı, səhər, gecə* və s.

Buna müvafiq konkret əşya ilə əlaqələnməyən mənaya mücərrəd mənə deyilir: *ədalət, gözəllik, ağıllı*.

Əslində bütün mücərrəd mənalar tarixən konkret mənalar əsasında meydana gəlmişdir. Konkret mənalar hiss və duyğularla qavraya bildiyimiz əşya və hadisələri (denotatları) ifadə edən mənalaradır. Deməli, konkret mənalar hissi denotatları, mücərrəd mənalar əqli (məntiqi) denotatları əks etdirən mənalaradır Filologiyamızda bəzən “konkretlik” və “dəqiqlik” anlayışları qarışdırılır, bu terminləri sinonim kimi yanaşı işlədirlər. Nəzərə almaq lazımdır ki, heç bir konkret mənə dəqiq deyildir. Hər bir konkret mənə əslində qeyri-müəyyəndir, mücərrəd mənalar isə dəqiq mənalaradır. Təsadüfi deyil ki, dəqiqliyi ilə səciyyələnən elmi dil mücərrəd mənalardan daha çox istifadə edir. Qeyri-müəyyənliyi ilə fərqlənən danışq dili (habelə bədii üslub) daha çox konkret mənalara üstünlük verir.

Ə.Vəliyev “Aqıl babanın dedikləri” hekayəsində yazır: “Qoyunun balası bir yaşına qədər *quzu*, ikinci yaşına adlayanda *toğlu* adlanır. Üç yaşına girəndə erkəyinə *erkək*, dişisinə *şişək* deyirlər. Dörd ildən sonra dişisi *anaş* qoyun, erkəyi *qoç* adlanır”. Bəzən də bu konkret mənalar *əmlək, quzu, toğlu, erkək, şişək, öyəc, azman, dızman, qaradaş* sözləri ilə ifadə olunur.¹⁰⁹

Hekayədə deyilir: “Keçinin balası anadan olanda *oxlaq* (oğlaq), çox keçmədən *çəpiş* adlanır. İki yaşına adlayandan sonra erkəyinə *dübür* (*dıdır*), dişisinə *küyən* (*küvər*) deyirlər. Üç yaşından başlayaraq dişisi *keçi*, erkəyi *təkə* çağırılır. İnəyin balası bir yaş tamamilə olana kimi *buzov*, iki yaşından *dana*, üç yaşından erkəyi *cöngə*, dişisi *düyə*, dörd yaşından sonra erkəyi *öküz*, dişisi *inək* adlanır. Atın balasına bir yaşına kimi *qulun*, iki yaşına kimi erkəyinə *ürgə*, dişisinə *qulan*, üç yaşından sonra dişisinə *madyan*, erkəyinə *erkək at* deyirlər”.

Müasir dilimizdə bütün bu konkret mənalar, yaş (və bəzən də cins) ilə əlaqədar aparılan mənə diferensiasiyası həyati-zəruri əhəmiyyətini itirmək üzrədir. Dilin leksik mənalarında da konkretlikdən mücərrədlığa doğru gedən inkişafı izləmək mümkündür.

¹⁰⁹Göstərilən bütün mənalar müxtəlif dialektlərdə bir-birindən az-çox fərqlənir.

İnsanlar uzun dövrlər ərzində konkret mənalardan istifadə etmiş, təfəkkürün sonrakı inkişafı ilə əlaqədar həmin konkret mənalar əsasında mücərrəd mənalar meydana çıxmış, uzunluq və məsafə anlayışları konkret mənalarla ifadə edilmişdir: “Qutunun içində *iyirmi dörd dirsək* uzunluğunda ağac nizə var idi (*“Min bir gecə”*). “Azı *iki daban* uzanmışdı” (*M.Hüseyn*). “Zəqqum ağacının kökü *yetmiş min illik* yol uzunluğundadır” (*Ə. Haqverdiyev*).

Xalq dilində ölçü, miqdar anlayışları konkret mənalarla ifadə olunur: “O, *bir ətək* pul aldı” (*“Koroğlu”*). “Ot *adam boyu* qalxmışdı” (*“Koroğlu”*). “Bir arvad var idi ki, *o ağac yoğunluğunda”* (*S.Rəhman*). “Gün *bir cida* boyu qalxınca burada olmasa...” (*Ə.Haqverdiyev*). “*Adam boyda* qalxmış sıx sirkənlik...” (*İ.Hüseynov*).” Gün *bir çatı* boyu qalxmışdı” (*C.Məmmədquluzadə*).

Vaxtilə Dürinq riyaziyyatın, rəqəmlərin heç bir realıqla, xarici aləmin əşya və hadisələri ilə əlaqədar olmadığını, “saf əqlin” məhsulu olduğunu göstərirdi. Bu səhv fikri qətiyyətlə rədd edən F.Engels “Anti-Dürinq” əsərində yazırdı:

“Ədəd və fiqur anlayışları heç də naməlum bir yerdən deyil, ancaq gerçək aləmdən götürülmüşdür. İnsanların say öyrənmək, yəni ilk dəfə olaraq hesab əməliyyatı ilə məşğul olmaq üçün istifadə etdikləri on barmağı hər şey adlandırmaq olar, ancaq aqlın sərbəst yaradıcılığının məhsulu adlandırmaq olmaz...xalis riyaziyyatın obyektidir...tamamilə real bir materialdır”.

Deməli, müasir mücərrəd mənalı sözlər əslində real-hissə aləmlə əlaqədar varlıqların adını ifadə edən konkret mənalı sözlər olmuşdur.

İngilis dilindən yayılmış fut (foot) əslində “pəncə”, “ayaq” deməkdir (“futbol” sözü ilə əlaqəsinə diqqət edilsin), lakin bir zamanlar ölçü vahidi kimi işlədilirdi. Dilimizdəki *arşın* sözü rus dilindən alınsa da, əslən fars dilinə məxsus *arəş//ərəc* sözündəndir ki, dilimizdəki *dirsək* və *qulac* sözlərinə uyğundur. 300 kq-a yaxın çəki vahidini bildirən *xalvar//xərvar* əslində farsca olub, hər-fən “eşşək yükü” deməkdir.

Konkret mənaların dərəcələri müxtəlif olur. Ən konkret anlayışları bildirən mənalar yayğındır, qeyri-müəyyəndir, məhdud dairədə ünsiyyətə xidmət edə bilər.

Ə.Haqverdiyevin “Mütrüb dəftəri” hekayəsində Qasım əmi göstərir ki, uşaqlardan biri “gün tutulan ili anadan olub”, başqası “*çəyirtkə taxilları tələf eləyən ili doğulub*”, üçüncüsü “*Novruz bayramı ilə aşura bir günə düşən ili anadan olub*”, dördüncüsü “*eşşəkçi Aslan tut ağacından uçub ölən ili anadan olub*”, özü isə “*xaşal Qurbanı sel aparən ili*” doğulmuşdur.

Çox konkret olan bu mənalar yalnız kiçik bir kollektiv (ailə, kənd) üçün aydın ola bilər. Bəzən anlayışı bildirən vahidlər nisbətən ümumiləşir, daha böyük kollektivə xidmət etməyə başlayır. Yuxarıdakılara nisbətən aşağıdakı ifadələr bütün dil kollektivinə məlum və məxsus olur.

“*Fındıq dəriləndə çuval-çuval qulluğunuza gətirərəm*” (M.F.Axundov). “*Xoruzun birinci banına qədər Gülbəniz onun yaxasını əlindən buraxmadı*” (İ.Hüseynov). “*Usta Segah, yenə xoruz banlamamışdan nə gəlib kəsdirmisən?*” (S.Rəhman).

Xalq dilində belə ifadələr çox işlənir.

–Bala, sən anadan olanda tut ilə giləs şirin yeyilirdi.

–Sən tut ağaranda doğulmusan.

Get-gedə konkret mənalar az-çox dəqiqləşdirilir.

“Ay tutulan ili, qışın son ayında anam öldü” (Y.V.Çəmən-zəminli). “İlin axır çərşənbəsinə on gün qalmış Qaçay...qayırdı” (Ə.Vəliyev).

Çox qədim, ibtidai heablama üsulunun izləri müasir dövrdə də geniş şəkildə yaşamaqdadır. Müxtəlif zaman vahidləri üçün müəyyən tərkiblər işlənilir: *qorabişirən ay* (avqust ayı), *quyruq doğan ay* (avqust ayı), *yaşıl ayın* (aprel ayının) *başında*, *bulama ayı*, *dələmə ayı*, *düz günü*, *süd günü*, *kömür günü*, *tülküdurmazdan*, *xoruz banına kimi*, *qışın oğlan çağı*, *şər vaxtı*//*şər qarışanda*, *günüün gözü açılarda*, *namaz vaxtı*.

“Şüur adətən konkret əşyalara əsaslanır və yavaş-yavaş tarixi inkişafda daha mürəkkəb və mücərrəd təsəvvürə keçilir. Məişət nitqi praktik təcrübə və əyani təsəvvürə cəhd edir və buradan yüksəyər – məntiqi və dil ümumləşdirmələrinə keçir. Tarixən bütün sözlər bu yolu keçib. Belə ki, hər bir ayrıcada ümumi var, ümumi ayrıca vasitəsilə ifadə olunur” (R.Budaqov).

Bütün bu konkret mənalər əslində metaforadan başqa bir şey deyildir. İfadələrdən ibarət bu kimi metaforaların sonrakı inkişafı metaforik sözlərin yaranması üçün əsas olmuşdur.

“O, qulac-qulac addımlar atırdı” (İ.Hüseynov).”Gülsüm vəl ayaqlarını yerə çırpıb qışqırırdı” (İ.Hüseynov). “Pəpə deyəndən məmə yeənə qədər hamısı toya gəlmişdi” (“Koroğlu”).

İnsanların mücərrəd mənalara sahib olması uzun əsrlər boyu davam edən inkişaf nəticəsində, saysız nəsillərin əməyi nəticəsində mümkün olmuşdur.

Ümumi və xüsusi mənalər. Mənalardan bu bölgüsü adətən onların nitqdəki funksiyasına əsaslanır. Məlumdur ki, hər bir söz insan təfəkkürünün ümumiləşdirmə qabiliyyəti ilə əlaqədardır. Bu ümumiləşdirici məna məhz ümumi sözlərə xasdır. Deməli, ümumi sözlər həm ümumiləşdirmə, həm də fərqləndirmə xüsusiyyəti ilə səciyyələnir. Xüsusi mənalı sözlər isə yalnız fərqləndirməyə xidmət edir, yekcins əşyaları seçib ayırmaq üçün işləyir.

Ümumi sözlər obyektiv ələmə məxsus əşya və hadisələr haqqında ümumi məfhum ifadə etməklə yanaşı, xüsusi cəhətləri də əks etdirir. Xüsusi adlarda isə yalnız xüsusi cəhətlər əks olunur, yəni bunlar yalnız adlandırır.

İlk baxışda çox sadə görünən bu məsələ əslində çox mürəkkəbdir və elmdə bir sıra müxtəlif fikirlərin irəli sürülməsinə səbəb olmuşdur. Məsələn, bu haqda görkəmli dilçi O.Yespersenin mülahizələri diqqəti cəlb edir. Həmin dilçiyə qədər xüsusi adların məfhum ifadə etmədiyi qeyd olunur və göstərilirdi ki, xüsusi adlar tək-tək fərdləri, tək-tək əşyaları əks etdirir, lakin bu fərdlərin və əşyaların heç bir əlamətini, xüsusiyyətini, keyfiyyətini nəzərə çarpdırmır. Bu cəhətdən K.Marksın belə bir qeydi maraqlıdır ki, əgər mən birinin yalnız Yaqub (Yakov) olduğunu bilirəmsə, deməli, hələ onun haqqında heç nə bilmirəm.

Halbuki ümumi adlarda vəziyyət belə deyildir. Ümumi adlar da fərdləri göstərə bilər (məsələn, günəş, ay da ümumi hesab olunur). Lakin bu fərdi cəhəti göstərməklə yanaşı, ümumi adlar müəyyən əlamətləri özündə əks etdirir. Məsələn, “insan” sözünü eşidən hər kəs bu sözün müəyyən canlılığı əks etdirdiyini, bu canlılığın

şüurlu olduğunu, müəyyən bədən quruluşuna malik olduğunu da dərk edir.

Doğrudan da, “Gözəl” adına malik olan adam əslində gözəl olmaya da bilər. Lakin çirkin bir şəxs haqqında “gözəldir” deməzlər (biz burada tək-tək halları – nəzakəti, etikanı və s. nəzərə almırıq). Bu misal bir daha göstərir ki, xüsusi ad kimi “Gözəl” yalnız adlandırır və heç bir əlamət bildirmir, ümumi ad kimi işlənən “gözəl” isə müəyyən əlamət və keyfiyyət bildirir.

Başqa bir misal gətirək. “Kazbek” xüsusi ad kimi ayrılıqda heç bir məfhum bildirmir, daha doğrusu, məfhuma bağlı deyildir. Məfhumla bağlı olmadığı üçün bu gün bu ad işlənir, sabah bunun əvəzinə başqa bir ad işlətmək mümkündür. Hələ bu xüsusi ad ən müxtəlif əşyalara da aid edilə bilər. Məsələn, “Kazbek” dağ adı, insan adı, papiros adı, paroxod adı və s. ola bilər; məfhumla əlaqəsiz olduğundan bir işarə kimi istənilən şəkildə işlənə bilər. Lakin ümumi ad olan “dağ” sözünü dəyişmək və ya başqa mənada, məsələn, “su” mənasında işlətmək mümkün deyildir.

O. Yespersen bütün bu mülahizələrin əleyhinə çıxır, özünün məşhur “Qrammatikanın fəlsəfəsi” kitabında yazır:

“Dilçilik nöqtəyi-nəzərindən xüsusi adlarla ümumi adlar arasında dəqiq bir hədd qoymaq qətiyyən mümkün deyildir, çünki bu iki qrup adlar arasında keyfiyyət fərqi oxdur, yalnız kəmiyyət fərqi vardır”.¹¹⁰

Müəllif göstərir ki, bu vaxta qədər dilçilər xüsusi adların yalnız lüğəti mənası ilə məşğul olmuş, lakin onların mətni (kontekstual) mənası ilə, işləndiyi şəraitlə əlaqədar tədqiqat aparmamışlar. Doğrudur, xüsusi adı eşitdikdə biz işarədən başqa heç nə təsəvvür etmirik, lakin eyni vəziyyəti bir sıra çoxmənalı sözlərdə də müşahidə etmək olar.

Müəllif unudur ki, ümumi adı nitqdə dəyişdirib, başqa sözlə əvəz etmək olmaz, məsələn, “divar” əvəzinə “çörək” işlətmək mümkün deyil. Lakin hər kəsin xüsusi adını dəyişib başqa adla əvəz etmək olar.

¹¹⁰ O.Есперсен. Философия грамматики. М., 1958, səh. 77.

Ümumi ad məfhum bildirdiyindəndir ki, onun mənasında, məzmununda məfhumun başlıca əlamətləri göstərilə bilər. Başqa sözlə, *Əli və Vəli* sözlərinin bir-birindən nə ilə seçildiyini kimsə deyə bilməz, lakin *dərzi* və *dülgər* sözlərinin fərqlərini hər kəs deyə bilər.

Bütün bunları nəzərə aldıqda xüsusi adlar haqqında L.A. Булаховskinin aşağıdakı fikirlərinin doğruluğunu qeyd etmək lazım gəlir. O göstərir ki, xüsusi adlar nitqdəki funksiyasına görə fərqlənir, yəni eyni tipli əşyalar arasında birini başqalarından seçib ayıra bilmək üçün işlənir, lakin bunlar məfhumun əlamət və xüsusiyyətlərini göstərə bilmir.¹¹¹ Başqa sözlə, xüsusi adlarda adlandırma funksiyası əsas olur, əşyavi-məntiqi məna (kommunikativ funksiya) ikinci yerə keçir.

Bir sır dilçilər ümumi adla bu ad əsasında meydana gələn xüsusi adı bir-birinə omonim hesab edirlər.¹¹² Məsələn, Aslan – aslan, Yasəmən – yasəmən, Zaman – zaman.

Bu fikrin doğru, düzgün olduğunu ondan görmək olar ki, başqa nitq hissələrinə məxsus ümumi adlar xüsusi ad kimi işləndikdə mütləq ismə çevrilir. Məsələn, Dursun, Sevindik, Ağca kimi xüsusi adlar ismə məxsus sözdəyişdirici şəkilçiləri qəbul edirsə, *dursun* (“durmaq” feilinin əmr şəklinin üçüncü şəxsinin təkisi), *sevindik* (“sevinmək” feilinin şühudi keçmiş zamanın birinci şəxsinin cəmi), *ağca* (“ağ” sifətinin azaltma dərəcəsi) sözləri həmin şəkilçilərlə işləyə bilməz, yəni isim kimi hallana bilməz.

Xüsusi və ümumi adların omonim olduğunu sübut edən faktlardan biri də budur ki, çox halda söz birləşməsi və hətta cümlə təşkil edən ümumi sözlər xüsusi ad şəklində aldıqda keyfiyyətə dəyişir, bir mürəkkəb sözə çevrilir, bir vurğu ilə tələffüz olunur, bir yerdə yazılır və s. Məsələn, *şən həyat* – *Şənhəyat*, *allah verdi* – *Allahverdi*, *gələrsən*, *görərsən* – *Gələrsəngörərsən* (qalası).

Bütün bu deyilənlərə əsasən xüsusi və ümumi adları (eyni səs tərkibinə malik olduqda) omonim hesab etmək düzgündür.

¹¹¹ Л.А.Булаховский. Введение в языкознание. М., 1953, səh.102.

¹¹² А.А.Реформатский. Введение в языкознание. М., 1967, səh.38.

Lakin bu adları sözün çoxmənalılığına aid etmək məsələsində də bir həqiqət vardır. Belə ki, xüsusi və ümumi adlar arasında daimi axın, qarşılıqlı əlaqə vardır. Bir çox xüsusi adlar ümumi adlara keçdiyi kimi, ümumi adların xüsusiləşməsi də geniş yayılmışdır.

Əvvələn, belə bir fikir vardır ki, bütün xüsusi adların əsasında ümumi adlar durur (bəzi uydurma adlar istisnalıq təşkil edir). Bu ümumi adların bəzisini müasir dildə müəyyən etmək mümkün deyildir. Bəziləri isə müasir dil materialları ilə təsdiq oluna bilər. Məsələn, *Gülbacı*, *Lalə*, *Alagöz*, *Daşdəmir*, *Şiraslan* kimi kimi adlar müvafiq ümumi sözlərdən düzəlmişdir. “Ümumi isimlərin xüsusiyyətlərindən” professor S.Cəfərov da bəhs edir və belə misallar gətirir: *ceyran* (heyvan) – *Ceyran* (qadın adı, heyvan ləqəbi); *tərlan* (quş) – *Tərlan* (adam adı); *şahlar* (şah sözünün cəmi) – *Şahlar* (bir nəfərin adı); *almaz* (qiymətli daş) – *Almaz* (qadın adı) və s.¹¹³

İkinci tərəfdən bu da məlumdur ki, bir sıra xüsusi sözlər ümumiləşərək ümumi isimlərə çevrilir. Məsələn, *əflatun* (bilikli, bacarıqlı) – *Əflatun* (tarixi şəxsiyyət); *hacı qara* (xəsis) – *Hacı Qara* (məşhur surət); *badamlı* (su) – *Badamlı* (yer adı); *yezid* (qəddar adam) – *Yezid* (tarixi şəxsiyyət) və s.

Sözün xüsusi mənası ümumiyyətlə keçəndə məfhum səciyyəsi kəsb edir, habelə ümumi məna xüsusiyyətlərindən keçəndə məfhumilikdən (məfhum mənadan) məhrum olur.

Eyni səs tərkibinin həm ümumi, həm xüsusi mənada işlədilər bilməsi xüsusiyyətlərindən bədii ədəbiyyatda bir obrazlılıq vasitəsi kimi istifadə olunur. Qədimdən bəri Azərbaycanın şair və yazıçıları sözlərin həmin məna xüsusiyyətlərindən müxtəlif məqsədlərlə istifadə etmişlər.

Xüsusi adın səhv olaraq əşya ilə əlaqələndirilməsi meylinin nəticəsidir ki, çox zaman adamlar öz istək və arularını xüsusi adlar vasitəsilə ifadə etməyə çalışırlar. Məsələn, qız istəməyən ailələrdə uşaqlara verilən *Bəsdə*, *Qızbə*, *Tamam*, *Oğlangərək* kimi adlar buna nümunədir.

¹¹³S.Cəfərov. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı, ADU nəşriyyatı, 1958, səh. 28.

Bədii ədəbiyyatda da xüsusi adları məfhumla əlaqələndirmək və bundan bədii məqsədlərlə istifadə etmək cəhdi hiss olunur. Əlbəttə, bədii söz ustaları hər cür dil vahidindən öz subyektiv üslubi məqsədləri üçün istifadə edə bilirlər. Məsələn, C.Məmməd-quluzadənin əsərlərində işlənən aşağıdakı xüsusi adların özündə də bir satirik mənə vardır: *Danabaş kəndi*, *İtqapanlı kəndi*, *Yatyata şəhəri*, *Həkim Fındirski*, *Molla Həmmami-zənanə* və s.

Belə satirik xüsusi adlar Ə.Haqqverdiyevin, N.Vəzirovun əsərlərində də çoxdur. Daxilən satirik formaya malik belə adlar söz ustalarının müəyyən məqsədi ilə əlaqədar işlədilir.

Bəzən sözün mənası dedikdə bu sözün xarici aləmin əşya və hadisələri ilə əlaqəsi nəzərdə tutulur. Lakin sözün mənası anlayışını düzgün, hərtərəfli izah etmək üçün iki cəhət nəzərə alınmalıdır: a) sözün xarici aləmlə əlaqəsi; b) sözün məfhumla əlaqəsi. Yəni sözün mənası denotativ və siqnikativ cəhətdən aydınlaşdırılmalıdır.

Məlumdur ki, xarici aləmin əşya və hadisələri dil (lingvistik) baxımından denotat adlanır. Denotat hər hansı əşya və hadisələr deyil, bəlkə adlandırma obyektı olan, yəni dilçiliklə əlaqədar nəzərə çarpdırılan əşya və hadisələrdir. Deməli, sözün semantika-sındakı denotativ cəhət həmin sözün müəyyən denotatlar sinfi ilə əlaqəsidir. Ümumi sözlərdən fərqli olaraq xüsusi adlar denotatlar sinfi ilə deyil, bəlkə tək-tək konkret denotatlarla əlaqələnir. Belə denotat real şəxs və ya ideal obyekt (uydurma ad, bədii əsərdə qəhrəman adı) ola bilər.

Xüsusi adlar verilərkən denotatın xüsusiyyəti (çox zaman) əsas götürülür. Məsələn, *Əzizə*, *Zərifə*, *Həlimə*, *Ədilə*, *Səyyarə* kimi müxtəlif adlar bir ümumi denotat əsasında birləşə bilər: bunlar hamısı qadın adlarıdır.

Denotativ ümumilik kəsb etdiyindən ki, bəzən eyni sinfə (kişi və ya qadın adları) məxsus adlar ümumi sözlərin sinonimliyi ilə ümumiləşdirilir. Xüsusi adlar mətnə bir-birinin yerində işlədilər bilər.

Terminoloji və ümumi mənalar. Sözün səs cildinin məfhumla əlaqəsinə əsaslanan bu siqnikativ mənalar, hər şeydən əvvəl, əhatə dairəsinə görə fərqlənir. Ümumi mənalar bütün xalqa

aydın olub, hamı tərəfindən işlənirsə, terminoloji mənalara əhatə dairəsi məhduddur.

Müasir dövrdə cəmiyyətin elmi, texniki və iqtisadi inkişafında terminlərin çox böyük rolu və əhəmiyyəti vardır. Nizama salınmış, sahmanlanmış terminlər bu inkişafı sürətləndirir və ona təkan verə bilərsə, əksinə, nizamsız, səliqəsiz, səhv işlənən terminlər inkişafın qarşısını ala bilər.

Məşhur kimyaçı Antuan Lavuazye öz əməkdaşları ilə birlikdə kimya elminin terminlər sistemini yaratmış və onu əsaslandırmışdır. O, 1788-ci ildə yazırdı: “Elmi təkmilləşdirmədən dili təkmilləşdirmək mümkün deyil, habelə dili təkmilləşdirmədən elmi təkmilləşdirmək mümkün deyildir”.

Terminologiyanın sistemə salınması sahəsindəki qüsurlar idarə sənədlərinin tərtibinə, təlimatların hazırlanmasına, müxtəlif məlumat kitablarının nəşrinə mənfi təsir göstərir, mütəxəssislər hazırlanmasını və təcrübə mübadiləsini çətinləşdirir, müzakirələrdə anlaşılmazlıq yaradır və ya yersiz, lazımsız müzakirələrə səbəb olur, yeni istehsal sahələrinin həyata tətbiqinə maneçilik törədir.

Terminologiyadakı nöqsanlar ən çox iqtisadi həyat tərzinə, uçot və hesabat işlərinə mənfi təsir göstərir. Məlumdur ki, müasir həyatda istehsal sahələri getdikcə daha çox və aramsız olaraq mürəkkəbləşir. Bununla əlaqədar olaraq uçot və hesabat işləri də mürəkkəbləşir. Məsələn bundadır ki, istehsalın özü çox tez mexanikləşdirilir və avtomatlaşdırılır. Halbuki indi bu istehsalın hesablanması işi istehsalın özündən daha artıq əmək tələb etməkdədir. Hesabat, uçot işlərinin avtomatlaşdırılması isə terminologiyanın vahid, ümumi qaydada tərtibi ilə əlaqədardır.

Hazırda ölkəmizdə geniş miqyasda məhsullar istehsal edilir ki, bunların adlandırılmasının nizama salınması bir problem kimi qarşıda durur. Xalq təsərrüfatı 10-15 milyon adda ən müxtəlif məhsullar buraxır. Bütün bunları qruplara, yarımqruplara, növlərə, yarımnövlərə və s. bölmək işində terminologiya həlledici rol oynayır.

Dilin lüğət tərkibinin ən çox dəyişən, sabit olmayan bölməsi terminlər bölməsidir. Dövrümüzün başlıca xüsusiyyətlərindən biri elm və texnikanın çox sürətli inkişafıdır və bu inkişaf nəticəsində

meydana çıxan yeni məfhumların, yeni anlayışların adlandırılması zərurətidir. Bütün bu yeni adlar, əsasən, termin şəklində təzahür edir. Çex alimləri hesablamışlar ki, çex dilində yaranan yeni sözlərin 90 faizi terminlərdən ibarətdir. Rus dilçilərinin fikrincə, eyni vəziyyət rus dilində də özünü göstərir.¹¹⁴ Maraqlıdır ki, Ə. Dəmirçizadə Azərbaycan dili üçün eyni mülahizəni irəli sürərək yazır: "Xüsusi sözlərin demək olar ki, 90 faizini terminlər təşkil edir".¹¹⁵

Son zamanlar çox az bir müddətdə yeni elm sahələri meydana gəlmiş, texnika hədsiz dərəcədə inkişaf etmiş və bütün bunlarla əlaqədar müvafiq terminlər yaranmışdır. Məsələn, XX əsrin 30-50-ci illərində nüvə fizikası, 50-60-cı illərində sintetik liflər kimyası meydana çıxmışdır. Habelə indi tam yeni elmlər – informasiya nəzəriyyəsi, kibernetika, bionika və s. formalaşmışdır. Bütün bu sahələr yeni-yeni terminlərin yaranmasını, onların dəqiq və əlverişli olmasını tələb edir. Bütün bunlar termin probleminin öyrənilməsinin zəruriliyini və əhəmiyyətini çox aydın şəkildə göstərir.

Semantik cəhətdən termindən tələb olunur ki, burada işarələyən (səs tərkibi) ilə işarələnən (məna) arasında bir uyğunluq olsun. Bu uyğunluq əldə edilmədikdə terminoloji sistemdə qarışıqlıq yaranır, sinonim terminlər, habelə çoxmənali terminlər mütəxəssislərin praktik işinə zərər vurur, onların bir-birini tam dəqiqliyi ilə başa düşmələrinə mane olur.

Çoxmənali terminlərin yaranmasının səbəbləri çox ola bilər. Bu səbəblərin mühümlərindən biri terminin mənaca dəyişməsidir. Ona görə də terminin müxtəlif əsərlərdə müxtəlif mənalarda işlənməsinin qarşısını almaq zəruridir.

Digər tərəfdən yadda saxlamaq lazımdır ki, yeni-yeni anlayışlar meydana gəlib inkişaf etdikcə mövcud terminologiyada da dəyişiklik olması təbiidir və bu prosesin də qarşısını almaq mümkün deyildir.

Çoxmənallıq terminoloji sistemdə özünü göstərən ən ciddi qüsurlardandır. Odur ki, adətən, terminin tək mənallılığa (monosemiya)

¹¹⁴*Bax:* Лексика современного русского литературного языка. М., 1968, səh.151.

¹¹⁵Ə. Dəmirçizadə. v Azərbaycan dilinin üslubiyatı. Bakı, Azərtədrisnəşr, 1962, səh. 79.

meyl etdiyini göstərir. Hər hansı elm sahəsində konkret bir terminin adətən bir mənası olur. Bununla belə, hər halda terminlərdə də çoxmənalılıq müşahidə edilir. Bu halın səbəbi və nəticəsi, meydana gətirdiyi qüsurlar, çətinliklər şərh və izah olunmalıdır.

Elmi termin olan sözün çoxmənalılığı ilə adi ümumişlək sözün çoxmənalılığı arasında mühüm fərqlər mövcuddur. Ümumxalq səciyyəli sözlər üçün çoxmənalılıq xüsusiyyəti adi haldır, burada sözlərin müxtəlif mənalara bir-birinə mane olmur, yəni ünsiyyət prosesində heç bir çətinlik, anlaşılmaqlıq yaratmır. Burada sözün müxtəlif mənalara şüurda yanaşı mövcud ola bilər, biri digərini inkar və rədd etmir. Ümumi mətn, şərait hər dəfə sözün hansı mənada işləndiyini aydınlaşdırmaqda mühüm rol oynayır.

Bütün bunları elmi terminlər haqqında söyləmək mümkün deyildir. Hər hansı elmə məxsus terminlər çoxmənalılıq kəsb etdikdə bu mənalara bir-birinə mane olur, anlaşılma işi pozulur.

“Beləliklə, ümumi ədəbi dildə kontekst çoxmənalılığı asanlıqla aradan qaldıraraq, sözü birmənalı, aydın etdiyi halda, birmənalılığa doğru olan bu cəhdin ümumi ədəbi nitqdə olduğundan daha açıq, daha qəti ifadə edildiyi elmi və texniki dildə kontekst çoxmənalılığın öhdəsindən gəlməyə qadir deyildir. Bax, buna görə də burada çoxmənalılıq, necə deyərlər, kontekstdə aradan qaldırılır. Hər bir termin bir məna alır, yəni lap əvvəldən o, birmənalılıq kəsb edir, halbuki ümumi ədəbi dildə sözlər buna yalnız kontekstdə işlədilmələri nəticəsində gəlib çatır... Bax, buna görə də elmi və texniki terminologiyanın qaydaya salınması mühüm vəzifədir!”¹¹⁶

M.Qasımov terminin çoxmənalılığı prinsipindən çıxış edərək yazır:” Terminin təkmənalılığı onun simvolikliyi, mütləq neytrallığı demək deyildir. Təkmənalılığı bu və ya digər sözün termin kimi müəyyənləşdirilməsi üçün yeganə şərt hesab etmək olmaz. Çünki ümumi ədəbi dilə məxsus *duzqabı, qəndqabı, döşəmə* kimi bəzi sözlər də təkcə bir mənanı ifadə edir.”¹¹⁷

¹¹⁶R.A.Budaqov. Dilçiliyə dair öçerklər. Bakı, 1956, səh. 18.

¹¹⁷M.Ş.Qasımov. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları. Bakı, 1973, səh. 16.

Müasir dilimizdə idarə əlaqəsi əsasında düzəlmiş bir sıra mürəkkəb sözlərdən ibarət terminlərdə ikimənəlilik müşahidə edilir: *pambıqyığan, inəksağan* və s. kimi. Bunlar həm müvafiq işi görən şəxsi bildirmək üçün, həm də eyni işi görməyə xidmət edən aləti, maşını ifadə etmək üçün işlədilir. Terminin bu şəkildə mənaca zənginləşməsi əvvəllər əl ilə görülən işlərin getdikcə mexanikləşdirilməsi, maşınlara həvalə edilməsi nəticəsində baş verir.

Terminlərdən tələb olunan başlıca keyfiyyətlər bunlardır: dəqiqlik, qısalıq, sistemlilik.

1. Termin dəqiq olmalıdır. Bu o deməkdir ki, hər termin yalnız bir elmi anlayışı ifadə etməli və hər anlayış yalnız bir terminlə ifadə olunmalıdır.

2. Termin qısa olmalıdır. Hər termin bir qısa sözdən və ya kiçik birləşmədən ibarət olmalıdır.

3. Termin müəyyən sistemə daxil olmalı, öz forması ilə hansı sistemə məxsus olduğunu əks etdirməlidir.

Bütün bunlar terminə verilən tələblərdir. Əslində heç bir terminologiya sahəsi bu tələblərə kifayətləndirici dərəcədə cavab vermir.

İnsan təfəkkürünün imkanları sonsuzdur, fikri fəaliyyətin müxtəlifliyi hüdudsuzdur, dildə sözlərin miqdarı isə bunlara nisbətən məhduddur. Odur ki, eyni söz müxtəlif elm sahələrində müxtəlif mənə bildirən termin kimi işlənir. Məsələn, “morfologiya” termini dilçilik və təbiətşünaslıq elmlərində müxtəlif mənə daşıyır. Habelə “dillərin çarpazlaşması”, “dil budağı”, “qohum dillər”, “dil ailələri” terminləri dilçiliyə biologiyadan gəlmişdir. Bu terminlərdən hətta Y.N.Marr vulqarcasına “qardaş kimi qohum dillər”, “ögey qardaş kimi qohum dillər” və s. tərkiblərdə istifadə edirdi.

Deməli, terminin təkmənəliliyi anlayışı mütləq deyil, nisbi mənada başa düşülməlidir. Termin konkret bir fikir sahəsində işlənərkən yalnız bir mənə bildirməli və ya eyni mənə yalnız bir terminlə ifadə olunmalıdır. Lakin nisbi mənada da terminin təkmənəliliyi yalnız bir arzudur, həqiqət deyildir. Xüsusilə ümum-

xalq dilindəki sözləri terminoloji mənada işlətdikdə sözdəki müxtəlif mənaların toqquşma qorxusu yaranır ki, bu da arzu ediləsi hal deyildir.

Adətən, ümumxalq sözləri çoxmənalı olur. Termin isə tək-mənalılığa can atır və onun çoxmənalılığı qeyri-təbii hadisədir. Ümumxalq sözlərindəki müxtəlif mənalar bir-birinə mane olmur və yanaşı yaşayır. Terminologiyada isə müxtəlif mənalar bir-birinə mane olur, biri digərini inkar edir.

Terminin dəqiqliyi anlayışı dublet (sinonim) terminlərin işlədilməsinə qarşıdır. Lakin təcrübədə bu prinsip də həyata tam keçə bilmir. Terminologiyada sinonimlərə aid istənilən qədər misal gətirmək olar ki, bunun da müxtəlif səbəbləri vardır. Bəzən sonrakı müəllif əvvəlki dövrlərdə başqaları tərəfindən işlədilən terminləri qəbul etmir və yeni termin işlətməli olur, bəzən əvvəlki termindən xəbəri olmur və yeni termin işlədir, bəzən əvvəlki termini dəqiqləşdirir, elmi fikri inkişaf etdirir və yeni termin işlədir və s. Bəzən də termin sinonimliyi dilin ümumi inkişaf meyli ilə əlaqədar meydana çıxır. Arxaik sözlərlə ifadə edilən terminlər tərk olunur, yeniləri yaranır.

Əməli cəhətdən terminin qısalığı, yığcamlığı prinsipi çox çətinliklə yerinə yetirilir. Bir sıra elm sahələrində meydana gəlmiş mürəkkəb tərkibli terminlərin sadələşdirilməsi heç cür mümkün olmur. Xüsusilə kimya terminologiyasında belə nəhəng vahidlər çox işlənir:

deamindivaleramindinplatotetlaxloroplavtat,

metanoksidetildamidofenilditoliliarbanoldisulfonik və s.

Habelə müxtəlif elm sahələrində təsviri yolla terminlər düzəldilib işlədilir ki, burada da hər termin bir neçə söz birləşməsi şəklində çıxış edir. Bəzi uzun, mürəkkəb söz birləşmələri əvəzinə nomenklaturadan istifadə olunur. Lakin bu nomenklatur adları daha çətin tələffüz edilir və birnöv tapmacaya çevrilir. Məsələn, belə nomenklatur terminlər kimə aydın ola bilər? X17H10M5AzT2YUBR və ya AKSRQB.

Terminoloqlar terminin sistemli olmasına mühüm əhəmiyyət verirlər. Bu o deməkdir ki, eyni quruluşa malik terminlər eyni (və

ya bənzər, müvafiq) anlayışların ifadəsinə xidmət etməlidir. Lakin faktik olaraq bu prinsip də əslində axıra qədər tətbiq oluna bilmir.

Məsələn: eyni **-izm** şəkilçili sözlər tamamilə bir-birindən uzaq anlayışlar ifadə edir ki, bu hal da sistemlilik tələbinə ziddir: a) maşınların daxili quruluşu – *mexanizm*; b) nəzəriyyə, görüşlər sistemi – *kommunizm*; c) ideoloji hadisə – *internasionalizm*; ç) ədəbi cərəyan – *simvolizm*; d) əsərin keyfiyyəti – *akademizm*; e) xasiyyət – *eqoizm* və s.

Termin mümkün qədər yığcam olmalıdır. Hər termin bir (az-hecalı) sözlə ifadə edilsə daha yaxşıdır. Əslində isə hər hansı terminoloji sistemdə bir neçə sözün birləşməsindən düzəldilən mürəkkəb təsviri terminlət geniş yer tutur ki, bu da müvafiq elm sahəsində ünsiyyət işini çətinləşdirir.

Terminlərdən tələb edilən bir cəhət də sistemlilikdir. Terminologiyada bir sistem olmalı, burada ardıcılıq gözlənilməlidir. Qəzetlərdə (bəzən lap eyni məqalədə) “həndbol” və “əl topu” terminlərinin hər ikisi də işlədilir ki, bunun birincisinin yaşamaq əsası daha çoxdur: a) qısadır və bir sözdür; b) analogi qaydada “futbol” sözü dildə vardır; c) bundan yeni söz (“həndbolçu”) düzəltmək mümkündür.

Terminologiya insanın bu və ya digər əmək fəaliyyəti ilə əlaqədar olan leksikanın bir hissəsidir. Odur ki, terminlər ümumxalq səciyyəli sözlərdən fərqlənir. Burada başlıca fərq ondan ibarətdir ki, əgər ümumxalq dilinə məxsus sözlər hamıya aydınsa, hamı tərəfindən və hər yerdə işlənə bilirsə, terminoloji leksika az-çox dərəcədə məhdudluğu ilə səciyyələnir, heç də hamıya aydın olmur, hamı tərəfindən işlədilmir.

Terminlər ümumi sözlərdən bir də onunla fərqlənir ki, bunlar üslubi cəhətdən əsasən “neytraldır”, ümumi sözlərdə özünü göstərən obrazlılıq və ekspressivlik bunlara xas deyildir. Bu vəziyyətin səbəbi odur ki, termin müvafiq elmi məfhumla əlaqədardır, bu və ya digər məfhumu tam dəqiq əks etdirməyə cəhd edir.

Hər hansı əşyaya verilən ümumi ad (söz) ilə həmin əşyanın terminoloji tərzdə adlandırılması arasında müəyyən fərqlər vardır.

Ümumi adlardan bəhs edərkən V.İ.Leninin L.Feyerbaxın “Leybnits fəlsəfəsinin şərh, təhlili və tənqidi” kitabı üzərində işlədiyi zaman oradan adın təbiəti haqqındakı belə bir müddəanı öz dəftərinə köçürdüyünü yada salmaq zəruridir: “...Ad nədir? Fərqləndirici nişandır, gözə çarpan bir əlamətdir ki, hər şeyi öz totallığı halında təsəvvür etmək üçün mən şeyin nümayəndəsi, şeyi səciyyələndirən bir əlamət hesab edirəm”. V.İ.Lenin əlavə edir: “Yaxşı deyilmişdir!”¹¹⁸

Deməli, ümumi dilə məxsus adlar sadəcə olaraq “fərqləndirici nişan”, “gözə çarpan əlamət” əsasında yaranmış olur. Belə fərqləndirici əlamətlər isə çox olduğundan hər dəfə bu və ya digər əlamət əsas kimi alınə bilər. Burada təsadüfi, ikinci, üçüncü dərəcəli əlamətlər də ön plana keçirilə bilər. Təsadüfi deyil ki, eyni varlığı (məfhumu, anlayışı) hər xalq bir-birindən fərqli şəkildə əlamətləndirir, fərqləndirir. Məsələn, *ağacdələn* quşunun azərbaycanlıların nəzərində fərqləndirici əlaməti ağacı dəlməsi hesab olunur, ağacı nisbətən az olan türkmənlərdə bu quşun əsas əlaməti daşı deşməsi (buna türkməncə *taşteşən* deyilir) hesab edilir.

Yaxud *ağacdələn* adı bu quşun həmin xüsusiyyətinə aid verilməşsə, *çobanaldadan* başqa bir xüsusiyyətə görə, *qaraquş* rənginə görə, *suquşu* yaşayış tərzinə görə, *hophop* çıxardığı səsinə görə, *hindtoyuğu* əraziyə görə və s.ad almışdır. Doğrudan da hər quşun bir əsas gözə çarpan əlaməti əsas götürülərək bu əsasdə onlara ad verilmişdir. Halbuki terminoloji sözlərdə hər hansı gözə çarpan əlamət deyil, bəlkə məfhumun ən əsas əlaməti nəzərdə tutulur. Odur ki, termin həmin varlığın (məfhumun) başlıca xüsusiyyətini əks etdirməli olur.

¹¹⁸V.İ.Lenin. Əsərləri, 38-ci cild, səh. 409.

Terminlər	Ümumişlək sözlər	
	Termin kimi işlənənlər	Termin kimi işlənməyənlər
	Termin ola bilən sözlər	Termin ola bilməyən sözlər (əvəzlik, nida, zərf, feil formaları, bağlayıcı)

Müasir dövrdə terminlər cəmiyyət həyatının bütün sahələrinə nüfuz etmişdir. Elmi-texniki ədəbiyyat çox böyük sürətlə artmaqdadır. Lakin bu ədəbiyyatın dilini səciyyələndirən terminologiya məsələləri dilçilikdə çox az öyrənilmişdir. Elm və texnikanın inkişafı yeni proseslərin, yeni anlayışların meydana gəlməsini şərtləndirir. İndi yeni terminlərin meydana çıxması işi xüsusilə sürətlənmişdir.

Maraqlıdır ki, müasir terminlərin çoxu mürəkkəb sözlər şəklində meydana çıxır: çaybecərən, daşxırdalayan (dəyirman), meşəqıranlar, turbaçalan, klarnetçalan, donuzotaran, donuzabaxan, buzovabaxan, kartoftəmizləyən, tərəvəzdoğrayan, ətyuyan, xəmiryoğuran, (qabyuyan), qılıncoynadanlar, torpaqqazan, dabankeş (ayaqqabı geymək üçün alət), kürütökmə (yerləri), balıqartırma (zavodları), balıqyetişdirmə (təşkilatları), balalama (faizi), sınıfdənxiaric, məktəbdən kənar, mikroaləm və s.

Bəzən termin düzəltmək üçün dilin arxaik və ya dialektal ifadə vasitələrinə müraciət edilir, bu zaman müvəffəqiyyətli tapıntılar da olur. Məsələn. dialektlərdə və yazılı ədəbiyyatda feilin məsdər formasının **-lıq**...şəkilçisi qəbul etdiyi məlumdur. Söz sənətkarlarının əsərlərində *itməklik* (C.Məmmədquluzadə), *evlənməklik* (N.Vəzirov), *səcdə etməklik* (S.Ə.Şirvani) və s. kimi söz forması çoxdur. Bu üsul ilə düzəldilən torpaqsünaslıq terminlərini müvəffəqiyyətli hesab etmək gərəkdir: *səskeçirməklik*, *soyumaqlıq*, *buraxmaqlıq*, *tərləməklik*, *sıxılmaqlıq*, *sürüşməklik*, *hərərətkeçirməklik*.

Bir sıra terminlər sabit birləşmələr şəklində işlənir: atlı qarışqa, at qüvvəsi, quru külək, ağ yel, dan ulduzu, Böyük ayı bürcü, Kiçik ayı bürcü, hacılar yolu (kəhkəşan)...

Hacılar yolunda böyük bir ulduz,
Uzaq üfüqlərə sayə salmışdı.

(S.Vurğun)

Bəzi düzəltmə söz terminlər sözün ilkin mənasından deyil, məhz terminoloji mənasından düzəldilir. Məsələn, *gərginlik* sözünün Azərbaycan dilində aşağıdakı mənaları vardır:

Son həddə çatan qüvvə (Çox böyük gərginliyə malikdir).

Ağırılıq, gərgin vəziyyət (Araya bir gərginlik çökmüşdü).

(Fizikada) 1 sm³sahənin kəsiyinə düşən yükün miqdarı.

(Fizikada) Elektrik cərəyanında gərginliyin miqdarı.

Göründüyü kimi, sözün üçüncü və dördüncü mənaları terminoloji mənadır. Bu mənalar əsasında dildə “gərginlikli” vahidi də yaranmışdır ki, bunun əvvəlki mənalara dəxli yoxdur.

Fərdlərin dilə müdaxiləsi, onun inkişafını bu və ya digər cəhətə istiqamətləndirmə imkanı daha çox terminologiya sahəsində mümkün olur. Görkəmli fransız dilçisi Şarl Balli göstərir ki, alimlər – mütəxəssislər yeni söz yaratmaqla, yazıçılar – söz sənətkarları mövcud sözlərə əlavə məna verməklə dilin lüğət tərkibinin dəyişməsinə təsir göstərir.

Dildə işlənən külli miqdarda terminlərin müəllifini göstərmək mümkündür. Ümumi sözləri isə kimin yaratdığını söyləmək çox çətindir və ya heç mümkün deyildir.

Obrazlı və “obrazsız” mənalar. Bu mənalar sözlərin konkret hissi təsiri ilə əlaqədar fərqləndirilir. Dil vahidi kimi sözün mənasında “obraz” olmur, bu sözün nitqdə işlənməsi həmişə nə isə insanın təsəvvürləri, hiss və duyğuları ilə müşayiət edilir.

Əslində (tarixən) bütün mənaların obrazlı olduğunu göstərir. Sonrılar bunlar obrazı mənadan uzaqlaşır və mücərrədləşir.

Sözlərin öz obrazlı mənasından uzaqlaşdığını Ə.Vəliyevin “İşığa doğru” xatirə-povestindən alınmış aşağıdakı misalda görmək mümkündür.

“– Məsələn, yazırlar ki, *it tutdu, quzu otdadı, at dişlədi*, halbuki bu ifadələrin üçü də doğru deyildir.

–Bəs necə deyərlər, yoldaş şair?

–Deyərlər ki, it qapar, quzu qırpar, at qarpar”.

İnsan xarici aləmi saf, “təmiz” şəkildə dərk etmir. Hər bir dərkətmədə insan hissələrinin müdaxiləsi özünü göstərir. Odur ki, ümumxalq sözləri başdan-başa obrazlıdır. Yalnız bəzi sırf elmi anlayışların adı (məsələn, “üçbucağın bucaqlarının cəmi 180⁰-yə bərabərdir”) obrazlı olmaya bilər.

Deməli, xarici aləmin əya və hadisələri haqqında əyani-hissi obraz yaradan məna obrazlı məna hesab olunur.

Obrazlı mənaların iki növünü fərqləndirmək zəruridir.

a) Gizli (“potensial”) obrazlı mənalar. İnsan nitqi, söz məntiqi və hissi momentləri ehtiva edir. Odur ki, hər sözdə gizli hissi çalarlar mövcuddur. Görkəmli rus dilçisi A.A.Potebnya yazmışdır: “Dildəki bütün mənalar mənşəyinə görə obrazlıdır və bunların hər biri zaman keçdikcə obrasızlaşa bilər”. “Dilin inkişafı ərzində obrazlı ifadələr obrasızlardan daha qədim olmuşdur”.

Bütün sözlərdə gizli obrazlılıq imkanları vardır. Lakin bu obrazlılığın dərəcəsi və təzahür növləri müxtəlifdir. Bu cəhəti sözlərin daxili-etimoloji təhlilində çox aydın görmək mümkündür: *ocaq* (odcaq), *köynək* (gönlük//kömlək), *qonaq* (qonmaq) və s.

Növ, cins anlayışları məhz gizli obrazlılıq dərəcəsinə görə fərqləndirilir: ağac – zoğal, ərik, heyva, əncir, söyüd, küknar; adam – Əhməd, vətəndaş, müasir, dinləyici, tamaşaçı, tələbə, müəllim, xəstə, satıcı, alıcı, qonaq, müsahib, müəllif, nəzarətçi və s.

İkincilərə nisbətən birinci sözlər daha az obrazlıdır. “Girmək” feilinə nisbətən “soxulmaq”, “dürtülmək” daha obrazlıdır. Obrazlı mənalar həmişə bir əyanilik yaradır. Gizli obrazlı mənalar səs (eşitmə), görmə, toxunma, iy, dad duyğuları ilə əlaqədar olur. Bunlardan görmə duyğusu ilə əlaqədar obrazlılıq daha geniş yayılmışdır. Əşyanın görünüşünü, ümumi şəklini, rəngini, bir haldan başqa hala keçmə vəziyyətini əks edərən mənalar görmə ilə əlaqədar obrazlı mənalar hesab olunur. Əslində metaforalardan çoxu görmə duyğusunu əks etdirən obrazlı mənalar: *günə*’in *saçaqları*, *telli saz*, *vicdan* heykəli (“Əyilməz vicdanın böyük heykəli”), *çömbəlib* oturmaq – “çömb oturmaq” (*S.Rəhimov*).

Eşitmə (səs) obrazlılığı da geniş yayılmışdır. Xüsusilə səs-təqlidi kateqoriyası bu cəhətdən çox əlverişli vasitədir. Çünki bunlar müvafiq səsləri müvafiq şəkildə əks etdirir.

Metaforalar, epitet və müqayisələr, bir çox frazeoloji ifadələr (bəzi zərbi-məsəllər) və s. obrazlı mənaya malik olmaları ilə fərqlənir.

b) Nitqdə obrazsız sözlər də obrazlı mənalar kəsb edə bilər və ya sözün obrazlılıq dərəcəsi qüvvətləndirilə bilər. “Teleqraf” sözü bir termin kimi obrazlı deyildir. Lakin C.Cabbarlı “teleqraf Güllü” (habelə “at Balaxanım”) işlətməklə, sözə obrazlı mənə daxil etmişdir. Məhz obrazlı mənə kəsb etdikdə bəzən sinonim sözlər antonimlər kimi qarşılaşdırılır: “Bütün *adamlar insan* olsaydı” (R.Rza).

Emosional və neytral mənalar.

Dildə insanın əqli və hissi keyfiyyətləri əks olunur. Hissi və iradi cəhətləri bildirən mənalara emosional mənə deyilir. İnsan heç bir şeyi saf, təmiz şəkildə qavramır. Onun bütün fəaliyyətində emosiyalar az və ya çox dərəcədə rol oynayır. Məlumdur ki, “heyvan – insan – maşın” probleminə orta mövqedə duran insanda digər iki komponentə məxsus xüsusiyyətlər mövcuddur ki, bu da dildə emosional-iradi və əqli-məntiqi cəhətlərin varlığını şərtləndirir. Deməli, emosiya insanın və bütün cəmiyyətin səciyyəvi cəhəti hesab olunmalıdır. V.İ.Lenin göstərirdi ki, “insan emosiyalarının müdaxiləsi olmadan həqiqətin bəşəri axtarışları heç zaman olmamış, yoxdur, ola bilməz”.

Emosional mənə dedikdə, hər şeydən əvvəl, nidalar yada düşür. Nidalar məfhum bildirən sözlərə qarşı qoyulur. Bu sözlər “məfhumu məzmunndan” məhrumdur. “Əlim yandı”, “Başım ağrıyır” dedikdə müəyyən fikir, məlumat bildirilir. “Ah!!”, “Oh!” dedikdə isə ağrının özü ifadə olunur.

Müxtəlif hissləri bildirən anlayışlar da semantikasına görə emosional sözlərlə ifadə olunur: *sevgi, əmək, eşq, axmaq, əclaf, səadət, murdar, heyvərə, zalım, oğru, quldur*.

Sifətin müxtəlif dərəcələri emosional mənaların ifadəsinə xidmət edir: *ağımtıl, bozumtul, sarımtıraq, qıpqırmızı, yamyaşıl, sapsarı, ağappaq* və s.

Hər bir dildə emosiya müxtəlif vasitələrlə ifadə olunur. Dilin sözdüzəltmə sistemində tədricən emosional məna ifadə edən qaydalar müəyyənləşir. Sözün emosional mənası onun ilkin əşyavi mənası ilə yanaşı mövcud ola bilər. Bu emosional məna müstəqil şəkildə də özünü göstərə bilər, habelə həmin məna müəyyən mətn ilə əlaqədar ola bilər.

Dilimizdə elə şəkilçilər vardır ki, bunlar bir sıra sözlərə qoşulduqda əşyavi-məntiqi məna ilə bağlanırsa, başqa tipli sözlərlə birləşəndə emosional məna ifadə edir. Bu fikri sübut etmək üçün Ə.Dəmirçizadənin aşağıdakı maraqlı mülahizəsini qeyd etmək kifayətdir:

“Azərbaycan dilində bəzi şəkilçilər var ki, bunlar bir üslubda bir çalarlıqda, digər üslubda başqa çalarlıqda işlənir. Beləliklə, hər iki üslub üçün də əlamətdar morfoloji vahid sayıla bilər. Məsələn, *-ciq//cik, -ciğaz...* şəkilçisi bədii üslubda əzizləmə, oxşama məzmunu və çalarlığı ilə əlaqədar olaraq, bəzən də ədəbi və siyasi üslubda istehza, təhqir etmə, alçaltma məqsədi ilə, yəni məna ilə yanaşı ekspressiv, emosional çalarlıq yaratmaq üçün, elmi üslubda isə sadəcə termin düzəltmək üçün, heç bir subyektiv münasibət ifadə etməmək üçün istifadə olunur və beləliklə də bu şəkilçi hər üç üslubda məqamına görə tipik sayıla bilər. Məsələn:

b) belə *şairciklər*, belə *alimciklər* və s.

c) qulaqçıq, mədəcik...”¹¹⁹

Göründüyü kimi, eyni bir *-ciq...* şəkilçisi bir halda əşyavi-məntiqi mənalı (“c” bəndində), başqa halda emosional mənalı (“b” bəndində) sözlər əmələ gətirilməsində iştirak edir.

Emosional məna bildirən şəkilçilərdən xüsusilə *-ciğaz, -ciyəz, -cuğaz, -cüyəz* şəkilçisini qeyd etmək olar: *uşaqcığaz, körpəciyəz, mənciyəz. quşcuğaz...*

Əşyavi-məntiqi mənadan fərqli olaraq sözün emosional mənası hiss və duyğuları, arzu və istəkləri əks etdirir. Başqa sözlə, emosional məna danışanın obyektiv aləmin əşya və hadisələrinə subyektiv, fərdi münasibətlərini bildirir.

¹¹⁹Ə.Dəmirçizadə. Azərbaycan dilinin üslubiyyatı. səh. 187.

Dilimizdə emosionallıq mənasını bildirmək üçün müxtəlif vasitələrdən istifadə edilir ki, bunlardan biri də müxtəlif (səs, şəkilçi, söz, forma) təkrarlardır.

Səslərin təkrarı: Kəss! Qıssa! Yavaşş! Öll!

Dilimizdəki *yeddi, səkkiz, doqquz, eşşək* sözlərində (bəzi dilərdə: *ikki*) səslərin təkrarı mahiyətə (tarixən) emosionallıqla bağlı olmuşdur.

Şəkilçilərin təkrarı: *kimisi, birisi, sonradannan* (danışqı dilindən).

Aşağıdakı misallarda kəmiyyət şəkilçisinin təkrarı diqqəti cəlb edir: “Bunlar sənin *kürəkənlərindirlər*” (“*Ağ atlı oğlan*” *nağlı*). “Bunlar buranın *arıflərindirlər*” (*Y.V.Çəmənəmli*). “Bunlar mənim əziz *qonaqlarımdırlar*” (*Ə.Haqverdiyev*). “Onlar doqquzuncu beşilliyin əsil *qvardiyaçılarıdırlar*” (“*Sovet kəndi*”, 1976, 14 *sentyabr*). “Onlar pullu *adamlarıdırlar*” (*Q.Qəhrəmanzadə*).

Emosionallıq mənasını qüvvətləndirmək üsullarından biri də, adətən, sinonim mənalı leksik və qrammatik vahidlərin birlikdə işlənməsidir: *elənçik, belənçik* (*ənçik/nçik* vaxtilə “elə” mənasında işlənmiş vahid idi), *səs-ün, Çayrud çayı* (rud – farsca “çay” deməkdir), *il – on iki ay işləyir, işdir şayəd* (şayəd elə *işdir* deməkdir), *çöl-biyaban//bərr-biyaban//çölü bərri-biyaban* (*bərr* ərəbcə, *biyaban* farsca çöl deməkdir).

Eyni xüsusiyyət qrammatik mənaların emosional çalarlıq kəsb etməsində də müşahidə edilir. Çox mübahisələrə səbəb olan *nə...nə* bağlayıcısını xatırlamaq olar. Bu bağlayıcı fars dilinin təsiri ilə klassik ədəbiyyatda (bəzən də şifahi danışığda) inkar məzmunu ifadə edir:

Qəm mərhələsində qalmışam fərd,
Nə yar, nə həmnışin, nə həmdərd (*Füzuli*).
Nə dəvənin südü, nə ərəbin üzü.

Göründüyü kimi, təkrarlanan *nə* bağlayıcısı mətnə inkar məzmunu gətirir, haqqında bəhs olunan əşya və hadisəni inkar edir. Burada implisit şəkildə mövcud olan inkarı xəbərlər aktuallaşa da bilər. Lakin bəzi dilçilər bu halda xəbərin mütləq təsdiqdə işlənməsini tələb edirlər ki, bu fikir birtərəflidir və dil faktları ilə

özünü doğrulda bilmir. Xəbər həm təsdiqdə, həm də inkarda işlə-nə bilər. Qədimdən bəri müxtəlif müəlliflərin əsərlərində xəbər-lərin inkar formada çıxış etdiyini görürük. Ən görkəmli söz sənət-karlarının məqbul bilib işlətdiyi formaya qarşı çıxmaq meylli özü-nü heç nə ilə doğrulda bilməz. Hər cür purizm kimi, bu meyl də ədəbi dilin inkişafına qarşıdır.

Araşdırmalar Qövsi Təbrizi, S.Ə.Şirvani, H.Zərdabi, Aşıq Ələsgər, H.Cavid, Ə.Haqqverdiyev, N.Nərimanov, C.Məmmədqu-luzadə, S.Vurğun, M.İbrahimov və müasir dövrümüzün bütün ya-zıçı və şairlərinin əsərlərində xəbərin müvafiq yerdə həm təsdiq, həm də inkarda işləndiyini göstərir.

Müasir elmi üslubda, habelə qəzet-jurnal yazılarında hər iki forma paralel şəkildə işlənir.

Deməli, bir sıra digər kateqoriyalar kimi inkarlığın da kate-qorial mənasını şiddətləndirmək olar. Bu zaman müvafiq feilin inkarda işlənməsinə qarşı çıxmaq üçün elmi dəlil yoxdur. İnkarlıq emosional mənada bu üsulla meydana çıxır. Emosional mənalar isə həmişə milli səciyyəli olur, başqa dillərin təsiri ilə əlaqədar olmur.

Deməli, bu kimi tərkiblərdə feil həm təsdiq (məntiqi planda), həm də inkar (emosional planda) işlənilə bilər. Belə ikilik – müx-təliflik dilin, ayrı-ayrı kateqoriyaların inkişafı ilə əlaqədar yara-nır. L.V.Şerba ədəbi dilin inkişafının başlıca əlaməti olaraq o dil-də eyni məzmun üçün müxtəlif vasitələrin mövcudluğunu əsas amil hesab edirdi.

Sözlərin təkrarı çox geniş yayılmış emosionallıq vasitələrindən-dir. Xüsusilə feillərin və təqlidi sözlərin intensiv formaları təkrar şəklində təzahür edib, yüksək emosionallıq mənasının ifadəsinə xidmət edir. Lakin söz təkrarı dilin müxtəlif səviyyələri ilə əlaqədardır. Odur ki, təkrarın emosionallıq mənasını bildirməsini müəyyən etmək digər təkrar növləri zəminində izah edilə bilər. Burada yalnız bir nitq hissəsinə – isimlərə məxsus təkrarların xü-susiyyətlərini aydınlaşdırmağı zəruri hesab edirik.

Azərbaycan dilinin qrammatikasında isimlərin təkrarı haq-qında çox ötrü məlumat verilir. Akademik qrammatikada bəzi

isimlərin təkrarı ilə zərf düzəldiyindən danışılib, belə misallar çəkilir: *maddə-maddə, damcı-damcı, təkrar-təkrar, dəstə-dəstə, addım-addım, parça-parça, bölük-bölük, salxım-salxım, batman-batman, misqal-misqal, qarış-qarış*.¹²⁰

Lakin bunlar çox geniş yayılmış olan və zəngin xüsusiyyət-lərə malik ismin tam təkrarları haqqında kifayət deyildir.

Bəzi tədqiqatçılar isimlərin tam təkrarı ilə yeni bir leksik vahid əmələ gəldiyini qəbul etmirlər. Əlbəttə, belə halda onlar başqa dillərin meyarı ilə türk dillərinə, o cümlədən Azərbaycan dilinə, bu dillərin qanunlarına yanaşırlar. *İsmin təkrarı*. Hər şeydən əvvəl, zərf yaradır. Söz bir leksik-qrammatik kateqoriyadan çıxıb, başqa kateqoriyaya daxil olur ki, təkcə bu fakt isim təkrarının sözdüzəltmə vasitəsi olduğunu şəksiz sübut edir. Məlum olduğu üzrə, sözdüzəldici şəkilçi olduğuna şübhə edilməyən şəkilçilərin əksəriyyəti də dildə məhz belə xüsusiyyətə malik olub, bir nitq hissəsinə məxsus sözdən başqa nitq hissəsinə məxsus söz düzəldir.

Məsələn, “qabarlı əllər” tərkibindəki “qabarlı” sözünün sifət olduğunu hamı təsdiq edər. “Qabar” isminə *-lı...* sözdüzəldici şəkilçisi qoşulub, yeni leksik-qrammatik mənalı bir söz – sifət yarandıdır. Həmin mənanı təkrar tərzində ifadə etdikdə niyə bu təkrarla düzəlmiş söz yeni bir söz hesab edilməsin? Məs.: “Yenə əllərimiz *qabar-qabardır*” (*S.Vurğun*).

Təyin yerində işlənmiş bütün bu kimi isim təkrarları, adətən sözdüzəldici hesab olunan *-lı...* şəkilçisinə sinonim mənə verir. Məs.: *Yamaq-yamaq (-yamaqlı)* paltar, *naxış-naxış (-naxışlı)*, *mil-mil (-milli)*, *xal-xal (-xallı)*.

Burada fərq orasındadır ki, təkrar vasitəsilə bir müxtəliflik də ifadə olunur. Məs.: *Mil-mil parça* – “müxtəlif milləri olan parça”, *yamaq-yamaq paltar* – “müxtəlif yamaqları olan paltar” mənasındadır.

Təkrar isimlərin sözdüzəltmə vasitəsi olduğu bir də onunla sübut edilir ki, bu üsul (isimlərin təkrarı) bütün isimlərə xas deyildir. Yəni ixtiyari olaraq hər cür ismi təkrarlamaq və faktik bir

¹²⁰Azərbaycan dilinin qrammatikası. Bakı, Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1960, səh. 234-235.

cümlədə işlətmək mümkün deyildir. Demək, ismin bu təkrar kateqoriyası ümumi ismi kateqoriya deyil, müəyyən qrup isimlərə xasdır. Burada tam qrammatik ümumiləşmə yoxdur. Eyni nitq hissəsinə məxsus bütün sözləri əhatə edə bilmədiyindən ismin təkrarı yalnız sözdəyişmə vasitəsi yox, sözdüzəltmə vasitəsi kimi də izah olunmalıdır.

Nəhayət göstərmək lazımdır ki, ismin təkrarı ilə nəinki zərflər, həm də yeni leksik mənalı isimlər də düzəldilir. Bir sıra oyun adları eyni ismin təkrarı ilə düzəlir.

Bununla belə, təkrar həm də qrammatik kateqoriya kimi şərh oluna bilər. Zərf əmələ gətirsə də, təkrarlanan isimlərdə semantik cəhətdən, əsasən, cəmlilik kateqoriyası özünü aydın şəkildə büruzə verir. Sırf qrammatik cəmlilik kateqoriyasından fərqli olaraq buradakı cəmlilik bir növ hissələrinə bölünmüş, ayrılmış tərzdə, distribut kimi meydana çıxır. İsimlərin təkrarında belə cəmlilik mövcud olduğundadır ki, ismin hər cür təkrarının əvvəlinə say sözləri gətirilə bilmir. Çünki bu təkrarın özündə qeyri-müəyyən miqdar ifadə edilmiş olur və bu təkrar sözlər özlərindən sonra gələn isimlərin təyini kimi çıxış edir.

Dilimizdə bir sıra kvantitativ isimlər təkrar olunur. Məs.: “Bəxşəyiş tümən-tümən, haqq-hesab dinar-dinar” (S.Rəhimov). (“Bəxşiş xalvar-xalvar, hesab dinar-dinar”) (Atalar sözü). “Eşelon-eşelon soldat gedir” (S.Rəhimov).

Toplu mənalı isimlərin əvvəlinə gələn bu təkrarlardan sonra həmin təyinlənən isimlər cəm şəkilçisi qəbul etmir. Çünki bu isimlər semantik cəhətdən distribut deyil, hissələrinə bölünmür.

İsimlər çox müxtəlif semantik söz qruplarını əhatə edir. Bu qrupların heç də hamısı təkrar oluna bilmir. Məsələn, abstrakt isimlərin təkrarına təsadüfdən-təsadüfə rast gəlmək olar. Əsasən konkret isimlər təkrarlanır, qohumluq münasibəti bildirən sözlər (*ata, ana, əmi, dayı, bibi, baba, nənə, bacı, qardaş* və s.) təkrarlanmır (burada oyun adı – *xala-xala* və bəzi vokativ sözlər – *bacı-bacı//bacılı-bacılı, daydayı//dayı-dayı* nəzərə alınmır).

Təkrarlanan sözlərin özləri də eyni qrupa məxsus sözlər deyil və eyni mənalar yaratmır. Ismin təkrarı müxtəlif və zəngin xüsusiyyətlərə malikdir.

S.S.Mayzel birinci tərəfi ikinci tərəfdəki ismə məxsus ölçü, dərəcə, cins və s. bildirən birinci növ təyini söz birləşmələrindən bəhs edərək, birinci tərəflərin mənasına əsasən bunları üç qismə bölür:

a) **Numerativlər.** Bunlar dəqiq ölçü vahidini bildirir və forma haqqında heç bir təsəvvür yaratmır. Məs.: *kiloqram, metr, hektar, ədəd, dənə*;

b) **Kvantitativlər.** Bunlar qeyri-dəqiq ölçü vahidini bildirir və forma ilə mütləq assosiasiya yaradır. Məs.: *bardağ, stəkan, yığın, şüşə, araba*. Həm numerativ, həm də kvantitativlərdən əvvəl sayın işlədilməsi zəruridir.

c) **Kvalitativlər.** Bunlar *dərəcə, qisim, biçim, növ, çeşid, sıra, tərz* kimi atribut sözlərə ibarətdir.¹²¹

Azərbaycan dilində numerativ və kvantitativlər sayla isim arasında (üç *kiloqram* qənd, beş *araba* ot), kvalitativlər isə işarə əvəzlilikləri və qeyri-müəyyən əvəzliliklərlə isim arasında (hər *çeşid* meyvə, bu *dərəcə soyuq*) işlənir.

Bu sözlərin təkrarlanmasında – tək və təkrar formaları arasında müəyyən fərqli xüsusiyyətlər mövcuddur. Əvvələn, bu sözlərin təkrar forması geniş yayılmışdır. OL-də bu sözlər qeyd olunmuşdur (burada haqqında danışdığımız ismi təkrarlar nəzərdə tutulur): *ətək-ətək, sıra-sıra, taya-taya, tay-tay, təpə-təpə (müq.ət: Üçtəpə), addım-addım, alay-alay, bənd-bənd, qarış-qarış, qatar-qatar, qat-qat, bölük-bölük, qəlpə-qəlpə, qaşığı-qaşığı, qədəh-qədəh, qədəm-qədəm, dərz-dərz, ovuc-ovuc, otaq-otaq, parça-parça, gilə-gilə, laxta-laxta, ləpə-ləpə, koma-koma, növ-növ, para-para, dənə-dənə, səf-səf, tikə-tikə, tala-tala, çala-çala, hissə-hissə, cərgə-cərgə, cəld-cəld, cüt-cüt, şələ-şələ*.

Tək işlənən kvantitativ və numerativlərdən əvvəl sayların gəlməsi vacibdirsə, təkrar zamanı buna ehtiyac qalmır. Məs.:

¹²¹ С.С.Майзель. Изафат в турецком языке. Изд-во АН СССР, М.-Л., 1957, с.50-51

“*Ovuc-ovuc qanını içəcəm*” (*İ.Şıxlı*). “*Köynək-köynək ət tökü-rəm*” (*Ə.Vəliyev*). “*Qarın-qarın inək yağı gəlirdi*” (*Mir Cəlal*). “*Göydə buludlar karvan-karvan ötüşür, qatar-qatar gedirdi*” (*V.Babanlı*). “*Bişdikcə qazan-qazan mütəncəm; Gəldikcə tabaq-tabaq badımcən; Yad et məni, yağlı-yağlı yad et*” (*M.Ə.Sabir*).

Misallarda qeyd olunan sözlər tək işləndikdə (eyni funksiya-da) özlərindən qabaq sayların işlədilməsini tələb edir. Məs.: Bir *ovuc qan*. Üç *qarın yağ* və s. Müq.et: “*Dal gərdəndə hər hörüyü bir qulac*” (*M.P.Vaqif*).

Nəhayət, numerativ sözlərin təkrarına ya heç təsadüf edilmir, ya da çox az təsadüf edilir. Bunlardan, əsasən, köhnə (tarixən nisbətən qədim) və ya çox işlənən sözlər təkrarlana bilir. Məs.: *girvənkə-girvənkə, misqal-misqal, qram-qram, xavar-xalvar, ton-ton* və s. Müq.et: *kilometr-kilometr, hektar-hektar...*

Numerativlərin təkrarlanmağa o qədər də meyl etməməsinin səbəbi aydındır; numerativlər nisbətən dəqiq və müəyyən ölçü vahidini bildirirsə, bunları qeyri-müəyyən (ismin təkrarı isə adətən qeyri-müəyyən cəmlilik, topluluq bildirir) miqdar bildirən ölçüyə çevirməyə heç bir ehtiyac qalmır. Müqayisə et: Üç *kiloqram* və *kiloqram-kiloqram*; beş *litr* və *litr-litr*.

Kvantitativlərdə isə vəziyyət başqadır. Bunlar qeyri-dəqiq, qeyri-müəyyən ölçü vahidini ifadə etdiyi üçün təkrarlanmağa da çox meyl edir. Burada əvvəlki qeyri-müəyyənlik, qeyri-dəqiqlik mənası daha da çoxalmış olur və beləliklə, kəmiyyətə bir intensivlik yaranır. Məs.: “*Vedrä-vedrä, güyüm-güyüm su gətirilirdi*” (*Ə.Əbülhəsən*). “*Zənbil-zənbil yemək daşıyır*” (*Ə.Vəliyev*). “*Şorabalar küp-küp qoyulurdu*” (*Ə.Vəliyev*).

Hansı sözə (əşyavi, hərəki) yanaşmasından asılı olmayaraq, bu kimi sözlər cümlədə həmişə atribut vəzifəsi daşıyır (atribut vəzifəsi məsələsi sinonim sözlərin birləşməsində də özünü göstərir. Ölüm-zülüm, aman-zaman tipli tərkiblərdə “ilə” sözü atılmış və həmin atribut vəzifəsi qalmışdır. Məs.: “*Bəs o əskik gələn top-top mahud nə dedi?*” (*M.İbrahimov*). “*Top-top tökülmüş uşaq paltarları vardı*” (*H.Seyidbəyli*). “*Düşməyib qom-qom, top-top*” (*R.Rza*). “*Başladı ovub divin las-las ətini çıxarmağa*” (“*Nağullar*”).

Haqqında danışdığımız bu təkrar növünü “A+A=A_n” və ya “A+A-A-lar (bir neçə A, qeyri-müəyyən miqdarda A)” formulu ilə göstərmək mümkündür.

Ümumiyyətlə, bu təkrarların əsasını təşkil edən sözlərin meydana gəlməsi və formalaşması xalqın həyat tərzini, tarixi və etnoqrafiyası ilə sıx şəkildə əlaqədardır.

Səpələnən, tökülə bilən, dağıla bilən cisimlər ölçüsü kimi dilmizdə ən çox aşağıdakı sözlər işlənir: *sıxma* (bir sıxma un), *çimdik* (bir çimdik duz), *ovuc* (üç ovuc buğda), *kasa* (iki kasa arpa), *tabaq* (bir tabaq çörək), *gilə* (on gilə üzüm), *kisə* (iki kisə un), *çuval* (bir çuval alma), *dağar* (bir dağar darı), *xurcun* (bir xurcun sovqat), *nimçə* (bir nimçə xörək) və s.

Bir sıra xalqlarda olduğu kimi,¹²² qədim azərbaycanlılar da uzunluq, en, hündürlük, dərinlik ölçülərini insanın bədən üzvləri əsasında müəyyənləşdirirdilər ki, bu qədim həyat tərzinin qalığı dildə indi də özünü götürür. Ölçü adı kimi işlənən həmin isimlər bunlardır: *barmaq* (bir barmaq boy atmaq), *qulaq* (bir qulaq kağız), *daban* (iki daban böyümək), *addım* (üç addım irəliləmək), *qulac* (bir qulac saç), *dirsək* (üç dirsək parça), *qarış* (bir qarış boyu var), *yumruq* (yumrulub yumruq boyda olub), *diz* (dizə qədər), *aşıq*, *topuq* (Araz aşığındandır, Kür topuğundan), *göbək* (göbəyə kimi), *boğaz* (boğazacan batmaq), *arşın* (dilimizə rus dilindən daxil olmuşdur, əslində fars dilinin *ارش* ”dirsək” sözündəndir; beş arşın bez) və s.

Bu kimi sözlərin yalnız bir qismi təkrar şəklində işlənilir. Məs.: “Tut ağacı qarmaqdır, Tutu *barmaq-barmaq*dır” (“*Bayatılar*”dan). “*Ovuc-ovuc* düşməni qanı; Doldurub içdiyin varmı?” (“*Koroğlu*”).

Belə ən qədim uzunluq ölçülərindən biri də *fərsəx*//*fərsəng*-dir. *Parasanq*//*farsanq*//*farsaq* sözü hələ “Avesta”da vardır. *Fərsəng* (və bunun ərəbləşdirilmiş forması *fərsəx*) çox geniş ərazidə yayılmış ölçü adı olub, orta əsr coğrafiyalarında bir termin kimi tez-tez işlənilirdi.¹²³

¹²²*Bax*: M.P.Рахимов. Земледелие таджиков бассейна р. Хунгоу в дореволюционный период (историко-этнографический очерк).Изд-во АН Таджикской ССР, 1957, 174-178.

¹²³*Bax*:M.P.Рахимов. Göstərilən əsəri.

Bu ölçü vahidi Azərbaycanda ağac sözü ilə, bəzi başqa türk dillərində “daş//taş” sözü ilə (müq. et. fars və tacik dillərində eyni mövqedə işlənən “səng” sözü ilə) əvəz olunmuş və ya müvazi işlənmişdir. Məs.: “Altıağac” birləşməsində və ya “Durna uçub ün çəkər həvadə, Gedər ünü qırx ağac ziyadə” (*Xətai*) misalında olan ağac sözləri (bir ağac – 6-8 km¹²⁴ bu mənada. Bununla belə, müasir ədəbi-bədii dilimizdə “ağac” sözü həmin mənada arxaikləşmişdir. “Fərsəng” isə həm tək, həm də təkrar şəklində yaşamaqdadır. Məs.: “Dəvələr udur yolları, *Fərsəq-fərsəq, ağac-ğac*” (*R.Rza*).

Deməli, ölçü adı bildirən sözlərin təkrar forması tək formadan törəmiş, bu tək formalar isə konkret həyat şəraiti, iqtisadi amillər, təsərrüfat tərzini nəticəsində meydana gəlmişdir. Sonralar bu təkrar modeli ümumiləşərək və artıq məcazi mənəli (əvvəlki sözlərdə bu cəhət – məcazilik yoxdur) sözləri də ehtiva edərək daha geniş əhatəyə malik olmuşdur. Yəni metaforik işləmə bilən çoxlu sözlər də belə kvantitativ sözlərə məxsus olan tərzdə təkrarlanmağa başlamışdır. İndi bu təkrarlar ölçülməsi heç cür mümkün olmayan sözlərə də aid edilə bilər. (Doğrudur, bu cəhət əsasən, bədii dilə xasdır, ümumxalq dili üçün o qədər də səciyyəvi deyildir. Lakin bu sözlərin bədii dildə yaranması belə, dilin inkişaf tendensiyası ilə əlaqədardır. Digər tərəfdən, bədii və ümumxalq dillərinin bir-biri ilə sıx əlaqəsi, birinin digərinə təsir etdiyi faktı da şübhəsizdir. Məs.: “*Qalaq-qalaq fəlsəfə, qucaq-qucaq iqtisad*” (*Ə.Cavad*). “*Ömrümü parça-parça, tikə-tikə qopartdı*” (*R.Rza*). “*Gözlərindən nur tökülür qucaq-qucaq, ətək-ətək*” (*S.Vurğun*). “*Sicim-sicim söz yığını yazanlar da var*” (*S.Vurğun*). “*Dinir kəlmə-kəlmə bir tutu kimi*” (*S.Vurğun*).

Bu sözlərin artıq əvvəlki mənadan uzaqlaşdığı göz qabağındadır. Artıq burada müstəqim ölçü yoxdur, ölçüdən çox obraz, obrazlılıq vardır. Ona görədir ki, bunların tək forması işləmə bil-

¹²⁴Tədqiqatçılar göstərirlər ki, fərsəng də bir saatlıq məsafəyə deyilir və “normal” karvan sürəti ilə müəyyən edilən orta kəmiyyət ölçüsü 6 km-ə bərabərdir.

mir, işlənsə də heç bir məna ifadə etmir. Məs.: “Qalaq-qalaq fəlsəfə, qucaq-qucaq iqtisad” əvəzinə “bir qalaq fəlsəfə” “iki qucaq iqtisad” işlətmək mümkün deyildir, dildə belə tərkiblər yoxdur.

Yuxarıdakı mənada işlənmə – metaforikləşmə müasir dil üçün daha səciyyəvidir. İrəlidə təkrarların tarixən təyinlik funksiyasından zərflik funksiyasına doğru inkişaf etdiyindən bəhs olunmuşdur. Həmin sözlərin belə inkişafı məhz metaforikləşmə ilə əlaqədardır. Yaranma zəminindən uzaqlaşmış olan və metaforikləşən bu təkrarlar cümlə daxilində sərbəst mövqe qazana bilmiş, həm də ən çox zərflik kimi işlənməyə başlamışdır.

Müasir dilimizdə bir sıra (və ən çox) keyfiyyət bildirən isimlər (və ya substantivləşmiş sifətlər) təkrarlanaraq iş və hərəkətin tərzini bildirməyə xidmət edir ki, bunları $A+A=A_n$ formulundan fərqli $A+A=A$ -casına // *Akimi* formulu ilə göstərmək olar. Məs: “*Dəli-dəli* söyləmək”. “*Axmaq-axmaq* danışmaq” (Ə.Haqverdiyev). “*Pərşan şeytan-şeytan* baxırdı” (M.İbrahimov). “*Tənbəl-tənbəl* yerindən qalxdı” (S.Qədirzadə). “Söz düşəndə *qazı-qazı*¹²⁵ deyirik” (C.Məmmədquluzadə). “*Uşaq-uşaq* danışma sən” (S.Vurğun).

Bütün bu misalların əksəriyyəti *demək, söyləmək, danışmaq* feilləri ilə əlaqədar işlənir. Odur ki, bunları bir ümumi kateqoriyada birləşdirmək, $A+A=A$ -casına (*A kimi*) ilə göstərmək mümkündür. $Axmaq-axmaq=axmaqcasına$, $uşaq-uşaq=uşaqcasına$ və s.

Lakin metafora semantik kateqoriyadır və burada o qədər də geniş ümumiləşdirmə mümkün deyildir. Odur ki, məsələn, “kəllə-kəllə”, “təkəş-təkəş” (yerimək) kimi sözləri bu formula yerləşdirmək olursa, “*Salxım-salxım* mən uduram vətənimin havasını” (S.Rüstəm) – misalındakı “*salxım-salxım*” sözü bu qəlibə yerləşməyəcəkdir. Buradakı təkrar “*salxım üzümü udduğum kimi*” əvəzində işlənmiş metaforadır. Demək, sözlərin ilk leksik mənalarının da təkrarda müəyyən əhəmiyyəti vardır və təkrarla düzələn mənalar da bu ilk mənalarla bağlıdır.

¹²⁵Bu sözün təkrar formasına ancaq C.Məmmədquluzadə, M.S.Orduvadi və N.Nərimanovun əsərlərində rast gəldik. Ehtimal ki, belə təkrar tərz müəyyən dialektlə bağlıdır.

Müasir bədii dilimizdə ismin təkrarlanma imkanlarından çox zaman metafora düzəltmək məqsədi ilə istifadə olunur. Məs.: “Üfüqlərdə *nəğmə-nəğmə* yayıldı, İnsanın qalib səsi” (R.Rza). “Düşüncələr *yığın-yığın* gəldi, *karvan-karvan* dağıldı” (B.Bayramov). “Yaydınız bu mavi səhraya; *şülək-şülək* polad yolları: *ada-ada* buruqları” (R.Rza). “Göydə *çiçək-çiçək* ulduzlar sarı” (M.Müşfiq). “Üzərindən *bulud-bulud* uçuş milçəklər” (S.Vurğun). “Coşur dalğa-dalğa, ucalır *dağ-dağ*” (S.Vurğun).

Bu təkrarları “ $A+A=A$ kimi” formulu ilə göstərmək olar. Bu sözlərin yuxarıda göstərilən numerativlərlə ($A+A=A_n$) heç bir əlaqəsi qalmamışdır. Bunlar indiki halda artıq $A+A=A$ -casına tipli təkrarlarla əlaqədar deyildir; daha çox təşbehlərin yığcam forması – metaforik yol ilə düzəlmiş poetik sözlərdir¹²⁶ (təsadüfi deyil ki, nəsr əsərlərinə nisbətən həmin sözlər şeirdə daha çox özünü göstərir).

Müqayisə üçün iki cümləyə diqqət yetirək:

1) “*Xırman-xırman* gül görmüşəm, *meydan-meydan* çiçək” (R.Rza) – misalında qeyd olunan sözlər kvantitativlərdir. Bunların əvvəlinə say əlavə edib, tək şəkildə də işlətmək mümkündür: “bir xırman gül”, “bir meşə çiçək”. Yaxud bunların (təkrarların) əvəzinə tək sözə “ilə” qoşmasını da əlavə etməklə eyni mənanı vermək mümkündür: “xırmanlarla”, “meydanlarla” söyləmək olar.

2) Lakin deyək ki, “Dodaqlarında açılısın təbəssüm *çiçək-çiçək*” (R.Rza) – cümləsindəki “çiçək-çiçək” sözünün tək forması sayla işlənməz (“bir çiçək təbəssüm” tipli tərkiblər dildə yoxdur) və ya bunu “çiçəklərlə” tərkibi ilə əvəz etmək olmaz. “Çiçək-çiçək” sözü “çiçək kimi” ifadəsi yerində işlənmiş metaforadır və təsadüfi deyil ki, bədii dilində ümumiyyətlə metaforaların çox işlənməsi ilə fərqlənən sənətkarların – S.Vurğun, M.Müşfiq, R.Rza kimi şairlərin şeirlərində belə təkrarlar bir üslubi xüsusiyyət kimi nəzərə çarpır. Məs.: S.Vurğundan: Gözlərində *ulduz-ulduz* arzular yanır. Gəldi *qoşun-qoşun* köçəri quşlar. Düzülmüşdür sərv

¹²⁶Elə buna görə də həmin tipli sözlərin (poetik-fərdi sözlərin) əksəriyyəti lüğətlərdə (məs. *bax*: OL) özünə yer tuta bilmir.

ağacı *qatar-qatar*¹²⁷. Yanır təzə gəlin kimi yanaqları *çıraq-çıraq*. Baxışlardan *dalğa-dalğa*, *bulud-bulud* heyrət yağır. *Karvan-karvan* göydən ulduzlar keçir.

S.Vurğunun yaradıcılığında təkrarın bu növü, əsasən, “Bakının dastanı”ndan başlayaraq özünə geniş yer tutur.

Şair sənətkarlıq cəhətdən irəlilədikcə bu kimi metaforalara daha çox müraciət etmiş, onları nisbətən daha çox işlətməmişdir. “Aygün”, “Muğan”, “Zəncinin arzuları”, “Zamanın bayraqdarı” poemaları bu cəhətdən xüsusilə fərqlənir. Bu əsərlərdə ismin təkrarı ilə metafora yaratmasına, habelə bu metaforik təkrarların keyfiyyət və kəmiyyətinə görə S.Vurğun bədii dilimizdə ayrıca mövqe tutur. Şairin üslubunun bu cəhəti sonrakı şeirimizə təsir göstərmiş və göstərməkdədir. Müqayisə üçün S.Vurğunun həmin əsərlərinə qədərki (hətta S.Vurğunun öz şeirilləri də daxil olmaqla) şeirimizin dilinə nəzər salmaq kifayətdir. Əlbəttə, əvvəllərdə şeirdə tək-tək belə metaforalar işlədilirdi. Məsələn, M.Müşfiqdə olduğu kimi. Lakin iş burasındadır ki, heç kəs üçün (M.Müşfiq üçün də) bu təkrarlar üslubi bir xüsusiyyət təşkil etmirdi. S.Vurğunun dili (xüsusilə poema dili) üçün isə bunlar üzvi bir üslubi cəhət kimi nəzərə çarpır. Məsələn: *Qoşun-qoşun* salamına gəlir hamı. *Dilim-dilim* alovlanan baxışlardan qəzəb yağır. Gəlir *dalğa-dalğa* o qəhrəmanlar. *Pul-pul* səpələnmiş yağış gölünə. Ağ ulduzlar *çiçək-çiçək*, göy üzü çəmən və s.

Müasir şeir üslubunda həmin tipi metaforalara meyil etməsinə görə R.Rzanın dili fərqlənir. R.Rza fərdi “ixtira” üçün geniş meydan açan bu təkrarlardan bədii vasitə kimi çox istifadə edir. Məs.: *Şəfəq-şəfəq* parılıtlar... Budaqları *qotaz-qotaz* sallanıb suya.

Məlumdur ki, ümumiyyətlə metafora yaratmaq yaradıcılıq əməyi və qabiliyyəti ilə bağlıdır. R.Rzanın “Lenin” poemasında belə fərdi təkrarlarla düzəldilmiş metaforalar xüsusilə çoxdur. Buna inanmaq üçün poemanın hər hansı yerindən bir parça oxumaq kifayətdir.

¹²⁷Lakin “qatar-qatar dəvələr” tərkibində bu söz metafora deyildir.

R.Rza həm də nəsrə yazdığı əsərlərində belə təkrarlara (bunlar isə ümumiyyətlə nəsrə poeziyaya nisbətən az işlənir) bol-bol yer verir. Məs.: “Hər yandan *tel-tel, çubuq-çubuq, budaq-budaq* axıb gələn çeşmələr...görünürdü”.

R.Rza üslubu üçün daha səciyyəvi olsa da, həmin növ ismi təkrarlar yalnız onun dili ilə məhdudlaşmır. Müxtəlif sənətkarların dilindən də belə sözlərə aid misallar gətirmək mümkündür. Məs.: “Ürəkdə arzular *bahar-bahardır*. Başımda fikirlər *duman-dumandır* (N.Xəzri). “Su *ulduz-ulduz* olub dillənir” (S.Rəhimov). “Yarpağı *ləçək-ləçək*” (A.Səhhət). “Dağlara *papaq-papaq* qar gəlirdi” (S.Rəhimov).

Nə qədər geniş yayılmış olsa da, bu son təkrar növləri ($A+A=A$ -casına və $A+A=A$ kimi) bütün isimləri, hətta eyni qrupa məxsus sözləri də tam əhatə edə bilmir. Məsələn, M.S.Ordubadinin tez-tez işlətdiyi “qazı-qazı” sözü (“Əlində ağac qazı-qazı gəzir”) bir leksik vahid kimi formalaşsa da, buna yaxın olan, eyni qrupa məxsus *molla, seyid, axund, əfəndi, şeyx* və s. kimi sözlər bu şəkildə təkrarlana bilmir.

İsmin tam təkrarının bir qismi də interpozisiyada “ba, bə” bitişdirici ünsürü olan təkrara bənzəyir və semantik cəhətdən eyni mənanı ifadə edir. Məs.: OL-dən: *dağ-dağ, oba-oba, ocaq-ocaq, oymaq-oymaq, gül-gül, baca-baca, pəncə-pəncə, maddə-maddə, cümlə-cümlə, kəlmə-kəlmə, nöqtə-nöqtə...*

“Vahid. Bu da peşədir, düş *kənd-kənd* mal al” (M.İbrahimov). “Peşəsi *qapı-qapı* gəzib pul yığmaqdır” (Ə.Haqverdiyev). “Yer-yer saçılır nuri-məsərrət” (H.Cavid). “*Maddə-maddə* oxuyub izah edir” (C.Gözəlov).

Qeyd etmək lazımdır ki, əvvəlki növ bütün təkrarlara nisbətən bu təkrarlar xalq dilində – folklor abidələrində daha çox işlədilir. Məs.: “Anası çıxan ağacı balası *budaq-budaq* gəzər” (Atalar sözü). “İtirmisən Leylini, Məcnun ol, *dağ-dağ* ara” (“*Bayatılar*”dan). “Seyr edib bunları gəzmişəm *baş-baş*” (“*Aşıqlar*”).

Bütün bu kimi təkrarlar istənilən vaxt “ba”, “bə” bitişdiricisi ilə də işlədilər bilər və mənaya heç bir xələl gəlməz. Beləliklə, dilimizdə eyni məfhumu müxtəlif vasitələrlə ifadə etmək mümkün

olur. Məs.: *kənd-kənd=kəndbəkənd*, = *kənddən kəndə* = *bu kənddən o kəndə*, *o kənddən bu kəndə*və s.

Bu hadisənin də seçmə və əvəzetmə işində çox mühüm rolu vardır. İş məsələnin yalnız texniki cəhətində deyil (hərçənd bunun da az əhəmiyyəti yoxdur; xüsusilə şeirdə vəzn və ritm məsələlərində), iş bundadır ki, söz səs tərkibi etibarilə yığcamlaşdıqca konkretlikdən uzaqlaşır və əksinə.

Bu növ təkrarları “ $A+A=A$ ($ba//bə$) A ” formulu ilə göstərmək olar. Dilimizdə “ A ($ba//bə$) A ” tərkibinin müxtəlif mənalarından yalnız bir neçəsi $A+A$ təkrarının həmin növünə uyğun gəlir. Məsələn, *nöqtə-nöqtə*, *maddə-maddə*, *cümlə-cümlə*, *heca-heca* kimi sözlər *nöqtəbənöqtə*, *maddəbamaddə*, *cümləbəcümlə* kimi sözlərə mənaca sinonimdir və burada “ $A+A$ ” formulu həm də “ A -lar üzrə” formuluna bərabər olur. Başqa sözlə, *maddə-maddə* = *maddəbamaddə* = *maddələr üzrə*. Məs.: *maddə-maddə* cavab vermək (danışmaq, izah etmək və s.). Bu halda “ $A+A=A$ ($ba//bə$) $A=A$ -lar üzrə” olur.

Bu növ təkrarlar işin gedişində, başvermə prosesində bir növ ardıcılıq, müəyyən növbə və nizamı da ifadə edir. Məs.: *sətir-sətir*, *qat-qat*, *qrup-qrup*, *ailə-ailə*, *dəstə-dəstə* və s.

İkinci tərəfdən, bu kimi təkrarların bir qismi də tam başqa səciyyə daşıyır. Məsələn, S.Vurğundan bir neçə misal göstərək: Hər zövqündə *nəsil-nəsil* bir irs qalır. *Kənd-kənd*, *şəhər-şəhər* gəzəcək adı. *Qapı-qapı* yer axtarır təzə xəbərlər. Yaşayacaq *nəsil-nəsil* o hər zaman.

Burada qeyd olunan sözlər – *nəsil-nəsil* və s. həm “ $A(ba//bə)$ A ” (*nəsil-nəsil* = *nəsilbənəsil*), həm də “ A -dan A -ya” (*nəsil-nəsil* = *nəsildən nəslə*) formullarına bərabər olur. Başqa sözlə, *nəsil-nəsil* = *nəsilbənəsil* = *nəsildən nəslə*, yəni “ $A+A=a$ ($ba//bə$) $A=A$ -dan A -ya” olur. Məs: “Məktubu *əl-əl* gəzdirib, heç bir kəs oxuya bilməyib” (*C.Məmmədquluzadə*). “Başmaqlar məsciddə *əl-əl* gəzərdi” (*Y.V.Çəmənəminli*). “*Qapı-qapı* gəzdirilirdi” (*S.Rəhimov*).

Dil mexaniki-riyazi kateqoriya deyil, təfəkkür kateqoriyasıdır, həm də təfəkkürün mürəkkəb kateqoriyasıdır. Odur ki, riyaziyyat qanunları dil qanunlarına uyğun deyildir. Riyaziyyata görə

(və formal məntiqə görə), bir tərəfdən, “ $A+A=A$ ($ba//bə$) $A=A$ -*lar üzrə*”, ikinci tərəfdən də “ $A+A=A$ ($ba//bə$) $A=A$ -*dan A-ya*” düsturları verilmişsə, onda qeyd-şərtsiz “*A-lar üzrə*” tərkibi “*A-dan A-ya*” tərkibinə bərabərdir. Lakin dildə belə mexaniki nəticələr özünü doğrulda bilmir, hətta burada yaranan yeni vahidlər çox uzaq, əlaqəsi olmayan mənalar ifadə edir. Məs.: “Ailə-ailə yerləşmək” (S.Dağlı) ifadəsindəki “ailə-ailə” sözü “ailələr üzrə” (A -lar üzrə) mənasını bildirir. Riyazi tənəsübə əsasən bu təkrar həm də “ailədən-ailəyə” (A -dan A -ya) mənasını ifadə etməli idi. Halbuki həmin söz bu mənaya yaxın düşmür.

Beləliklə, $A+A$ təkrarları A ($ba//bə$) A tərkiblərinin yalnız bu göstərilən ikisinə müvafiq gəlir. Bu təkrar növünün də fərdi-poetik yaradıcılıq nəticəsində əmələ gələ bildiyinə dair misal göstərmək olar. Məsələn, S.Vurğun və R.Rzanın əsərlərində işlənmiş aşağıdakı sözlər fərdir, lüğətlərə düşməmişdir. “Nədir *damardamar* dolaşan bu qan? Sənin kimi qızları biz gəzirik *el-el. Iqlim-iqlim* seyrə çıxır” (S.Vurğun). “İnsan *arbir-arbit* gəzəcək, ulduzların beşiyini. Sabir...müasir aləmi *ölkə-ölkə, şəhər-şəhər, ürək-ürək* gəzir” (R.Rza).

Zaman adlarını bildirən isimlərin (bəzən bunları “zaman zər-fi” adlandırır) təkrarı da xüsusi bir qrup təşkil edir. Övvələn, belə sözlər nisbətən azdır: *axşam-axşam, səhər-səhər, sabah-sabah, gün-gün, il-il, ay-ay, həftə-həftə, zaman-zaman, əsr-əsr, fəsil-fəsil* və s. Bunların bəziləri çox nadir hallarda işlənir: “*Həftə-həftə* köüllərə işlədirdin qorxunu” (Ə.Nəzmi). “*Əsr-əsr* lal duran” (R.Rza). Bu kimi sözlər *həftələr boyu, əsrlər boyu* mənasını ifadə edir. Başqa sözlə, $A+A=A$ -*lar boyu* olur.

Bu sözlərdən ən çox işlək olanlar *axşam, sabah, səhər* sözlərinin təkrarıdır ki, bu təkrar intensivlik yaradır və *axşam vaxtı, səhər vaxtı*...mənalərini ifadə edir. Başqa sözlə, “ $A+A=A$ *vaxtı*” olur; “Üzə gülür *axşam-axşam, səhər-səhər*” (S.Vurğun).

Yalnız bu üç sözün təkrarı xalq dilində geniş işlədilir. Qalan sözlərin təkrarı isə ancaq ədəbi-bədii dilə xasdır. Məs.: “Bir qurd kimi dişlərini şaqıldadır *zaman-zaman*” (S.Vurğun). “*Zaman-zaman* gözlərimi boşluqlara tikmişəm” (M.Rahim).

Buraya daxil olan bəzi sözlərin mənasını müəyyənləşdirmək çətinidir. “*Zaman-zaman=hər zaman*” olduğunu nəzərə alsaq, ($A+A =hərA$), onda “*Fəsil-fəsil təzələnir saf duyğular*” (*S.Vurğun*) misalındakı “*fəsil-fəsil*” sözünü də “*hər fəsil*” kimi başa düşmək lazım gəlir. Əgər $A+A=A$ ($ba//bə$) A olduğunu nəzərə alsaq, onda həmin sözü “*fəsildən fəslə*” kimi anlamaq lazımdır.

Bu sözlərin bəziləri tam fərdi, bədii vasitə kimi işlədilir. Məs.: “*Mən ömrümün neçə ilini; saat-saat, gün-gün, ay-ay daşların üstündə qoyub getmişəm*” (*R.Rza*).

İsmin tam təkrarının bütün bu növlərdən fərqlənən bir növü də “*frazeoloji-bağlı təkrarlar*” (termin şərtidir) adlandırılı bilər. Belə təkrarlar ancaq müəyyən frazeoloji tərkiblərin daxilində mövcuddur, yəni semantik-qrammatik cəhətdən sərbəst deyildir. Məs.: *dil-dil* (ötmək), (tükləri) *biz-biz* (olmaq), *cırmaq-cırmaq* (eləmək), *qabar-qabar* (olmaq) və s. Bu kimi frazeoloji birləşmələrin əksərinin bir sözdən – feildən ibarət sinonimləri olur.

Heç bir şəkilçi qəbul etmədən ismin təkrarı ilə yeni mənalı isim düzəldilməsi – bu qədim sözdüzəltmə üsulu Azərbaycan dilində daha çox vahidləri əhatə edir. OL-də aşağıdakı sözlər qeyd və təsbit olunmuşdur: *ağac-ağac, ayaq-ayaq, at-at, aşıq-aşıq, daş-daş, evcik-evcik, qaz-qaz, qıy-qıy, qıt-qıt, qodu-qodu, qoz-qoz, quda-quda, maça-maça, mərə-mərə, kos-kos, gəlin-gəlin, turna-turna, üzük-üzük, xala-xala, xan-xan* və s.

Göründüyü kimi, təkrar nəticəsində yaranan bu kimi isimlər təkrarın əsasını təşkil edən sözlərdən tamamilə fərqlənən yeni məna bildirir. Bu isimlər ayrılıqda müəyyən bir əşya adı bildirirsə, yeni birləşmələr həmin əşyalarla əlaqədar olan oyun adlarını ifadə edir. Bu oyunda ya adları çəkilən həmin əşyalar bilavasitə bir oyun vəsaiti kimi iştirak edir (*üzük-üzük, qoz-qoz, daş-daş* və s.), ya da metaforik olaraq – bənzətmə, funksional əsasda (*xala-xala, at-at, xan-xan* və s.) təkrarlanır.

Həmin təkrarların qrammatik xüsusiyyəti belədir ki, bunlar hər hansı isimlərdən fərqli olaraq heç bir şəkilçi qəbul etmir – hallanmır, cəmlənmir, mənsubiyyət şəkilçiləri ilə işlənmir. Bunlar

heç bir dəyişməyə məruz qalmadan dildə nominal birləşmələr kimi yaşayır. Nəzəri cəhətdən bunları dəyişdirib işlətmək (başqa isimlər kimi) mümkün olsa da, real şəkildə belə vəziyyət müşahidə olunmur. Bu kimi təkrarlar, dil sistemində, adətən, “oyun” sözü ilə birləşərək ikinci növ təyini söz birləşmələrinin birinci tərəfi şəklində işlədilir. Adətən, sözdəyişdirici əkilçiləri də həmin ikinci növ təyini söz birləşmələrinin ikinci tərəfi – mənsubiyyət şakilçiləri ilə işlənən “oyun” sözü (“oyunu, oynu”) qəbul etməli olur. Bu “oyun” sözü ixtisar edildiyi hallarda isə yenə bu təkrarlar nominativ şəkildə işlədilir. Bu zaman həmin təkrar isimlər ancaq “oynamaq” feilinə yanaşır. Məs.: “Elə mən də onunla *gəlin-gəlin* oynayacağam”¹²⁸ (*S.S.Axundov*). “Bir dəstə uşaq *pula-pula* oynayırdı (*S.Dağlı*). “Kiçik qızıma qoşulub *evcik-evcik* oynayıram” (*Əfqan*). “*Mazi-mazi* oynayan uşaqların səsindən qulaq tutulurdu” (*Y.V.Çəmənşəminli*). “Hələ “*dava-dava*” oynayıanda da; O “başçı” olardı həmişə ancaq” (*B.Vahabzadə*).

Bu kimi oyun adlarının hər biri səciyyəvi məzmununa malikdir, bəzən də yerli-məhəlli səciyyəlidir. Bəziləri ancaq bir rayon, bir şəhər daxilində qalıb, başqa yerlərə yayıla bilmir.

Təsadüfi deyil ki, bir sıra dialektoloji əsərlərdə bu oyun adları da dialekt sözləri kimi qeyd olunur. Məsələn, İ.Hacıyevin “İsmayılı rayonunun şivələri” adlı namizədlik dissertasiyasına *mərə-mərə, qonaq-qonaq, bənövşə-bənövşə, qarış-qarış* sözləri dialekt sözləri kimi təsbit olunmuşdur.¹²⁹

Habelə DL-ə aşağıdakı sözlər – oyun adları daxil edilmişdir: cirim-cirim, şupi-şupi (“qaçdı-tutdu”), təmə-təmə (“qaçdı-tutdu”), moça-moça (moça – aşığı), ləp-ləp (ləp – top), lingi-lingi, lığ-lığ, mərə-mərə (mərə – çökək yer deməkdir), mətə-mətə//mət-mət (mət – yerə dairə), küt-küt //kütürüş (“qoz-qoz” oyunu).

Bundan əlavə, ədəbi dil və dialektlərimizdə aşağıdakı oyun adlarının da işlədildiyini göstərmək mümkündür: pul-pul, bacı-bacı, iynə-iynə, oğru-oğru, sinif-sinif, düymə-düymə, qələm-qələm,

¹²⁸Belə təkrar isimlərin yazılışında müxtəliflik nəzərə çarpır. Nədənsə bir sıra hallarda bunları dırnaq işarəsi ilə ümumi mətəndən ayırırlar. Biz bunların yazılışını mənbələrdə olduğu kimi saxlayırıq.

¹²⁹*Bax*: İ.Hacıyev. İsmayılı rayonunun şivələri (əlyazması). Bakı, 1948, səh. 308.

çilik-çilik, əfən-əfən, gud-gud, qupa-qupa //qupba-qupba, qala-qa-la, lopusq-lopusq, çımır-çımır//cımır-cımır, yumurta-yumurta və s. bu kimi sözlərin əksəriyyəti ədəbi-bədii əsərlərə də düşmüşdür: “Mənimlə dinməz-dinməz oynayırsan?” (Quba dialekti).

Həmin söz qrupları leksikanın ümumi dəyişmə və inkişaf qanunlarına müvafiq dəyişmələrə məruz qalır. Bir sıra oyun adları istemaldan çıxır, başqaları dilə yeni daxil olur, bəziləri məhdud dairədə işlənir, fərdi şəkildə düzəldilir və s. Məsələn, C.Məmmədquluzadənin aşağıdakı cümləsində qeyd olunan və oyun adı bildirən söz fərdi yaradıcılığın nəticəsidir. “Bizim şəhərdə hərdən bir “*təpik-təpik*” oyunu oynayırlar”.¹³⁰ Yaxud “Pioner” jurnalında (1957, №8) “Sinif-sinif oyunu” hekayəsi çap olunmuşdur ki, bu ad nisbətən yenidir. Habelə aşağıdakı cümlələrdə qeyd olunmuş təkrar sözlər o qədər də geniş yayılmamışdır (heç olmasa deyək ki, lüğətlərə düşməmişdir).

“Etibar. Qonşu uşaqlarıyla...”*Qaçaq-qaçaq*” oynamış (*İ.Səfərlı*). “Bağda *tüfəng-tüfəng*, gizlənpaç oynadığımız yadına gəlmir?” (“*Azərbaycan gəncləri*”, 1966, 5 fevral).

Bütün bu kimi təkrar isimlər lüğət tərkibinin artıb çoxalmasında müəyyən rol oynayır.

Həmin sözlərin bir qismi məcaziləşmiş, yeni, əlavə mənalar da kəsb etmiş və bəzi frazeoloji ifadələrin meydana gəlməsi üçün əsas olmuşdur. “Gəlin-gəlin oynayan vaxtıdır” ifadəsi “hələ uşaqdır, körpədir” əvəzinə işlənilmiş obrazlı-məcəzi ifadədir.

Yaxud “Süleyman. Müavindir müavinliyini eləsin. Nəinki durub səninlə *qoz-qoz* oynasın” (*M.İbrahimov*) – cümləsindəki “qoz-qoz oynamaq” birləşməsi *mübarizə aparmaq, çəkişmək* məfhumunu obrazlı tərzdə bildirən frazeoloji ifadədir.

Nəhayət qeyd etmək lazımdır ki, forma və mənaca həmin şəkildə isim düzəldilməsi hadisəsinin dilmizdə tarixi qədimdir və çox halda milli-etnoqrafik səciyyəyə malikdir. Bunların bəziləri mühüm tarixi hadisələrin mahiyyətini ifadə edir, keçmiş adət və

¹³⁰“Təpik-təpik” oynardıq (İ.Hüseynov).

ənənələrin izlərini özündə mühafizə edir. Məsələn, müxtəlif dialektlərdə müxtəlif şəkildə adlandırılan *qodu-qodu//kosa-kosa//kos-kosu//baca-baca//gudu-gudu//güdü-güdü//xotu-xotu//dodu-dodu* oyunu ən qədim zamanlardan qalmış xalq adətlərindənndir. Uzun müddət sürən, arası kəsilməyən yağışlar zamanı kəndin, obanın gəncləri, hətta böyükləri də müəyyən bir çömçəni alıb qapı-qapı düşər və aşağıdakı sözləri deyə-deyə sədəqə yığarmışlar: “*Qodu-qodunu* gördünmü? Qoduya salam verdinmi? Qodu burdan ötəndə; Qırmızı günü gördünmü?”

Ümumiyyətlə, bu kimi oyunlardan hər birinin xüsusi icra tərz-i, oyunla əlaqədar işlənən söz və ifadələri, müxtəlif şeir parçaları və s. vardır.

Dildaxili mənaların aşağıdakı növləri vardır:

Motivləşmiş və motivləşməmiş mənalar.Müasir dilçilikdə motivləşmiş və motivləşməmiş sözlər (vahidlər) məsələsinə çox diqqət yetirilir. Motivləşmiş sözlər əks etdiyi əşya adının bu və ya digər əlamətini də bildirir. Adətən, səstəqlidi olan sözlər motivləşməyə ən yaxşı misaldır: *part, şart, xırç, şaqq, şırr* sözlərinin nə üçün müvafiq səs tərkibinə malik olduğu aydındır. Bu sözlər müvafiq prosesləri, səsləri əks etdirir.

Lakin motivləşmiş sözlərin çoxu dildəki başqa sözlərin və morfemlərin mənası əsasında meydana çıxır. Əlcək sözünün motivləşməsi *əl* sözünün və – *cək* morfeminin ayrılıqda, müstəqil şəkildə varlığı ilə əlaqədardır. Bu hadisə semantik motivləşmə adlanır. Sözü semantik motivləşməsi onun əks etdiyi əşyanın və ya hadisənin səciyyətləndirilməsidir ki, burada sözün ayrı-ayrı hissələrinin və bütövlükdə ümumi modelinin mənası əsas götürülür.

Yazıçı yazı işi ilə məşğul olduğu üçün, pambıqyığan pambıq yığdığı üçün, alagöz gözü ala olduğu üçün, daşlıq yerdə daş çox olduğu üçün və s. belə adlanır.

Semantik motivləşmə ilə sözün etimoloji mənası məsələsini qarışdırmaq olmaz. Semantik motivləşmədən yalnız müasir dil (sinxron) planında bəhs etmək mümkündür. Sözü etimoloji mənası ilkin semantik motivləşmə hesab olunur və bu, tarixilik (di-axron) baxımından araşdırılır. İlkin semantik motivləşmiş sözlər

tarixi inkişaf prosesində müxtəlif amillərin təsiri ilə aradan çıxıb itə bilər, unudula bilər və tədricən motivləşməyən vahidlərə çevrilə bilər.

Bütövlükdə sözün və ya onun müəyyən hissəsinin səs tərkibi tədricən dəyişir, söz motivləşmədən məhrum olur. Bu halda sözün etimoloji mənası tarixi-müqayisəli yol ilə bərpa edilir.

Barışmaq feilinin əsası olan *barış* iki hissədən (*bar* və qarşı-lıq mənası bildirən *-ış* ünsüründən) ibarətdir. Sözün kökü *bar* dilimizdə arxaizm kimi işlənən *var* (*var-gəl* eləmək) ilə eynidir və *getmək* mənasını verir. Barışmaq – *bir-birinin evinə getmək* (*gedib-gəlmək*) deməkdir.

Deməli, sözlərin, (sabit) birləşmələrin mənasından və səs cildindən başqa, digər bir xüsusiyyəti də var ki, bu da motivləşmə adlanır. Burada söhbət ilkin etimoloji strukturdan getmir, bəlkə müasir (sinxronik) aspektdə aydın, “şəffaf” görünən işarə motivləşməsindən gedir. Bu iki hadisə (etimoloji struktur və aydın işarə motivləşməsi) bir-biri ilə əlaqədar olsa da eyni deyildir.

Müasir dilçilik motivləşmənin üç növünü müəyyənləşdirmişdir:

1. **Fonetik motivləşmə.** Burada səs tərkibi (səslənmə) ilə mənanın müstəqim əlaqəsi olduğu nəzərə tutulur. Bəzən eyni və bənzər fonetik motivləşmə müxtəlif sistemli dillərə məxsus vahidlərdə özünü göstərir ki, bu hal əslində səs simvolizmi hadisəsi ilə, bu hadisənin şərti səciyyə daşması ilə əlaqədardır.

Azərbaycan dilində səs simvolizminə əsaslanan ququ (quşu) sözü quşun çıxardığı səsə təqlid əsasında düzəlmişdir. Başqa türk dillərində də həmin quşun adı eyni prinsip əsasında meydana gəlmişdir: *kəkkük//küke* (tatarca), *kökeke* (qazaxca), *kükük* (qırğızca), *gügük* (türkcə), *kakku* (özbəkçə) və s.

Eyni prinsip başqa sistemli dillərdə də müşahidə edilir: bu quş gürcücə *ququli*, ərəbcə *kakaş*, rusca *kukuşka*, almanca *Kiskisk*, ingiliscə *siskoo*, fransızca *soisoi*, farsca *ququ* və s. adlanır.

Beynəlmiləl səciyyəli fonetik motivləşmə uşaq sözlərində daha çox nəzərə çarpır. Adətən, *mama* sözü bir çox dünya dillərində eyni səs tərkibində çıxış edir.

Bununla belə, fonetik motivləşmə hadisəsi çox az halda universal səciyyə daşıyır. Bütün dilləri əhatə etməyən fonetik motivləşmələr tipoloji tədqiqatlar baxımından maraqlı kəsb edir. İtin hürməsini azərbaycanlılar ham-ham, ruslar qav-qav (və ya (“түф-түф”)), almanlar vau-vau, ingilislər bau-bau, italyanlar bu-bu şəklində təqlid edirlər.

Bəzən fonetik motivləşmədən danışarkən sözün uzun-qısalığı məsələsinə diqqət yetirirlər. Belə ki, iri, nəhəng predmetlər qısa sözlərlə (*fil, sdağ, at, ev...*), xırda, kiçik predmetlər uzun sözlərlə (*kəsəyən, kərtənkələ, qarışqa, köstəbək...*) ifadə olunur.

Lakin bir çox dillərdə belə misallar tapmaq olsa da, bu hadisə geniş yayılmamış, yalnız bir neçə vahidlərdə özünü göstərir.

2. Morfoloji motivləşmə. Burada düzəltmə və mürəkkəb sözlərin müasir halda bənzər sözdüzəltmə strukturunda təzahür etməsi nəzərdə tutulur. Morfoloji analogiya burada əsas yer tutur. Məhz morfoloji motivləşmə sayəsində dildə olmayan, eşidilməyən vahidləri ilk dəfə eşitməklə qavramaq mümkündür. Məsələn, Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində *qardaş, işdaş* və s. sözlər yoxdur. Lakin bu sözləri eşidən hər kəs onların mənasını anlamaqda çətinlik çəkməz. Çünki həmiun strukturda dilimizdə *yoldaş, qardaş // qarındaş, könüldaş* (bəzən bu sözün R.Rza tərəfindən düzəldildiyini deyirlər, lakin bu sözə M.Kaşğaridə rast gəlik) və s. sözlər vardır.

Müasir dillərdə morfoloji motivləşmə beynəlmiləl səciyyəli vahidlərdə də özünü göstərir. Bu isə həmin vahidlərin universal vahidlər olduğunu sübut edir: *general-mayor, general-leytenant, general-qubernator, general-direktor, general-polkovnik, radioaktiv, radiobioloq, radioelektronika, radioelement, radioklub, rasionaviqasiya, radiostansiya, radioteleqram, radioteleqraf, radiotexnika...*

Adətən, dillərin morfoloji strukturunda fərqlər daha çox olur. Hətta mənşəcə qohum dillərdə düzəltmə və mürəkkəb sözlərin əmələ gəlməsi üsulları fərqlənir. Ona görə də morfoloji motivləşmə çox az halda universalizm səciyyəsi daşıyır.

Dilimizdə motivləşmə imkanları genişdir. Lakin dilin heç də bütün imkanlarından əməli olaraq istifadə edilmir. Nəzəri şəkildə motivləşmiş *turşməzə* sözünə analogiya üzrə *şirinməzə*, *acıməzə* vahidləri düzəltmək mümkündür. Lakin ənənə, dil norması bütün imkanların realizə olunmasına yol vermir, başqa sözlə, dilin sistemi motivləşməni məhdudlaşdırmır.

3. **Semantik motivləşmə.** Semantik motivləşmə dedikdə, müasir halda mənanın məcaziliyinin hiss edilməsi nəzərdə tutulur.

Dilimizdə nərgiz (gülü) göz (və ya yuxu) mənasında işləkdir: *nərgiz gözlər*, *gözü nərgiz*. Bu məcaz onunla motivləşir ki, nərgiz gülünün ağ ləçəkləri gözün ağı (gözdəki ağ ilə) əlaqələndirilir. Bəzən də nərgiz gülündə yuxu gətirmə qabiliyyəti olduğunu deyirlər. Xətai yazırdı: “Nərgiz gülünün gözündə uyğu”. Başqa misal: S.Vurğunun çox sevdiyi ifadələrdən biri “durna gözlü” ifadəsi idi (“Çox keçmişəm bu dağlardan, Durna gözlü bulaqlardan”). Durnanın gözü çox təmiz və parlaq (ışıqlı) olduğundan bu məna meydana çıxmışdır. Adətən duru və təmiz suya “duran gözü kimidir” deyilir. Durna həm də “qürbət quşu” hesab olunur. “Qərib-qərib, qəmgin-qəmgin ötmək” durna üçün səciyyəvi sayılır. Məs.: “*Qərib-qərib, qəmgin-qəmgin* ötersiz, Üz tutubsuz nə məkanə, durnalar!” (M.P.Vidadi).

Sağsağan *boşboğaz* və *xəbərçi*, qarğa *xəbərçi* mənalarında işlənir. Qarğa həm də *pis səsli*, *qabiliyyətsiz* mənalarına malikdir.

Bülbül öz səsinin musiqiliyinə görə *can quşu*, *könül quşu* (mürği-dil), *aşiq*, *vurğun* mənası kəsb etmişdir.

Pərvanə eşqi uğrunda səssiz yanan, şikayətlənməyən aşiq mənasında işlənir. M.Füzulinin “Leyli və Məcnun” poemasında Leylinin pərvanəyə müraciətində bu məna əsas götürülmüşdür.

M.İbrahimovun “Pərvanə” romanı sözün həmin mənasına həsr olunmuşdur. Burada deyilir:

“Artıq Nəriman özü də həzin-həzin oxuyurdu, böyük Sədinin sözləri dilində şirin bir nəğmə kimi səslənirdi: ey mürği-səhər, eşq zi pərvamnə biyamuz ki, on süxtərə can şüd, avaz nə yaməd. Bu sözləri eyni ahənglə ana dilində zümzümə etdi: *ey səhər quşu, eşqi pərvanədən öyrən ki, canını odlara verdi, yandıım demədi!...*”

Şahin həm alıcı, iti gözləri, həm də qoçaqlığı, cəsərəti əsasında məcazi mənada işlənir.

Çoxlu əlamətlərə malik olan əşyaların hər dəfə bir əlamətinə əsaslanmaqla ad yaradıldığı üçün sözün mənaları müxtəlif şəkildə motivləşməyə malik ola bilər. Məsələn, beşbarmaq bitki adı kimi (L.Budaqovun lüğətində bu söz «пятилистник» kimi tərcümə edilir) yarpaqlarının miqdarına və formasına əsasən adlanmışdır. Bu söz xörək adı kimi (bizdə məhəlli mənadadır, bir sıra xalqlarda – tatar və qırğız, həmçinin türk dillərində geniş işlənir) funksional əsasda işlədilir (bu xörək adətən, beş barmaq ilə yeyilir). Sözün digər bir mənası (“beş barmaq boyda olan bıçaq”) kəmiyyətə əsaslanır.

Müxtəlif əlamətlərə malik olduğu üçün hər əşyanın müxtəlif şəkildə adlandırılması imkanı vardır. Lakin adətən əşyanın nəzərə çarpan, danışanlar üçün maraqlı və əhəmiyyətli əlaməti əsasında həmin əşyaya ad verilir. “Qılquyruq” quşu və ya “qazayağı” bitkisi başqa cür də adına bilərdi; yetişmə vaxtına, yerinə, ətrinə, gülünə, dadına, səsinə, rənginə və s. görə də ad ala bilərdi. Lakin ad seçilərkən bir əlamətə əsaslanmışlar.

“Küçəmizin adı” şeirində R.Rza bu linqvistik fikri belə ifadə edir:

Bizim məhəlləyə Arvanüstü deyərdilər;
evimizin qabağından axan
Arvan çayının adına görə.
Yüz meyvənin
yüz adı vardır:
rənginə görə, dadına görə.

“İstiot” sözü ədviyyat adı olsa da, təsəvvürdə həm də istilik və ot anlayışları yaradır. Habelə “təkəsaqqalı” bitki adı olmaqla bərabər, insanda təkə və onun saqqalı haqqında dolayı yolla olsa da bir təsəvvür oyadır. Bu hadisə “daxili forma” adlanır. Dillər bir-birindən daha çox bu daxili formaya görə fərqlənir. Hər dilə məxsus sözlərin daxili forması səciiyyəvi xüsusiyyətləri ilə seçilir.

Dilimizdə it, qurd, canavar, tülkü, dovşan, köpək, xoruz, pişik, buğa, inək, kəl, dəvə, öküz, qızılquş, qartal, şahin, çaqqal və s. sözlərin məcazi mənada motivləşməsinə müəyyənləşdirmək o qədər də çətin deyildir.

Məna köçürülməsi (semantik intiqallar) universal dil hadisələrindəndir. Habelə nəzərə alınmalıdır ki, dünyanın müxtəlif yerlərində yaşasalar da, adamların həyat təcrübəsi çox yaxın və ya eyni olur. Bütün bunların nəticəsidir ki, zaman və məkanca birbirindən çox uzaq olan dillərdə bənzər semantik motivləşmələr müşahidə edilir.

Universal səciyyəli semantik motivləşmələrə müxtəlif dillər üçün müştərək olan sabit söz birləşmələrini (frazeoloji ifadələr, hikmətli sözlər, atalar sözləri və s.) misal gətirmək olar. Müxtəlif dil sistemlərində Hannibal andı, Homer gülüşü, Nifaq alması, Pirr qələbəsi, Hippokrat andı, Herostrat şöhrəti, Herkules sütunları, Çin səddi, öz arşını ilə ölçmək, Linç məhkəməsi, köhnə qvardiya, Yeni dünya, Ezop dili, Damokl qılıncı, qələbə ilahəsi ifadələri eyni mənada işlədilir.

Azərbaycan dilində mənaca motivləşməyən söz və ifadələr çoxdur: kəkliyi azmaq, boynuna qol salmaq, dilotu yemək, keçəl suya getməz, həftə səkkiz, mən doqquz, ağzına çullu dovşan sığmamaq, daş-baş eləmək, damdandüşdü söz, cinni Cəfər qoşunu. Ümumi dilçilikdən məlumdur ki, bəzi dillərdə motivləşmiş sözlər daha geniş yayıldığı halda (alman dili), başqalarında motivləşməmiş sözlərə üstünlük verilir (fransız dili, italyan dili). Fransız sözlərində motivləşdirmə qabiliyyəti zəif olduğundan yeni anlayışları ifadə etmək üçün başqa dillərin sözlərini (xüsusilə latın dili) alıb işlətməyə məcbur olurlar.¹³¹

Deməli, sözün semantik motivləşməsi onun mənası ilə səs tərkibinin əlaqəsidir. Bu əlaqə nisbi mənada başa düşülməlidir. “Hər cür idiomatiklik momenti...motivləşməni məhdudlaşdırır və hətta onu heçə endirə bilər”.¹³²

¹³¹Вах: Ст.Ульман. Дескриптивная семантика и лингвистическая типология. «Новое в лингвистике», вып. II, м., 1962, сәh. 24.

¹³² А.И.Смирницкий. Лексикология английского языка. М., 1956, сәh.147.

Doğrudan da, semantik motivləşmə əşya və ya hadisənin hər hansı əlamətini əks etdirə bilər, lakin sözün bütün mənasını ehtiva edə bilmir.

“Motivləşmə” termini əvəzinə bəzən sözün “daxili forması” termini işlədilir. “Daxili forma” terminini dilçiliyə V.Humboldt gətirmiş və əslində psixoloji-idealist mahiyyətdə işlətməmişdir. O, “daxili forma” dedikdə sözdə “dəyişilməz xalq ruhu”nu anlayırdı.

V.Humboldtun fikrincə, dildə formasız materiya əsal ola bilməz. O, iki cür forma anlayışını fərqləndirirdi: a) xarici forma və ya səs forması; b) daxili forma və ya dil forması (buna çox zaman da elə sadəcə “forma” deyirdi).

Dilin materiyası daxili formaya qarşı durur. Dilin materiyası isə səs tərkibi hüdudundan kənara çıxan geniş anlayışdır.

V.Humboldta görə, müxtəlif dillər ona görə xaricən fərqlənir ki, onlar müxtəlif səs formasına malikdir. O göstərir ki, səs forması “təfəkkürümüz üçün dilin yaratdığı ifadədir”. Bu səs forması elə bir binadır ki, özü üçün dil quraşdırır və özü də onun içərisinə quraşdırılır. Dillərin müxtəlifliyinin başlıca əsası səs formasıdır.

V.Humboldta görə (nitqdən fərqli olaraq) “dil” heç də səs cildindən ibarət deyil, bəlkə üsullar, qaydalar məcmuyudur, xarici aləmə məxsus məzmunun səs vəsaitləri ilə verilməsi mexanizmi-dir. Başqa sözlə, dil təfəkkür kateqoriyalarının obyektivləşməsi üsullarıdır. Bu dil təfəkkürünün modeli V.Humboldta görə, dildə əsasdır, hər dilin daxili mahiyyətini və fərdi səciyyəsinə əks etdirir və buna “daxili forma” deyilir.

Ayrılıqda hər bir dil üçün səs forması ilə məfhumun səciyyəvi əlaqəsinə səbəb daxili formadır. Buradan o nəticə çıxır ki, söz bizim hiss orqanlarımıza təsir göstərən predmetin nümayəndəsi deyil, o bizim predmetə baxışımızı əks etdirir.

V.Humboldt göstərir ki, hər bir dilin özünəxas dünyagürüşü mövcuddur; dil özü də insanla xarici aləm arasında aralıq vasitədir.

Daxili forma “xalq ruhunun” ifadəsidir, xalq ruhu daxili forma vasitəsilə dildə reallaşır. Deməli, daxili forma sanki təfəkkürlə dil arasında bir ara mərhələdir.

A.A.Potebnya sözün mahiyyətini izah edərkən V.Humboldtun “daxili forma” haqqında fikirlərinə əsaslanır. O göstərir ki, sözdə iki cür – həm subyektiv, həm də obyektiv məzmun vardır. Söz heç də özünün bütün məzmununu əhatə edən fikirləri deyil, yalnız bir əlaməti ifadə edir. Məsələn, *qaraquş* adlı quşun obrazı müxtəlif əlamətlərə malikdir. Bu sözün sinonimi olan qartal “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə belə şərh olunur: “Dağlıq və ya çöllük yerlərdə yaşayan əyri dimdikli yırtıcı və qüvvətli iri quş”. Bu tərifdə həmin quş (*qartal//qaraquş*) aşağıdakı əlamətləri ilə səciyyələndirilir: a) yaşadığı yer; b) dimdiyinin quruluşu; c) həyat tərzi; ç) qüvvəsi; d) iri-xırdalığı. *Qaraquş* sözündə isə heç də bütün əlamətlər nəzərə alınmamış, yalnız sonuncu əlamətə diqqət cəlb edilmişdir: “qara” burada *yekə, böyük quş* deməkdir. *Qaraquş* – iri quş (müq.ət: qara mal, qara yel). Yalnız bir əlaməti əks etdirən məna (və ya məzmun) obyektiv məzmun hesab olunur ki, A.A.Potebnya buna sözün ən yaxın etimoloji mənası deyirdi. Çoxlu əlamətlərə əsaslanan digər məzmunu isə subyektiv hesab edirdi.

O göstərirdi ki, sözün ən yaxın mənası xəlqi səciyyə daşıyır, halbuki uzaq (sonrakı) məna daha çox fərdi səciyyəlidir. Əgər sözün ikinci, subyektiv mənası ləğv edilərsə, onda bu sözdən yalnız səs (yəni xarici forma) və etimoloji məna qalacaq (bu etimoloji məna da formadır, lakin daxili formadır).

Daxili forma anlayışına A.A.Potebnya böyük əhəmiyyət verir və sözdə üç ünsürü fərqləndirirdi: səs cildi, məna və daxili forma. Daxili formanın işarə ilə əlaqəsi işarənin işarə edilənlə (işarələnənlə) əlaqəsinə bənzəyir. O göstərirdi ki, biz A-nın B-ni bildirdiyini deyiriksə (uzaqdan görünən tüstü ocaq və ya yanğın olduğunu bildirir), deməli, burada B məhz A vasitəsilə dərk olunur, A B-nin işarəsi, B isə həmin işarənin mənasıdır.

A işarədir. İşarə özlüyündə əhəmiyyətli deyil. Yalnız işarələnəni (işarə ediləni) bizə aydınlaşdırdıqda əhəmiyyət kəsb edir. Bizə işarə məlum olur, lakin işarə olunan həmişə bizdən uzaqdır, çətin dərk edilir, tam aydın olmur.

Deməli, sözün mənası əşya və hadisələri bütün mürəkkəbliyi ilə əhatə edir. Daxili forma hesab edilən işarə isə həmin mürəkkəb əşya və hadisələrin müxtəlif əlamətlərindən yalnız birini əks etdirir.

A.Q.A.Potebnya sözün məzmununda obyektiv və subyektiv cəhətləri fərqləndirir. Buna uyğun yaxın və uzaq mənalar terminlərini irəli sürürdü. Sözün obyektiv məzmunu yaxın mənə, subyektiv məzmunu uzaq mənə adlandırılır.

Sözün yaxın mənası formal mənadır, onun daxili formasıdır. Məhz bu yaxın, formal mənə müsahiblər arasında ünsiyyətin yaranmasını təmin edir. Müəllif həmin yaxın, formal mənəni daxili forma adlandırır və onu xarici, səs formasından fərqləndirir. Yaxın mənə ümumxalq səciyyəsi daşıyır, müvafiq cəmiyyətin bütün üzvləri üçün eynidir.

Uzaq mənə isə fərdi səciyyəlidir, hər kəsdə müxtəlif kəmiyyət və keyfiyyətə malikdir. Bu mənə insanın təcrübəsi, yaşı, təhsili, nitq mədəniyyəti baxımından fərqli olur.

Dilçilik elmi yalnız yaxın mənalarla məşğul olmalı, uzaq mənalar isə digər müxtəlif elmlərin sərəncamına verilməlidir.

Burada yaxın mənə elə daxili forma deməkdir. “Sözün mənası....daxili forma da adlandırıla bilər”.

Başqa şəkildə desək, sözün səs tərkibi ilə ilk məzmunu arasındakı əlaqəyə bu sözün daxili forması deyilir.

Sinonim və antonim mənalar. Sinonimlər çox mürəkkəb təbiətə malik söz qruplarıdır. Bunlar həm əşya (denotat) ilə, həm də məfhumla əlaqədar bir-birinə yaxın olan mənələrdir. Odur ki, sinonimləri iki yerə ayırmaq olar.

1. **Denotatla əlaqədar sinonimlər və ya denotativ sinonimlər.** Eyni denotatı müxtəlif şəkildə adlandırmaq üçün işlənən sözlərə denotativ sinonimlər deyilir: təkəsəqqal – keçisəqqal; qarğıdalı – peyğəmbəri – məkəbuğdası; kəhkəşan – qövs-i-qüzeh – peyğəmbər qurşağı; pusqu – marıq – bərə.

Peşə və sənətlərin ixtisaslaşması ilə əlaqədar dilimizdə denotativ sinonimlər çoxalmışdır: *kisəçi – kisəçəkən, kamançaçı – kamançaçalan, bandurçu – bandurçalan, buzovçu – buzovabaxan.*

2. **Siqnikatla əlaqədar (siqnikativ) sinonimlər.** Eyni anlayışı (və ya onun müxtəlif mənə çalarlıqlarını) ifadə etmək üçün işlənən müxtəlif sözlərə siqnikativ sinonimlər deyilir: *yanmaq – alışmaq – odlanmaq – od tutmaq – kabab olmaq – büryan olmaq.*

Eyni anlayış bildirsə də, hər halda siqnifikativ sinonimlər müəyyən əlamətlə bir-birindən fərqlənir: yaşamaq – ömür sürmək – gün keçirmək; mövcud olmaq – var olmaq; ağcaqanad – didili – hünü – mığmığı – uzunburun; tələ – tor – duzaq – cələ – dam.

Müxtəlif səs tərkibinə malik sözlər mənaca eyniyyət təşkil edərsə, bunlar leksik variantlar və ya dubletlər adlanır. Sinonim sözlər isə ilkin mənasına görə fərqlənən sözlərdir.

Adətən (daha çox bədii üslubda) sözlərin məhz məcazi mənalari sinonimləşdirilir. Sözüən əşyavi-məntiqi mənası sinonim kimi çıxış edərsə, bunlar daha çox (leksik) dubletlər təşkil etmiş olar. Sinonimlərə nisbətən leksik dubletlər lüğət tərkibində çox az yer tutur. Bunlar daha çox müxtəlif dialektlərə məxsus olması ilə səciyyələnilir.

Həqiqi mənada sinonim olmayan vahidlər məcazi mənə kəsb etdikdə, yəni həqiqi mənadan uzaqlaşdıqda müxtəlif sözlərə sinonim ola bilər. Məsələn, aşağıdakı misallarda sözlər həqiqi mənadan uzaqlaşdırıldığı üçün hamısı bir ümumi mənə ətrafında qruplaşdırılıb, “sevgili” mənası kəsb etmişdir.

Ənisim, munisim, yarım, əzizim, Yusifi-Misrim,
Məsihim, Xizr zulmatım, həyatım, abi-heyvanım.

(Kışvəri)

Ənisim, munisim, yarım, nigarım, nazəninimdir.

(Füzuli)

Çox uzaq mənalari belə sinonimləşə bilməsinə səbəb nədir? Məlumdur ki, hər bir mənə bir sıra semalar toplusundan təşkil olunur. Müxtəlif sözlərə məxsus çoxlu semalar içərisində bir-birinə sinonim olanları həmişə vardır. Məhz bu yaxın semalar sinonimlərin meydana çıxmasına səbəb olur.

Sinonimlər nə qədər yaxın mənalı sözlər olsa da, onların müəyyən semaları heç də tam eyni olmur. Məsələn, *ənnik//ənlik* və *kirşan* sözləri sinonimdir. Hər ikisi üçün müştərək semə onların boya bildirməsidir. Lakin bunların fərqli semaları da vardır: *kirşan* – boyanın ağı, *ənlik* – qırmızısıdır.

Çoxmənalı sözlərin hər mənası üçün müvafiq sinonim sıra özünü göstərir. Məsələn, çoxmənalı qara sözünün hər mənasına sinonim göstərilə bilər: *qara gün, qara yara, qara qaya, qara Yusif, qara yol...* Bu ifadələri nəzərdə tutaraq Eldar Baxış yazır:

“Günün qaralığı ilə yaranın qaralığı, yaranın qaralığı ilə qayanın qaralığı, qayanın qaralığı ilə adamın qaralığı tamamilə ayrı-ayrı mətləblərdir. Başqa sözlə, bunlar dilimizdəki “qara” kimi sözlərin bir üzüdür. Bu özü o biri üzünə döndərəndə görürən ki, *qara günün yerinə pis gün, qara yaranın yerinə ağır yara, qara qayanın yerinə sıldırım qaya, qara Yusifin yerinə karlı Yusif, qara yolun yerinə keçilməz yol, çətin yol* demək olar. Bu heç də Azərbaycan dilindən Azərbaycan dilinə çevirmə deyil, dilimizin zənginiyini sübut edən dəlildir.¹³³

Əlbəttə, hər mənə üçün sinonim həmişə olmur. Sözün müxtəlif mənalarının bəzilərinin sinonimi olmaya da bilər. Məsələn, çoxmənalı *kəllə* sözünün aşağıda verilmiş mənalarının dördüncüsü üçün sinonim yoxdur.

Sıra №-si	Sinonimlər	Misallar
1.	Baş, qafa taşı	Kəllə vurmaq. Kəllə-kəlləyə gəlmək. Kəlləsi boşdur// bərkdir.
2.	Uca yer, yuxarı hissə	Ağacın//divarın kəlləsi
3.	Ağıl, kamal, şüur, beyin	Kəlləsi yoxdur. Kəlləsinə girmir// batmır. Kəllə işlətmək.
4.	Qəlibdən çıxma	Bir kəllə qənd (pendir).
5.	Kənar, qıraq, əsas	Kəllə otaq//pəncərə//divar.
6.	Məlumatlı, savadlı, xəbərdar	Kəllədir. Yaman kəllədir.
7.	Kobud, qaba, boyun əyməyən	Kəllə danışıq.

Çoxmənalı *kef* sözünün mənə strukturunu belə cizmaq olar: Sözün ümumi və ya invariant mənası – “insanın əhvali-ruhiyyəsi”.

¹³³Bax: Ədəbiyyat və incəsənət, 1977, 1 yanvar.

Mənalər	Sinonimlər	Frazeoloji ifadələ	Mənanın işlənməsinə aid nümunələr
1. Sağlamlıq vəziyyəti	Məcəz səhhət, sağlamlıq	Kefi yerində olmaq. Kefinin o vaxtı deyil. Kefi olmamaq. Kefini açmaq. Kefi açılmaq/Kefi qarışmaq/pozulmaq.	Kefin necədir? Kefini soruş.
2. Sağlamlığa olan təsir hissi	Nəşə səfa, busat, dimağ//dağmaq, ləzzət, hal, əhval	Kef sürmək// eləmək. Kef vermək. Başı kefə qarışmaq//qızıışmaq. Kefi durulmaq//gəlmək. Kefi kökəlmək//kök olmaq. Kefindən qalmaq. Kefindən qoymaq//olmaq//eləmək.	Kef məclisi. Kefinə soğan doğramaq.
3. Sağlamlıqla əlaqədar olan hiss	Arzu, həvəs, istək, meyl, könül	Kefi istəmək. Kefi gəlmək. Kefə baxmaq. Kefinə buraxmaq. Kefinə dəymək//toxunmaq.	Kefi istəyən kimi.

Bu invariant mənanın müxtəlif leksik-semantik variantlarının hər biri sinonim sıra təşkil edir və səciyyəvi frazeoloji tərkiblərin meydana çıxmasına səbəb olur

Bir sıra hallarda antonimlərlə sinonimləri fərqləndirmək mümkün olmur. Bu iki kateqoriya müxtəlif xətlərlə bir-biri ilə əlaqələnilir. Məsələn, düyün//dügün sözünün *toy-düyün* sinonim birləşməsindəki mənası ilə *dərd-düyün sinonim birləşməsindəki*¹³⁴ mənası bir-birinə antonimdir.

Adətən, inkişaf etibarilə geridə qalmış xalqların dilində yalnız konkret sözlər özünü göstərir, bunlarda mücərrəd sözlər o qə-

¹³⁴*Dərd-düyün* sözünün sinonim olması Sarı Aşığın aşağıdakı bayatısından aydınlaşır:

Aşıq yara kimin var?
 Yanğı, yara kimin var?
 Belə *dərd*, belə *düyün*,
 Belə yara kimin var?

dər də geniş yayılır. Məsələn, mögikanlarda ümumiyyətlə “kəsmək” anlayışını bildirən söz yoxdur, lakin bu anlayışın ən müxtəlif (bəzən də tam təfərrüatı, detalları ilə) növlərini bildirən çoxlu sözlər vardır. Əlbəttə, bir dildə konkret sözlərin miqdarca çoxluğu heç də həmişə ümumiləşdirmə qabiliyyətinin yoxluğu ilə izah edilə bilməz. Burada xüsusi həyat şəraitinin və bu şəraitlə əlaqədar xalqın xüsusi mənafeyinə də mühüm təsiri olur. Lapland dilində “qar” anlayışını vermək üçün sinonimlərin varlığı bu xalqın həyatında qarın oynadığı mühüm rol ilə əlaqədardır.

Klassik poeziyamızı və aşiq şeirini sinonimsiz təsəvvür etmək mümkün deyildir. Şeirdə emosinallıq yaratma, ritm və qafiyə tələbi sinonim sıraların zənginliyinə səbəb olmuşdur. Aşiq Ələsgərdən misallar:

Saldın məni atəşə hey, nara hey. Ortalıqda *işvə, qəm, naz* olar. *A bivəfa, a bimürvət, nainsaf*. Əridib ürəyim *dərdü-qəm, fəraq*. Dedi: *qocadı, pirandı. Mərdü-mərdanə* yeridi. Görən doymaz *qamətin-dən, boyundan*. Əlli yol *talannam*, yüz yol *çapillam*. Bir şey deyil *dövlət, mal*, incimərəm. Lənət gəlsin sənə *pis soy, pis nəsil*. *Atəşi gizlindən, narı pünhandan*. Kirpiyi *od vurur, qaşı yandırır*.

Sinonimika poeziya ilə daha çox əlaqədardır. Poeziyanın mövzusu ola bilən məfhumları ifadə etmək üçün adətən, çoxlu sinonimlər işlədilir. Digər tərəfdən, sinonimlər çoxluğu o deməkdir ki, həmin dildə danışan cəmiyyət üzvləri, xalq bu sinonimlərin ifadə etdiyi əşya və hadisələrə daha artıq əhəmiyyət verir. Çox qədim poeziyaya malik və poetik təfəkkür sahibi olan hindlilərdə “ay” məfhumu – 34, “od” – 51, “ilan” – 30, “ölüm” – 36, “külək” – 26, “gəcə” – 20, “fil” – 23, “arvad” – 40 sinonim sözlə ifadə edilir.

Sinonimlərin az-çoxluğu müvafiq dilin keçmiş, inkişaf xüsusiyyətləri ilə əlaqədardır. Azərbaycan bədii dilinin tarixi qədimdir. Bu cəhət sinonimlər sırasına öz təsirini göstərmişdir. Əsrlər boyu şeirdə gözəlin, məhəbubun, sevgilinin təsviri şeirdə başlıca mövzu olmuşdur. Odur ki, onun müxtəlif əzaları haqqında gözəllik atributları kimi zəngin sinonimlər sırası meydana gəlmişdir: *üz – sifət – surət – bəniz – bət-bəniz – sima – çöhrə – liqa – camal – hüsn – rüx; saç – birçək – tel mu/y/ – zülf*.

Azərbaycan dilində daha çox ekspressiv mənalı sözlər sinonim sıralar təşkil edir: zırrama – gic – səfeh – axmaq – heyvərə; yaltaq – qabdibiyalayan – quyruq; boşboğaz – gəvəzə – çərənçi – naqqal – yanşaq – avara – heyvərə; hiyləgər – bic– kələbaz – vələddüzzina – anasının əmcəyini kəsən.

Çoxlu dialektləri olan ərəb dilində eyni məfhumlar üçün onlarla, hətta yüzlərlə sinonimlər yaranmışdır ki, bunların çox cüzi qismi nisbi sinonimlərdir. Bu zəngin sinonimlərin çoxu paralelizm (dublikat) yaradır ki, bu cəhəti müsbət qiymətləndirmək o qədər də düzgün deyildir. Ərəbcədə “ilan” anlayışını bildirmək üçün 200 sözün, “şir” anlayışını bildirmək üçün 500 sözün olduğunu göstərir.

Vaxtilə belə sinonimik variantların çoxluğunu ərəb dili üçün heç də müsbət hal hesab etməyən Həməzə əl İsfahani ərəbcə “bəla” sözünə 400 sinonim sayandan sonra demişdir: “Bəlanın adları özü bəladır”.

Ərəblər bu paralelizmi ərəb dili üçün bir məziyyət sayır, hətta bununla fəxr edirdilər. İbn Fəris adlı tədqiqatçı ərəb dilində sinonimikanın inkişafını tərfiləyərək yazmışdır: “Ərəb dilindəki *qılinc*, *aslan*, *mizraq* adlarını heç bir xalq dilinə tam tərcümə edə bilməz. Fars dilində *aslan* tək bir adla kifayətlənməlidir, biz isə ona 50 və 100 ad veririk”.

Bədii üslubda sinonim mənaları fərqləndirmək meyli geniş yayılmışdır. Sinonim mənaları qarşılaşdırmaqla bədii üslubda müəyyən effekt əldə olunur.

Saçı qaranın zülfünə yapışdı Nəsimi.

(Nəsimi)

Hər pulda bir ürək, bir üz, bir sifət.

(Q.İmamverdiyev)

Səs komanı doldurdu, nənədən bir ün gəlmədi

(S.Rəhimov)

Birinci növ təyini söz birləşmələri şəklində formalaşan mürəkkəb sözləri təşkil edən ayrı-ayrı komponentlər əvvəlki mənalarından uzaqlaşaraq mürəkkəb sözün tərkibində yeni məna və vəzifə daşıyır. Odur ki, bütövlükdə mürəkkəb sözdən əvvəl və ya sonra gələn birləşməni təşkil edən sözlərdən birini (ya da onun sinonimini) əlavə etmək mümkün olur: “Şiraslanın *sarıbənz sifəti* getdikcə tutulurdu... Sarımtıl saqqalı burxulub *ağbənz sifətinə* yapışmışdı. Səbəbi çox dərinidir, *Balaxanım xanım* (S.Rəhimov).

Müxtəlif əsərlərdə işlənən qara qarağat, Gülxanım xanım, Nisəxanım xanım, Əliağa ağa, Hacı Hacıbaba, Hacı Hacıağa və s. birləşmələr də bu qəbildəndir.

Sinonim mənalar, hər şeydən əvvəl, semantikaya əsasən müəyyənləşir. Lakin sözün semantikasi bir sıra əlavə faktorlarla müşayiət olunur ki, bunlara konnotasiya deyilir. Öz semantikasi etibarilə sinonim vahidlər, adətən, bu əlavə konnotasiya ilə fərqlənir. Bəzən deyirlər ki, tam eynimənalı sinonimlər dildə qala bilməz.

Əməli ünsiyyət prosesində semantikadan əlavə bir sıra amillər tam eynimənalı sözlərin dildə qalmasına səbəb olur. Buraya sözlərin birləşməsi, işlənmə sahəsi, fəallıq dərəcəsi və s. kimi amillər daxildir. Məhz bu kimi amillərin təsiri nəticəsində ilk baxışda “yersiz”, “sözçülük” kimi görünən bir sıra denotativ sinonimlər nitqdə geniş yer tutur.

“Mədəd məni *ələ salır, lağa qoyur*” (Ə.Vəliyev). “Bəşirin *il-on iki ay səsi kəsilmir*” (Ə.Sadıq). “Biz bir yazıçı millətlik, bizə *tema və mövzu* lazımdır” (C.Məmmədquluzadə).

Sinonim sıraları təşkil edən vahidlər müxtəlif konnotasiyaları ilə (ədəbi söz – dialekt sözü, neytral söz – emosional söz, dilin öz sözü – alınma söz, müasir söz – arxaik söz və s. fərqlənir). Buna görədir ki, mətndə *bahar – yaz, suç – günah, dil – lisan* və s. kimi vahidlər yanaşı işlənə bilir (məşhur “İki qoz, bir girdəkan” ifadəsi də bununla əlaqədardır.

Zimistanın bülbülüyəm, arzularam *bahar-yaz*.

(Molla Cümə)

Payızında, qışında, *baharında, yazında*
Nemət görmək istəyən Azərbaycana gəlsin.

(S.Rüstəm)

Bir *suçun* yox, *günahın* yox,
Çəsmə kimi tərtemizsən.

(M.Nəsirli)

...Dilləri, lisanları
Cürbəcür, ayrı-ayrı.
Əqidəsi müxtəlif
Qayəsi başqa-başqa.

(İ.Coşğun)

Müvafiq sinonimlərin yanaşı işlənməsi onların bir söz kimi birləşməsinə, bir-birinə qovuşmasına səbəb olur: *vəzir – vüzəra, fağır – füğəra, al – qırmızı*.

Sinonimlərin birləşməsindən düzələn sözlərdən biri də elənçik (və analogi olaraq: belənçik) sözüdür. Qədim türk abidələrində *andaq*sözü *elə* deməkdir, *ancaq* isə *o qədər* mənasındadır. *Andaq* // *ançiq* sözü qədim türk abidələrində nçiq tərzində (elə mənasında oxunur).¹³⁵

Dilimizdə sinonim mənalara birləşməsi əsasında xüsusi bir struktur-leksik kateqoriya – qoşa sözlər formalaşmışdır: *nəsil – soy, səs – ün, kef – damaq, qarı – qoca, saç – birçək*.

Müxtəlif dillərdə qoşa sözləri müqayisəli-tarixi planda təhlil edərkən T.A.Deqteriyova bunların müxtəlif dillərə məxsusluğunu göstərir. “Qədim dil kontaktlarının vahidləri hər dildə öünü göstərən qoşa birləşmələrdir”.

Qədim dövrlərdə “aralarında təsərrüfat və ya siyasi əlaqələr olan müxtəlif dilli qəbilələr bir-birini daha yaxşı anlamaq məqsədi ilə ünsiyyət prosesində bir qəbilə dilinə məxsus sözü başqa qəbilənin sözü ilə birləşdirirdilər”.¹³⁶

¹³⁵ И.А.Батманов. Язык енисейских памятников древнетюркской письменности. Фрунзе, 1959, səh.67.

¹³⁶ Т.Н.Дегтерева. О некоторых историко-познавательных моментах в изучении языковых контактов. Сб. «Процессы развития в языке» М., 1959, səh.7.

M.M.Quxman isə göstərir ki, ümumi alman xalqının formalaşması prosesində ümumxalq dili yerli dialektlər üzərində yüksəlkən şairlər iki müvazi dialekt variantından istifadə edirdilər. “İki dialektə məxsus sinonimlər qoşa sözlər şəklində birləşirdi”.¹³⁷

Azərbaycan dilində sinonim (və ya yaxın mənalı) vahidlərin birləşməsindən ibarət qoşa sözlər bir struktur təşkil edir. Bunun mahiyyəti belədir ki, eyni sahəyə daxil olan vahidlərdən biri mövcud vahidə əlavə olunur. Bu halda sözün həm məna həcmi genişlənir, həm də emosional çalarlıq qüvvətləndirilir. (Bu son xüsusiyyətinə görə ki, xüsusən danışıq dilində bu hadisə geniş yayılmışdır. Ona görə də “saç ağartmaq”, “saç-birçək ağartmaq”, “saç-saqqal ağartmaq”, nəhayət, “baş ağartmaq” ifadələrinin birinci tərəflərinin fərqlərinə diqqət yetirilməlidir).

“Saç ağartmaq” və “saç-birçək ağartmaq” tərkiblərində semantik dominant “saç ağartmaq”dır. “Saç-birçək”...tərkibində *birçək* sözünün əlavəsi daha çox emosionallığı şiddətləndirmək məqsədi güdür. Ümumiyyətlə, dilin bütün yaruslarında xalq dilinə xas olan bu əlavə etmə məsələsi diqqəti cəlb edir ki, həmin hadisənin xüsusi tədqiqə ehtiyacı vardır.

Burası doğrudur ki, adətən, qoşa sözlərə əlavə olan ikinci komponentlər birincilərə mənaca sinonim sözlər olur.

– Bax, saçlı-birçəkil, boylu-buxunlu, ədəbli-ərkanlı, gözəl-göyçək qız bəsləmişəm” (H.Sarabski).

Lakin qoşa söz ola bilmək üçün sinonimlik kifayət etmir. Yuxarıdakı misalda “saç” ilə yanaşı, “saç-saqqal” və ya “baş” sözləri də ağartmaq ilə birlikdə eyni məna bildirir. Məhz bu kimi hallarda sahə nəzəriyyələri məsələnin izahına yardım göstərir.

Məlum olur ki, ənənəvi semantik bölgü olan sinonim və ya antonim anlayışları heç də qoşa sözlərin bütün zəngin müxtəlifliyini əhatə edə bilmir. Burada nəşə daha əhatəli semantik ümumi-

¹³⁷ M.M.Гухман. От языка немецкой народности к немецкому национальному языку. М., 1955, ч.I., səh.129.

ləşdirilmə prinsipi tətbiq edilməlidir. Dilçiliyimizdə belə prinsiplər irəli sürülmüşdür.

Bədən üzvlərinin adlarından ibarət qoşa sözlərin sıralanmasında aşağıdakı semantik qanunauyğunluqlar müşahidə edilir.¹³⁸

1. Mütəhərrikiyə görə (daha fəal, dinamik komponentlər əvvəl gəlir): əl-ayaq, əl-üz, əl-qol, qol-qabırğa, qol-qıç//qol-qılça, qol-boyun, diş-baş, böyür-baş, boyun-baş, boyun-boğaz, çənə-oğaz, dil-boğaz, dil-dilçək, dil-damaq, dil-dodaq, dil-diş, dil-ağız, ağız-dodaq, ağız-qulaq, ağız-burun, burun-damaq, burun-qulaq, göz-qulaq, göz-qaş, diş-dırnaq, ürək-göbək, ürək-ciyər, pəncə-daban.

2. Bütövü, küllü bildirən söz əvvəl, hissəsini bildirən söz sonra gəlir: baş-qulaq, baş-beyin, baş-diş, baş-göz, üz-göz, baz-burut, boy-baş, əyin-baş, üst-baş, leş-baş, can-baş, can-qan, can-dil, can-ürək, can-ciyər, qoyun-qoltuq, iç-içalat, qarın-qarta, qol-bilək, qarın-bağırsaq, əl-barmaq, pəncə-barmaq, şaqqa-bud...

3. Bədənin yuxarı hissəsindəki üzvlərin adları birinci yerdə gəlir: tərə-dırnaq, baş-ayaq, baş-cəmdək, kəllə-paça, tel-birçək, saç-saqqal, bıç-saqqal, qaş-qabaq, yal-quyruq, qulaq-quyruq.

Heyvan, quş və cücü adlarından ibarət qoşa sözlər semantikasına görə aşağıdakı şəkildə qruplaşdırılır.¹³⁹

1. Yaşa görə (yaşı çox olan denotat adı əvvəl gəlir): inək-buzov, dana-buzov, dana-doluq, qoyun-quzu, tazi-tula, xoruz-beçə, toyuq-beçə, toyuq-cücə, toyuq-fərə.

2. Keyfiyyətə görə (daha güclü, əti və ya südü daha keyfiyyətli, görünüşcə daha gözəl denotat adı əvvəl gəlir): şir-pələng, şir-qaplan, it-qurd, it-pişik, qurd-quş, tülkü-çaqqal, at-mal, at-öküz, at-eşşək (ulaq), at-qatır, mal-davar, mal-qoyun, qoyun-keçi, toğlu-çəpiş, ilan-çayan, ilan-əqrəb, ilan-qurbağa, şahin-şonqar, tülək-tərlan.

¹³⁸*Bax:* K.T.Рамазанов. Парные слова в тюркских языках юго-западной группы. Азәрб.ССР ЕА Хəбərləri (Ədəbiyyat, Dil və incəsənət seriyası), 1974 №1, səh. 60-71.

¹³⁹*Bax:* K.T.Рамазанов. Парные слова в тюркских языках юго-западной группы. Азәрб.ССР ЕА Хəбərləri (Ədəbiyyat, Dil və incəsənət seriyası), 1974 №1, səh. 60-71, «Вопросы тюркологии», 1971 №6, səh.101-112

3. Sözlərin bir-birini izləməsi denotativ təbiətinə uyğun gəlir: siçan-pişik, çaqqal-canavar, at-araba, at-fayton, gül-bülbül, qarğa-quzğun.

Sinqifikativ mənasına görə bir-birinə əks olan sözlərə antonim deyilir. Sinonim sıranı təşkil edən sözlər iki və daha artıq ola bilər. Antonim sıra isə yalnız iki sözdən təşkil olunur: *böyük-kicik, ac-tox, yüksək-alçaq, gen-dar, girmək-çıxmaq, tutmaq-buraxmaq, başlamaq-qurtarmaq*.

Antonimlərin tədqiqində adətən onların ya paradigmatik, ya da sintaqmatik xüsusiyyətlərinə əsaslanırlar. Paradigmatik xüsusiyyətə əsaslanarkən göstərilir ki, bir-birinə əks (zidd yox) olan mənalar antonim hesab edilməlidir. Sintaqmatik xüsusiyyət antonim mənaların birləşmə qabiliyyətinin az-çox bir-birinə uyğun gəlməsi hesab olunur.

Maraqlı bir sintaqmatik xüsusiyyət belədir ki, eyni sözlə birləşən antonimlər həm sinonim, həm də antonim mənaların ifadəsinə xidmət edə bilər.

Getmək və gəlmək sözləri antonim mənalı feillərdir. Bu feillərin “güman” sözü ilə birlikdə sintaqmatik anlamları belə olur: *gümanı getmək, gümanı gəlmək*. Hər iki sintaqmanın bir mənası “şübhələnmək”dir.

Bəlkə də onun məna *gümanı gedirdi*, lakin cəsarət edib bir söz deyə bilmədi” (*M.S.Ordubadı*). “Onun bu işi edəcəyinə *gümanım gəlirdi*” (*Ə.Sadiq*). “Özgədən kömək diləməyə *gümanım gəlmir*” (*C.Cabbarlı*). “Özünə *gümanı gələn*...yüyürməyə başladı” (*Əli Vəliyev*).

Dialektlərimizdə *abdal* sözü antonim mənalarda: 1) bilikli, bilici; 2) qanacaqsız işləyir.

V.İ.Şertel adlı tədqiqatçı 1884-cü idə “Əksmənalı sözlər haqqında” çox maraqlı bir kitab nəşr etdirmişdi. Burada çoxlu dillərin faktları əsasında sübut edilirdi ki, qədimlərdə bir-birinə əks olan məfhumlar bir sözlə ifadə olunmuşdur. Deməli, antonim sözlər olduğu kimi, eyni sözün antonim mənaları da mümkündür. Dilimizdə belə nümunələr az da olsa vardır. Məsələn, “Borlu borclunun sağlığını istər” cümləsində “borclu” sözü antonimdir.

Etimoloji cəhətdən belə sözlər yenə də göstərilə bilər. İşığın rəmzi *yıl* /-dız/ ilə qaranlığın rəmzi *yıl/-an/* eyni kökdəndir. *Alt* /*ast*/ və *üst* sözlərinin qədimdən eyni şəkildə olduğu məlumdur.

Habelə “keçinmək” sözünün antonim mənaları: 1) ölmək; 2) dolanmaq, yaşamaq – vardır. Lakin bu zidd mənə sözün inkişafı nəticəsində kəsb edilmişdir ki, buna ibtidai sinkretik mənə deyilir.

Monoleksik və omonim mənalar. Eyni sözə aid olan mənalar monoleksik mənalar hesab olunur. Ən müxtəlif, rəngarəng mənalar daxilən bir-biri ilə əlaqələndikdə monoleksik mənalar yaranır. Müx təlif mənalar arasında ümumi semantik rabitə olmadıqda (və ya bu rabitə itdikdə) omonimlər meydana gəlir. Omonim mənalar və onları elmi əsaslarla fərqləndirməyin çox mühüm nəzəri və əməli (xüsusən lüğətçilik işində) əhəmiyyəti vardır. Eyni səs tərkibinə malik xüsusi və ümumi sözlər omonim hesab edilə bilərmi? Həm isim, həm də feil kökü olan eyni tərkiblər (*köç – köç-mək, don – don-maq*) omonimdirmi?

Güman edirik ki, göstərilən vahidlər arasında mənə rabitəsi olmadığını nəzərə alıb, onları omonim hesab etmək lazımdır.

Lüğətlərin birində *döş* vahidi omonim kimi 1) adam döşü; 2) dağ döşü – təqdim edilir. Əlbəttə, burada omonim yoxdur, sözün məcazi mənəsi – metafora vardır.

Omonimlərin çoxmənalı sözlərdən fərqi haqqında bir çox fikirlər yürüdülmüşdür. Ən çox yayılan mülahizə belədir ki, çoxmənalı sözün bütün mənaları bir-biri ilə əlaqədardır və bu mənalar müəyyən qanunauyğunluqlar əsasında bir-birinə keçə bilər. Halbuki omonim sözlərin hər biri müstəqil şəkildə xarici aləmin hadisələrini əks etdirir və bu sözlər arasında assosiativ əlaqə yoxdur.

Lakin son tədqiqatlarda göstərilir ki, qeyd olunan bu fərqlər subyektiv meyara əsaslanır. Bu fərqləri göstərmək üçün obyektiv meyar isə sözdüzəldici şəkilçiləri və sintaqmatik əlaqələri nəzərə almaqdan ibarətdir. Sözün çoxmənalı və ya omonim olduğunu müəyyənləşdirərkən onlardan düzəldilən düzəltmə sözlərin mənaları və ya onların müxtəlif birləşmələrdə yaratdıqları mənalar diqqət mərkəzinə qoyulur. Məsələn, *yerli* (yeri olan) və *yerli* (eyni

yerdən olan) sözlərinin omonimliyini sübut edən obyektiv meyar belədir ki, ikinci sözdən *həmyerli, yerliçilik* vahidləri əmələ gəlsə, birinci sözdə bu cəhət yoxdur.

Habelə *kök*– I və *kök* – II vahidləri ona görə omonimdir ki, bunların birincisindən *kökəlmək*, ikincisindən *kök atmaq* (dilçilikdə və riyaziyyatda işlənən *kök* terminlərini nəzərə almırıq) şəklində feillər düzəldilir.

Omonimlər, adətən, çoxmənalı sözlərdə baş verən mənə parçalanması nəticəsində yaranmışdır.

Omonim mənaların əmələ gəlmə yolları çox müxtəlif olur:

a) Alınma sözlə ana dilinin öz sözü omonim ola bilər. Bu halda müxtəlif amillərin təsiri ilə ya ana dilinə məxsus söz, ya da alınma söz mürəkkəb semantik xüsusiyyətlər kəsb edə bilər. Məsələn, *kəm* omonimlərini alaıq:

Kəm – I (fars dilindən alınma). Az, qısa, naqis mənasında: *cəfasını kəm etmək*.

Kəm – II (Azərbaycan dilinin öz sözü). Atın ağzına keçirilən dəmir alət: Atın kəmini tutmayan yolda piyada qalar (Atalar sözü).

Kəm – III (Azərbaycan dilinin öz sözü). İri xəlbir.

Bu omonimlərdən yalnız alınma *kəm* – I sözü semantik cəhətdən inkişaf etmiş, daha başqa mənalar qazanmışdır. Sözüün ikinci mənası əskik, kəsir (Allah kölgəni üstümdən kəm eləməsin); üçüncü mənası isə pis, əyri, kəc (bizə *kəm* baxma) deməkdir.

b) Müxtəlif dillərdən gələn sözlər dilimizin daxilində omonimləşir: *zindan* –I və *zindan*– II (əslində: sindan).

Alınma bənd sözü bir-biri ilə əlaqədar olmayan yeddi leksema (omonim) təşkil etmişdir:

Bənd – I. Sümüklərin oynaq yeri.

Bənd – II. Məftun, aşiq.

Bənd – III. Dilin ucuna çıxan kiçik yara.

Bənd – IV. Möhkəmlik üçün alətə keçirilən kiçik halqa.

Bənd – V. Sədd, köbər (seldən, daşqından qorunmaq üçün).

Bənd – VI. İki və daha çox misradan ibarət şeir (parçası).

Bənd – VII. Düyün, bağ, sarıq.

c) Omonimlərin əsas hissəsi ana dilinə məxsus vahidlərdən ibarət olur. Müxtəlif sözlər təsadüfi səs uyğunlaşmaması nəticəsində omonimləşir. Bu hadisənin səbəbi odur ki, dildə səslərin miqdarı məhdud, sözlərin miqdarı həddən artıq olur. Səslər o qədər də artmır, sözlər isə aramsız olaraq artıb çoxalır. Eyni səs tərkibi olan bəlgə vahidi aşağıdakı omonim mənalara malikdir:

Bəlgə – I. Şaftalı qaxı.

Bəlgə – II. Əkin yerinin hüdudunu bildirən nişan.

Bəlgə – III. Qız evinə göndərilən birinci nişan.

Bəlgə – IV. Gön aşılmaq üçün hazırlanan un.

Bəlgə – V. Ağac davasında qola sarılan qalın parça.

Göründüyü kimi, omonimlərin bəziləri arxaikləşir, bəziləri məhəlli səciyyə daşıyır və s. Lakin hər halda dilimizin semantik sistemində omonimlərin geniş yayıldığı bir faktdır.

Dil sistemində omonimləşməyə meyl ilə yanaşı, buna əks bir meyl, omonimləri fərqləndirmək meyli də müşahidə edilir. Məsələn:

Nərgizin fikri, Füzuli, gözü könlündə gəzər,

Tutar ahu vətən ol yerdə ki, otlu, suludur.

Ahu *ot* və *su* olan yerdə məkan tutar. Bəs bu fikrin birinci misrada ifadə olunan fikirlə (nərgizin fikri *gözündə, könlündə gəzər*) nə əlaqəsi? Nəzərə alınmalıdır ki, klassik poeziyada hər beytin misraları mənaca mütləq bir-biri ilə əlaqələnməlidir. Burada məntiqi rabitə olmaması mümkün deyildir.

İkinci misradakı *otlu, sulu* sözləri birinci misradakı *göz* və *könül* sözləri ilə (çarpaz istiqamətdə) əlaqədardır. Şair gözü *sulu* (ağlamaq, göz yaşı), könlün isə *otlu* (?) *yox, odlu* olduğunu söyləyir. Lakin ahu *odlu, sulu* *yox, otlu, sulu* yerdə məkan tutar. Bu ikibaşlıq vaxtilə *ot* vahidinin iki omonim mənə bildirdiyindən irəli gəlir. Bu vahid həm *ot*, həm də *od* mənasında omonim kimi işləyirdi.¹⁴⁰ Müasir dilimizdə bunlar fonetik cəhətdən də diferensiallaşmışdır.

¹⁴⁰Bəzi müasir türk dillərində bu omonim indi də qalmaqdadır. Qazax dilində *ot* sözü həm *od* (atəş), həm də *ot* mənasında omonimdir. *Bax*: Г.Г.Мусабаев. Лексика современного казахского языка. АДД, Алма-Ата, 1960, səh.20.

Çoxmənalı sözlərin müəyyən mənaları arasında semantik əlaqə kəsildikdə omonimlər meydana gəlir. Bundan sonra omonimlərin hər birinin daxilində çoxmənalılıq inkişaf etməyə başlayır. Bütün bu semantik qanunauyğunluqları gün – I, gün – II, gün – II omonimlərində görmək olar (adətən bəziləri iki omonim – gün olduğunu göstərirlər. Lakin tədqiqatlar burada omonimlərin üç olduğunu müəyyənləşdirməyə kömək edir).

Birinci “gün” sözü:

a) Həqiqi mənası – göy cismi, günəş: gün işığı, gün batmaq, gün qayıtmaq, gün qızmaq, gün doğmaq, gün əyilmək, gün ağarmaq, gün çıxmaq, gün çırtmaq.

b) Sinekdoxa – işıq şüaları, istilik: *gün vurmaq*.

c) Metafora – gözəl, parlaq, işıqlı: “*Gün cəmalın eşq əhlinə ayinə*” (*M.V. Vidadi*).

İkinci “gün” sözü:

a) Həqiqi mənası: iyirmi dörd saatlıq vaxt, gecə-gündüz: birisi gün, bir gün deyil, beş gün deyil, bu günlərdə, iki gündən bir, gündə bir dəfə, ertəsi gün, günü bu gün, günlərin bir günü, gündən-günə// gün-gündən, günü sabah, günü günə satmaq, günlərin birində.

b) Metonimik mənası – səhərdən axşama qədərki vaxt: *günü axşam eləmək, günün günorta çağı, gün uzunlu*.

c) Sinekdoxa – vaxt, zaman, çağ: bir gün bilinər, gün olur ki, gün o gün olsun ki.

ç) Frazeoloji-bağlı məna – xüsusi tarix: *topçular günü, tankçılar günü*.

Üçüncü “gün” sözü:

a) Düzəltmə-nominativ məna – həyat, yaşayış, güzəran, ömür: gün keçirmək, gün sürmək, gün görmək, gününü qara eləmək, gününü göy əsgiyə düymək (bükmək), gününü başa vurmaq, günü qara gəlmək (olmaq), özünə gün aqlamaq (qazanmaq), günü xoş keçmək, günüm yoxdur ki.

b) Metaforik məna – vəziyyət, hal, halət: pis (nə) günə düşmək, pis (nə) günə qalmaq. “*Gör nə günlərə qaldın, öz cəzandır, çək, Balaş!*”.

c) Terminoloji mənə – əməyin hesab vahidi: neçə *gün* qazanmışan, neçə *günün* var?

Göründüyü üzrə, tarixən eyni kökdən törəsə də, omonimlərin hər biri öz daxili mənə strukturuna malik olub müstəqilləşmişdir.

Bir sıra dünya dillərində olduğu kimi, Azərbaycan dilində də omonimlər daha çox azhecalı (əsasən birhecalı) vahidləri əhatə edir.

Müəyyən vahidin çoxmənalı leksema və ya omonim olduğu məsələsində çox kəskin ixtilaflar vardır. Bu məsələ semasiologiyanın ən çətin, mübahisəli problemlərindəndir.

Sözün müxtəlif nitq hissələrinə məxsus olması da onun omonimliyinə dəlil göstərilə bilər. Məsələn, *kal* leksemasını alaıq; *kal* – I: dəyməmiş, yetişməmiş (sifət) mənasında: *kal tut*, *kal alma*; *kal* – II: acıdılmamış xəmindən bişirilən çörək (isim) mənasında: *iki kal yedi* (məhəlli).

Qeyd: Dialektlərdə *kəl* sözü *kal* (fonetik dialektizm) kimi də işlənir, deməli, daha bir omonim (*kal* – III) yaranmış olur: “Səksən min kotanlı kala da vermə” (“Korioğlu”).

Yuxarıda *kal* sözlərinin birinin isim, digərinin sifət olması onların omonimliyini sübut edir. İsim olan *kal* sözü məhəlli səciyyə daşdığından semantikaca çox inkişaf etmişdir. Lakin sifət olan *kal* sözünün göstəriləndən əlavə, digər bir mənası (“tutqun”, “boğunuq” mənası: *kal səs*) də meydana çıxmışdır. Habelə bu sifət mənası bir sıra frazeoloji tərkiblərin formalaşmasında mühüm rol oynamışdır: yuxudan *kal* durmaq, dəymişi qalıb, *kalı* tökül-mək və s. (bu son misalda sifət substantivləşmişdir).

Eyni səs tərkibinin heç bir dəyişikliyə uğramdan müxtəlif nitq hissələri funksiyasında çıxış etməsi ilə yaranan omonimlərə leksik-qrammatik omonim deyilir.

Müxtəlif nitq hissələrinə məxsus omonimlər müxtəlif söz yuvacıqları üçün bir mərkəz təşkil edir. Odur ki, sözdüzəltmə prinsipindən çıxış etməklə də omonimləri fərqləndirmək olar.

Güləş – I həm isim, həm də feil (feil kökü) olduğundan müxtəlif sözlər (isim, feil) düzəltmək üçün əsas verir: a) güləşçi, güləşçilik; b) güləşmək, güləşdirmək.

Güləş –II sifət kimi (“xoş, “mehriban” mənasında: *güləş üz, güləş göz, güləş adam, güləşqabaq, güləşüzlü, güləşsifət (li)* vahidlərinin düzəlməsində iştirak edir.

Eyni nitq hissəsinə daxil olduqda belə omonim mənaların hər biri başqasından fərqli olaraq semantik inkişaf meylinə, yollarına malik olur. Odur ki, omonimlərin elmi şəkildə müəyyənləşdirilməsi üçün müvafiq vahidlərin bütün semantik xüsusiyyətləri ətraflı şəkildə nəzərdən keçirilməlidir. Məsələn, dilimizdə “yataq” şəklində beş omonim vardır:

Yataq – I. Ytmaq üçün yer, yorğan-döşək: *yataqda olmaq, yataqdan qalxmaq.*

Yataq – II. Yığmaq, yuva: *aslan yatağı, quldur yatağı.*

Yataq – III. Faydalı qazıntılar olan yer, mədən: *neft yatağı, qızıl yatağı.*

Yataq – IV. Çayın yaratdığı çuxur: *çay yatağı.*

Yataq – V. Maşın hissəsinin dayağı.

Buradakı üç, dörd və beşinci sözlər elm və texnika ilə əlaqədar olan terminoloji vahidlərdir və dil sistemində hələ zəngin xüsusiyyətlərə malik deyildir. Əvvəlki sözlər isə bir qədər fərqlidir. Birinci omonim əsasında sabit-frazeoloji ifadələr yaranmışdır: *yataq otağı, yatağa düşmək* (“xəstələnmək”). İkinci omonimdən sabit ifadələr yaranmamış, bəlkə əlavə mənalar meydana gəlmişdir. Bu sözün ikinci (“qoyun-quzu, mal-qara saxlanan yer” mənası: *qoyun yatağı*) və üçüncü (“bol ot olan yer”) mənaları törəmədir.

Sərbəst və mətnə bağlı mənalar. Hər bir sərbəst mənə ayrılıqda alınmış tək bir sözlə ifadə olunur: *kitab, ev, yatmaq, gülmək.*

(Mətnə) bağlı mənaların təzahür etməsi üçün ən azı iki sözün birləşməsindən ibarət tərkibin mövcud olması zəruridir. Məsələn, “şirin danışqlı” tərkibindəki *danışqlı* sözünün işləmə bilməsi üçün bu söz başqa bir sözlə vəhdətdə çıxış etməlidir.

(Mətnə) bağlı mənalar bədii dildə özünü xüsusilə çox göstərir. M.Ə.Sabirin məşhur şeirindən aşağıdakı parçaya diqqət yetirək:

Zöhdlü, təqvalı, dili şükrli,
Sürməli gözlü, dodağı zikrli,
Əqli kifayətli, dərin fikirli,

Qəlbi məhəbbətli, xoşəhval kişi,
Ağzı *dualı*, qoca baqqal kişi!

Molla ədalı, sofi kirdarlı,
Mərsiyəxan qanlı, mürid arlı,
Hacı əməlli, məşədi karlı,
Nitqi həqiqətli, sözü fal kişi,
Ağzı *dualı*, qoca baqqal kişi!

Bu parçada zöhdlü, təqvalı sözləri müstəqil şəkildə çıxış etmişdir. Lakin eyni **-li, -li, -lu, -lü** şəkilçili digər vahidlər mətnə bağlıdır, ən azı bir sözün iştirakı ilə düzəlmiş parçalarda işlənir: *dili şükrlü, sürməli gözlü, dodağı zikrlü, əqli kifayətli* və s. Bu vahidlər ya ayrılıqda bir nitq vahidi kimi dildə mövcud deyil (*şükrlü, kifayətli, zikrlü, məhəbbətli, həqiqətli*) və buna görə də lüğətlərdə təsbit edilmir, ya da tamamilə başqa mənada (*gözlü, fikrlü, dualı, ədalı, qanlı, arlı* və s.) işlənir. Müq. et: *qanlı – mərsiyəxan qanlı, gözlü – sürməli gözlü, əməlli – hacı əməlli* və s.

Klassik şeirimizdə bağlı mənalara çox geniş yer verilmişdir.

Azərbaycan dilində çoxmənalı feillər bir qayda olaraq (mətn) bağlı mənalarda çıxış edir. Hətta bir sıra hallarda sözün sərbəst mənası aradan çıxmış olur. Məsələn, *keçirmək* feili heç vaxt ayrılıqda işlənmir. Onun başqa sözlərlə birləşməsi zəruridir və hər birləşmədə bildirdiyi məna başqalarından fərqlənir: *pulu hesaba keçirmək, odu keçirmək, qonağı evə keçirmək, sözünü keçirmək* və s. Sözün elə ayrılıqda işlənə bilməməsi onun mənaca yaygınlaşması nəticəsidir ki, buna desemantizasiya deyilir. Desemantizasiyaya uğramış feillər çoxdur. Bunlardan biri də “içmək” feilidir ki, bu söz də müəyyən obyektlə birlikdə çıxış edir: *su içmək, çay içmək, ayran içmək*. Ayrılıqda bu söz, adətən, semantik sıxılma qanununun təsiri ilə “içmək” (araq, konyak...) mənasında işlənir.

(Mətnə) bağlı mənaların yaranmasında iştirak edən komponentlər tədricən dəyişə bilər. Lakin bu formal dəyişiklik mətni mənaya təsir göstərmir. Məsələn, klassik ədəbiyyatımızda (Füzuli,

Qövsü, Zakir, S.Ə.Şirvani, Sabir, Ordubadi) işlənən həd/din/dən aşmaq əvəzinə müasir ədəbiyyatda (S.Rəhimov, M.Rahim, R.Rza, Ə.Nəzmi, H.Cavid, Ə.Cavad, M.Seyidzadə) əsasən *həd/din/i* aşmaq işlənilir.

(Mətnə) bağlı mənalara malik feillərin nitqdə müqayisəsi, qarşılaşdırılması ilə maraqlı bədii üslubi effekt əldə edilir. S.Rəhmanın “Xoşbəxtlər” komediyasından alınmış aşağıdakı dialoqda olduğu kimi:

“Mirzə Qərənfil. Yox, Bərbərzadə, mənə toxunma, mən dərd çəkirəm.

Bərbərzadə. Dərd çəkməkdənsə, istəyirsən verim bir papiros çək”.

Bütün bunlar semasioloji tədqiqatların həm də sintaqmatik aspektdə aparılmasının zəruriliyini sübut edir.

Üslubi (konnotativ) mənalar. Hər dilin lüğət tərkibində işlənən sözlər və bunların mənaları xalqın təfəkkür tərzini, şüurunu, mədəni səviyyəsini əks etdirir. Odur ki, sözlərin əşyavi-məntiqi mənasını bir sıra əlavə üslubi mənalar da müşayiət edir. Həmin mənalar ayrıca, müstəqil vahidlərlə ifadə edilmir, bəlkə sözün əsas mənaları ilə birlikdə mövcud olur.

Sözün üslubi (konnotativ) mənalarını aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar:

Arxaik və müasir mənalar. Tarixi inkişaf prosesində sözün daxili məzmununda baş verən dəyişikliklərdən biri də bəzi mənaların köhnəlməsi, unudulmasıdır. Belə köhnəlmiş mənalara semantik arxaizmlər deyilir. Deməli, semantik arxaizm əslində sözün çoxmənalılığı ilə əlaqədar anlayışdır. Məhz çoxmənalı sözün bu və ya digər mənası (mənaları) arxaikləşir, başqa mənaları isə yaşamaqda davam edir. Məsələn, ocaq və sümük sözləri qədimlərdə ev, ailə, nəsil, tayfa mənalarında işlənirdi. Məsələn, “*Sü-müyümzü it sümüyünə caladı*” (Ə.Sadiq).

Müasir dildə işlədilməyən həmin mənalar arxaik mənə hesab olunur. Deməli, “arxaizm” anlayışını parçalamaq, onun müxtəlif təzahür növlərini müəyyənləşdirmək olar. Arxaik sözlə yanaşı, “arxaik forma”, “arxaik mənə” anlayışları dəqiqləşdirilməlidir.

Sözün arxaik forması arxaik sözdən fərqlənir. Söz vaxtilə işləndiyi bu və ya digər formadan sonralar məhrum olduqda arxaik formadan bəhs etmək mümkündür. Məsələn, müasir dilimizdə “getmək” feilinin icbar növü yoxdur. Tarixən isə bu sözdən “gedər//gedir” kimi icbar növü düzəlirdi. Müxtəlif sənətkarlardan misallar:

İkilikdə qalan əzazil olur,
Mələk siyrət insan ol, anı *gedər*.

(Nəsimi)

Dinü imanım *gedirdün*, ey sənəm, vəh neyləyim...

(Kişvəri)

Ləlinə can bəha dedi, verdim ona, vəli,
Ol bivəfayi gör ki, *gedirməz* bəhanəsin.

(Xətai)

Dedilər qəm *gedirər* badə, çox içdim, sənsiz
Qəmi-hicrinə müfid olmadı ol qan olmuş.

(Füzuli)

Burada *görünmək* sözünün *gözükmək//görükmək* arxaik formaları da qeyd oluna bilər.

Müasir dilimizdəki daha bir sıra sözlərin arxaik formalarını qeyd edirik: *birlə* (ilə), *tamğa* (damğa), *tağtı* (daha), *tay* (day), *taş* (daş), *ton* (don), *adaq* (ayaq), *adırıl* (ayrıl), *amtı* (imdi//indi), *qatıq* (qatı), *küdeqü* (giyov), *müqüz* (bynuz), *seriq* (sarı), *tiriq* (diri), *uqla* (ağla), *esit* (eşit), *iriq* (iri), *tarlaq* (tarla), *yılkı* (ilxı), *uyqu/uyxu* (yuxu).

Sözün arxaik mənası (semantik arxaizm) arxaik sözdən (leksik arxaizm) və arxaik formadan (fonetik-qrammatik arxaizm) fərqlənməlidir. Arxaik məna sözün müasir mənası ilə qarşılaşdırılır və bu əsasda müəyyənləşdirilir.

Klassik ədəbi dilimizdə ərəb dilinin “beyn” sözünə qarşı dilimizdə “ara” işləndirdi. “beynəlxalq” anlayış “xəlx ara”, “beynəlmiləl” anlayış “millət ara” şəklində işləndirdi ki, “ara” sözünün bu mənası arxaikləşmişdir. Lakin bu məna klassik poeziyada çox yayılmış idi. Bir neçə misal:

Aşıqlər ara sadıqı-kamil ani bil kim...

(Əmani)

Səni *gülşən ara* aşuftə gördüm...

Düşər *güllər ara* qovğa, qərənfil!..

(X.Natəvan)

Eşqü aşılıq işin bilməz idim *aləm ara*...

Çəkirəm *aləm ara* mən sitəmi-dəmbədəmin...

Cismim ara ruhi-rəvanım pişik...

(S.Ə.Şirvani)

S.Vurğun “Aranlı, yaylaqlı *ağır* ellərim” – deyə yazır. “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə *ağır* sözünün bu mənası (*hörmətli, əziz*) verilməmişdir. Həmin məna Füzulidə vardır:”Bir içim su ilə *ağırlamadın* mehmanın”.

Müasir dilimizdə “ağır gün” ifadəsi hörmətli, əziz gün, toy-bayram günü, başqa günlərə bənzəməyən gün mənasında işlənir.

Hazırda (daha çox dialektlərdə) çoxdanışan, boşboğaz mənasında işlənən *yanşaq* sözünün bir mənası da “aşıq” olmuşdur. Bu əsas məna semantik arxaizm yerinə keçmiş, sözün düzəltmə-məcəzi mənası onun yerini tutmuşdur.

Müasir dövrdə həyat, yaşayış vasitəsi mənasında olan *dirrik* (bostan dirriyi) sözünün əsas mənası klassik ədəbi dildə *dirilik* şəklində (həyat, yaşayış) olmuşdur.

Vəhşilər ilə nədir bu birlik?

İnsan ilə xoş deyilmi dirlik?

(Füzuli)

Bayatılarda arxaizmlərə dair vaxtilə “Maarif və mədəniyyət” (1926, №8) jurnalında dərc olunmuş nümunələrdən bir neçəsini qeyd edək:

Mənzilimiz gen əsən,

Səba gəldi, gen əsən.

Fikrim, zikrim, xəyalım

Sənsən, sənsən, genə sən.

“Əsən” sözü birinci misrada “sağlam” demək¹⁴¹ olub, arxaikləşmişdir.

Aşağıdakı nümunələrdə “qal” sözü əslən monqolca olub, “od yeri, ocaq” mənalarındadır və arxaikdir.

Qəlyanın başı *qaldı*
Doldur ver, başı qaldı.
Dostlara xəbər olsun,
Düşmənin başı qaldı.

Qəlyanın qal yanında
Doldur çək *qal* yanında.
Vəfalı yarın, aşıq,
Öləndə qal yanında.

Semantik arxaizmləri, əsasən, tarixi-müqayisəli aspektdə müəyyənləşdirmək mümkün ola bilər: *bozqır* dilimizdə “çöl, səhra” mənasında işlənir. Buradakı *qır* ünsürünə daha bir sıra sözlərdə təsadüf edilir: *qırlanqıç//qırranqıç//qaranquş, qırqovul*. Bəzi türk dillərində *qır, yer, qır qazı, qır ördəyi, qıramıx//qaramıx* vahidləri vardır. Nəhayət, *qır* müstəqil bir söz kimi də özünü göstərir:

Cənnət qoxan *qırlar*, əngin obalar
Bir atlasdır, yaşıl ucu görünməz.

Qır szünün quru, qara (yer, torpaq mənasında) ilə əlaqəsi məhz semantik əsasda müəyyənləşdirilə bilər. Aşağıdakı nümunədə olduğu kimi:

Bəli, əksər məəşə əhli-dəryanın *qəradəndir*.

(Füzuli)

“Dədə Qorqud”da “dövlət” sözü “ağıl” mənasında işlənmişdir. “Ata malından nə fayda, başda dövlət olmasa”.

Müasir dilimizdə işlənən bir sıra ifadələri düzgün anlamaq üçün bəzi sözlərin məhz arxaik mənalarını bilmək vacibdir. “İlanın zəhləsi yarpızdan gedər (yarpız da gəlib onun yuvası ağzında bitər)”. İlanın nə üçün yarpızdan zəhləsi getsin? İlan quru, susuz yerlərdə yaşayır, yarpız isə sulu, nəm yerlərdə bitir. Bu dolaşılı-

¹⁴¹Bu söz Kişvəridə də həmin mənadaadır.

Mərhəbə, ey sən səfərdin, yengi yetmiş mahru,
Şükr baru kim, səni bir dəxi gördük *sağ, əsən*.

ğın səbəbi odur ki, həmin misalda “yarpız” sözü semantik arxaizmdir. Hazırda “manqus” adlandırılan və ilanın qənimi kəsilən məlum balaca heyvan qədimlərdə yarpız alandırılırdı. O, ilanın yuvası ağında sakit və uzun zaman dayanıb durar (“bitər”) və ilan yuvadan çıxan kimi onu tutub məhv edərmiş. Bunu nəzərə alıqda ifadənin bütövlükdə məna motivləşməsi aydınlaşır. Bu tərkibdə “bitmək” feili də semantik arxaizmdir. Bu məna “Nə bitmişən gözümün qabağında?” və s. tərkiblərdə də özünü göstərir.

Başqa bir misal: “Xandan gəlmiş nökrəm, dinmə dişlərini tökrəm”. Nökrələr vaxtilə (orta əsrlərdə) monqol qoşunlarında mühüm mövqə tutan səlahiyyətli şəxslər idi ki, adətən, xalqdan vergini də onlar yığardılar. Sözün həmin mənası köhnəlmişdir.

H.Cavidin tiplərindən biri deyir: “Biz alçaq könüllü peyğəmbərlərdəniz. Dağ bizim yanımıza gəlməz, biz dağın yanına gedəriz”. “Alçaq” sözünün buradakı mənası (*təvazökar, təmkinli*) müasir dildə sıradan çıxmışdır.

Bir sıra hallarda arxaik sözlə müasir dil sözü omonim nisbətində təzahür edir ki, bu hadisəni də semantik arxaizmlərə daxil etmək olar. Məsələn, müasir dilimizdə olan “*uçmaq*” sözü ilə “*cənnət*” mənasında işlənmiş *uçmaq* sözü omonim hesab ediləlidir (birincisi feil ikincisi isimdir, arxaik sözdür). Eləcə də arxaik olan *ayaq // əyaq* (“badi”), *əsən* (“sağ, salamat”), *yazı* (“çöl” – Qarayazı, Ağyazı vahidlərində), *halal* (“qadın”), *ağac* (ölçü vahidi), *var* (“var-gəl” tərkibində sözləri ilə müasir dildə işlənən *ayaq*, *əsən* (feili sifət forması), *yazı*, *halal* (“haram”ın əksi), ağac (bitki), *var* (“yox”un antonimi) sözləri omonimlərdir.

Sözlərin ilkin və ya heç olmasa qədim, tarixi mənalalarının düzgün müəyyənləşdirilməsi bir çox tarixi-etnoqrafik, ictimai-siyasi, iqtisadi hadisələrin düzgün işıqlandırılmasına yardım edə bilər. Nağıllarımızda, adətən, qəhrəmanlar ox atır, oxu hara düşərsə oradan qız alır, evlənir və ev tikirdilər.

“Dədə Qorqud”da deyilir: “Oğuz zamanında bir yigit ki evlənə, oq tutardı. Oqi nə yerdə düşsə, onda gərdək tikərdi”.

Ox ilə evin nə əlaqəsi? Məlum olur ki, Altay dillərində ox//ök elə “ev”, “nəsil” deməkdir.

Xüsusilə danışq dilində “matı-qutu qurumaq ifadəsi çox işləkdir. Bakı dialektində “Qanı qutuna çıxmış!” bir qarğış hesab olunur. Bu misallrda *qu/t/* sözünün kökü *qu-laq* sözündə də görünür. *Qu//gü* ünsürü isə çox-çox qədimlərdən türk dillərində işlənir və “səs” mənasına gəlir. Qulaq (bəzi dillərdə: qeştuk) *səs orqanı* deməkdir. “Qutu qurumaq” – boğazı qurumaq, səs çıxara bilməkdir.

Ümumiyyətlə, dildə sadələşməyə doğru güclü meyl vardır. *Nəzəri-diqqət, heyəti-idarə* və s. tipli arxaik ifadə tərzləri müxtəlif şəkildə dəyişdirilərək, sadələşdirilərək işlənməkdədir. Müxtəlif əsərlərdə “nəzəri-diqqətlə” əvəzinə *diqqət nəzəri ilə//diqqətlə//nəzərlə*, “heyəti-idarə” əvəzinə *idarə heyəti* vahidləri işlədilir.

Sözün dialekt(al) və ümumxalq mənası. Ümumxalq dilinə məxsus sözün dialektdə kəsb etdiyi mənaya onun dialekt(al) mənası deyilir. Ədəbi dildə işlənməyən, yalnız bu və ya digər dialektdə təsadüf olunan mənalar həm də **semantik dialektizm** hesab olunur.

Ağsu dialektində *qısqaqmaq* sözünün üç mənası: 1) səksənmək; 2) utanmaq; 3) qorxmaq qeydə alınmışdır ki, bu mənalar ümumxalq səciyyəsi daşımır. Yaxud Naxçıvan şivələrində *qatıx//qatıq* sözü iki mənada (1/ağartı növü; 2/payızdan qovrulub saxlanılmış ət, qovurma) işlənir ki, bunların ikincisi yalnız dialektə xasdır.

Ümumxalq dilində *şor* sözü *şit* sözünün antonimi mənasında, dialektdə pendirin bir növü (“lornan şora fərq qoymur”) mənasında işləkdir.

XIX əsrin sonları, XX əsrin əvvəllərində ədəbi dilimizdə “kartof” deyil, daha çox yeralması işlədilmişdir (C.Məmmədquluadənin, S.M.Qənizadənin əsərlərində). Lakin *yeralması* sözü bəzi dialektlərdə başqa mənada işlənir, başqa bir bitkini bildirir.

Deməli, yalnız səs tərkibinə görə ədəbi dildəki sözə uyğun olub, mənaca fərqlənən sözlərə *semantik dialektizmlər* deyilir. Məsələn, *ərik* (Quba rayonunda: yabanı alça), *karvanqıran* (Muğan tərəflərdə: qalın qar qalağı; tufanlı, yağmurlu hava), *tar* (Qarabağ, Qazax dialektlərində: küləyin bir yerə yığıdığı qar topası) və s.

Bəzən dialektal mənə ədəbi dil mənəsi ilə antonim kimi qarşılaşdırılır: Şəki dialektində *gecdən* sözü (Səhər gecdən durdum) ədəbi dildəki *tezdən* sözünün mənəsində işlənir.

Dialektal mənələr bəzən bədii əsərlərə də yol tapır. H.Arif yazır: “Necə ki, həyat var, şeir də vardır”. Burada *necə (ki)* vahidi dialektal mənədə işlənmişdir.

M.S.Ordubadinin “Yüz ayı balası” hekayəsi maraqlıdır. Bəzi dialektlərdə “ayı balası” ədəbi dildəki mənədə deyil, (qızıl) kərpic mənəsindədir. Hekayə sözün bu mənələrinin qarşılaşdırılması əsasında yazılmışdır.

Ədibin əsərlərində tez-tez işlənən “başını dəmirə tutmamaq” ifadəsi “əbədi yaşamaq” mənəsindədir: “Onun da başını dəmirə tutmayıblar”. “Mənim də başımı dəmirə tutmayıblar”.

Dialekt mənəsi ilə arxaik mənəni fərqləndirmək bəzən çətin olur. Çünki ədəbi dildə arxaikləşən bir sıra mənələr dialektlərdə yaşamaqda davam edir. *Alçaq* sözünün “sadə, təvazökar, açıq-qəlbli” mənəsi arxaizmdir. Lakin bu mənə Qazax, Naxçıvan dialektlərində işlənəkdədir. Ümumxalq dilində *aynası//eynəsi (eyni) açılmaq* ifadəsi çox işləkdir. (*Ayna//eynə* sözünün burada bildirdiyi arxaik *əhval, vəziyyət* mənəsi Qarabağ və Şəki dialektlərində qalmaqdadır).

Alınma və milli mənələr. Alınma sözlər, adətən, yeni mühitə düşdüyündən, mənəyə çox mühüm dəyişikliklərə məruz qalır, başqa mənəyə kəsb edir, hətta əvvəlki mənənin tam ziddi olur və s. Məsələn, ərəb dilində “heykəl” sözü “iri bina, məbəd, bütxana” mənəsinə malik olduğu halda, dilimizdə tamamilə başqa mənədə (“daş, ağac, etal və s.əşyalardan düzəlmiş insan, yaxud heyvan bədəni”) işlədilir ki, bu mənə sözün mənşəyinə məxsus deyildir. Habelə fars dilində “sərbəst” sözü bizim dilimizdəki mənədə işlənmişdir. Deməli, alınma sözlərin bir qismi əslində olmayan mənəyə qazanır.

Moңqol dilinə məxsus *darğa//daruğa* (və ya *daruxaçı*) əslində “əzən, basan” (buradan da ümumiyyətlə “həkim” mənəsi yaranmışdır) deməkdir. M.Təhmasibin göstərdiyinə görə, bu söz Azərbaycan dilində “bazarbəyi” mənəsində işlənmişdir: “Dolanır bazarı *darğa*, kvartal...” (*Q.Zakir*).

Ərəbcə “oturtmaq” mənasında olan *iclas* dilimizdə tamamilə başqa mənədadır. Həmçinin ərəbcə “şəfəq” sözü əslində *günəş batandan sonrakı qızartı* mənasında olmuşsa da, dilimizdə *səhər günəş doğmamışdan əvvəlki qızartı* mənasını kəsb etmişdir. Odur ki, “Ərəb və fars sözləri lüğəti”ndə bu sözün “gün çıxmadan və ya gün batmadan qabaq qızartı” kimi əcaib tərzdə şərh edilməsi nə ərəb, nə də Azərbaycan dili nöqtəyi-nəzərindən qəbul edilə bilməz.

Sözün özünün deyil, yalnız mənasının alınmasına *semantik alınma* deyilir. Adətən, bu alınma məcazi mənə olur. Məsələn, *quş və qoymaq* sözləri alınma deyil. Lakin aşağıdakı mənada *quş qoymaq* ifadəsi semantik alınma hesab oluna bilər: “Qovluqdakı yazını Mirzə Manaf yarıyacaq vərəqləmişdi, *quş qoyulası* yerlərdə *quş qoymuşdu*” (*S.Rəhman*).

Adətən, feillərə nisbətən isimlərdə semantik alınmalar özünü daha çox göstərir.

Müasir dilimizdə “hirs” sözü əsəb mənasındadır. Lakin bu söz əslində “tamah” mənasından alınmışdır: “Gör *hirsimi*, istəgimcə ver kam” (*Füzuli*).

Ərəb dilindən alınmış *müttəhim* sözü dilimizdə əsl mənasına əks bir mənə kəsb etmişdir. Əslində ittiham edən (fail) mənasında olan bu söz Azərbaycan dilində *ittiham olunan* (məful) mənasında işlədilir. Habelə ərəbcə *salamlamaq* mənasında işlənən *təslim* sözü dilimizdə tamamilə başqa mənəyə malikdir.

Sözün mənəca dəyişmə və inkişafında alınma mənəların rolu böyükdür. Bəzən alınma mənə milli mənəların zənginləşməsinə, diferensiaslaşmasına və bu yolla dəqiqləşməsinə səbəb olur, bəzən də yerli mənənin əvəzində işlənməyə başlayıb, onu tədricən unutturur. Hazırda dilimizdə “iy eşitmək” ifadəsi çox işləkdir. Eşitmək sözünün bu mənəsi alınmadır.

Bir sıra alınma vahidlərin daxili forması aydın olmadığından yeni şəraitdə maraqlı işlənmə xüsusiyyətləri kəsb edir. Dilimizdə (yazılı və şifahi mənbələrdə) *abi-həyat suyu*, *abi-kövsər suyu*, *Çayrud çayı*, *Turi-Sina dağı* tipli vahidlərə təsadüf edilir:

Kəfdə olardıq bütün *mahi-Məhərrəm ayı*,

Müftə-müsəlləm idi molla'nın hər gün payı.

(“Kirpi”, 1976, №23)

Alınma mənaların mənimsənilməsi uzun müddət ərzində mümkün olur. Çox zaman bu mənaları bildirmək üçün müxtəlif variantlardan istifadə edilir: *dirilik davası//mübarizeyi-həyat//yaşayış uğrunda mübarizə; özünə xidmət//öz-özünə xidmət//özünü özünə xidmət mağazası, şirin ay¹⁴²// evləndəndən sonrakı birinci ay//bal ayı; özüboşaldan// yükünü özü boşaldan//özü yük boşaldan; həyat vəsiqəsi// həyata vəsiqə.*

Obyektiv və subyektiv mənalar. Sözün mənası, adətən, obyektiv mahiyyətə malikdir. Lakin ayrı-ayrı fərdlər nitq prosesində sözün mənasına müdaxilə etməyə daima cəhd edirlər. Buna görədir ki, nitqdə aramsız olaraq fərdi metaforalar işlədilir. Məqsəddən, şəraitdən asılı olaraq danışanlar sözün məzmununa müxtəlif subyektiv mənalar əlavə edirlər.

M.İbrahimovun “Kəndçi qızı” komediyasında belə bir dialoq var:

“Aslan...Gəlsənə mənim kimi sən də bir kəndçi qızı tapasan!

Vahid. Ehh, sən də söz danışdın – kəndçi qızı! Yəni əlvida mədəniyyət, əlvida zövq-səfa!

Aslan.... Kəndçi qızı – yəni yaşa məhəbbət, yaşa düzlük və sədaqət!”

Göründüyü kimi, *kəndçi qızı* anlayışını hər kəs istədiyi şəkildə mənalandırır.

Obyektiv mahiyyətə malik sözlərə subyektiv mənalar vermək cəhdləri özünü çox və müxtəlif şəkillərdə göstərir.

İ.Əfəndiyevin “Körpüsəlanlar” povestində deyilir ki, “Müharibə sözünün özündə nə isə dəhşətli birt soyuqluq var”. Əlbəttə, sözün özündə isti-soyuqluq ola bilməz, onun əks etdiyi anlayış danışan tərəfindən belə subyektiv qavranıla bilər.

T.Əyyubovun “Göyərçinlər” əsərində İncə xanım deyir: “Hələ körpədir, lap körpə...Elə bir həftə bundan qabaq 14 yaşı tamam oldu”. On dörd yaşlı uşağa “körpə”, həm də “lap körpə” demək yenə subyektiv mülahizələrlə əlaqədardır (M.Ə.Sabirin mənfi tipi də on bir yaşına “indicə yetən” uşağı haqqında “lap körpə” sözlərini işlədir).

¹⁴²Bax: T.Drayzer. Cenni Herhardt. Bakı, 1957, səh. 357-358.

“Sükut çökdü araya,
Uzun, dərin bir sükut
Bir saniyə tamam...”

(R.Rza)

“Bir saniyə sükut” üçün “uzun”, “dərin” epitetləri yalnız fər-di mənada işlənə bilər.

Cəmiyyətdə sözə verilən subyektiv mənə çox müxtəlif mü-barizələrə, gülməli halların yaranmasına səbəb olur. C.Cabbarlı-nın Ocaqqulusunun “qatır” sözünü işlədənlərdən xoşu gəlmir, xü-susilə də “axsaq qatır”.

Bir sıra ləqəblər sözə verilən subyektiv mənadan başqa bir şey deyildir: *pişik Qasım, dağ İsrafil, erkək Tükəzban, at Balaxanım*.

Yaxın və uzaq mənalar. Sözün mənası müvafiq əşya haqqın-da elmi məfhumları deyil, adi (ümumxalq dilinə məxsus) məf-humları əks etdirir. Bu məfhumlar isə elmi baxımdan həmin əşya və hadisələrin heç də zəruri əlamətini əks etdirmir. Bu faktı sübut etmək üçün L.V.Şerba maraqlı bir misal çəkir. O göstərir ki, bir çox sözlər adi (ümumxalq) və elmi dildə tamamilə fərqli mənalar bildirir. Məsələn, həndəsədə düz xətt “iki nöqtə arasında ən qısa məsafə” şəklində mənalandırılır. Lakin adi (ümumxalq ədəbi dili) dildə düz xətt “nə sağa, nə də sola (yana) dönməyən xətt” kimi başa düşülür”.¹⁴³

Dilin lüğət tərkibini öyrənməkdə, xüsusilə lüğət tərtibi zama-nı bu cəhəti həmişə nəzərdə tutmaq lazımdır. Dilə məxsus sözlə-rin mənasını izah edərkən onların məhz adi (ədəbi) dildə olan mə-naları diqqət mərkəzində durmalıdır.

Xarici aləmin əşya və hadisələri haqqında adi bilikləri xalq uzun əsrlər boyu seyrçi təfəkkür, müşahidə vasitəsilə qavramış-dır. Bu adi biliklər, adətən, az və ya çox dərəcədə elmi-məntiqi məlumatlardan fərqlənir.

¹⁴³ *Вак:* Л.В.Шерба. Опыт общей теории лексикографии. «Избранные работы по языкознанию и фонетики», т. I, ЛГУ, 1958, сәh.68.

Dil insanın çox qədim, ibtidai görüşlərini mühafizə edib saxlayır. Atom əsrinin, kosmos dövrünün adamları da qədimlərdə səhv təsəvvürlərlə əlaqədar yaranmış olan söz və ifadələrdən istifadə edirlər. İnsanların dünyagörüşü, təbiət və cəmiyyət haqqında bilikləri dəyişir, artıb çoxalırsa da, ənənəvi ifadə tərzii uzun müddət yaşamaqda davam edir. Bunu nəzərə alaraq deyirlər ki, biz Kopernik kimi düşünürük, lakin Ptolemey kimi danışırıq.

Tibb elmləri doktoru, professor M.E.Əfəndiyev “Ürəyi xəstəliklərdən necə qorunmalı” adlı məqaləsində yazır: “Ürək bədənin çox mühüm və dəyərli üzvüdür. Anatomiya və fiziologiya elmlərinin inkişafınadək ürək qan dövrününün mərkəzi hesab edilməklə bərabər, hiss-həyəcanların da mərkəzi sayılırdı. “Ürəkdən sevirəm”, “ürəkdən nifrət edirəm”, “ürəyimə bir dərd qoyub”, “qəlbim sarsıldı” və digər bu kimi ifadələr dediklərimizi sübut edir. Ürək igidliyin və qorxaqlığın da mərkəzi hesab olunurdu:” aslan ürəkli”, “qorxaq ürək” və s. Bugünkü tibb elmi müəyyənləşdirmişdir ki, ürəyin bir vəzifəsi vardır: qan dövrünü təmin etmək.”

Deməli, burada göstərilən ifadələr elməqədərki dünyagörüşün nəticəsidir, ürək haqqında insanın səhv təsəvvürləri ilə əlaqədardır. Demək lazımdır ki, həyatın bütün sahələrinə, külli miqdarda hadisə və əşyalara aid bu kimi ifadələr çoxdur.

Bəs dilçi-leksikoqraf bu kimi sözləri necə şərh etməlidir? Xalq dilindəki (elmi baxımdan səhv) sözün mənasını əsas alınmalı, yoxsa o elmi baxımdan izah olunmalıdır?

Bu məsələlər tədqiqatçıları çoxdan düşündürürdü. Hələ Leybnis sözdə nominal və real mənaları fərqləndirməyi tələb edirdi. A.A.Potebnya isə bunları müvafiq şəkildə yaxın və uzaq mənə terminləri ilə ayırırdı.

Məsələn, *qızılgül* sözünün yaxın mənası “kiçik tikanlı kolda bitən, müxtəlif rənglərdə olan ətirli bir gül” kimi göstərilə bilər. Bu nominal mənadır və cəmiyyətin bütün üzvləri üçün aydındır. Ona görə də dilimizə məhz həmin mənə xasdır və “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə də düzgün olaraq söz bu şəkildə şərh edilir. Lakin bu mənə mütəxəssis botaniki razı sala bilmir. Botanikin

həmin sözə verdiyi məna daha elmi, məzmunlu və doğru olacaqdır. Ancaq onun izahı, sözə verdiyi məna ümumxalq səciyyəsi daşmadığından dilə məxsus məna deyildir. Odur ki, mütəxəssislərin hər hansı sözə verdikləri mənalar xüsusi tipli terminoloji lüğətlərdə qeyd və təsbit olunur.

Sözlərin yaxın (ümumxalq) və uzaq (xüsusi, ixtisas) mənalarını fərqləndirməyin zəruriliyini L. V. Şerba da təkidlə qeyd edirdi.

Yaxın və uzaq mənalar o deməkdir ki, eyni denotat haqqında müxtəlif səciyyəli adamlar müxtəlif saiqnifikata malik olur. Başqa cür desək, sözün səs cildi və denotat eyni olduğu halda, məna müxtəlif variasiyalar kəsb edir.

A. A. Potebnya yazmışdır: “Sözün mənası nə deməkdir? Məlumdur ki, dilçilik...sözün mənasını müəyyən həddə dairəsində öyrənir. Dildə adamlar hər şeydən bəhs edirlər, odur ki, həmin hədd olmasa, dilçilik öz məzmunundan əlavə...bütün başqa elmlərin də məzmununu əhatə etməli olar. Məsələn, ağac sözünün mənasından danışarkən biz botanika sahəsinə keçməli olarıq, səbəb sözü və ya səbəb bağlayıcılarından bəhs açarkən isə dünyanın səbəbiyyət əlaqələrindən danışmalı olarıq. Lakin məsələ burasındadır ki, sözün mənası dedikdə iki müxtəlif şey nəzərdə tutulur. Bunlardan biri dilçilik elminə daxildir ki, buna yaxın məna deyirik, digəri başqa elmlərə daxildir və buna sözün uzaq mənası deyilir”¹⁴⁴.

Göründüyü kimi, eyni denotatı olan işarələr saiqnifikata görə fərqlənə bilər, müxtəlif saiqnifikata malik ola bilər. Məsələn, eyni obyektin müxtəlif şəkildə ifadəsi bir-birindən fərqlənir. Bu fərqi göstərmək üçün, adətən, belə misal çəkilir: *uçbucağın ağırlıq mərkəzi və meridianların kəsişmə nöqtəsi* eyni denotatı bildirir, lakin burada ayrı-ayrı saiqnifikatlar vardır.

Məsələn, bir rəvayətdə şah soruşur: – Mən nə vaxt öləcəyəm? Biri deyir: – Bütün qohumların öləndən sonra. Şah qəzəblənir, onun boynunu vurdurur. Başqası deyir: – Şah sağ olsun, sən bütün qohumlarından çox yaşayacaqsan. Şah bu cavabdan xoşlanır.

¹⁴⁴ А. А. Потебня. Из записок по русакой грамматике. М., 1958, səh. 19.

Yenə hər iki halda denotat eynidir, siqnifikatlar fərqlidir.

Eyni fikri müxtəlif şəkillərdə deməklə əlaqədar çoxlu lətifələr yayılmışdır. Bütün bu kimi hallar da məhz siqnifikatların fərqli (denotat eyni olsa da) olduğunu nümayiş etdirir. Deməli, leksik mənalar yalnız denotativ səviyyədə deyil, həm də siqnifikativ səviyyədə fərqlənə bilər.

Yaxın və uzaq mənaların inkişafı nəticəsində omonimlər əmələ gəlir. Bu mənada omonimləri metaforalara qarşı qoymaq olar. Yaxın və uzaq mənaların mahiyyəti belədir ki, eyni denotat müxtəlif siqnifikatlara uyğun gəlir, metaforanın mahiyyəti belədir ki, eyni siqnifikat müxtəlif denotatlara uyğundur.

Dini və dünyəvi mənalar. Din, təriqət və mövhumatla əlaqədar anlayışları bildirən mənalara dini mənalar deyilir. Real varlığa və elmi təfəkkürə məxsus anlayışları bildirən mənalar dünyəvi mənə hesab olunur.

Klassik ədəbi-bədii dilimizdə sözlərin dini mənaları mühüm yer tuturdu (bunları “dini-təriqət jarqonu”na da daxil etmək olar).

Realist ədəbiyyat isə bu kimi sözlərin məhz dini məzmunundan uzaqlaşmasında, dünyəvi məzmun kəsb etməsində mühüm rol oynamışdır. Beləliklə, sözün ilkin dini mənası köhnəlir, unudulur, sonrakı dünyəvi mənə onun əsas mənası kimi təzahür edir.

Kon fəyəkon (olmaq), *məlkəmut* (“çirkin, idbar”), *sənəm* (“gözəl”), *mələk* (“gözəl”) və s. kimi sözlərin dini mənaları unudulmuşdur. “Qoçaq, diribaş” mənasına gələn *əzazil* sözü əslində iblisin adlarından biridir ki, indi heç yada düşmür.

M.Ə.Sabir yazırdı:

Cin görürəm, *can* görürəm, qorxmuram.

Dilimizdə “can” sözü tamamilə başqa mənə almışdır. Vaxtilə bu söz məfhumu, qorxunc, dünyada guya ilk yaradılan məxluqların (iblis onların nəslindən imiş) adı olmuşdur.

Dini sözlərin ictimailəşdirilməsində görkəmli söz ustalarımızın xidmətləri böyük olmuşdur. M.Ə.Sabir “Fitneyi-iblisi-məlun oldu naghə aşikar” – deyərəkən dini “iblis” sözünü məhz “çar siyasəti” mənasında işlətməmiş, M.Müşfiq “div gövdəli maşınlardan” yazanda *div* sözünün məhz iri, nəhəng mənasını qabarıqlaşdırmışdır.

Müasir dildə işlənən “Allah qoysa”, “Allah vurmuşdu”, “Valah”, “Allah eləməsin”, “ya Allah” və s. kimi tərkiblər nəzakət məqsədi güdür. Bu məsələni aydınlaşdırmaq üçün sözün mənası ilə funksiyasının fərqi izah edilməlidir. Tarixi inkişaf prosesində mənə təbəddülata uğrayır, öz əslindən uzaqlaşır (bəzən ona zidd mənə kəsb edir), lakin əvvəlki funksiyasını mexaniki (avtomatik) şəkildə yerinə yetirir. Bu hal dil və davranış probleminə daxildir.

Nəzakət, ədəb xatirinə (funksiya) işlənən külli miqdarda vahidlərin daxili məzmunu unudulur. Təsadüfi deyil ki, nəzakət xatirinə “qonağım ol” sözünü işlədənlərə çox zaman həqiqətən qonaq olanda onlar peşman olurlar (bu barədə çoxlu lətifələr vardır).

Deməli, dildə bir sıra söz və ifadələr tədricən ilkin mənadan uzaqlaşır, avtomatikləşir. Belə mənadan ayrılan sözlər yenə əvvəlki funksiyasını yerinə yetirir. İndi də belə dialoqları eşitmək mümkündür:

– Qulluğun(uz)da olum. – Qul sahibi olasan.

Əlbəttə, dinləyən qul sahibi olmağı arzu etmir. Danışan da bunu arzulamır. İfadə yalnız funksiyasını mühafizə etmiş, daxili formadan uzaqlaşmışdır.

Söz sənətkarları məhz dil vahidlərinin daxili formasını bərpa etməyə cəhd göstərirlər ki, bu da bədii effekt yaradır.

Ə.Haqqverdiyev “Xortdanın cəhənnəm məktubları”nda yazır: “Dedi: *A kişi, and olsun yediyimiz çörəyə (hərçənd mən onun evində çörək yeməmişdim)*”.

Ədibin “Mirzə Səfər” hekayəsində belə bir dialoq var:

“– Səfər, *papağını götür, buradan get*. Mirzə Səfər qalxıb şax naçalnikin sifətiünə baxdı.

– Cənab naçalnik, siz yəqin edin ki, mən buradan gedəsi olduqda, *papağını qoyub getməyəcəyəm*”.

Müasir dövrdə bir sıra andlarda, qarğış və söyüşlərdə yalnız funksiya əsasdır, mənə o qədər də rol oynamır. Uşağına “səni görəüm öləsən” – deyən ana, əlbəttə, uşağın ölümünü istəmir.

Əslində dini mahiyyətə malik olan külli miqdarda ifadələr sonralar tamamilə yeni məzmun kəsb edir, dini məzmunla əlaqəsini qırmış olur: *aşını-suyunu vermək, daşlar dilə gəlir, qana qan,*

yetmiş iki millət, anasının qarnında öyrənmək, üzünə baxmaqla doymaq, dəryalar mürəkkəb, meşələr qələm, könüldən könülə yollar görünür və s.

Dəqiq və qeyri-müəyyən mənalar. Deyilənə görə, böyük bir filosofdan soruşmuşdular:

–Bir ölkənin taleyini sizə tapşırsaydılar, hər şeydən əvvəl nə edərdiniz?

Filosof belə cavab vermişdi: – Şübhəsiz ki, dili nəzərdən keçirməklə işə başladım.

Adamların heyrət dolu baxışlarını görəndə filosof fikrini belə izah etmişdir: – Dil nöqsanlı olsa, sözlər fikri düzgün ifadə etməz. Fikirlər düzgün ifadə olunmasa, görülməli işlər düzgün görülməz. Bunun nəticəsində adət və mədəniyyət pozular. Belə olsa haqq-ədalət öz yerini düzgün tapmaz. Ədalət pozulsa çarşımış xalq nə edəcəyini, hara gedəcəyini bilməz. Odur ki, heç bir şey dil qədər dəyərlidir.

Bu rəvayətdə əsas məsələ sözün anlamı düzgün əks etdirməsidir. Başqa cür desək, məna dəqiqliyi dilin başlıca (kommunikativ) funksiyasını təmin edən əsas amildir.

Ümumiyyətlə, məna dəqiqliyi dilin inkişafı ilə, absraktlaşdırma qabiliyyəti ilə əlaqədar əldə edilir. Hissə təsir göstərən konkret mənalı sözlərdə dəqiqlik olmur. Konkret sözlər mənaca yaygın və qeyri-müəyyəndir. Mücərrəd mənalar isə dəqiqliyi ilə səciyyəlidir. Odur ki, bəzi yazılarda deyilən “dəqiq və konkret-dir” və ya “konkret-dir, dəqiqdir” tipli mülahizələrin elmi əsası yoxdur. Bu iki kateqoriya əslində bir-birini inkar edir.

Azərbaycan dilində ikinci növ təyini söz birləşmələri konkretliyi ilə, üçüncü növ təyini söz birləşmələri isə dəqiqliyi ilə fərqlənir. Konkret mənalı birləşmələr bir ümumilik (mənsubiyyət mənası) bildirir. İkinci növ təyini söz birləşmələrində mənaca ümumiləşmə yoxdur, odur ki, bunlara “leksik birləşmələr” də deyilə bilər. Sabir bağı iki mənada işləyə bilər:

a) Sabir adına bağı (müq. et: Nizami bağı, Füzuli bağı).

b) Sabir adlı şəxsə məxsus bağı (müq. et: Hacı Əhməd bağı – “Bilmirəm, ona Hacı Əhməd bağı deyirlər”).

Qafqaz əsiri də bir neçə mənə bildirir: a) Qafqazı sevən, Qafqaza vurulan şəxs (müq. et: kitab əsiri, məhəbbət əsiri); b) Qafqazda əsir edilən şəxs; c) Qafqazda doğulan və ya yaşayan əsir, qafqazlı əsir (müq. et: Qafqaz atı, Həştərxan pişiyi, Qarabağ atı).

Ana məhəbbəti üç müxtəlif mənə bildirir: a) övladın anaya məhəbbəti (müq. et: Vətən məhəbbəti); b) anaya məxsus, xas səciyyəvi məhəbbət; c) ananın övlada məhəbbəti.

İkinci növ təyini söz birləşmələrinin əksəriyyətində bu çoxmənalılığı müşahidə etmək mümkündür. Odur ki, belə mənə yaygınlığı və müxtəlifliyinin qarşısını almaq, dəqiqlik əldə etmək üçün müasir ədəbi-bədii dilimizdə cürbəcür üsullara əl atırlar.

Tərkibin birinci tərəfi ya hal şəkilçiləri qəbul edir, ya da qoşmalarla birlikdə işlədilir ki, hər iki hal dəqiqliyə cəhdin nəticəsidir. Müq. et: *həyat mübarizəsi – zindəganlıq cəngi – yaşayış uğrunda mübarizə; həyat vəsiqəsi – həyat vəsiqə.*

Qadın (ana) həssaslığı ifadəsi belə dəqiqləşdirilmişdir: “Həlimə qadınlara məxsus bir həssaslıqla sezdi” (*F. Xoşginabi*). “Anaya məxsus bir həssaslıqla sezdi” (*M. İbrahimov*).

Buradan belə nəticə çıxır ki, mənə dəqiqliyi üçün bir sıra əlavə dəqiqləşdiricdi dil vahidlərinin işlədilməsi zəruridir. Məndə sözlərin azadlığı nisbətdən mənə dəqiqliyi azalır, konkretlik çoxalır və əksinə. Buna görədir ki, müasir ədəbi-bədii dilimizdə mənə dəqiqliyinə xidmət edən vahidlərin (məsələn, qoşmaların) rol və funksiyası artmışdır.

Xalq dilinə məxsus külli miqdarda vahidlər konkret və obrazlı mənaya malikdir. Lakin hissi təsir məqsədi güdən bu konkret mənalar dəqiqlikdən məhrum olur. “O qədər adam vardı ki, iynə atsan yerə düşməzdi” cümləsi konkret, obrazlıdır, lakin dəqiq deyildir. Nə qədər adam vardı? Yüz, beş yüz, milyon? Bəlli deyildir.

Başqa misal: “Bir vur-çatdasın vardı, gəl görəsən”. Nə vardı? Şadlıq idi, qalmağal idi, iclas idi, ya nə idi? Aydın deyildir.

Dildə ayrı-ayrı sözlər də müxtəlif mənələrə malikdir. Halbuki dəqiq elmlərdə (məsələn, riyaziyyatda) hər sözün bir və dəqiq mənası olur. Lakin dəqiqlik təkcə riyaziyyat üçün deyil, bütün elmlər üçün zəruridir.

Dildəki sözlərin çoxmənalılığını nəzərdə tutaraq neopozitivistlər belə bir səhv nəticəyə gəlirlər ki, guya bütün mühüm sözlər dəqiq mənadan məhrumdur. Çeyz belə dəqiq mənası olmayan sözlərə misal olaraq *vətən, millət, bəşəriyyət, qanun, proqres, kommunizm, kütlə, əmək, kapital, faşizm* və s. sözləri göstərir. Bütün bu kimi mühüm sözlərin müxtəlif mənalara malik olduğunu (və beləliklə onların “mənasız” olduğunu) dəstəvuz edən neopozitivistlərin fikrincə, ümumiyyətlə, sözlər fikirlərimizi dəqiq ifadə edə bilmir. Guya elə buna görə də insanlar bir-birini düzgün başa düşə bilmirlər. Guya bir sıra ictimai problemlərin, kapitalizm cəmiyyətindəki sinfi mübarizələrin başlıca səbəbi də bu imiş! Guya sözlər dəqiq məna bildirsə, heç bir ictimai mübarizəyə ehtiyac olmaz.

Bu səhv müddəadan neopozitivistlərin çıxardığı səhv nəticə belədir ki, əslində kapitala, istismara, faşizmə qarşı mübarizə zəruri deyilmiş, çünki bunlar mənasız sözlərdir, dəqiq məna bildirmir. Mübarizə sözlərin hökmranlığına qarşı, sözdən səhv şəkildə istifadə olunmasına qarşı yönəldilməlidir.

Neopozitivistlər həm də *əşya, əlamət, keyfiyyət, münasibət, hal, vəziyyət, proses, hadisə, hərəkət, sahə, zaman, cisim* və s. sözləri də mənasız, ümumi, “boş” söz hesab edirlər. Çeyz bu fikri belə əsaslandırır ki, o adətən, adam₁, adam₂, adam₃... görüb, lakin ümumiyyətlə “adam” görməyib. Əlbəttə, ümumiyyətlə, “kitab”ı heç kəs görməyib, heç kəs ümumiyyətlə “çörək” yeməyib.

Bu sözlər müvafiq məfhumların adlarıdır. Hər bir məfhum isə mücərrəddir və buna görə də dəqiqdir. Məfhum müvafiq əşyaların) (“əşyalar sinfinin”) ümumi cəhətlərini əks edir. Dəqiq mənalı məfhum konkret mənaları bütünlüyü ilə əhatə etmir. Məfhumun bildirdiyi ümumilik “konkretin dərk edilməsi üçün bir pillədir, mərhələdir. Çünki konkret varlıqları biz heç vaxt bütünlükdə dərk edə bilmərik. Ümumi məfhumların sonsuz məcmuyu konkreti tam əhatə edə bilər” (V.İ.Lenin).

İrəlində göstərildi ki, sözün dəqiq mənası yalnız mətn daxilində meydana çıxır. Deyirlər ki, söz birləşmələri sözlərin dəqiqləş-

dirilməsində birtinci mərhələdir. Lakin bir sıra hallarda sözün birləşmələr tərkibində işlənməsi dəqiqlik məqsədi yox, emosionallıq məqsədi güdür...Məsələn, *gördüm* feili müəyyən fakt haqqında məlumatı ifadə edir: *mən gördüm//mən özüm gördüm//mən öz gözlərimlə gördüm//mən özüm öz gözlərimlə gördüm* (habelə: *mən özüm qulaqlarımla eşitdim, dilimlə //dilimdə sənə söz deyirəm, ağzımda söz danışırım, öz əlimlə yazdım* və s.).

Nitqdə sözün dəqiq mənada işlənməsinin çox mühüm idrakı, siyasi-prinsipial əhəmiyyəti vardır. Məşhur filosoflardan biri demişdir: Siz sözlərə dəqiq məna verin. Beləliklə, bəşəriyyətin yarısını ziddiyyətlərdən, münaqişələrdən xilas edərsiniz.

Məna dəqiqliyi məsələsi yalnız siqnikatın yox, denotativ da dəqiqliyini tələb edir.

H.Cavidin “Afət” faciəsində savadsız maarif müdiri Xandəmirov deyir: “Böyük Amerika şairlərindən Lev Tolstoy demişdir: “Məhəbbət bir bəla şeydir, giriftar olmayan bilməz”. Müəllif dinləyicilərin bu fikrə münasibətini remarkada belə qeyd edir: (“*Məclisdəkilərdə bir qəhqəhə*”).

Denotatlar haqqında dəqiq olmayan məlumatlara müxtəlif bədii və elmi əsərlərdə, danışiq dilində çox təsadüf edilir.

Qədim Roma sərkindəsi və siyasi xadimi Yuli Sezar yazmışdı ki, “germanlar kənd təsərrüfatı ilə məşğul olurlar”. Lakin sonralar dilçilər müəyyən etmişlər ki, qədim german dillərində “yer şumlamaq”, “təm səpmək”, “buğda”, “arpa” və s. kimi kənd təsərrüfatı ilə əlaqədar anlayışları bildirən sözlər olmuşdur. Həm də bu sözlər başqa dillərdən alınmamış, Sezardan çox-çox əvvəl işlənmişdir. Deməli, Sezar germanların təsərrüfatı haqqında dəqiq məlumatlara malik olmamışdır.

Vulqar və ədəbli mənalar. Ədəbli termini “ədəbi dilə məxsus” mənasında anlaşılmalıdır. Ədəbi dildə işlənilməsi məqbul görülməyən mənalar vulqar məna hesab olunur.

Vulqar mənalar canlı danışiq dilində, xüsusilə loru nitqdə özünü çox göstərir. Bir sıra isim və feillər loru nitqdə vulqar məna kəsb edir. Odur ki, ədəbi dildə bu sözlərin məhz ədəbli mənada işləndiyini nəzərə çarpdırmaq məqsədilə müxtəlif ara sözlərdən

(“türk demişkən”, “eyib olmasın”...) istifadə edirlər. Sözlərin vulqar və ədəbli mənalarının qarşılaşdırılması əsasında bir sıra məsəllər, idiomlar, lətifələr və hətta şeirlər tərtib olunmuşdur.

Əsas və düzəltmə mənalar. Çoxmənalı sözlərin heç də bütün mənalarından bərabər şəkildə yeni sözlər düzəlmir. Nitqdə daha fəal olan vahidlər sözdüzəltmə üçün bir əsas rolu oynayır. Sözlün isə heç də bütün mənaları fəal olmur. Bir sıra sözlərin həqiqi mənasından deyil, məhz məcazi mənasından düzəltmə sözlər törəyir. Məsələn, tülkü, eşşək, heyvan sözlərinin məcazi mənası - **lıq, -lik, -luq, -lük** şəkilçiləri ilə birlikdə *tülkülük, heyvanlıq, eşşəklik* mənalarının düzəlməsinə səbəb olur.

Bəzən də hər şəkilçi sözlün fərqli mənalarından birinə qoşulub, yeni mənanın yaranmasında iştirak edir. *Kağız* sözünün bir mənasından *kağızlaşmaq, kağızlanmaq* düzəlsə, başqa mənasından (“məktub”) *kağızlaşmaq* düzəlir.

Düzəltmə mənalar ya sözdüzəldici şəkilçilərin kökə qoşulması, ya da sözlərin birləşib mürəkkəb söz şəklində formalaşması ilə ifadə olunur. Bəzən bu düzəltmə mənalar ümumxalq səciyyəsi daşımır, fərdi yaradıcılıq məhsulu olaraq qalır. V.Mayakovskinin “Sovet pasportu” şeirinin tərcüməsində R.Rza *oraqcıgəzli, çəkiciyəzli* sözlərini düzəltdi. Lakin əzizləmə (və ya kiçiltmə) mənası bildirən *-cıgəz...şəkilçisindən* sonra sözdüzəldici (-lı, -li) şəkilçinin işlənməsi Azərbaycan dilinə yabançıdır. Odur ki, bu düzəltmə mənalar dilimizin leksik sisteminə daxil ola bilmir.

Müasir dövrdə düzəltmə mənaların meydana gəlməsində feildüzəldici **-la, -lə** şəkilçilərinin fəallığı xüsusilə nəzərə çarpır: “Gedək bir *çaylayaq*” (danılıqdan). “O hey *araqlayır, pivələyirdi*” (*İ.Hüseynov*). “Xalq gündə *yubileyləyir*” (*R.Rza*). “Sədr qoca suçunu *bütövləməyə* qoymadı” (“*Azərbaycan gəncləri*”, 1967, 15 yanvar). “*Özünü sığortalamaq* istədi” (“*Kommunist*”, 1976, 7 aprel).

Dilimizdə düzəltmə mənaların daha başqa ifadə vasitələri də vardır: “Bir *bağçalıq* uşağı var” (“*Bakı*”, 1966, 16 sentyabr). “Tramvay ilə iki ya üç *duracaq*¹⁴⁵ yol idi” (*Ş.Qurbanov*). “*Ölüdildən şeyxin şəhərə gəlməsi əhvalatı yadımdadır*” (*B.Adil*).

¹⁴⁵ Ədəbi dildə: *dayanacaq*.

Dilimizdə düzəltmə mənaların yaranmasında sintaqmatik üsulun çox güclü təsiri vardır. Bədən əzələrinin adı olan sözlərin sintaqmatik aspektdə işlənməsində çox maraqlı xüsusiyyətlər özünü göstərir. Məsələn, *onun (mənim, sənin, bizim...) kitabı, papağı, evi...var (yoxdur)* kimi cümlələrdə obyektlərin işlənməsi sərbəstdir. Bu cəhətdən insan bədəni üzvləri adlarının müvafiq şəkildə işlənilib-İşlənməməsində müəyyən fərqlər vardır. Belə tərkiblərdə işlənməyən bədən üzvləri adlarından habelə *damaq, çənə, sifət, qol, qıç, köks, bud, topuq, dirsək, bilək, saç, qarın, boyun, ayaq, diz, dirnaq, kürək, ağız, boğaz* və s. sözləri də göstərmək olar. Bədən üzvlərini bildirən sözlər yalnız məcazi-düzəltmə mənada işləndikdə həmin tipli tərkiblərin daxilində çıxış edə bilirlər: “Onun başı (*əli, üzü, gözü, beyni, ürəyi...*) var (yoxdur) Buna görədir ki, təsdiq və inkar məzmununu müstəqil şəkildə bildirmək lazım gəldikdə bu sözlərə *-lı, -li, -lu, -lü* və ya *-sız, -siz, -suz, -süz* şəkilçiləri qoşula bilir və düzəltmə mənalar əmələ gəlir. Həmin düzəltmə mənalar sözün həqiqi mənasından deyil, məhz məcazi mənasından əmələ gəlmiş olur: *başlı – başsız, əlli – əlsiz, üzlü – üzsüz, gözlü – gözsüz, beyinli – beyinsiz, ürəkli – ürəksiz* və s. vahidlər dilin müstəqil leksemaları kimi mövcuddur.

Lakin əvvəlki qrup sözlər həmin şəkilçilərlə işləndikdə də müstəqillik kəsb edə bilmir, bəlkə məndən asılı olur. Yəni dilimizdə müstəqil vahid kimi *qaşlı, alınlı, qulaqlı, kirpikli, damaqlı, çənəli, qollu, ayaqlı* və s. vahidlər yoxdur (bunlardan da məcazi mənə kəsb edənləri var ki, onlar müstəqillik qazanır, mətnə bağlılıqdan xilas olur: *ağızlı, saçlı, kürəkli, qollu, qarınlı* və s.). Göstərilən vahidlər təklikdə deyil, həmişə müəyyən fərqləndirici, təyinedeici sözlərlə birlikdə çıxış edir: *qara qaşlı, iri qulaqlı, uzun boğazlı, uzun kirpikli, əyri çənəli, xoş damaqlı, ağac ayaqlı, iti dirnaqlı* və s. (bu sintaqmların sonrakı inkişafı nəticəsində müvafiq mürəkkəb sözlər əmələ gəlir).

Sözün mənasının yekcins olmadığı əməli şəkildə hamıya məlumdur. Təsadüfi deyil ki, müxtəlif müəlliflər öz nitqlərində sözün hansı mənasından bəhs açdığını xüsusi ifadələrlə qeyd etməyi

zəruri bilirlər. Məsələn, aşağıdakı cümlələrdən məlum olur ki, sözdə “həqiqi məna”, “müsbət məna”, “geniş məna”, “fəlsəfi məna”, “dəqiq məna” və s. olur.

“Sözün həqiqi mənasında boğazımdan çörək getmirdi” (Əli Vəliyev). “Şair sözün geniş mənasında...təbii, bəşəri eşqdən danışıq” (M.C.Cəfərov). “Sözün fəlsəfi mənasında şübhəçilik, skeptisizm Füzulinin dünyagörüşündə ən səciyyəvi cəhətlərdən biridir” (M.C.Cəfərov). “Dədə-aşıqlar sözün həqiqi və geniş mənasında sənətin...əsas xüsusiyyətlərini özlərində yaşatmışlar” (M.H.Təhmasib). “Şifahi ədəbiyyatımızın fəxri olan bu əsər sözün ən geniş mənasında, doğrudan da əzəmətli bir qəhrəmanlıq dastanıdır” (M.H.Təhmasib).

Sözün bir sıra mənalara malik olduğunu və bununla əlaqədar meydana çıxan müxtəlif çətinlikləri xalq özü “sözə qulp qoymaq”, “haça məna”, “sözün başına ip salmaq” və s. tərkiblər vasitəsilə ifadə etmişdir. Məsələn, “Sadıq bu qərara gəldi ki, Xanpərinin sözünün başına ip salmasın”. “Tapdıq hər şeyə etiraz edir, hər sözə qulp qoyur, min cür şiltaqlıq göstərirdi”. “Atam bu sual-dakı haça mənanın fərqiinə varmadan cavab verdi” (Əli Vəliyev).

M.H.Təhmasib yazır: “Bizcə, “aşığ”ın “ozan” və ya “yanşaq” ad-titullarına qalib gəlməsi prosesi belə, uzun və mürəkkəb bir yol keçmişdir ki, burada “eşq”lə bağlı olan “aşıq” sözünün dünyəvi, fəlsəfi, və rəmzi mənaları çox böyük rol oynamışdır”.

Bir az sonra:

“İşiq” sözünün bu gün bildiyimiz və işlətdiyimiz məlum mənasından başqa, bir də rəmzi, məcazi mənası vardır”.

Göründüyü kimi, müəllif “dünyəvi məna”, “bu gün bildiyimiz və işlətdiyimiz məlum məna” dedikdə sözün həqiqi mənasını nəzərdə tutur. Rəmzi məna isə məcazi məna hesab edilir.

LEKSEMA, SEMEMA, SEMA

Bir leksik vahid (lüğət vahidi) kimi alınmış sözə və yaxud sözün ifadə etdiyi mənaların məcmuyuna leksema deyilir. Leksema söz deyil, sözün daxili mənasıdır. Deməli, çoxmənalılıq sözə məxsus keyfiyyət deyildir, o yalnız leksema ola bilər. Leksemanın ayrılıqda alınmış hər bir mənası semema adlanır.

Semasiologiya elmi sememaları öyrənməklə məşğul olur, onların semantik strukturunu tədqiq edir.

Dilçilikdə yalnız son zamanlar irəli sürülən tədqiqat metodlarına görə leksik mənaları tərkib hissələrinə parçalamaqla öyrənmək zəruridir. Çünki yalnız bu yoilla leksik mənaları təşkil edən ünsürləri (komponentləri, sememaları) tam elmi əsaslarla müəyyənləşdirmək mümkündür. Müəyyən edilmişdir ki, hər bir leksik məna (semema) özü də bütöv bir vahid, kütlə deyil, bəlkə daxili ünsürləri, xüsusi quruluşu olan mürəkkəb vahiddir. Sememanın (leksik mənanın) hər biri müxtəlif ünsürlərdən təşkil olunur ki, bu ünsürlərə komponent və ya sema deyilir. Deməli, sememanın (leksik mənanın) ayrıca alınmış bir ünsürü sema adlanır.

Bir misal göstərək. Məlumdur ki, izahlı lüğətlər bütövlükdə sözü deyil, onun mənasını şərh edir. “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə “quş” leksemasının iki mənası qeyd olunur: 1. Bədəni tük və lələklə örtülü, ikiqanadlı, ikiayaqlı, dimdikli uçan heyvan sinfi. 2. Ətlə dırnağın bitdiyi yerdə ətdən aralınmış incə dəri hissəciyi.

Deməli, lüğətə görə quş lekseması iki sememadan ibarətdir. Buradakı birinci sememaya diqqət yetirək. Bu semema (leksik məna) aşağıdakı semalar parçalana bilər: a) canlı (lüğətdə “heyvan (?) sinfi” deyilir); b) qanadlı (lüğətdə “iki (?) qanadlı” deyilir); ikiayaqlı – yəni yeriyə də bilən; c) dimdiyi olan; ç) uçmaq qabiliyyəti olan. Məlum olur ki, quş sememası azı beş semadan ibarətdir. Hər bir leksik məna (semema) semalar (ən azı iki) toplusundan təşkil edilir.

Semasiologiyada sememaların tədqiqinə birinci dərəcəli əhəmiyyət verilir. Semema sözün mənasının semantik komponentləri

hesab olunur. Sememanın xarici, formal əlamətlərini düzgün müəyyənləşdirməklə çox mürəkkəb hadisə olan çoxmənalılıq hadisəsinin mahiyyətinə varmaq mümkündür. Sememanın təbiətini düzgün şərh etməklə qrammatika ilə semantikanın qarşılıqlı əlaqə və münasibətləri dəqiq şəkildə aydınlaşdırıla bilər.

Sema və semema anlayışlarını izah etmək üçün daha bir misal gətirək. “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə “bağ” leksemasının aşağıdakı sememalardan ibarət olduğu göstərilir:

1. Meyvə ağacları əkilmiş sahə. *Meyvə bağı. Alma bağı. Bağ salmaq.*

2. Müxtəlif ağaclar əkilmiş sahə. *Şəhər bağı. Heyvanat bağı. Nəbatat bağı.*

3. *Məc.* güllük, çiçəklik, yaşıllıq yer.

4. (*Məh.*) yaylaq, şəhərdən kənarda bağ-bağat yer, istirahət yeri.

Leksemanın dörd sememası qeyd olunmuşdur. Bir leksemanı təşkil edən hər semema başqasından fərqlənməli, yəni hər sememanı təşkil edən semalar fərqli olmalıdır. Bir sememaya məxsus semalar və ya onların bir neçəsi (heç olmasa biri) digər sememanın tərkibində çıxış etməməlidir. Belə semalar fərqləndirici semalar deyilir. Məsələn, yuxarıdakı birinci və ikinci sememaların semalarını müəyyənləşdirək:

1. a) sahə; b) əkilmiş sahə; c) ağac əkilmiş (sahə); ç) müxtəlif ağac.

2. a) sahə; b) əkilmiş sahə; c) ağac əkilmiş (sahə); ç) müxtəlif ağac.

Göründüyü üzrə, hər iki sememanın tərkibində üç əvvəlki semalar uyğundur, lakin dördüncü semalar fərqlənir. Bu, fərqləndirici semadır. Məhz fərqləndirici semalar hər sememanın müstəqilliyini təmin edir və bir sememanı başqasından fərqləndirir. Bu göstərilən iki semema yalnız bir semaya görə fərqlənir. Sonrakı sememalarda fərqləndirici semaların miqdarı daha çoxdur.

3. a) sahə (“yer” deyilib); b) əkilmiş sahə; c) gül, çiçək (ağac ola da bilər, olmaya da) əkilmiş (sahə); ç) yaşıllıq sahə.

Burada birinci və ikinci semalar əvvəlkilərlə uyğundur, sonrakı semalar fərqləndirici semalardır.

4. a) sahə (“yer” deyilib); şəhər həyatı ilə əlaqədar sahə; c) şəhərdən kənar da ola sahə; ç) əkilmiş sahə (“bağbağat yer” deyilib); d) istirahət məqsədi üçün ayrılmış (sahə).

Burada birinci və üçüncü semalar qabaqkılarla müvafiq gəlir, qalanları fərqləndirici semalardır. Deməli, ikinci sememada bir, üçüncü sememada iki, dördüncü sememada üç (1) şəhər həyatı ilə əlaqədar sahə; 2) şəhərdən kənar olan sahə; 3) istirahət üçün ayrılmış sahə) fərqləndirici sema vardır.

Semaların ümumi semantik strukturunda eyni olan, həmişə təkrarlanan bir və ya bir neçə sema özünü göstərir. Bizim misalımızdakı bütün sememalarda özünü göstərən belə semalar ikidir (1) sahə; 2) əkilmiş sahə) ki, bunlar sememaların hamısının tərkibində təkrarlanır. Bütün sememalar üçün müştərək olan belə sema ümumi (və ya ümumiləşdirici) sema adlanır.

Fərqləndirici semalar bir leksema tərkibində ən azı iki semema olduğunu sübut edir. Ümumi (ləşdirici) semalar isə müxtəlif sememaların bir leksemaya daxil olduğunu göstərir.

Çoxmənalılıq anlayışı üçün fərqləndirici və ümumi(ləşdirici) semalar məsələsinin əhəmiyyəti çox mühümdür. Çünki məhz semaların həmin xüsusiyyətləri əsasında çoxmənalılığı müəyyən-ləşdirmək mümkündür.

Göstərmək lazımdır ki, leksemanın ayrı-ayrı mənalılarının (sememaların) dəyişməsinin başlıca səbəbi semalarla bağlıdır. Belə ki, inkişaf prosesində yeni semalar yaranır, başqaları unudulur, bir qismi əvəz edilir və bunun nəticəsində müxtəlif mənalarda dəyişikliklər meydana gəlir.

Məsələn, uçmaq leksemasının əvvəllər başlıca sememası belə idi: “havada göydə qanadları hərəkətə gətirməklə quşların məsafə qət etməsi.” Bu sememanın aşağıdakı semaları göstərilə bilər: a) işin göydə //havada baş verməsi; b) qanadların köməyi; c) quş; ç) məsafə qət etmək.

Təyyarələr yarandı. Bunlar da eyni funksiyanı yerinə yetirməyə başladı. Odur ki, *uçmaq* leksemasının həmin sememasında

aşağıdakı sema dəyişiklikləri meydana çıxdı. “Təyyarə uçur”. “Mən (təyyarə ilə) üç saat uçmuşam” və s. tərkiblərdə uçmaq leksemasının mənasında dəyişiklik yaranır: a) işin göydə//havada baş verməsi (bu sema qalır); b) qanadların köməyi (bu semada dəyişiklik çoxdur: təyyarənin uçma səbəbi yalnız qanadlar deyil; mənim “uçmağıma” səbəb qanad deyil); c) quş (sema dəyişir: cansız cisim və digər canlılar); ç) məsafə qət etmək (bu sema da qalır).

Deməli, əvvəlki dörd semadan ikisi (“b” və “c” semaları) dəyişmiş, düncü semalar qalmışdır (bunlar da qalmasa, sememanın eyniyyəti pozular, biz yeni mənadan bəhs açarıq).

Kosmik raketlər yarandı. Kosmik gəmi də uçur. Müvafiq sememanın tərkibində daha bir sıra dəyişikliklər yaranır. “İşin göydə (havada baş verməsi)” seması “işin fəzada (havasız göydə) baş verməsi” seması ilə əvəz olunur. Digər semalar qalır. Bu qalan müştərək semalar sememanın eyniyyətini əks etdirir.

Habelə sinonim və antonimlərin müəyyənləşdirilməsində müştərək və fərqləndirici semaların və sememaların rolu mühümdür.

Getdikcə hüsnün eylə ziyadə nigarımın
Gəldikcə dərdinə betər et mübtəla məni.

Füzulinin bu beytində qeyd olunan leksemalar T.Hacıyev tərəfindən aşağıdakı sememalara və semalara ayrılmışdır.¹⁴⁶

Getdikcə – 1.Uzaqlaşdıqca. 2. Get-gedə, gündən-günə.

Gəldikcə – 1.Yaxınlaşdıqca. 2. Gələ-gələ, gündən-günə.

Birinci sememalar bir-birinə antonimdir. İkinci sememaların tərkibi daha mürəkkəbdir. Bunların birinci semaları (gələ-gələ, get-gedə) antonimdir, ikinci semaları eynidir (mütləq sinonim). Belə olduqda getdikcə və gəldikcə leksemalarını bütövlükdə antonim hesab etmək kifayət deyil, bunlar həm də sinonimdir.

Adətən göstərilir ki, cümlədə sözlər arasında qrammatik əlaqə olur. Əslində isə əlaqə sözlər yox, leksemalar arasında mövcud olur. Çoxmənalı leksemaların həmişə nitqdə (cümlədə) yalnız bir sememası sintaktik əlaqədə iştirak edir. Məsələn, “Əqlin aparıb,

¹⁴⁶ T.Hacıyev. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Bakı, 1976, səh. 149.

bəs ki, baxır gündə qərayə” (*M.Ə.Sabir*) cümləsində “baxır” və “qərayə” formaları çoxmənalı “baxmaq” və “qəra” (qara) leksemalarına daxildir.

İzahlı lüğətdə baxmaq leksemasının on altı, *qara* leksemasının 14 sememadan təşkil olunduğu göstərilir. Bu misalda *qara* leksemasının “yazı, xətt, hərf” sememası, *baxmaq* leksemasının isə “mütaliə etmək, gözdən keçirmək” sememası iştirak edir. Göründüyü kimi, leksemalar digər sememalarından sərf-nəzər edilmişdir. Bu hadisə **semantik birləşmə qabiliyyəti** adlanır.

Müasir dilçilikdə semantik birləşmə qabiliyyəti məsələsinə böyük əhəmiyyət verilir. Bu hadisə sememaların tərkibini təşkil edən semaların tərkibini öyrənməyi tələb edir. Əslində **semantik birləşmə qabiliyyəti** semalar səviyyəsində təzahür edir və bu səviyyə ilə əlaqədardır. Çünki semantik birləşmə qabiliyyəti nitqdə bir-biri ilə qovuşub birləşmə təşkil edən sememaların daxilindəki semaların qarşılıqlı əlaqəsinə əsaslanır. Sadəcə desək, iki sememanı təşkil edən semaların qarşılıqlı əlaqəsi semantik birləşmə qabiliyyəti adlanır. Məsələn, *bal ağacı* kimi birləşmələr sintaktik baxımdan qətiyyəən qüsurlu deyildir. Lakin nitqdə faktik olaraq belə birləşmələr işlədilmir. Ona görə ki, bu kimi sememaların tərkibindəki semaların elələri vardır ki, bunlar bir-biri ilə ziddiyyət təşkil edir. İki leksemanın semaları arasında ziddiyyət həmin leksemaların semantik birləşmə qabiliyyətinə, onların birləşmə təşkil etməsinə mane olur.

“Bal” leksemasının birinci sememası izahlı lüğətdə belə verilməmişdir: “Arıların çiçək və meyvə şirəsindən hasil etdikləri qatı şirin maddə”. Həmin sememanın semaları bunlardır: a) arı; b) çiçək və meyvə şirəsi; c) qatılıq; ç) şirinlik.

“Ağac” leksemasının birinci sememası belədir: “Budaqları və bərk gövdələri olan çoxillik bitki”. Semalar bunlardır: a) budaq; b) gövdə; c) bitki; ç) çoxillik (zaman).

Aydındır ki, hər iki sema sırasında ümumi, müştərək cəhət yoxdur, bəlkə bir-birini rədd edən ziddiyyətlər (“arı” – canlı, “bitki” – cansız və ya şirə maye, “bərklik” – mayenin əksi və s.) vardır. Semaların ziddiyyəti sememaların birləşməsinə (semantik

birləşmə qabiliyyətinə) mane olur. Deməli, iki (və daha çox) sememanın birləşə bilməsi üçün onların semaları zidd olmamalıdır.

Semantik birləşmə qabiliyyətinə malik olmaq üçün iki (və daha çox) sememanın tərkibindəki fərqləndirici əlavə (bir və ya bir neçə) ümumi(ləşdirici) semaların varlığı zəruridir. Məsələn, adi *balıq başı* birləşməsini alaq. “Balıq” lekseması (çoxmənalı olmadığı üçün burada leksema ilə semema eynidir) belədir: “Suda yaşayan, qəlsəmələri vasitəsilə nəfəs alan, üzgəcləri olan, soyuqqanlı onurğalı heyvan”. Semaları göstərək: a) heyvan (canlı); b) onurğa; c) soyuqqanlılıq; ç) suda yaşama; d) qəlsəmə ilə nəfəs alma; e) üzgəc.

“Baş” leksemasının birtinci sememası belədir: “İnsan və ya heyvan bədəninin kəllə və sifətdən ibarət yuxarı hissəsi”. Semaları bunlardır: a) canlı (insan və ya heyvan); b) bədən yuxarı hissəsi; c) kəllə; ç) sifət.

Hər iki sememanın birinci semaları müştərək, qalan semalar müxtəlifdir. Lakin müştərək, ümumi semanın varlığı “balıq başı” semantik birləşməsinə imkan vermişdir. Müxtəlif semaların semantik birləşmə qabiliyyətini təmin edən ümumi, müştərək sema dilçilikdə müxtəlif terminlərlə (“klassema”, “sintaqsema”) adlandırılır.

Sözün çoxmənalılığını, əsasən, mətn (kontekst) əsasında müəyyənləşdirilir. Söz nə qədər çox müxtəlif mətnlərdə işlədilsə, bir o qədər çoxlu mənalara ifadə edər. Buna görə də hər leksemanın sememalarını başqa leksemanın sememaları ilə əlaqədar (yəni mətn daxilində) müəyyənləşdirmək zəruridir. Deməli, hər semema başqa sememalar əhatəsində reallaşır, mütləq mətn daxilində meydana gəlir.

Lakin sememaların müəyyənləşməsinə səbəb olan mətnlər müxtəlif olub, iki yerə ayrılır: yaxın mətn, uzaq mətn.

1. **Yaxın mətn.** Sememanın mətni bir qayda olaraq semantik birləşmə qabiliyyətinə əsasən müəyyən edilir. İki (və daha artıq) leksemanın semantik cəhətdən birləşə bilməsi üçün onların tərkibində fərqli semalardan əlavə ümumi(ləşdirici) semalar da olmalıdır. Yaxın mətn yanaşı işlənən sözlərin semaları ilə əlaqədardır: *quş qanadı, iş həyatı, ağac yarpağı* və s.

2. **Uzaq mətn.** Sintaktik birləşmə yaradan sememaların tərkibində ümumi sema olmaya da bilər. Bu halda geniş, uzaq mətnə əsaslanmaq lazım gəlir. Yəni sememanın meydana çıxmasına səbəb olan xatirci faktorlar nəzərdə tutulmalı olur: *ləqəb fabriki, şpion zavodu, hürriyyət payı, duz ağacı, qulaq kirəsi, göz kirəsi.*

ANLAM

İşarə, məfhum və denotat sözün məzmununun üç cəhətini təşkil edir. İşarə ilə məfhumun əlaqəsi məna hesab olunur. Məfhumla denotatın əlaqəsinə, vəhdətinə anlam deyilir.

Məna dil kollektivinin bütün üzvləri üçün ümumi, mnüştərək və nisbətən sabit olur. Anlam isə müştərək və dəyişkən ünsür hesab edilir. Sözün anlamları hədsiz miqdarda ola bilər. Mənanın miqdarı isə məhduddur.

Məfhumu istənilən denotata bağlama imkanı vardır. Bəzən çox düzgün qurulan, bütün qrammatik notrmalara əməl edilən cümlələr məhz anlam cəhətdən bizi təmin etmir. Bu hadisə “semantik ahəngdarlığın pozulması” adlanır.

“Xordanın cəhənnəm məktubları”nda deyilir:”Mən Magellandan əskikəm ki, *dünyanı dörd dəfə dolanıb*, nə qədər bilinməz yerlər, cəzirələr tapdı”.

Bütün sözlər, leksik mənalar öz yerindədir. Lakin anlam (məfhum ilə denotatın əlaqəsi) pozulmuşdur. Magellan dünyanı bir dəfə (“dörd dəfə” yox) dolanıb. Ola bilsin ki, burada dilə məxsus “dörd (dəfə) dolanmaq” ifadəsinin özü təqsirkardır.

S.Vurğun yazmışdır:

Qarayazı meşəsində anadil adlı bir quş var,

Mənim sevdalı qəlbim tək asılmışdır ayağından.

Ümumiyyətlə, əslən Qazax rayonundan olan bir sıra şair və yazıçılar da bu “ayağından asılan” quşdan bəhs etmişlər. Lajkin nə qədər qəribə olsa da belə quş yoxdur. Mütəxəssislər yalnız yarasaların (Azərbaycanda) ayağından asılaraq sallandığını göstə-

riirlər. Predmet yoxdur, söz var. Xatırladaq ki, “anadil//ənadil” sözü farsca “əndəlib” (bülbül) sözünün cəmidir.

Bəzi yazılarda Səməndər quşundan danışirlar. Əsli yunanca “salamandar”dan olan “səməndər” quş yox, kiçik bir kərtənkələ növüdür.

Hər bir nitq aktı anlamlar sayəsində mümkün olur. Sözün anlamından düzgün istifadə etmədikdə ünsiyyət baş tuta bilməz. Bədii ədəbiyyatda belə nümunələr çoxdur: sözü hərə bir anlamda işlətməklə müxtəlif bədii effektlər alınır.

L.S.Vıqotski anlam anlayışını belə izah edir:

“Şüurumuzda sözlə əlaqədar meydana çıxan psixoloji faktorların məcmuyuna anlam deyilir. Müxtəlif mətnlərdə sözün anlamı dəyişir, lakin bütün mətnlərdə sözün sabit qalan, dəyişməyən cəhəti mənə hesab olunur. Ayrılıqda alınmış hər sözdə bir mənə vardır. Lakin hər dəfə işləndikdə sözün mənasının bir anlamı təzahür edir.”¹⁴⁷

Bədii dildə sözün anlamca düzgün işlənməməsi, məfhumla denotativ səhv əlaqələnməsi bədii məqsədlər güdür. Bu vəziyyət uşaq oyunları ilə əlaqədar şeirlərdə, nağıl və trəpmacalarda özünü çox göstərir. Milçək mindim, Kürü keçdim, Yaba ilə dovğa içdim. Qarışqa şıllaq atdı, dəvə palçığa batdı və s.

Aşağıdakı misalda *şəst* sözü anlama uyğun deyil: “Amma Eyvaz, nə Eyvaz...Ərəb atın üstündə, Misri qılinc dəstində, tüləktərlən *şəstində*, minbir canan qəsdində elə süzür, elə süzür ki...” (“Koroğlu”).

Bədii üslub üçün çox səciyyəvi olan semantik ahəngdarlığın pozulması digər üslublar üçün səciyyəvi hesab edilə bilməz. Təsadüfi deyil ki, nitq mədəniyyəti məhz bu ahəngdarlığın pozulmasına qarşı mübarizə aparır.

“Azərbaycan gəncləri” qəzetində (1976, 12 iyun) “Nəhəng iblis” adlı kiçik bir məqalə getmişdir. Burada deyilir: “Belə iblislərə Amazonka çayının sahillərindəö rast gəlmək mümkündür.

¹⁴⁷ *Bax:* H.K.Комлев.ю Компоненты слодержательной структуры слова. М., 1969, səh.91.

Çox möhkəm qabıqlı yumurtalardan əmələ gələn bu iblislərin çəkisi 5 kiloqrama çatır”.

Aydın məsələdir ki, bunlar “iblis” yox, ilbizlərdir.

Deməli, sözün anlamı konkret mətndə təzahür edir. Aşağıdakı misallarda da söz anlamca düzgün işlənmişdir.

“Şux geyinmiş bir nəfər iti baxışları ilə sərnəşinləri diqqətlə nəzərdən keçirməyə başladı” (“Bakı”, 1970, 16 aprel). “Vallah səni dünya malına *qane* edərəm, ona bir əncam çəksin” (“Azərbaycan gəncləri”. 1971, 13 fevral). “Bərk ayaqda Arazın o biri tayına *atlanmağa* hazır olan İlyas bəyin vəhşiliyini çarizm məhdudlaşdırmır” (“Azərbaycan gəncləri”, 1971, 20 noyabr). “Okean tufanın *qəfləti* zərbəsi...” (“Bakı”, 1972, 22 yanvar). “Onlar da çiyin çəkməkdən başqa, tədbir tökmək *ixtiyarında* deyildilər” (“Azərbaycan təbiəti”, 1976 №6, səh. 41).

İ.Qasimovun “İtaliya mozaikası” əsərində belə bir dialoq vardır4:

– Polejayev, ya zadə həyatlarını fəda etdilər.

– Zadə kimdir?

– Sizin Mixaylo...

– Hüseyinzadə! – Mən islah etdim”.

Bir sıra dil hadisələri elə denotativin özü olur. Dildə xüsusi leksik təbəqə təşkil edən və denotativlə eyni olan belə sözlər metaleksika (və ya funksional leksika) adlanır.

Məsələn, “söz” elə sözün özüdür, “alma” sözü isə almanın özü deyil, almaya işarədir. “İsim” sözü də elə isimdir. Lakin “daş” sözünün özü daş deyil, daşa işarədir. Həm söz, həm isim heç də özünü ifadə etmək üçün yox, hər hansı digər ismi (isimlər qrupuna məxsus vahidi), hər hansı sözü (sözlər qrupuna məxsus vahidi) bildirmək üçün işlənir.

Bir sıra hallarda adamlar sözdən (dildən) ünsiyyət məqsədi ilə deyil, tamamilə başqa məqsədlər üçün istifadə edirlər. Bunlar ya əsas fikri gizlətmək, ya da sadəcə söz oyununu məqsədi izləyir. Sözün bu anlamda işlənməsinə “praqmatik anlam” deyilir.

– Kimsən? – *Kilimçi!*” (Ü.Hacıbəyov).

”– Nə olub ki? – *Bir oğlu olub, bir qızı*” (Ə.Vəliyev).

- Gərək sən çalışasan ki, onları sağ salasan.
- Bəlkə sağ düşmədilər?
- *Bəlkəni əkiblər bitməyib*” (Ə.Vəliyev).

Belə dialoq da geniş işlənir:

“– *Nə oldu? – Torba doldu.*

- *Nə oldu? – Əzgil yedi, boğuldu*”.

Bir sıra ifadələr elə anlamına görə diqqəti cəlb edir, denotatla mənəfhumun əcaib, qeyri-məntiqi əlaqəsi əsas məqsəd olur: *ağlı dabanında (olmaq), ürəyi ağzına gəlmək, həftə səkkiz, mən doqquz, qulağı darı dəlidir.*

MÜNDƏRİCAT

Giriş	3
-------------	---

I FƏSİL

Sözün tərifı haqqında	6
Sözün hüdudu	9
Sözün variantları	11
Sözün funksiyaları	12
Məna anlayışı	22

II FƏSİL

Semasiologiya ilə leksikologiyanın qarşılıqlı əlaqəsi	29
Jarqon	30
Tabu	43
Evfemizm	49
“Xalq etimologiyası” haqqında	57
Yarımqıq təkrarlar	63

III FƏSİL

Tarixi semasiologiya	106
Sözün çoxmənalılığı	112
Məna dəyişmələri	125
A.Metafora	131
B.Metonimiya	165
C.Sinekdoxa	171
Məna dəyişmələrinin başqa növləri	173
Mənanın funksional dəyişməsi	174
Semantik sıxılma	179

IV FƏSİL

Təsviri semasiologiya	185
Sözün mahiyyəti	185
Sözün səs tərkibi	188
Söz və əşya	197
Söz və məfhum	199
Mənalərin təsnifi	204
Leksema, semema, sema	293
Anlam	299

Nəşriyyatın direktoru: *Səbuhi Qəhrəmanov*
Kompüter tərtibçisi: *Rəvanə İlmanqızı*
Bədii tərtibat: *Şəlalə Məmməd*

Formatı 60x84 ¹/₁₆
Həcmi 19 ç.v.
Tirajı 300

Ünvan: Bakı şəh., İstiqlaliyyət küç. 28